

ISSN (Print) 2789-4320
ISSN (Online) 2789-4339

**ECONOMIC SERIES
OF THE BULLETIN OF
L.N. GUMILYOV ENU**

**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СЕРИЯ
ВЕСТНИКА ЕНУ ИМЕНИ
Л.Н. ГУМИЛЕВА**

**Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫҢДАҒЫ ЕҰУ
ХАБАРШЫСЫНЫҢ
ЭКОНОМИКА СЕРИЯСЫ**

№ 4 • 2023

2010 жылдан бастап шығады
Издается с 2010 года
Founded in 2010

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2023
Astana, 2023

Бас редакторы **С.Б. Мақыш**
э.ғ.д., профессор Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Бас редактордың орынбасары

А.М. Бакирбекова
э.ғ.к., қауымдаст. проф. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

Редакция алқасы

Майдырова А.Б.	э.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Муталиева Л.М.	э.ғ.к., қауымдаст. проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Мусина К.П.	э.ғ.к., қауымдаст. проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сембиева Л.М.	э.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Толысбаев Б.С.	э.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шалболова У.Ж.	э.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Курманов Н.А.	PhD, проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Мухияева Д.М.	PhD, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Аманова Г.Д.	э.ғ.к., қауымдаст. проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Есенова Г.Ж.	э.ғ.к., қауымдаст. проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Досжан Р.Д.	PhD, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
Таубаев А.А.	э.ғ.д., профессор, Esil University ректоры, Астана, Қазақстан
Адамбекова А.А.	э.ғ.д., проф., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
Жусупова А.К.	э.ғ.к., доцент, проф., Халықаралық бизнес университетінің (UIB), Алматы, Қазақстан
Курманалина А.К.	э.ғ.к., проф., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан
Искаков Б.М.	э.ғ.к., доцент, проф., «Тұран-Астана» университеті, Астана, Қазақстан
Умирзаков С.Ы.	э.ғ.д., проф., НАРХОЗ университеті, Алматы, Қазақстан
Лавровский Б.Л.	э.ғ.д., проф., Новосибирск мемлекеттік техникалық университеті, Новосибирск, Ресей
Мадиярова Д.М.	э.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей
Никифорова Е.В.	э.ғ.д., проф., РФ Үкіметінің жанындағы Қаржы университеті, Мәскеу, Ресей
Петрова М.	PhD, доцент, Әулие Кирилл және Мефодий атындағы Университет, Ұлы Тырново, Болгария
Шинкевич А.	т.ғ.д., э.ғ.д., проф., Қазан ұлттық зерттеу технологиялық университетінің логистика және менеджмент кафедрасының меңгерушісі, Қазан, Ресей
Фидимонов В.	PhD, доцент, Суррей университеті, Гилдфорд, Ұлыбритания
Мустафа Солак	PhD, проф., Анкара университеті, Анкара, Түркия
Христуаскас Чесловас	Профессор, э.ғ.д., Витаутас Ұлы университеті, Каунас, Литва
Петров А.	э.ғ.д., проф., РФ Үкіметінің жанындағы Қаржы университеті, Мәскеу, Ресей
Фэн Вэй	PhD, проф., Солтүстік-Батыс ауылшаруашылық университеті, Сиань, Қытай

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті, 402 б.
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)
E-mail: vest_econom@enu.kz
Журнал менеджері: Е.А.Изтелеуова

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысының экономика сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021ж.
№ KZ26VPY00032638 қайта есепке қою туралы куәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі,13/1, Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті
тел.:+7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

Editor-in-Chief S.B. Makysh

Doctor of Economic Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief A.M. Bakirbekova,

Can. of Economic Sciences, Assoc.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

Editorial board

Maidyrova A.B.	Doctor of Economic Sciences, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Mutaliyeva L.M.	Can. of Economic Sciences, Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Mussina K.P.	Can. of Economic Sciences, Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sembieva L.M.	Doctor of Economic Sciences, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tolysbayev B.S.	Doctor of Economic Sciences, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Shalbolova U.Zh.	Doctor of Economic Sciences, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kurmanov N.A.	PhD, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Mukhiyayeva D.M.	PhD, Head of the Department "Management", L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Amanova G.D.	Can. of Economic Sciences, Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Yessenova G.Zh.	Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Educational Programs of the Private Institution "Center for Pedagogical Excellence" AEO NIS, Astana, Kazakhstan
Doszhan R.D.	PhD, Assoc. Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
Taubayev A.A.	Doctor of Economic Sciences, Prof., Rector of Esil University, Astana, Kazakhstan
Adambekova A.A.	Doctor of Economic Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
Zhussupova A.K.	Candidate of Economic Sciences, Assoc.Prof., Professor, Department of Finance and Accounting, University of International Business (UIB), Almaty, Kazakhstan
Kurmanalina A.K.	Candidate of Economic Sciences, Professor of the Department of Finance, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
Iskakov B.M.	Candidate of Economic Sciences, Assoc.Prof., Professor of the Department of "Business Administration", "Turan-Astana" University, Astana, Kazakhstan
Umirzakov S.I.	Doctor of Economic Sciences, Professor, Vice Provost for Academic Affairs, NARXOZ University, Almaty, Kazakhstan
Lavrovskii B.L.	Doctor of Economic Sciences, Prof., Novosibirsk State Technical University, Novosibirsk, Russia
Madiyarova D.M.	Doctor of Economic Sciences, Prof., RUDN university, Moscow, Russia
Nikiforova E.V.	Doctor of Economic Sciences, Prof., Financial University under the Government of the Russian Federation, Moscow, Russia
Petrova M.	PhD, Assoc. Prof., Saints Cyril and Methodius Velikotyrnovsky University, Veliko Tyrnovo, Bulgaria
Shinkevich Alexey	Doctor of Economic Sciences, Prof., Kazan National Research Technological University, Kazan, Russian Federation
Filimonau Viachaslau	PhD, Assoc.Prof., University of Surrey, Guildford, United Kingdom
Solak Mustafa	PhD, Professor, Head of the Department of Management, Ankara University, Ankara, Turkey
Christauskas Česlovas	Professor, Doctor of Economic Sciences, Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania
Petrov Aleksandr	Doctor of Economic Sciences, Prof., Financial University under the Government of the Russian Federation, Moscow, Russian Federation
Feng Wei	PhD, Prof., Tianjin University, Tianjin, China

Editorial address: L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, of.402, Astana, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

E-mail: vest_econom@enu.kz

Managing editor: Ye. Izteleuova

Economic Series of the bulletin of the L.N. Gumilyov ENU

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ26VPY00032638 dated 19.02.2021. Periodicity: 4 times a year.

Address of printing house: L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazhimukan str. 13/1, Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-413)

Главный редактор **С.Б. Макыш**
д.э.н., профессор, ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Зам. главного редактора **А.М. Бакирбекова**
к.э.н., ассоц.проф., Атырауский университет имени Х.Досмухамбетова, Атырау, Казахстан

Редакционная коллегия

Майдырова А.Б.	д.э.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Муталиева Л.М.	к.э.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Мусина К.П.	к.э.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Сембиева Л.М.	д.э.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Толысбаев Б.С.	д.э.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Шалболова У.Ж.	д.э.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курманов Н.А.	PhD, проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Мухияева Д.М.	PhD, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Аманова Г.Д.	к.э.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Есенова Г.Ж.	к.э.н., ассоц. проф., «Центр педагогического мастерства» АОО НИИШ, Астана, Казахстан
Досжан Р.Д.	PhD, доцент, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Таубаев А.А.	д.э.н., проф., ректор Esil University, Астана, Казахстан
Адамбекова А.А.	д.э.н., проф., КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Жусупова А.К.	к.э.н., ассоц. проф., проф., Университет международного бизнеса (UIB), Алматы, Казахстан
Курманалина А.К.	к.э.н., проф., Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
Искаков Б.М.	к.э.н., ассоц. проф., проф., университет «Туран-Астана», Астана, Казахстан
Умирзаков С.Ы.	д.э.н., проф., Университет НАРХОЗ, Алматы, Казахстан
Лавровский Б.Л.	д.э.н., проф., Новосибирский государственный технический университет, Новосибирск, Россия
Мадиярова Д.М.	д.э.н., проф., РУДН, Москва, Россия
Никифорова Е.В.	д.э.н., проф., Финансовый университет при Правительстве РФ, Москва, Россия
Петрова М.	PhD, доцент, Великотырновский университет «Святых Кирилла и Мефодия», Велико Тырново, Болгария
Шинкевич А.	д.т.н., д.э.н., проф., Казанский национальный исследовательский технологический университет, Казань, Россия
Филимонов В.	PhD, доцент, Университета графства Суррей, Гилфорд, Великобритания
Мустафа Солак	PhD, профессор, Университет Анкары, Анкара, Турция
Христафаскас Чесловас	д.э.н., проф., Университет Витаутаса Великого, Каунас, Литва
Петров А.	д.э.н., проф., Финансовый Университет при Правительстве РФ, Москва, Россия
Фэн Вэй	PhD, проф., Северо-Западный аграрный университет, Сиянь, КНР

Адрес редакции: ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, каб. 402, г. Астана, Казахстан, 010008
Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-413)
E-mail: vest_econom@enu.kz
Менеджер журнала: **Е.А.Изтелеуова**

Экономическая серия вестника ЕНУ имени Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.
Свидетельство о постановке на переучет № KZ26VPY00032638 от 19.02.2021 г. Периодичность: 4 раза в год.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-413)

МАЗМҰНЫ/ CONTENTS/ СОДЕРЖАНИЕ

Экономика/ Economics/ Экономика

- Борбасова З.Н., Улаков С.Н., Несипбаев Р.Е.** Еңбекті ұйымдастыру-әлеуметтік-өндірістік жүйенің дамуын қамтамасыз ету факторы
Borbassova Z.N., Ulakov S.N., Nessipbayev R.E. Labor organization as a factor in ensuring the development of the socio-production system
Борбасова З.Н., Улаков С.Н., Несипбаев Р.Е. Организация труда – фактор обеспечения развития социально-производственной системы 9
- Жантелеуова Г.М., Турмаханбетова Ш.Ш., Майдырова А.Б.** Экономиканың дамуындағы әлеуметтік кәсіпкерліктің рөлі мен функциялары
Zhanteleuova G.M., Turmakhanbetova Sh.Sh., Maidyrova A.B. The role and functions of social entrepreneurship in economic development
Жантелеуова Г.М., Турмаханбетова Ш.Ш., Майдырова А.Б. Роль и функции социального предпринимательства в экономическом развитии 18
- Арынова Ж.З., Куддеева А.Т., Нурмаганбетова А.Ж.** Қазақстанның логистикалық нарығында жаңа технологияларды қолдану: теориясы және практикасы
Arynova Zh., Kuldeyeva A., Nurmaganbetova A. Application of new technologies in the logistics market of Kazakhstan: theory and practice
Арынова Ж.З., Куддеева А.Т., Нурмаганбетова А.Ж. Применение новых технологий на логистическом рынке Казахстана: теория и практика 37
- Бодаухан К., Женсхан Д., Саматова Ж.С.** Урбандалу: Қазақстанның Солтүстік өңірлеріндегі демографиялық және әлеуметтік мәселелер
Bodauhan K., Zhenshan D., Samatova J.S. Urbanization: demographic and social problems in the northern regions of Kazakhstan
Бодаухан К., Женсхан Д., Саматова Ж.С. Урбанизация: демографические и социальные проблемы в Северных регионах Казахстана 50
- Токенова С.М., Матайбаева Г.А., Мақыш С.Б.** Органикалық бидай өндірісінің экономикалық тиімділігі
Tokenova S.M., Mataibayeva G.A., Makysh S.B. Economic efficiency of organic wheat production
Токенова С.М., Матайбаева Г.А., Мақыш С.Б. Экономическая оценка эффективности органического производства пшеницы 65
- Турекулова А.Н., Шүкеев Ө.Е., Бейсенғалиев Е.Б.** Әлеуметтік сауалнама арқылы студент жастардың құндылық бағдарларын, әлеуметтік көзқарастарын және өмірлік мақсаттарын бағалау
Turekulova A., Shukeev U., Beisengalyev E. Assessment of value orientations, social attitudes and life goals of students through a social survey
Турекулова А.Н., Шүкеев Ө.Е., Бейсенғалиев Е.Б. Оценка ценностных ориентаций, социальных установок и жизненных целей студенческой молодежи посредством социального опроса 73
- Ибрагимов Н.С.** Туристік аймақтың тұрақты бәсекеге қабілеттілігіне қол жеткізудің ғылыми негіздері
Ibragimov N.S. Scientific basis for achievement of sustainable competitiveness of a tourist destination
Ибрагимов Н.С. Научные способы достижения устойчивой конкурентоспособности туристического региона 87

Сабилова Р.К., Андабаева Г.Т., Әлібекова А.Б. Ауыл шаруашылығындағы өндірістік жарақаттану
Sabirova R.K., Andabayeva G.T., Alibekova A.B. Industrial injuries in agriculture
Сабилова Р.К., Андабаева Г.Т., Алибекова А.Б. Производственный травматизм в сельском хозяйстве 111

Нурмухаметов Н.Н., Темирова А.Б., Кенжин Ж.Б. АӨК экономикасының тұрақты даму факторы ретінде өсімдік шаруашылығын әртараптандыру
Nurmukhametov N.N., Temirova A.B., Kenzhin Zh.B. Diversification of crop production as a factor of sustainable development of the agro-industrial complex economy
Нурмухаметов Н.Н., Темирова А.Б., Кенжин Ж.Б. Диверсификация растениеводства как фактор устойчивого развития экономики АПК 124

Тайкулакова Г.С., Потошина Я.И., Абдигалиева К.Е. Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі шағын және орта бизнестің рөлі
Taikulakova G.S., Potoshina Ya.I., Abdigalieva K.E. The role of small and medium-sized businesses in ensuring food security of the Republic of Kazakhstan
Тайкулакова Г.С., Потошина Я.И., Абдигалиева К.Е. Роль малого и среднего предпринимательства в обеспечении продовольственной безопасности Республики Казахстан 140

Адамбеков Н.Т., Адамбекова А.А. Инвестициялық талдау әдістемесі: шолу және қолдану
Adambekov N.T., Adambekova A.A. Investment Analysis Methodology: Overview and Application
Адамбеков Н.Т., Адамбекова А.А. Методология инвестиционного анализа: обзор и применение 159

Айтжанова Д.Н., Муханова Г.С., Алфонц Энтони. Жастар кәсіпкерлігі жобаларының табыс факторларының жіктелуі
Aitzhanova D.N., Mukhanova G.S., Antoni A. Classification of success factors of youth entrepreneurship projects
Айтжанова Д.Н., Муханова Г.С., Алфонц Энтони. Классификация факторов успеха проектов молодежного предпринимательства 175

Менеджмент/ Management

Исмаилова Р.А., Калымбетова А.Р. Жергілікті өзін өзі басқарудың дербес бюджетін басқаруға азаматтардың қатысуын талдау
Ismailova R.A., Kalymbetova A.R. Analysis of citizens' participation in the management of independent budget of local self-government
Исмаилова Р.А., Калымбетова А.Р. Анализ участия граждан в управлении самостоятельным бюджетом местного самоуправления 186

Молдашбаева Л.П., Сейсенбаева Ж.М., Куланова Д.А. Қазақстанның аграрлық секторындағы инновациялық интеграцияланған құрылымдардың болашағы
Moldashbaeva L.P., Seisenbayeva Zh.M., Kulanova D.A. Prospects of innovative integrated structures in the agricultural sector of Kazakhstan
Молдашбаева Л.П., Сейсенбаева Ж.М., Куланова Д.А. Перспективы инновационных интегрированных структур в аграрном секторе Казахстана 196

Жанбаев Р.А., Маденова А.Е., Сагинтаева С.С. Жасыл экономика: экологиялық комплаенс пен корпоративтік әлеуметтік жауапкершілікті тұрақты дамыту үшін «Демоэтика» қағидаттарын енгізу

Zhanbayev R.A., Madenova A.E., Sagintayeva S.S. Green economy: implementation of «Demoethics» principles for sustainable development of environmental compliance and corporate social responsibility
Жанбаев Р.А., Маденова А.Е., Сагинтаева С.С. Зеленая экономика: внедрение принципов «Демоэтики» для устойчивого развития экологического комплаенса и корпоративной социальной ответственности 212

Бакирбекова А.М., Адиетова Э.М., Абенев Е.М. Корпоративтік мәдениеттің компанияның тиімді қызмет етуіне ықпалы: бағалау және жетілдіру
Bakirbekova A.M., Adietova E.M., Abenov E.M. The impact of corporate culture on the effective functioning of the company: evaluation and improvement
Бакирбекова А. М., Э. М. Адиетова, Е. М. Абенев. Влияние корпоративной культуры на эффективную деятельность компании: оценка и совершенствование 226

Қаржы /Finance/ Финансы

Қалкабаева Г., Құрманалина А., Сайфуллина Ю. Қазақстандағы шаруашылық жүргізуші субъектілер үшін банктік несиелеудің қолжетімділігі: әсер етуші факторлардың өзара байланысын бағалау
Kalkabayeva G., Kurmanalina A., Sayfullina Yu. Availability of bank loans for economic entities in Kazakhstan: assessment of the interrelation of influencing factors
Қалкабаева Г.М., Құрманалина А.К., Сайфуллина Ю.М. Доступность банковских кредитов для экономических субъектов в Казахстане: оценка взаимосвязи влияющих факторов 236

Қуанова Л.А., Ширази Н., Досжан Р.Д. Исламдық әлеуметтік қаржының тиімділігі және экожүйе: исламдық қаржы іс жүзінде
Kuanova L.A., Shirazi N., Doszhan R.D. Islamic social finance efficiency and eco-system: Islamic finance in action
Қуанова Л.А., Ширази Н., Досжан Р.Д. Эффективность исламских социальных финансов и экосистема: исламские финансы в действии 249

Жағыпарова А.О., Жусупов Е.М., Бекболсынова А.С. Қазақстанның қаржы нарығының жай-күйін сапалық және сандық талдау
Zhagyparova A.O., Zhussupov Ye.M., Bekbolsynova A.S. Qualitative and quantitative analysis of the state of the financial market of Kazakhstan
Жағыпарова А.О., Жусупов Е.М., Бекболсынова А.С. Качественный и количественный анализ состояния финансового рынка Казахстана 265

Абдыкулова К.А., Муратова М.Б., Тенизбаева Д.С. Бюджеттің сапасы және тәуекелдерді басқару қажеттілігі
Abdykulova K.A., Muratova D.B., Tenizbaeva J.S. Budget quality and the need for risk management
Абдыкулова К.А., Муратова М.Б., Тенизбаева Д.С. Качество бюджета и необходимость управления рисками 278

Есеп және аудит/ Accounting and audit/ Учет и аудит

Сагиндыкова Г. М., Тусибаева Г.С., Аманова Г. Д. Цифрлық экономикадағы бухгалтерлік есепті трансформациялау және оны дамыту перспективалары
Sagindykova G., Tussibayeva G., Amanova G. Transformation of accounting in the digital economy and prospects for its development
Сагиндыкова Г.М., Тусибаева Г.С., Аманова Г.Д. Трансформация бухгалтерского учета в цифровой экономике и перспективы его развития 289

Туризм/ Tourism/Туризм

- Смыкова М.Р., Дауренбекова К.С., Артыкбаева А.Н.** Туристтік жарнама коммуникациялық тиімділігін нейромаркетингтік зерттеу
Smykova M.R., Daurenbekova K.S., Artykbayeva A.N. Neuromarketing research of communication efficiency of tourist advertising
Смыкова М.Р., Дауренбекова К.С., Артыкбаева А.Н. Нейромаркетинговые исследования коммуникативной эффективности туристской рекламы 301
- Альпеисова Ш.Е., Булхайрова Ж.С., Кизимбаева А.** Дамудың қазіргі кезеңіндегі Қазақстанның мәдени туризмі
Alpeissova Sh.E., Bulkhairova Zh.S., Kizimbayeva A. Cultural tourism of Kazakhstan at the present stage of development
Альпеисова Ш.Е., Булхайрова Ж.С., Кизимбаева А. Культурный туризм Казахстана на современном этапе развития 312
- Шилибекова Б.С., Плохих Р.В.** Туризмдегі цифрлық экожүйелердің ғылыми негіздерін полиаспекті талдау: көпкөзді көзқарас
Shilibekova B.S., Plokhikh R.V. Multi-aspect analysis of scientific foundations for tourism digital ecosystems: multi-source approach
Шилибекова Б.С., Плохих Р.В. Полиаспектный анализ научных основ цифровых экосистем в туризме: мультиисточниковый подход 326
- Кадырбекова Д.С., Қасенәлі А.Е., Евлоева А.С.** Қазақстанның мәдени мұрасын жан-жақты зерттеу және оның ішкі туризмге әсері
Kadyrbekova D.S., Kassenali A.Y., Yevloyeva A.S. A comprehensive study of Kazakhstan's cultural heritage and its impact on domestic tourism
Кадырбекова Д.С., Касенали А.Е., Евлоева А.С. Всестороннее исследование культурного наследия Казахстана и его влияние на внутренний туризм 339

З.Н. Борбасова, С.Н. Улаков, Р.Е. Несипбаев

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail:borbasova@mail.ru)

Еңбекті ұйымдастыру-әлеуметтік-өндірістік жүйенің дамуын қамтамасыз ету факторы

Аңдатпа. Өндірістің негізгі факторлары еңбек, шикізат, еңбек заттары, техника және технологиялар болып табылады. Демек, өндіріс тиімділігін арттырудың мәні еңбекті, оның заттарын, техникасын мен технологиясын пайдалануға қатысты тиісті қатынастар болып табылады. Қалғандарының бәрі кейінгі еңбек туындылары, яғни еңбекті ұйымдастыру қандай сапада жүзеге асырылады, оның нәтижесі қамтамасыз етіледі. Мұндай қондырғы өндіріс тиімділігін арттыруға бағытталған іс-шараларды әзірлеу негізінде қабылдануы керек. Әрбір кәсіпкерлік пен әрбір бизнес пайдаға қол жеткізу өндірістік процестердің тиімділігін қамтамасыз етудің және еңбек ресурстарын пайдаланудың түпкілікті нәтижесі екенін дұрыс түсінуі керек. Іс жүзінде өндірістік менеджмент жұмыс күшіне қарағанда өндірістік ресурстарды тиімді пайдалануға көп көңіл бөледі. Бұл материалдық-техникалық ресурстардың құны еңбек құнынан әлдеқайда жоғары. Дегенмен, бұл ретте ол өте маңызды бір жайды, яғни еңбек – өндіріс ресурстарын тиімді пайдалануды қамтамасыз етудің қайнар көзі екенін жіберіп алады. Өндірістік шығындар еңбек пен еңбек процестерінің ұйымдастырылуы мен сапасына, орындаушының (еңбектің) біліктілік деңгейіне, оның түпкілікті нәтижеге деген қызығушылығына тікелей байланысты.

Түйін сөздер: еңбек, шикізат, еңбек заттары, техника, технология.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-9-17>

Кіріспе

Еңбек – адамның, отбасының, әлеуметтік-өндірістік жүйенің, оның ішінде биологиялық, әлеуметтік және өндірістік қажеттіліктерді қамтамасыз етудің негізгі өндірістік құралы. Еңбек – негізгі экономикалық ресурс, сондай-ақ өндірістің басқа ресурстарын тиімді пайдалануды қамтамасыз ету құралы. Еңбек тиімділігі өнімді өндіру немесе қызмет көрсету процесінде өндірістік ресурстарды пайдаланудың үнемді қатынастарымен анықталады. Тиімді өндіріс-бұл менеджерден бастап, өндірістік операциялардың жұмысшыларына дейінгі орындаушылардың еңбек сапасының көрсеткіші. Тиімді өндіріске өндірістік процестерді, соның ішінде еңбекті тиісті ұйымдастыру арқылы қол жеткізіледі. Еңбекпен айналысатын адам бастапқыда өндірістік процестің әрбір жұмыс операциясын орындау дамуға қатаң бағытталуы керек деп ойлауы керек. Дәл осындай қондырғыға «кайдзен» өндірісін ұйымдастырудың жапондық жүйесі негізделген [1].

Даму дегеніміз – өндіріс тиімділігін арттырудағы еңбектің барлық жағымды әрекеттері: еңбек өнімділігін арттыру, ресурстарды тұтыну деңгейін төмендету, жұмыс әдістерін жетілдіру, орындаушылардың біліктілігін арттыру, өнім сапасы және қызмет көрсету. Еңбек тиімділігі өндірістік, табиғи және еңбек ресурстарын мақсатты және үнемді пайдалануды қамтамасыз ететін адамның, кәсіпорынның, бизнестің және экономиканың тұрақты және сапалы дамуының нәтижесі болып табылады (1-сурет).

Сурет 1. Дамудың өндіріс тиімділігін арттырудағы еңбектің әрекеттері

Ескертпе: автормен құрастырылған

Өндіріс құралдарына ұқыпты қарауды қамтамасыз ету-бұл тиімді еңбекті ұйымдастырудың негізгі мазмұны, ол капиталды мақсатты пайдалануды, содан кейін оларды сапалы өндіруді қамтамасыз етеді. Өзара тиімді еңбек қатынастары тиімді өндірістік нәтижелерге қол жеткізудің кепілі болып табылады. Кешегіден гөрі бүгін жақсы жұмыс жасау-бұл өндіріс тиімділігін көрсетудің негізгі принципі. Бұл репродуктивті процестерді зерттеудің осындай қондырғысы экономика, басқару және ұйымдастыру ғылымының пайда болуы мен дамуына әкелді.

Ғылым экономика ресурстарды пайдалануды, өндіріс процестерінің экономикалық және қаржылық қатынастарын қоғамның дамуын қамтамасыз ету, соның ішінде халықтың әл-ауқатын жақсарту мүдделері үшін зерттейді. Осыған байланысты ғылым мен практикаға қол жеткізу өте үлкен, бірақ бұл мәселенің өзектілігі төмендемейді. Бәсекелестік болғанша, даму мәселесін шешу экономика субъектілерінің даму күн тәртібінен ешқашан алынып тасталмайды. Осы проблемалардың бірі өндіріс ресурстарын, соның ішінде еңбек ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру болып табылады.

Ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз ету әр өндірушінің күнделікті міндеті болып табылады, өйткені ол пайдаға қол жеткізудің негізгі негізін құрайды. Қоғамның,

оның ішінде оның субъектілерінің үнемі дамып келе жатқан экономикалық белсенділігі тиісінше өндірістік ресурстарға сұранысты арттырады, ал олардың тапшылығы бағаның одан әрі өсуін анықтайды. Бұл өнім құнының қымбаттауына және оның бәсекеге қабілеттілігінің төмендеуіне тікелей жол. Мұндай жағдайларда ресурстарды пайдалану тиімділігін арттыру ғана қажетсіз шығындарды өтей алады.

Әдістер мен тәсілдер

Өнім өндіру мен қызмет көрсетудің тиімділігі келесі факторларға байланысты: басқарудың оңтайлы шешімдерін әзірлеу және қабылдау, еңбек пен өндірісті ұйымдастыру, жаңа өнімдер, технологиялар, техника, өндіріс әдістері мен формалары, өндірісті ұйымдастырудың пәндері болып табылады және субъектілердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мен экономикалық қызметін дамыту үшін мақсатты түрде қолданылады. Өндірістік субъектілер үшін ресурстарды тиімді пайдалану және оларға ұқыпты қарау нарықтағы бәсекеге қабілеттілікті арттырудың және тауарлар мен қызметтердің бағасын төмендетудің негізгі көзі болып табылады. Өндірістік процестерді ұйымдастырудағы басқарудың міндеті еңбекті пайдаланудың тиімділігін барынша қамтамасыз ету, яғни ең аз еңбек шығындары алға қойылған мақсатқа жетуді қамтамасыз ету болып табылады. Ұйым – бұл тауарлық өнімді құруға немесе қызмет көрсетуге бағытталған өндірістік және еңбек процестерін дамытатын және іс жүзінде жүзеге асыратын басқарудың негізгі функциясы.

Ұйымдастыру бұл өндірістік және еңбек ресурстарын қамтамасыз ету, бөлу және пайдалану туралы шешім қабылдауды және жүзеге асыруды қоса алғанда, басқарудың қадамдық өндірістік әрекеттерінің жиынтығы. Менеджерлердің еңбегі және оның негізінде қабылданған шешімдер арқылы өндірістік және еңбек ресурстары өнім өндіру және қызмет көрсету мақсатында пайдаланылады. Менеджер шешімінің тиімділігі өндіріс ресурстарын үнемді пайдалануды ұйымдастыру деңгейімен анықталады.

Экономиканың және өндірістік-шаруашылық, нарықтық қатынастардың қазіргі қиын жағдайларында өндірістің тиімділігін менеджменттің ғылыми негізделген шешімдері негізінде ғана қамтамасыз етуге болады. Жапондық менеджмент практикасы өндірістің дамуын қамтамасыз етудегі жетістіктерінің негізі өнімнің, қызметтің және кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін дамытуға тікелей бағытталған өндірістік жағдайлар мен қатынастарды жақсарту қажеттіліктеріне негізделген шешімдер деп санайды. Мұның бәрі өндірісті тиімді ұйымдастырумен қамтамасыз етіледі, проблемаларды анықтау, талдау, бағалау сияқты ғылыми құралдарды белсенді қолданады, сонымен қатар өндіріс мәселелерін шешуге жүйелі көзқарасты қамтамасыз етеді және нарық талаптарын қанағаттандыруға қатаң назар аударады.

Жапония мен Шығыс Азия елдеріндегі өндірістік ресурстардың ерекше тапшылығы менеджментті оның негізгі күш-жігерін еңбекті тиімді пайдалануға бағыттауға негіздеді. Осыдан әлемге әйгілі жапон ғалымы Кеничи Омаэ «Стратегия мырза» деген сенім қалыптасты: «елдің табиғи байлығы оның экономикалық дамуына үлкен кедергі болуы мүмкін. Сонымен қатар, бұл тіпті байлықтың өзі туралы емес, олар қалыптастыратын психология, олардың болуын тудыратын қауіпті көңіл-күй туралы. Бұл көңіл-күй, егер табиғи ресурстар болса, онда ол автоматты түрде өркендеуге кепілдік береді» [2].

Нәтижелер

Жапония іс жүзінде дәлелдесе, Сингапур экономика мен қоғамның дамуын қамтамасыз етуде еңбекті тиімді ұйымдастыру негізгі болып табылатындығын дәлелдеді. Демек, табиғи ресурстар тиімді қоғамдық еңбекті ұйымдастыру негізінде ғана қоғам дамуының қуатты факторлары бола алады. Бұл мәселеде, яғни әлеуметтік-өндірістік жүйенің дамуын қамтамасыз етуде еңбекті ұйымдастырудың тиімділігі негізгі болып табылады, ол кешегіден жоғары болуы керек. Мұның дәлелі-дамуды қамтамасыз етуде үлкен қиындықтарға тап болған Ресей, Қазақстан және басқалар сияқты табиғи ресурстарға өте бай елдердің тәжірибесі.

Шығыс Азия елдері Кеничи Омаеңің ескертуін уақытында және өте жақсы қабылдады және оны сөзсіз ұстануға тырысады. Бірақ ресурстарға бай елдер, олар ғана емес, оны және онымен байланысты барлық басқа процестерді қабылдау қиын. Табиғи ресурстарға бай елдер өндірістің неғұрлым қарабайыр әдістерін таңдайды (экстенсивті шаруашылық әдістері), яғни олар негізінен ресурстарды қосымша қосылған құн жасамай-ақ жүзеге асырады, бұл елді басқаларға шикізат қосымшасына айналдырады. Қосымша қосылған құн-бұл халықтың жұмыспен қамтылуын, мемлекет кірісін арттыру және сайып келгенде елдің байлығы. Бірақ, өкінішке орай, мұндай елдерде еңбек тиімділігі өндірушілерді аз алаңдатады және олар оны екінші орынға қояды. Олар үшін ең бастысы – іске асырудың жалпы көлемі, ол еңбекті ұйымдастырудың төмен тиімділігінің барлық қателіктерін өтейді.

Еңбекті ұйымдастыру, тәжірибе көрсеткендей, өндірісті басқарудың ең осал құрамдас бөлігі болып табылады. Еңбекті ұйымдастыру өндірістің оң нәтижелеріне қол жеткізуге бағытталған, ал оның тиімділігі менеджменттің біліктілігі мен кәсіби мүмкіндігімен, оның ішінде олар қолданатын әдістермен анықталады. Өндірістік процестерді ұйымдастыру еңбек қатынастарын орнатудан, дәлірек айтқанда, өндіріске қатысушылардың қарым-қатынасын орнатудан және оның қатысушыларының мүдделерін ескере отырып, өндірісті жүзеге асыру шарттарын анықтаудан басталады (еңбек бөлінісі). Еңбек қатынастарын шешудің көпжылдық тәжірибесіне қарамастан, бұл мәселе әр уақытта және әр жағдайда менеджменттің жеке тәсілін қажет етеді. Еңбек қатынастары дауларында консенсусқа қол жеткізу өндірісті ұйымдастырудың күрделі компоненттерінің бірі болып табылады.

Экономика, басқару және ұйым ғылымының негізін қалаушылар мен классикалық өкілдері еңбек және өндірістік процестерді экономикалық процестердің дамуын зерттеудің негізгі және шығыс пәні ретінде таңдағаны кездейсоқ емес. Мысалы, А.Смит түйреуіштерді өндірудің еңбек процестерін зерттеді, ал Ф. Тейлор шойын ұстаушының еңбегін зерттеді. Нәтижесінде олар экономика мен менеджмент ғылымының тууының негізін қалаушылар ғана емес, сонымен бірге олардың мақсатты дамуының негізін қалады [3,4].

А.Смит, Ф.Тейлор, А.Файоль және басқа да ғылыми тұжырымдар еңбек процестерін ұйымдастыруды терең зерттегеннен кейін ғана тұжырымдалды. Экономика ғылымының әкесі А.Смит өзінің әйгілі «халықтар байлығының табиғаты мен себептері туралы зерттеу» (1776) кітабында еңбекті дамудың маңызды факторы ретінде қарастырады, оны кітаптың құрылымы келесі тараулардан басталады: еңбек бөлінісі туралы I тарау, еңбек бөлінісінің себебі туралы II тарау, III тарау еңбек бөлінісі нарық көлемімен шектеледі. Мұндай бастама ұлы ғалымның әлеуметтік-экономикалық жүйенің дамуы негізделуі керек деген үлкен анықтамасына әкелді дұрыс еңбек бөлінісі.

Экономика процестерін ғылыми түсіндіруде «еңбек бөлінісі» ұғымы қолданылады. Еңбек бөлінісі дегеніміз не? Бұл еңбек міндеттемелері мен жауапкершіліктерін тиісті бөлу арқылы еңбек ресурстарын тиімді пайдалануды қамтамасыз ететін еңбек ұйымы. А. Смит еңбек бөлінісін «халық байлығы» ұлттық экономикасын дамытудың негізгі факторы ретінде анықтайды, яғни онымен бірге әлеуметтік-экономикалық жүйенің дамуын ұйымдастырудың іргелі негізін белгілейді. Бұдан шығатыны, дұрыс ұйымдастырылған жұмыс қана халықтың байлығын арттыру мен әлеуметтік-өндірістік жүйені дамытудың негізі болып табылады. Жапондықтар бұл қондырғыны басқалардан жақсы түсініп қана қоймай, оны тұрақты практикалық нұсқаулық ретінде қабылдады. Бұл жапон жүйесінің іліміндегі астық-кайдзен [5]. Еңбекті дұрыс ұйымдастыру деп өндірістік ресурстарды тиімді пайдалану және оларға үнемді көзқарас түсінілуі керек.

Менеджмент ғылымының әкесі Ф. Тейлор өзінің «ғылыми менеджмент принциптері» кітабын жазудың себептері туралы келесі дәлелдерді келтіреді (1-кесте) [4].

Кесте 1. Ф. Тейлордың «ғылыми менеджмент принциптері» кітабын жазудағы дәлелдері

Ф. Тейлор «Ғылыми менеджмент принциптері» кітабын жазудағы себептері	1	бірқатар қарапайым мысалдарда біздің күнделікті іс-әрекеттеріміздің көпшілігінің жеткіліксіз өнімділігіне байланысты бүкіл ел үлкен шығынға ұшырайтынын көрсету;
	2	бұл өнімділіктің емі қандай да бір ерекше немесе экстравагантты тұлғаны іздеуде емес, жұмысты жүйелі ұйымдастыруда екенін оқырманды сендіруге тырысу;
	3	еңбекті ең жақсы ұйымдастыру өзінің іргетасы ретінде нақты анықталған заңдарға, ережелер мен принциптерге негізделген нақты ғылым екенін дәлелдеу үшін.
<i>Ескертпе: [4] әдебиет негізінде автормен құрастырылған</i>		

Яғни, ол өндірістік процестердің тиімділігін қамтамасыз етудің бастауы еңбекті ұйымдастыру, дәлірек айтсақ, еңбекті ұйымдастыру ғылымы деп санайды.

Өндірістің негізгі факторлары еңбек, шикізат, еңбек заттары, техника және технологиялар болып табылады. Демек, өндіріс тиімділігін арттырудың мәні еңбекті, оның заттарын, техникасын мен технологиясын пайдалануға қатысты тиісті қатынастар болып табылады. Қалғандарының бәрі кейінгі еңбек туындылары, яғни еңбекті ұйымдастыру қандай сапада жүзеге асырылады, оның нәтижесі қамтамасыз етіледі. Мұндай қондырғы өндіріс тиімділігін арттыруға бағытталған іс-шараларды әзірлеу негізінде қабылдануы керек. Әрбір кәсіпкерлік пен әрбір бизнес пайдаға қол жеткізу өндірістік процестердің тиімділігін қамтамасыз етудің және еңбек ресурстарын пайдаланудың түпкілікті нәтижесі екенін дұрыс түсінуге керек.

Іс жүзінде өндірістік менеджмент жұмыс күшіне қарағанда өндірістік ресурстарды тиімді пайдалануға көп көңіл бөледі. Бұл материалдық-техникалық ресурстардың құны еңбек құнынан әлдеқайда жоғары. Дегенмен, бұл ретте ол өте маңызды бір жайды, яғни еңбек – өндіріс ресурстарын тиімді пайдалануды қамтамасыз етудің қайнар көзі екенін жіберіп алады. Өндірістік шығындар еңбек пен еңбек процестерінің ұйымдастырылуы мен сапасына, орындаушының (еңбектің) біліктілік деңгейіне, оның түпкілікті нәтижеге деген қызығушылығына тікелей байланысты.

Өндірістік процестер дегеніміз – тауарларды өндіруде немесе қызмет көрсетуде ресурстарды үздіксіз пайдалану, оны жүзеге асыру арқылы кәсіпкер табыс, ал бизнес пайда табуы керек. Тек бәсекеге қабілетті тауарлар немесе қызметтер сапалы материалдарды, заттарды, техниканы, жаңа технологияларды және өндірісті, оның ішінде еңбекті ұйымдастырудың тиімді әдістерін тиісті түрде қолдана отырып қол жеткізілетін мақсатқа жетуді қамтамасыз ете алады. Өндірістік процестердің барлық компоненттері менеджерлердің, инженер - конструкторлардың, жұмысшылардың, яғни тауарларды жасайтын және сататын немесе қызмет көрсететін адамдардың еңбектерімен анықталады. Бүгінгі күрделі бәсекелестік ортада бизнес-жобаға қатысушылардың барынша білікті еңбегі ғана табысқа жетудің кепілі болып табылады.

Әлемде еңбек қатынастарын мақсатты реформалау негізінде әлеуметтік-өндірістік жүйенің қарқынды дамуының көрнекі мысалдарына қол жеткізген көптеген елдер бар. Бұл АҚШ-тың «ұлы депрессиядан» шығуы, Жапонияның соғыстан кейінгі дамуы, қалыптасуы мен Сингапурдың дамуы және басқалар. Олардың мысалдарын ел дамуында табысқа жетуді қамтамасыз етуді басқалар мұқият және үлкен қызығушылықпен зерттейді. Сонымен қатар, оларды дәл аналогтық қолданудың, соның ішінде сәтті сатып алу мен енгізудің осындай сәтті мысалдарын табу өте қиын. Іс жүзінде ондайлар жоқ. Бұл бір-біріне басқа елдің еңбегін ұйымдастыру тәжірибесін алу және оны өзіңізде сәтті енгізу мүмкін емес екенін көрсетеді.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, ел дамуының негізгі факторларының бірі еңбек құқықтарын қорғау болып табылады. Осыған байланысты Франклин Рузвельттің «Ұлы депрессия» кезіндегі ең ауыр дағдарыстан экономиканы шығару тәжірибесі маңызды мысал болып табылады. Бұл кезеңді еңбек қатынастарының түбегейлі жаңдануы және оларға жаңа және өркениетті сапа беру деп атауға болады, бұл еңбекке түбегейлі жаңа көзқарастың басталуын тудырды. Бұл процестің соңғы нүктесі - әділ еңбек жағдайлары туралы заң (ағылш. Fair Labor standards Act of 1938, FLSA) - 1938 жылы Франклин Рузвельттің «Жаңа мәміле» кезеңінде АҚШ Конгресі қабылдаған американдық заң актісі; аптасына 40 сағаттан астам жұмыс үшін ең төменгі жалақы мен «үстеме ақы» белгілеген заң, оны іс жүзінде көптеген басқа мемлекеттер қабылдады және бүгінгі күні әлемдік тәжірибеде қолданылып келеді.

Тұжырым

Франклин Рузвельт еңбек құқықтарын қорғауда кәсіподақтың рөлін көтерді. Арнайы заңнамалық актілердің негізінде мемлекет кейіннен көптеген басқа елдер сәтті иемденген еңбек құқықтарын кәсіподақтармен қорғаудың тұрақты тетігін мақсатты түрде құрды. Осы кезден бастап тұтастай алғанда «Ұлы депрессиядан» шығуға ғана емес, сонымен қатар әлемдік экономиканың соғыстан кейінгі дамуының негізін қалаған еңбекке деген көзқарас мүлдем өзгерді.

Жапондық «кайдзен» жүйесінің тәжірибесі әлемде ерекше қызығушылық тудырады, мұнда кәсіпорынның дамуы, оның ішінде өндірістік процестер еңбекті ынталандыруға және оның тиімділігін арттыруға тікелей негізделген. «Кайдзен» жүйесі еңбек және өндірістік қатынастардың ең тартымды және әлемге әйгілі түрлерінің бірі болып табылады. Басқа елдердегі көптеген кәсіпорындар оны жүзеге асыруға және оны өз тәжірибесінде қалдыратын өндірісті ұйымдастыруға тырысады. Бірақ олар әрдайым жапондық компаниялардағы нәтижелермен қамтамасыз етілмейді.

«Кайдзен» жүйесінде, басқалардан айырмашылығы, еңбек пен еңбек қатынастарын ұйымдастыру өндіріс тиімділігін арттыруға негізделген. Жүйенің өзі негізделген басқару түрі Ф. Тейлор анықтаған «бастама және ынталандыру» [4]. «Кайдзен» жүйесінде өндіріс тиімділігін арттыру бойынша кез келген еңбек бастамасы, егер ол айтарлықтай оң нәтиже бермесе де, көтермеленеді. «Кайдзен» жүйесі өндірістік-технологиялық процестерді дамытуды бастаудың, өндірісті ұйымдастыру мен басқарудың өндірістік мәдениетін қалыптастыруға және қолдауға бағытталған. Өз кезегінде, қызметкерлердің мұндай бастамалары түпкілікті нәтижеде тұтастай алғанда әлеуметтік-өндірістік жүйенің дамуын қамтамасыз етеді.

Жапондықтардың «кайдзен» жүйесін қолданудағы жетістіктерінің себебін көптеген адамдар ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерінен көреді және мұндай тұжырымдармен келіспейтіндер бар. Мүмкін, екеуі де дұрыс шығар, өйткені ұлттық мәдениет еңбек қатынастарын қалыптастырудың негізі болып табылады. Ұйымдастыру және басқару мәдениеті қоғамның әлеуметтік-экономикалық қатынастарын, оның ішінде адамның еңбек қызметін анықтайтын және дамытуға әсер ететін ұлттық мәдениетті қалыптастыру мен дамытудың негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Ұлттық мәдениет қоғамдық тәртіп пен адамдардың мінез-құлқының негізін, оның ішінде өндіріс саласында да анықтайды.

Еңбекке деген көзқарас-бұл ұлттық мәдениеттің негізгі және интеграцияланған көрсеткіші. Еңбек тәрбиесі әрқашан және барлық халықтар арасында ерекше ұлттық құндылықтардың бірі болды. Егер адамзаттың барлық жақсы дамуына шығармашылық және тиімді жұмыс нәтижесінде қол жеткізілсе, онда, әрине, еңбек өркениеттің негізгі құндылығы мен мәдениеті болып табылады. Оңтүстік-Шығыс елдерінің дамуы еңбекке деген көзқарастың өзгеруімен байланысты. Небәрі 20-30 жыл ішінде бұл елдерде еңбек қатынастарының мәдениетін түбегейлі өзгерткен керемет даму динамикасына қол жеткізілді.

Олардың еңбекке деген көзқарасының қазіргі сипатын 1950 жылдардағы көзқараспен салыстыруға болмайды. Кайдзен жүйесі еңбекке деген өркениетті көзқарастың қалыптаса бастағанының бір мысалы. «Кайдзен» жүйесі еңбек тиімділігінің еңбек пен өндірістік процестерді дамытудың ортақ мақсатын қамтамасыз етуде орындаушылардың серіктестігіне негізделгенін көрсетеді.

Қорытынды

Еңбек – өндіріс процесінің ажырамас бөлігі. Еңбек қатынастары стандарттардың, нормативтер мен ережелердің қатаң шеңберімен бекітілген кезде, одан жетілдіруді күту қиын. Сонымен қатар, егер өндіріс нәтижелері бойынша стандарттардың жоғары талаптары реттелсе: еңбек өнімділігі, өндіріс көлемі, сапаның нормативтік талаптары және басқалары, онда бұл талаптарды орындаудан басқа ештеңе оның үлесіне кірмейді. Мұндай жағдайларда оның саннан сапаға ауысуы іс жүзінде мүмкін болмайды.

Мұнда сапа дегеніміз-өндіріс тиімділігін арттыру және дамуды қамтамасыз ету. «Кайдзен» жүйесінің артықшылығы-өндірістің соңғы нәтижелері оң және тиімді болуы үшін осы талаптардың кез келгенін жақсартуға, яғни жақсы жаққа өзгертуге мүмкіндік беріледі. Осылайша, олар еңбекті дамудың қайнар көзі мен факторына және тиімділікке жетудің құралына айналдырды.

Ел дамуындағы еңбекті мақсатты пайдаланудың келесі мемлекет қайраткері-Сингапур Премьер-Министрі Ли Куан Ю. Ол кәсіби еңбек қорғаушысы болды, көптеген жылдар бойы кәсіподақ ұйымдарының заңгері болды. Екінші жағынан, ол атап өткендей, іс жүзінде оның елінде еңбек факторларынан басқа ештеңе болған жоқ, яғни басқа ресурстардың толық болмады. Тіпті ауыз су мен құрылыс құмы да болған жоқ. Ли Куан Ю. біліктілігі төмен еңбек тұрғындарының ішінен фантастикалық шындықты – мүлдем жаңа бәсекеге қабілетті әлеуметтік-өндірістік жүйені жасады [5]. Қысқа уақыт ішінде еңбек пен еңбек қатынастарын шебер жандандыру және экономиканың супер дамуын қамтамасыз ету-бұрын-соңды болмаған мысал. Бұл экономикадағы сәтсіздіктерін өндірістік ресурстардың тапшылығымен байланыстыратын көптеген басқа адамдарға мысал.

Жапон ғалымы Кеничи Омае табиғи байлық ұлттық экономиканың дамуына үлкен кедергі болуы мүмкін деп санайды. Оның пікірлері экономиканы дамытудың негізгі факторы адами ресурстар болып табылады. Бұл оның келесі тұжырымымен расталады: «барлық ресурстардың ішінде ең маңыздысы-адам. Мысалы, Жапонияны алайық. Жапония-табиғи ресурстармен қамтамасыз етілмеген арал елі. Көмір, мұнай, кез-келген нәрсені сұраңыз – Жапонияда бұл жоқ. Бірақ оның жақсы адамдары бар. 120 млн. әлемдегі екінші қуатты экономиканы құру арқылы ғажайып жасаған жақсы адамдар» [6]. Шынында да жапондықтар әлемде тиімді жұмыс істейтіндердің бірі және бұған ешкім күмәнданбайды. Мұндай дамуға экономиканы тиімді басқаруды, оның ішінде еңбек ресурстарын тиісті пайдалануды қамтамасыз еткен елдің мақсатты түрде жүргізіліп жатқан саясаты қол жеткізді.

Барлық елдер үшін дамуды, оның ішінде өндірістік-әлеуметтік жүйелерді қамтамасыз ету өмірлік маңызды проблемалардың бірі болып табылады. Өйткені әлем өзінің дамуының жаңа деңгейіне мүлдем басқа қасиеттерімен және өндірістік жүйенің жұмыс істеу сипатымен енеді. Себебі, биылғы ғасыр цифрлық технологияларды қолданудың кеңеюінен басталды, бұл тиісінше өндірістік процестерді автоматтандыруға мүмкіндік береді, оның салдары жұмыссыздықтың артуына әкеледі. Мұндай қауіп технологиялық прогрестің осы сын-қатерлеріне бейімделгендерден басқа барлық елдерге тән. Сондықтан Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің тәжірибесін зерделеу, оның ішінде еңбек қатынастарын жетілдіру және оны пайдалану қалыптасқан жағдайлардың бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Имаи М.К. Ключ к успеху японских компаний / М.Имаи. — Альпина Диджитал, 1986. — 240 с.
2. Кеничи О. Мышление стратега. Искусство бизнеса по-японски. Издание на русском языке, перевод, оформление / Альпина Паблишер, 2015. — 190 с.
3. Адам С. Исследование о природе и причинах богатства народов / Шотландского просвещения, 1776. — 350 с.
4. Тейлор Ф.У. Принципы научного менеджмента / Пер. с англ. А.И.Зак.- Москва: Контроллинг, 1991. —104 с.
5. Ли К.Ю. Сингапурская история / МГИМО (У) МИД России. — Москва, 2005. —180 с.
6. Кобец Е.А., Защитина Е.К. Значимость наукоемких производств в деятельности предприятий. Актуальные проблемы современной науки и образования. Экономические науки // Материалы всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Т.IV. - Уфа: РИЦ БашГУ, 2010. - С. 315.
7. Кобец Е.А., Корсаков М.Н. Теоритические аспекты нормирования труда// Нормирование и оплата труда в строительстве.- 2010. - № 5. - С.18.
8. Кобец Е.А., Корсаков М.Н. Организация, нормирование и оплата труда на предприятиях отрасли / Таранрог: ТРГУ, 2006. —78 с.

З.Н. Борбасова, С.Н. Улаков, Р.Е. Несипбаев

Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан

Организация труда – фактор обеспечения развития социально-производственной системы

Аннотация. Основными факторами производства являются труд, сырье, предметы труда, техника и технологии. Следовательно, предметом повышения эффективности производства являются соответствующие отношения в отношении использования труда, его предметов, техники и технологии. Все остальное-последующие произведения труда, то есть в каком качестве осуществляется организация труда, обеспечивается его результат. Такая установка должна приниматься на основе разработки мероприятий, направленных на повышение эффективности производства. Каждое предприятие и каждый бизнес должны правильно понимать, что получение прибыли является конечным результатом обеспечения эффективности производственных процессов и использования трудовых ресурсов. На практике Производственный менеджмент уделяет больше внимания эффективному использованию производственных ресурсов, чем рабочей силе. Стоимость этих материально-технических ресурсов намного выше стоимости труда. Однако при этом он упускает из виду одно очень важное обстоятельство, то есть труд – источник обеспечения эффективного использования производственных ресурсов. Производственные затраты напрямую зависят от организации и качества труда и трудовых процессов, уровня квалификации исполнителя (труда), его интереса к конечному результату.

Ключевые слова: труд, сырье, предметы труда, техника, технология.

Z.N.Borbасova, S.N. Ulakov, R.E. Nessipbayev

Karaganda University of Kazpotrebooyuz, Karaganda, Kazakhstan

Labor organization as a factor in ensuring the development of the socio-production system

Abstract. The main factors of production are labor, raw materials, labor items, machinery and technology. Consequently, the subject of increasing the efficiency of production is the corresponding relations with respect to the use of labor, its objects, equipment and technology. Everything else is the subsequent products of labor, that is, in what capacity the organization of labor is carried out, its result is ensured. Such an installation should be adopted on the basis of the development of measures aimed at improving production efficiency. Every enterprise and every business should correctly understand that making a profit is the end result of ensuring the efficiency of production processes and the use of labor

resources. In practice, Production management pays more attention to the efficient use of production resources than labor. The cost of these material and technical resources is much higher than the cost of labor. However, at the same time, he loses sight of one very important circumstance, that is, labor is a source of ensuring the efficient use of production resources. Production costs directly depend on the organization and quality of labor and labor processes, the level of qualification of the performer (labor), his interest in the final result.

Keywords: labor, raw materials, objects of labor, machinery, technology.

References

1. Imai M.K. Klyuch k uspekhu yaponskih kompanij [The key to the success of Japanese companies]. (Al'pina Didzhital, 1986, 240 p.) [in Russian]
2. Kenichi O. Myshlenie stratega. Iskusstvo biznesa po-yaponski. Izdanie na russkom yazyke, perevod, oformlenie [Thinking as a strategist. The art of business in Japanese. Edition in Russian, translation, design]. (Al'pina Pabliher, 2015, 190 p.) [in Russian]
3. Adam S. Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov [Research on the nature and causes of the wealth of nations]. (Shotlandskogo prosveshcheniya, 1776, 350 p.) [in Russian]
4. Tejlor F.U. Principy nauchnogo menedzhmenta [Principles of scientific management]. (Per. s angl. A.I.Zak.- Moskva: Kontrolling, 1991, 104 p.) [in Russian]
5. Li K.Yu. Singapurskaya istoriya [Singapore History]. (MGIMO (U) MID Rossii, Moskva, 2005, 180 p.) [in Russian]
6. Koebec E.A., Zashchitina E.K. Znachimost' naukoemkih proizvodstv v deyatel'nosti predpriyatij. Aktual'nye problemy sovremennoj nauki i obrazovaniya. Ekonomicheskie nauki [The importance of science-intensive industries in the activities of enterprises. Actual problems of modern science and education. Economic sciences]. (Materialy vs Rossijskoj nauchno-prakticheskoy konyerenции s mezhdunarodnym uchastiem. T.IV. Ufa: RIC BashGU, 2010, P. 315) [in Russian]
7. Kobec E.A., Korsakov M.N. Teoriticheskie aspekty normirovaniya truda [Theoretical aspects of labor rationing]. (Normirovanie i oplata truda v stroitel'stve, 2010, № 5, P.18.) [in Russian]
8. Kobec E.A., Korsakov M.N. Organizaciya, normirovanie i oplata truda na predpriyatiyah otrasli [Organization, rationing and wages at the enterprises of the industry]. (Taranrog, TRGU, 2006, 78 p.) [in Russian]

Сведения об авторах:

Борбасова З.Н. – негізгі автор, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің қашықтықтан оқыту факультетінің деканы, Академическая көш., 9, Қарағанды, Қазақстан.

Улаков С.Н. – экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің экономика және кәсіпкерлік кафедрасының профессоры, Академическая көш., 9, Қарағанды, Қазақстан.

Несипбаев Р.Е. – Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің Мемлекеттік жергілікті басқару мамандығының PhD докторанты, Академическая көш., 9, Қарағанды, Қазақстан.

Borbassova Z.N. – The main author, Doctor of Economics, Professor, Dean of the Faculty of Distance Learning of the Karaganda University Kazpotrebsoyuz, 9 Akademicheskaya str., Karaganda, Kazakhstan.

Ullakov S.N. – Candidate of Economic Sciences, Professor of the Department of Economics and Entrepreneurship of the Karaganda University Kazpotrebsoyuz, 9 Akademicheskaya str., Karaganda, Kazakhstan.

Nessipbayev R.E. – PhD. Student in State Local Administration, Karaganda University Kazpotrebsoyuz, 9 Akademicheskaya str., Karaganda, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Г.М. Жантелеуова*, ¹Ш.Ш. Турмаханбетова, А.Б.Майдырова

*Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан*

*(e-mail: *zhanteleuova@mail.ru, ¹shakenss@mail.ru)*

Экономиканың дамуындағы әлеуметтік кәсіпкерліктің рөлі мен функциялары

Аңдатпа. Экономика саласындағы заманауи зерттеулерде әлеуметтік кәсіпкерлік белсенді зерттелетін салалардың бірі болып табылады. Бұл мақалада әлеуметтік кәсіпкерлік тұжырымдамасы, мәні және Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытудың негізгі алғышарттарына талдаулар берілген. Мақалада Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпорындардың ерекшеліктері мен сипаттамалары қарастырылған. Мақаланың негізгі мақсаты – Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпкерліктің дамуын нақты мысалдармен талдай отырып, оның экономиканы дамытудағы маңыздылығын айқындау. Осы саланың ел экономикасына тигізетін рөлі мен оны жетілдіруге қажетті факторларды анықтау.

Әлеуметтік кәсіпкерлік - құндылықтары бағалайтын тұрақты және инклюзивті кәсіпкерлікті алға жылжыту үшін, ресурстарды дұрыс пайдалануды қамтиды. Сондықтан, әлеуметтік кәсіпкерлік тұжырымдамасы әлі де толық зерттелмегендіктен, осы сала терең зерттеуді қажет етеді. Әлеуметтік кәсіпкерліктің дәстүрлі кәсіпкерліктен ерекшелендіретін негізгі факторлары - бұл кәсіпкерлердің экономикалық ресурстарды пайдалу мен әлеуметтік мүмкіндіктерді шешуі, ол - жаңашыл және заманауи жағдайларға бейімделген. Әлеуметтік кәсіпкерлікті терең зерттеу оның экономикалық рөлі мен стратегиялық міндеттерін анықтауды қажет етеді. Әлеуметтік кәсіпкерліктің мәні және оның қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы рөлі өте зор, сондай-ақ осы салада қолайлы бизнес-климатты құру қажеттілігімен анықталады. Талдау нәтижесінде әлеуметтік кәсіпкерліктің негізгі ұғымдары нақтыланып, Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпкерліктің белгілері, ерекшеліктері, рөлі айқындалып, функцияларына талдау жасалған.

Түйін сөздер: әлеуметтік кәсіпкерлік, әлеуметтік мақсаттар, қоғамның осал топтары, әлеуметтік кәсіпкерлік санаттары.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-18-36>

Кіріспе. Әлеуметтік кәсіпкерлік Қазақстан экономикасында жуырда пайда болған сектор болып табылады. «Әлеуметтік кәсіпкерліктің» негізгі анықтамасы бойынша сұрақтар әлі толық ашылмай тұр. Әлемдік сарапшылар «әлеуметтік кәсіпкерлік» ұғымын коммерциялық емес салаға жатқызуға тырысуда. Әлеуметтік кәсіпкерлік – бұл экономикалық тиімділікке қол жеткізу, кәсіпкерліктегі жаңашылдықты әлеуметтік миссиямен біріктіру және әлеуметтік қызметті жүзеге асыру тәсілі.

Шетел әдебиетінде әлеуметтік кәсіпкерліктің классикалық анықтамасын Грегори Диз «Әлеуметтік кәсіпкерліктің мәні» (1998) мақаласында берген, мұнда «әлеуметтік кәсіпкерлік – әлеуметтік мақсаттарға жету немесе әлеуметтік миссияны орындау үшін дәстүрлі кәсіпкерлік тәжірибені қолдану» [1].

Әлеуметтік кәсіпкерліктің анықтамасы төңірегіндегі қарама-қайшылықтарға терең шолу жасау оның бизнестің құралдары мен принциптерін әлеуметтік салаға қолдануға немесе бизнесті әлеуметтік ерекшеліктермен қамтамасыз етуге болады деген болжамнан нақты мүмкіндікке көшкенін көрсетеді. Осы компоненттер арасындағы өзара әрекеттесу. Қазіргі әлеуметтік кәсіпкерлік көптеген адамдар үшін кәсіп болып, АҚШ, Канада және Еуропада ғана емес, Азия, Африка және Латын Америкасында да маңызды зерттеулер саласына айналуымен ерекшеленеді [2].

Бірқатар авторлар өз зерттеулерінде әлеуметтік кәсіпкерлікті нарықтағы кемшіліктерді жұмсартатын қажетті әлеуметтік өзгерістерді енгізуге қабілетті құбылыс ретінде қарастыру керек деген қорытындыға келеді. Әлеуметтік маңызды мақсаттары бар және әлеуметтік маңызды мәселелерді шешуге бағытталған ұйымдарды немесе жобаларды құру мүмкіндіктерін іске асыру үшін ресурстарды басқарудың инновациялық тәсілі ретінде, әлеуметтік кәсіпкерлік халықтың нақты әлеуметтік топтары үшін нақты өзгерістер тудыруы мүмкін үдеріс, әрекет тәсілі, әлеуметтік мәселелерді шешу әдісі ретінде халықтың, мемлекет пен бизнестің мүдделерін қамтиды [3,4].

Дүниежүзілік тарих тұрғыда әлеуметтік кәсіпкерлік өте жас құбылыс бола отырып, әлеуметтік кәсіпкерлікті көптеген зерттеушілер қазірдің өзінде мемлекеттік, жеке және қайырымдылықпен қатар экономиканың толыққанды төртінші секторы деп атайды [5].

Әлеуметтік кәсіпкерліктің мәні және оның қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы ролі өте зор, сондай-ақ осы салада қолайлы бизнес-климатты құру қажеттілігімен анықталады. Оның негізгі мақсаты – елдегі әлеуметтік кәсіпкерлікті тұрақты дамуы үшін нақты жағдайлар жасау, қолда бар ресурстарды біріктіру және әлеуметтік кәсіпорындардың қызметін ынталандыру [6].

Әлеуметтік кәсіпкерлік - құндылықтары бағалайтын тұрақты және инклюзивті кәсіпкерлікті алға жылжыту үшін, ресурстарды дұрыс пайдалануды қамтиды. Әлеуметтік кәсіпкерлік жаңашыл және заманауи жағдайларға бейімделген, қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталады. Сонымен, әлеуметтік кәсіпкерліктің теориясына шолу жасайтын болсақ, оның экономикалық ролі және тұрақты дамуына, стратегиялық міндеттеріне шолу жасау қажет.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері мыналар болып табылады:

- Әлеуметтік – экономикалық жүйедегі әлеуметтік кәсіпкерліктің ролі мен орнын анықтау;

- Әлеуметтік кәсіпкерліктің функцияларын талдау;

- Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпкерліктің қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін талдау.

Әлеуметтік кәсіпкерлікті зерттеуде негізгі мақсаты - жаңа инновациялық әлеуметтік өнімдерді құруға ықпал ету, Қазақстандағы дамушы әлеуметтік кәсіпкерлік саласын нақты мысалдармен талдау және оны дамытудың маңыздылығын дәлелдеу.

Зерттеу объектісіне әлеуметтік саланы жетілдіру мақсатында ерекше бизнес - модель құрушы, әлеуметтік маңызы бар тауарлар мен қызметтерді ұсынуға негізделген, мүгедектігі бар азаматтарды жұмыспен қамтамасыз етуші, ауқымды әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған әлеуметтік кәсіпкерлік қызметі болып табылады. Жалпы мақаланы жазу барысында мынадай мақсаттар алға қойылды: Қазақстан экономикасын дамуындағы әлеуметтік кәсіпкерліктің ролін айқындау, әлеуметтік кәсіпкерліктің жалпы қоғамға пайда келтіру бағыттарын анықтау, әлеуметтік кәсіпкерліктің кешенді функцияларын түсіндіру, мемлекеттік қолдау механизмдерін жетілдіру бағыттарын ұсыну. Мемлекет жүзеге асырып отырған әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытуға бағытталған саясатты зерттеу мен осы саланың қазіргі жағдайын бағалай отырып, оны жетілдіру тетіктерін анықтау. Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпкерліктің келеңсіз құбылыстарын еңсеру мен оның үдемелі дамуы үшін жаңа тетіктер қажет. Мұндай тетіктерге қолдау шаралары мен жетілдіру тұжырымдамалары жатады. Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытудағы маңызды механизмдердің бірі заңдық нормалар, қолдау шаралары және әлеуметтік жобаларды іске

қосу болып табылады. Зерттеу барысында әлеуметтік кәсіпкерліктің даму теориясын терең саралап зерттей келе, оның жаңа заманауи үлгісін, қазіргі Қазақстан экономикасына енгізу қажеттілігін көреміз. Бұл тұрғыда, Қазақстанда әлеуметтік кәсіпкерлікті ұйымдастыру арқылы осы бағыттағы мәселелерді шешу мүмкіндігін қарастыруға болады.

Әлеуметтік кәсіпкерліктің анықтамасы әдетте коммерциялық кәсіпкерлік анықтамасына негізделген, оған әлеуметтік миссия және экономикалық - әлеуметтік аспектілерді сәйкестендіру қосылады. «Кәсіпкерлік» түсінігі кәсіпкердің энциклопедиялық сөздігінде былай деп жазылған: «кәсіпкерлік» (ағылшынша *entreprise*) – пайда немесе жеке табыс алу мақсатында бағытталған, кез-келген азаматтың таңдаған өзіндік қызметі [7]. Әлеуметтік кәсіпкерлік 1970 жылдардың аяғында, жұмыссыздықтың өсуі мен экономикалық өсудің төмендеуі кезінде пайда болды. Дәстүрлі бизнес пен волонтерлік элементтерді біріктіру мүмкіндігі әлеуметтік кәсіпкерлікке тән [8]. Қазіргі уақытта әлеуметтік кәсіпкерлік Ресейде 10 жылдан астам, Қырғызстанда - 7 жылдан астам уақыт жұмыс істеп келеді. Ал, Қазақстанда ол дамудың алғашқы кезеңінде. Ресми мәліметтер бойынша, Қазақстанда 300-ге жуық әлеуметтік кәсіпкер, бейресми мәліметтер бойынша 500-ге жуық әлеуметтік кәсіпкер бар.

Әлеуметтік кәсіпкерлік тақырыбын зерттеу қажеттілігі - әлеуметтік кәсіпкерлік тұжырымдамасының жеткіліксіздігін көптеген теориялық зерттеулермен расталады. Дәстүрлі кәсіпкерліктен әлеуметтік кәсіпкерлікті ажырататын негізгі фактор - әлеуметтік мүмкіндіктер. Жүргізілген талдау нәтижесінде әлеуметтік кәсіпкерліктің негізгі ұғымдары нақтылып, әлеуметтік кәсіпорындардың сипаттамалары, ерекшеліктері, түрлері талданады.

Мақаланың өзектілігі нарықтық экономиканың дамуында шешуші рөл атқаратын қазіргі әлеуметтік кәсіпкерліктің мазмұны, құрылымдық өзгерістері мен функцияларын зерттеу қажеттілігімен байланысты. Әлеуметтік және экономикалық әсерлердің ерекше үйлесіміне ие, әлеуметтік кәсіпкерліктің маңызы зор. Әлеуметтік кәсіпкерлік әлеуметтік мәселелерді шешудің тиімді тетіктерін іздеуге, әлеуметтік шиеленісті бәсеңдетуге бағытталған, мемлекеттің кейбір функцияларын жүзеге асыруға қабілетті.

Зерттеу барысында ғылыми жаңалығы бар келесі маңызды нәтижелерге қол жеткізілді:

- 1) Әлеуметтік кәсіпкерліктің ерекшеліктері айқындалып оның әлеуметтік-экономикалық жүйедегі орны мен рөлі көрсетілді;
- 2) Әлеуметтік кәсіпкерліктің пайда болу көздері мен себептері анықталды;
- 3) Әлеуметтік кәсіпкерлік функциялары, белгілері мен критерийлері негізделді.

Тақырыптың теориялық және тәжірибелік маңыздылығы Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпорындардың ерекшеліктерін, ролі мен функцияларын талдау, әлеуметтік кәсіпкерліктің дамуын нақты мысалдармен көрсету, ел экономикасына типізетін ролін айқындау болып табылады.

Зерттеу әдістері. Зерттеуді жүргізу барысында пайдаланылған әдістеме библиографиялық зерттеуге, құжаттық, сапалық, әлеуметтік кәсіпкерліктің тұрақты дамуға қалай ықпал ететінін білу үшін кейбір әлеуметтік жобалардың қызметін зерттеуге бағытталады. Әлеуметтік кәсіпкерліктің даму теориясына назар аударатын отырып, осы мәселе бойынша әдебиеттерге шолу жасалды. Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпкерліктің дамуын талдай отырып, оған әсер етуші факторларды анықтауға мүмкіндіктер талдау жасалды. Мақаланы зерттеу барысында алға қойылған мақсаттарға жету үшін салыстырмалы талдау және жинақтау, себеп-салдарына байланысты болжау әдістері, әдебиеттік шолу қолданылды. Теориялық ережелерді және қорытындыларды негіздеу үшін отандық және шетелдік әдебиеттер мен мерзімдік басылымдар пайдаланылды.

Нәтижелер.

Қазақстанда 2021 жылғы 6 шілдеден бастап, «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне кәсіпкерлік, әлеуметтік кәсіпкерлік және міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу

туралы» Заң қолданысқа енгізіледі [9]. Қазақстан Республикасының 2020 жылғы қорытындысы бойынша әлеуметтік кәсіпкерлердің дамуы мен жоғары сандық көрсеткіші: бірінші орында - Түркістан облысында, екінші орында – Нұр-Сұлтан қаласы, үшінші орында – Алматы облысында болып отыр [10].

Жалпы Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерін тіркеудің алғашғы жұмысын 2019 жылы ҚР - ның Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі жүргізген. Анықталған есептемелерге сәйкес, 2019 жылы Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілернің саны – 152 субъекті. Қазақстанда 2021 жылдың шілде айы есебі бойынша салық жеңілдіктерін пайдаланушы әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілері – 105 кәсіпорын болып отыр. 2021 жылы алғаш рет «Әлеуметтік кәсіпкерлік» ұғымы енгізілді. «Әлеуметтік кәсіпкерлік» туралы Заң 1 қаңтар 2022 жылдан бастап күшіне енді. Бұл Заң жобасы қабылданғанға дейін, заңды қабылдауға дайындық жұмыстары жүргізіліп, әлеуметтік кәсіпкерлердің реестрін құру тәртібі, әлеуметтік кәсіпкерлік статусын берудегі өңірлік комиссияларды құру тәртібі мен олардың жұмыстары, әлеуметтік кәсіпорындарды құрудағы басты талаптар мен әлеуметтік кәсіпкерлікті қолдауды іске асырудың тәртібі дайындалды.

Сурет 1 – Әлеуметтік кәсіпкерлік пен кәсіпорынның түбегейлі ерекшеліктері

Австралияда, Ұлыбританияда, АҚШ-та, Канадада және басқа да елдерде «әлеуметтік кәсіпорын» термині өткен ғасырдың соңғы жылдарында пайда болды, ол коммерциялық модель ретінде ұйымдастырылып, әлеуметтік кәсіпкерлік: қонақ үйі, экология, өнер және басқа секторларда өркендей бастады. 2010 жылы Австралияда әлеуметтік кәсіпкерліктің белсенділігіне талдау жасалаған. Жүргізілген сауалнамаға әртүрлі нарықтардағы 20 мың әлеуметтік кәсіпорындар қатынасып, қорытындысында бұл саланың ұлттық ЖІӨ-нің екі-үш пайызын құрайтындығы анықталған. (Барракет және т.б., 2010) [11-12].

Еуропа елдерінде мұндай әлеуметтік бағыттағы бизнес-жобалар ондаған мың, олардың ЖІӨ-дегі үлестік салмағы 8-10 пайызды құрайды [13].

Сурет 2 – Әлеуметтік мақсаттарға жету немесе әлеуметтік миссияны орындау Ескерту – Авторлармен құрастырылған

Кез-келген елдің экономикасы үшін әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытудың пайдалы тиімділігі: әлеуметтік жағдайларды шешу, жаңа немесе бұрын қолданыста болмаған экономикалық ресурстарды іздеу, қоршаған ортаны ластау мәселесін қарастыру, жұмысбастылықты арттыру, аз қамтылған отбасылардың санын азайту, мүгедектігі бар тұлғаларды жұмыспен қамту, балалар тәрбиесі мен денсаулығын жақсарту және т.б. Осы тұрғыда әлеуметтік кәсіпкерлікте инновациялық идеяларды жүзеге асыру қажет болады.

Біріншіден, әлеуметтік кәсіпкер инновацияларды енгізу арқылы бұрын талап етілмеген ресурстарды шоғырландыра отырып, ел экономикасына оң әсер етеді. Екіншіден, әлеуметтік кәсіпкерлер өз идеяларын іске асыру үшін инвестиция салуға және тәуекелге дайын, бұл олардың қызмет ауқымының өсуіне ықпал етеді. Үшіншіден, әлеуметтік кәсіпорын - өзін-өзі ақтауға және қаржылық тұрақтылыққа ұмтылады, бұл елдің стратегиялық дамуы мен бюджетіне жағымды әсер етеді [14].

Талқылау. Қазақстанда әлеуметтік кәсіпкерліктің даму барысы тек заң шығарумен шектелмеуі тиіс. Әлеуметтік кәсіпкерліктің тиімділігі - әлеуметтік күрделі мәселелерді шешу деңгейімен тікелей байланысты. Әлеуметтік сала ел экономикасында зор сұранысқа ие, сондықтан осы саланы дамыту қажеттілігі туындайды. Аталған әлеуметтік күрделі мәселелердің басым бөлігі, біріншіден, жекелеген әлеуметтік салаларының (білім, денсаулық, мәдениет, спорт, жұмыссыздықтың азаюы, кәсіпкерлік т.б) дамуына, екіншіден мүгедектігі бар азаматтарға арналған өнімдер өндірісін дамыту мен шығаруға мүмкіндік береді. Жалпы алғанда, еліміздің әлеуметтік кәсіпкерлік саласында мүгедектігі бар азаматтарға арналған өнімдер өндірісін дамыту, ішкі нарықтағы сұранысты қамтамасыз етуге көмектеседі.

Қазақстанда әлеуметтік кәсіпкерлік саласында мүгедектігі бар азаматтарға арналған өнімдер өндірісін дамыту мен осы өнімдердің сұранысын қанағаттандыруда төмендегідей шарттар мен факторларды айта аламыз:

- жаңа өндірістік цехтарды ашу;
- мүгедектігі бар азаматтарға арналған өнімдерге сұраныстың өсуі;
- мүгедектігі бар азаматтарға арналған өнімдер өндірісін дамытудың ресурстық-технологиялық негіздері (протездік-ортопедиялық өндіріс мен қызметі, сурдотехникалық құралдар өндірісі мен қызметі, тифлотехникалық құралдар өндірісі мен қызметі, міндетті гигиеналық құралдар өндірісі, жеке көмекшінің қызметтері, ымдау тілі маманының қызметтері, санаторлық-курорттық емдеу қызметі, кресло-арбалар өндірісі мен қызметі және т.б.).

Қазақстанда мүгедектігі бар азаматтарға арналған өнімдер өндірісі мен осы саладағы сервистік қызмет, әлеуметтік мәселелердің екінші бағыты бола отырып, осы саладағы қиындықтарды азайтуға мүмкіндік береді.

Сурет 3 – Қазақстанда тіркелген 2015 – 2020 жылдар бойынша мүгедектер саны, адам Ескертпе –ҚР ҰСБ мәліметтері негізінде автормен құрастырылған

Қазақстанда тіркелген 2015 – 2020 жылдар бойынша мүгедектігі бар адамдар саны 2015 жылы – 637217 адам болса, соның ішінде 18 жасқа дейінгі жасөспірімдер саны – 75712 адам, 2016 жылы – 651924 адам болса, соның ішінде 18 жасқа дейінгі жасөспірімдер саны – 79662 адам болған. Ал 2017 жылы – 662544 адам болса, соның ішінде 18 жасқа дейінгі жасөспірімдер саны – 83462 адам, 2018 жылы бұл көрсеткіш – 680025 адам, соның ішінде 18 жасқа дейінгілер саны – 86956 адамды құрайды. 2019 жылы – 695253 адам болса, соның ішінде 18 жасқа дейінгі жасөспірімдер саны – 91573 адам, 2020 жылы бұл көрсеткіш – 695131 адам, соның ішінде 18 жасқа дейінгілер саны – 94660 адамды құрайды. Бұл көрсеткіштерден Қазақстандағы мүгедектігі бар азаматтар санының жылдан – жылға көбейіп келе жатқандығын көреміз. Соның ішінде 18 жасқа толмаған жасөспірімдердің де санының жоғарылап келе жатыр.

Сурет 4 – Қазақстанда тіркелген 2015 – 2020 жылдар бойынша мүгедектігі бар 18 жасқа дейінгі жасөспірімдердің пайыздық өсім көрсеткіштері, %

Ескертпе –ҚР ҰСБ мәліметтері негізінде автормен құрастырылған

Қазақстанда мүгедектігі бар азаматтарға арналған өнімдер өндірісі мен осы саланың сервистік қызметі, осы бағытта тауарлы өнімдер дайындауға мүмкіндік беру мен сервистік қызметтің дамуын жетілдіру, әлеуметтік кәсіпкерліктің негізгі факторы бола алады. Қазақстандағы мүгедектігі бар азаматтарға арналған өнімдер өндірісі мен осы тауарлардың сервистік қызметін дамыту жобалары - әлеуметтік кәсіпкерлік аясында шешуге мүмкіндіктер береді. Өнімдер мен қызметтер сұранысын қанағаттандыру, арқылы мүгедектігі бар азаматтарға арналған импорттық өнімдерді, отандық өнімдерге ауыстыру арқылы бәсекеге қабілеттілікті арттырып қана қоймай, осы салада қызмет көрсетуші шағын кәсіпорындарды дамытуға ықпал етеді.

Қазақстанда мүгедектігі бар азаматтарға арналған өнімдер өндірісін екі негізгі бағытта дамыту ұсынылады: мүгедектігі бар азаматтарға арналған өнімдер шығару (протездік-ортопедиялық өндіріс, сурдотехникалық құралдар өндірісі, тифлотехникалық құралдар өндірісі, міндетті гигиеналық құралдар өндірісі, кресло-арбалар өндірісі және т.б.) және мүгедектігі бар азаматтарға арналған тауарларға сервистік қызметтер көрсету (протездік-ортопедиялық, сурдотехникалық және тифлотехникалық құралдарды, кресло-арбаларларды жөндеу қызметі, мүгедектігі бар азаматтар үшін жеке көмекшілерді, ымдау тілі маманын дайындау және оқыту).

Мүгедектігі бар азаматтарға арналған өнімдер өндірісінің дамуы және өндіріс туралы шешім маңызды факторларға тәуелді. Мұндай факторларға келесілерді жатқызуға болады:

- өңірде шикізатқа қолжетімдік немесе өңдеуші кәсіпорындарды қажетті шикізатпен сенімді қамтамасыз ететін көлік инфрақұрылымының болуы;
- ішкі нарықты дамыту, экспорт және халықаралық нарықтағы бәсекелестіктің мүмкіндігін жоғарлату;
- өндірістік технология мәселелерін шешу;
- мемлекеттік деңгейде қажетті қаржыландыру;
- олардың әрқайсысы бойынша жоспар құрылуы қажет.

Қазіргі уақытта мүгедектігі бар азаматтарға арналған өнімдер өндірісі мен осы тауарлардың сервистік қызметі - әлеуметтік өнеркәсіпті дамытудың ажырамас бөлігі. Осы әлеуметтік өндірістің дамуы үшін тек нормативтік құжаттар мен қаржыландыру механизмін әзірлеу ғана емес, халықаралық конгресс, форум, тәжірибе алмасу және ақпаратпен алмасу үшін арнайы алаңдарды ұйымдастыру қажет.

Мүгедектігі бар азаматтарға арналған өнімдер өндірісіндегі жүзеге асыру үшін, өндірістік зертхана мен әлеуметтік өндіріске арналған ғимараттарды жеңілдікпен беру қажет. Осыны ескере отырып, авторлық тұжырымдамалар келесідей дәлелдемелерге саяды:

- 1) Әлеуметтік кәсіпкерлікті дамыту қажеттілігін Республика шеңберінде жетілдіру;
- 2) Еліміздің әлеуметтік кәсіпкерлік саласында мүгедектігі бар азаматтарға арналған өнімдер өндірісін дамыту мен ішкі нарықтағы сұранысты қамтамасыз етуді жетілдіру;
- 3) Осы саланы қаржыландыру механизмдерін әзірлеу;
- 4) Халықаралық конгресс, форум, конференциялар ұйымдастыру арқылы, тәжірибе мен ақпарат алмасудың арнайы алаңдарын ұйымдастыру.

Қазақстан Республикасы өңірлері бойынша әлеуметтік кәсіпкерлікті қаржылық қолдау шеңберін жетілдірудің көптеген аргуменітер бар.

Біріншіден, Қазақстан экономикасында әлеуметтік кәсіпкерлік - әлеуметтік мәселелерді шешудің аса қажетті саласы болып табылады. Екіншіден, әлеуметтік орта мен әлеуметтік өнім өндірудің ортақ нарығын қалыптастырады. Үшіншіден, бұл сала шаруашылық субъектілердің экономикалық қарым-қатынасының жиынтығы ретінде түсіндіріледі.

Әлем экономикасындағы әлеуметтік кәсіпкерліктің даму көрсеткіштерін сипаттайтын жиынтық үлесті бағалайтын болсақ, мынадай ерекшеліктерді көреміз. Бүкіл әлемдегі әлеуметтік кәсіпкерлер санының көбеюі - әлеуметтік проблемаларды шешуге көмектеседі. Бірақ әлемнің қай елдерінде даму өсімі туралы деректер аз. Бұл мәселені шешу үшін Thomson Reuters қоры Deutsche Bank-тің CSR Made for Good global enterprise бағдарламасымен бірігіп, 2016 жылы әлеуметтік кәсіпкерлер үшін ең үздік елдер бойынша алғашқы жаһандық сарапшылардың сауалнамасын жүргізіп, ол кеңінен пікірталас тудырды [15].

Ресей мемлекетіндегі әлеуметтік кәсіпкерліктің дамуы - әлеуметтік бизнесті жүргізу нысандарын дамыту, халықтың әлеуметтік, мәдени және экологиялық мәселелерін шешу, халықтың ерікті (волонтерлік) секторының жұмысын дамыту болып табылады [16].

Мысалы, Алжирдің экономикасындағы әлеуметтік кәсіпорындарға талдау жасасақ, 2020 жылғы есеп бойынша соңғы үш жылда олардың өсуі терең тамыр жайған. Бұл елде әлеуметтік кәсіпорындар өнер мен қолөнерден бастап, азық-түлікпен тамақтануға дейінгі, сондай-ақ таза технологиялардан бастап, туризммен білімге дейінгі бірқатар бағыттар бойынша белсенді жұмыстар жүргізіп жатқандығы анықтаған [17].

Греция мемлекетіндегі әлеуметтік кәсіпкерліктің дамуына талдау жасайтын болсақ, кооперативтер, әлеуметтік кәсіпорындар мен экономикадағы басқа да ұйымдар - Грекияның кедейлік пен жұмыссыздық сияқты кейбір маңызды мәселелерін шешуге және егде жастағы адамдарға, мүмкіндігі шектеулі адамдарға қолдау көрсетуге көмектеседі [18].

Қазіргі есеп бойынша Ұлыбританияда 100 мың әлеуметтік кәсіпорын жұмыс істейді, олар экономикаға £60 млрд. үлес қосып, 2 млн. адамға жұмыс беруші кәсіпорындар. Әлеуметтік кәсіпорындар Ұлыбритания экономикасының мынадай секторында: тұтыну, тауарлар мен қызметтер өндірісі, жоғары сапалы мемлекеттік қызметтер, шығармашылық агенттіктер, өнер ұйымдары, пайдалы жобалар, қалдықтарды басқару, өңдеу және т.б. қызметтерде жұмыс атқаруда. Сонымен қатар, қоғамдағы медициналық қызмет көрсетуші кәсіпорындардың үштен бір бөлігі - әлеуметтік кәсіпорындар болып табылады. Соңғы зерттеулер бойынша, әлеуметтік кәсіпорындар - даму мен инновацияларды, теңсіздікті азайтуды, жұмыс орындарын құру мен неғұрлым инклюзивті экономика құруда дәстүрлі бизнесті басып озып отыр [19].

Social Enterprise UK (SEUK- бұрынғы атауы Social Enterprise Coalition) — 2002 жылы сәуірде Ұлыбританияда құрылған қоғамдық компания [20]. Ол Ұлыбританиядағы әлеуметтік кәсіпкерлік қозғалысы үшін ұлттық мүшелік және адвокаттық орган ретінде қызмет етеді.

Қазақстан Республикасы бойынша «Әлеуметтік кәсіпкер» статусын алушы азаматтар санаты 8 негізгі категориялардан тұрады. Ол келесі кестеде берілген.

Кесте 1. Қазақстан Республикасы бойынша «Әлеуметтік кәсіпкер» статусын алушы азаматтар санаты

№	Қазақстан Республикасы бойынша «Әлеуметтік кәсіпкер» статусын алушы азаматтар санаты
1.	Мүгедектер (1,2,3 – ші топтағы), мүгедек баланы тәрбиелеп отырған ата-аналар және басқа да заңды өкілдер
2.	зейнеткерлер және зейнеткерлік жас алдындағы азаматтар (жасына байланысты зейнетақы төлемдерін алуға құқық беретін жас басталғанға дейін бес жыл ішінде)
3.	жиырма тоғыз жасқа дейінгі балалар үйінің тәрбиеленушілері және балалар үйлерінің, жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған мектеп-интернаттардың түлектері
4.	қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемелерінен жазасын өтеуден босатылған адамдар-босатылғаннан кейін он екі ай ішінде
5.	белгілі бір тұрғылықты жері жоқ адамдар
6.	аз қамтылған, көп балалы немесе толық емес отбасыларға жататын ата-аналар және басқа да заңды өкілдер, сондай-ақ «Алтын алқа», «Күміс алқа» алқаларымен наградталған немесе бұрын «Батыр Ана» атағын алған, сондай-ақ I және II дәрежелі «Ана даңқы» ордендерімен наградталған көп балалы аналар
7.	наркологиялық науқастарды медициналық-әлеуметтік оңалтудан немесе психикаға белсенді әсер ететін заттарға байланысты емдеуден өткен адамдар-оңалту немесе емдеу жүргізілгеннен кейін он екі ай ішінде
8.	қандастар

Дереккөз: авторлар дереккөз негізінде құрастырған [9].

Заң шеңберінде Қазақстан Республикасы бойынша «Әлеуметтік кәсіпкер» статусын алушы азаматтар санаты - әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілері төрт санатқа бөлінген. Ол келесі кестеде берілген.

Кесте 2. Қазақстан Республикасы бойынша «Әлеуметтік кәсіпкер» санаттары бойынша субъектілер

Санаттар бойынша субъектілер	Қазақстан Республикасы бойынша «Әлеуметтік кәсіпкер» санаттары бойынша субъектілер
1 -ші санаттағы субъектілері	ата-аналары және мүгедек баланы тәрбиелеп отырған басқа да заңды өкілдері; зейнеткерлер мен зейнеткерлік жас алдындағы азаматтар (жасына байланысты зейнетақы төлемдерін алуға құқық беретін жас басталғанға дейін бес жыл ішінде); балалар ауылдарының тәрбиеленушілері және балалар үйлерінің, жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған мектеп-интернаттардың жиырма тоғыз жасқа дейінгі түлектері; қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемелерінен жазасын өтеуден босатылған адамдар - босатылғаннан кейін он екі ай өткен соң; табысы аз, көп балалы немесе толық емес отбасыларға жататын ата-аналар және басқа да заңды өкілдер, сондай-ақ «Алтын алқа», «Күміс алқа» алқаларымен марапатталған немесе бұрын «Батыр Ана» атағын алған, сондай-ақ I және II дәрежелі «Ана даңқы» ордендерімен марапатталған көп балалы аналар; оңалту немесе емдеу жүргізілгеннен кейін он екі айдан соң наркологиялық науқастарды медициналық-әлеуметтік оңалтудан немесе психобелсенді заттарға байланысты емдеуден өткен адамдар сияқты санаттағы адамдардың қандастар
2-ші санаттағы субъектілері	1 – ші санатқа жататын азаматтарға тауарларды өндіретін, қызметтер мен жұмыстарды көрсететін субъектілері
3-ші санаттағы субъектілері	мүгедектерге арналған, олардың тіршілік әрекетінің шектеулерін еңсеруге немесе орнын толтыруға мүмкіндік беретін жағдайлар жасау үшін, сондай-ақ жоғарыда көрсетілген басқа адамдарға арналған, қоғамдық пайдалы қызметке қатысу үшін басқа азаматтармен тең мүмкіндіктер жасау үшін тауарлар өндіру, жұмыстар орындау, қызметтер көрсету жөніндегі қызметті жүзеге асырушы субъектілер
4-ші санаттағы субъектілері	отбасын нығайтуға, балалардың отбасылық тәрбиесін қамтамасыз етуге және ана мен баланы қолдауға бағытталған психологиялық-педагогикалық және өзге де қызметтерді көрсету бойынша; балалардың демалысын және сауықтырылуын ұйымдастыру бойынша; мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім берудің жалпы білім беретін оқу бағдарламаларын, техникалық және кәсіптік білім берудің білім беру бағдарламаларын іске асыру бойынша; мүмкіндіктері шектеулі балаларға психологиялық-педагогикалық қолдау, негізгі орта және жалпы орта білім берудің оқу бағдарламаларын меңгеруде, дамуда және әлеуметтік бейімделуде және т. б. қиындықтарға тап болған білім алушылар мен тәрбиеленушілерге медициналық және әлеуметтік көмек көрсету бойынша қызметтерді жүзеге асырушы субъектілер

Дереккөз: авторлар дереккөз негізінде құрастырған [9].

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің мәліметтерінде көрсетілген 2022 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің тізілімі төмендегідей болып отыр [21].

Кесте 3. ҚР-дағы 2022 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің санаттары бойынша бөлінуі

ҚР- дағы 2022 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің санаттары бойынша бөлінуі	саны	%
Әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің жалпы саны	25	100
Соның ішінде:		
1- ші санатқа жататын әлеуметтік кәсіпкерлер	11	44
2- ші санатқа жататын әлеуметтік кәсіпкерлер	1	4
3- ші санатқа жататын әлеуметтік кәсіпкерлер	5	20
4- ші санатқа жататын әлеуметтік кәсіпкерлер	3	12
1-4 - ші санатқа жатпайтын әлеуметтік кәсіпкерлер	5	20

Дереккөз: Қазақстан Республикасы Ұлттық Экономика министрлігі [21].

Жалпы тіркелген әлеуметтік кәсіпкерлер саны – 25 субъекті, оны 100% деп алсақ, соның ішінде: 1- ші санатқа жататын әлеуметтік кәсіпкерлер саны – 11, яғни 44%, 2 - ші санатқа жататын әлеуметтік кәсіпкерлер – 1 кәсіпкер, 4%, 3 - ші санатқа жататын әлеуметтік кәсіпкерлер саны-5 кәсіпкер, 20%, 4 - ші санатқа жататын әлеуметтік кәсіпкерлер -3 кәсіпкер, 12%-ды құрайды және 1-4 - ші санатқа жатпайтын әлеуметтік кәсіпкерлер саны 5 субъекті, 20%-ды құрайды.

Сурет 5 – ҚР-дағы 2022 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің санаттары бойынша бөлінуі
Дереккөз: Қазақстан Республикасы Ұлттық Экономика министрлігі [21].

ҚР-дағы 2022 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің ұйымдастырылу құрылымы төмендегі кестеде берілген.

Кесте 4. ҚР-дағы 2022 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің ұйымдастырылу құрылымы

ҚР-дағы 2022 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің ұйымдастырылу құрылымы	саны	%
Әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің жалпы саны - барлығы	25	100
Жауапкершілігі шектеулі серіктестік (ЖШС)	13	52
Жеке кәсіпкерлік (ЖК)	7	28
Қоғамдық бірлестік (ҚБ)	5	20

Дереккөз: Қазақстан Республикасы Ұлттық Экономика министрлігі [21].

ҚР - дағы 2022 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің ұйымдастырылу құрылымы бойынша талдау жасасақ, жалпы саны – 25 субъект, яғни 100% деп алсақ, соның ішінде: жауапкершілігі шектеулі серіктестік (ЖШС) негізінде құрылғандар саны – 13 кәсіпорын, жеке кәсіпкерлік (ЖК) негізінде құрылғандар саны – 7 кәсіпорын, қоғамдық бірлестік (ҚБ) негізінде құрылғандар саны – 5 кәсіпорынды құрайды. Жоғардағы кестеде көрсетілгендей, жалпы әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің жауапкершілігі шектеулі серіктестік (ЖШС) негізінде құрылғандардың үлесі – 52%, жеке кәсіпкерлік (ЖК) негізінде құрылғандардың үлесі – 28%, қоғамдық бірлестік (ҚБ) негізінде құрылғандардың үлесі – 5% - ды құрайды.

Сурет 6 – ҚР-дағы 2022 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің ұйымдастырылу құрылымы

Дереккөз: Қазақстан Республикасы Ұлттық Экономика министрлігі [21].

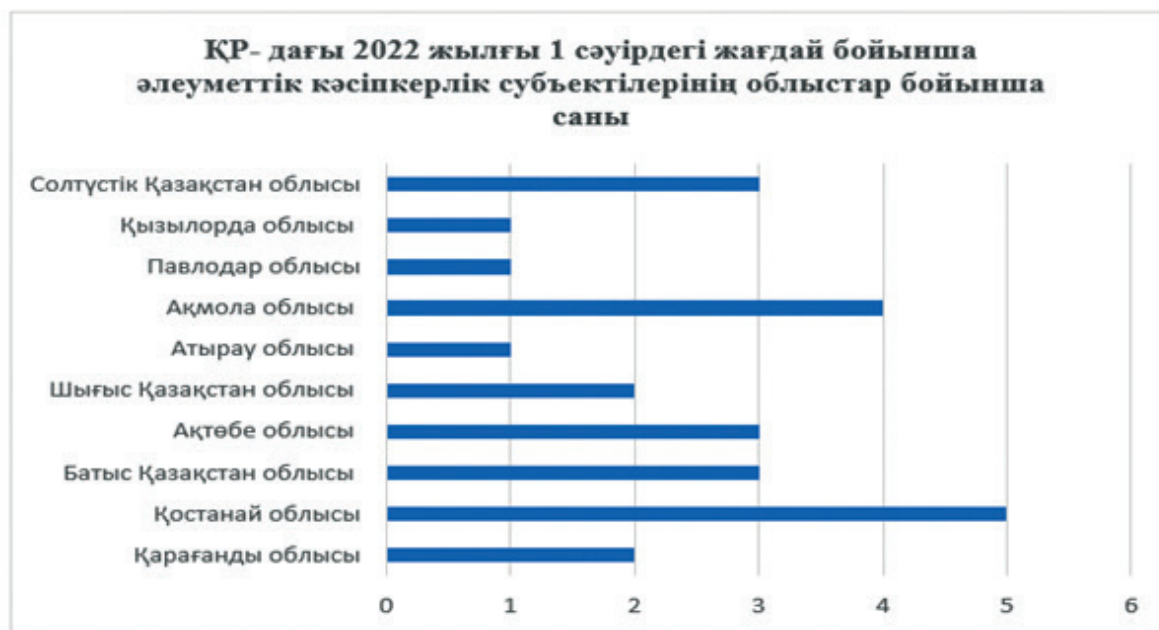
Келесі кестеге талдау жасайтын болсақ, ҚР- дағы 2022 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің облыстар бойынша саны берілген. 2022 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша Қарағанды облысы бойынша – 2 әлеуметтік кәсіпорын, Қостанай облысы бойынша – 5 әлеуметтік кәсіпорын, Батыс Қазақстан облысы бойынша – 3 әлеуметтік кәсіпорын, Ақтөбе облысы бойынша – 3 әлеуметтік кәсіпорын, Шығыс Қазақстан облысы бойынша – 2 әлеуметтік кәсіпорын, Атырау облысы бойынша – 1 әлеуметтік кәсіпорын, Ақмола облысы бойынша – 4 әлеуметтік кәсіпорын тіркелген.

Кесте 5. ҚР-дағы 2022 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің облыстар бойынша саны

Облыстар бойынша тіркелген әлеуметтік кәсіпкерлер саны	саны
Қазақстан Республикасы бойынша барлығы	25
Қарағанды облысы	2
Қостанай облысы	5
Батыс Қазақстан облысы	3
Ақтөбе облысы	3
Шығыс Қазақстан облысы	2
Атырау облысы	1
Ақмола облысы	4
Павлодар облысы	1
Қызылорда облысы	1
Солтүстік Қазақстан облысы	3

Дереккөз: Қазақстан Республикасы Ұлттық Экономика министрлігі [21].

Ал Павлодар облысы бойынша – 1 әлеуметтік кәсіпорын, Қызылорда облысы бойынша – 1 әлеуметтік кәсіпорын, Солтүстік Қазақстан облысы бойынша – 3 әлеуметтік кәсіпорын тіркелген. Бұл көрсеткіштерден әлеуметтік кәсіпкерліктің жаңа қарқынмен даму үрдісінде екендігін көреміз. Бұдан әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерін тіркеудегі жалпы процесінің ұзақтығы мен қағазбастылықтың болуы деген тұжырым жасаймыз.

Сурет 7 – ҚР-дағы 2022 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің облыстар бойынша саны
Дереккөз: Қазақстан Республикасы Ұлттық Экономика министрлігі [21].

Тіркелген әлеуметтік кәсіпкерлердің қызмет көрсету түрлері бойынша төмендегі кестеде берілген.

Кесте 6. Тіркелген әлеуметтік кәсіпкерлердің қызмет көрсету түрлері

Тіркелген әлеуметтік кәсіпкерлер саны	Облыстар бойынша	саны
Қазақстан Республикасы бойынша барлығы	-	25
Алкогольсіз сусындар мен минералды сулар өндіру	Қарағанды облысы	1
Арнайы киім өндіру, аумақтарды абаттандыру, жиһаз өндірісі	Қарағанды облысы	1
Метал емес қалдықтарды өндіру, құрылыс бұйымдарын өндіру	Қостанай облысы	1
Қоғамдық ұйымдық қызметтер	Қостанай облысы Батыс Қазақстан облысы	3
Адам тасмалы қызметі	Қостанай облысы	1
Аумақтарды абаттандыру, жиһаз өндірісі, қайта өңдеу өндірісі	Қостанай облысы	1
Сусындар беру қызметі	Батыс Қазақстан облысы	1
Әлеуметтік қызметтер ұсыну	Батыс Қазақстан облысы	1
Жеңіл өнеркәсіп	Ақтөбе облысы	1
Қызметтер көрсету	Ақтөбе облысы	1
Білім беру қызметін көрсету	Ақтөбе облысы	1
Қарттар мен мүгедектерді күту жөніндегі қызмет	Шығыс Қазақстан облысы	1
Мектепке дейінгі білім беру, өзге де қызметтер	Шығыс Қазақстан облысы Ақмола облысы	3
Денсаулық саласы бойынша қызметтер	Атырау облысы	1
Тері, тоқыма және трикотаж өндірісі	Ақмола облысы	1
Мейрамхана, тамақ өнімдерін жеткізу қызметі	Ақмола облысы	1
Білім беру саласындағы өзге де қызметтер мен бөлшек сауда	Павлодар облысы	1
Тігін саласы, инвотакси қызметі	Қызылорда облысы	1
Арнайы дәрігерлік практика қызметі	Солтүстік Қазақстан облысы	1
Көлік құралдарын жүргізушілерді даярлау мектебі қызметі	Солтүстік Қазақстан облысы	1
Тігін тігу қызметі	Солтүстік Қазақстан облысы	1

Дереккөз: Қазақстан Республикасы Ұлттық Экономика министрлігі [21].

Тіркелген әлеуметтік кәсіпкерлердің қызмет көрсету түрлері бойынша әртүрлі бағыттарды қамтиды. Атап айтсақ, алкогольсіз сусындар мен минералды сулар өндіру, арнайы киім өндіру, аумақтарды абаттандыру, жиһаз өндірісі, метал емес қалдықтарды өндіру, құрылыс бұйымдарын өндіру, қоғамдық ұйымдық қызметтер, тасмалдау қызметі, қайта өңдеу өндірісі, әлеуметтік қызметтер ұсыну, жеңіл өнеркәсіп, білім беру қызметін көрсету, қарттар мен мүгедектерді күту жөніндегі қызметтер, мектепке дейінгі білім беру, тері, тоқыма және трикотаж өндірісі, бөлшек сауда, мейрамхана, тамақ өнімдерін жеткізу қызметі, тігін саласы, инвотакси қызметі, арнайы дәрігерлік практика қызметі, көлік құралдарын жүргізушілерді даярлау мектебі қызметі мен тігін тігу қызметі болып табылады.

Бүкіл әлемде әлеуметтік кәсіпкерлер санының көбеюі - бизнестегі әлеуметтік проблемаларды шешуге көмектесу үшін қажет. Бірақ нақты қай елдерде өсімнің жоғарылауын көрсететін деректер аз. Осы мәселені шешу үшін, алғаш рет 2016 жылы әлеуметтік кәсіпкерлер үшін ең үздік елдерді анықтау мақсатында, Thomson Reuters қоры Deutsche Bank-тің CSR Made for бірігіп, Good global enterprise бағдарламасы негізінде, алғашқы жаһандық әлеуметтік кәсіпкерлік саласындағы 900-ге жуық сарапшылары арасында онлайн сауалнама өткізді. 2019 жылы сауалнаманы қайталап өткізіп, таңқаларлық

нәтижелерге қол жеткізді. 2019 жылдың қорытындысы бойынша әлемнің ең ірі 45 елінің экономикасының күш-қуатымен әлсіздігінің бағыттары және соңғы үш жылда олардың қалай өзгергені анықталды. Зерттеушілерден, әлеуметтік кәсіпкерлерден, инвесторлардан, шенеуніктерден және т.б. сұрастыру арқылы ұйым әлеуметтік кәсіпкерлік дамуына ең жақсы шарттары бар елдердің рейтингісін құрды [15].

Кесте 7. Әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытуға қолайлы ең үздік топ-10 ел

№	Әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытуға қолайлы ең үздік елдердің ерекшеліктерін талдау	
	Елдер атауы	Өзіндік ерекшеліктері мен жоғары көрсеткіштері
1	Канада	Әлеуметтік қорғауда жоғарғы басымдыққа ие, әділ салық салу саясаты бар
2	Австралия	Әлеуметтік кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау саясаты мен бизнес үшін достық орта жақсы дамыған
3	Франция	Гранттарға қол жеткізу оңай
4	Бельгия	Әлеуметтік кәсіпкерлерді қолдау мен гранттық қаржыландыру оңай
5	Сингапур	Мемлекеттік саясат пен гранттық қаржыландыруға қол жеткізу оңай
6	Дания	Әлеуметтік кәсіпкерлер білікті кадрларды оңай тарта алады, гранттарға қол жеткізу, үкімет пен бизнес жүргізу және әлеуметтік кәсіпкерлердің жұмысын халықтың түсінуі жоғарғы балға ие
7	Нидерланды	Қаржылық емес қолдауларға қиындықсыз қол жеткізу және үкіметпен бизнес жүргізудің жеңілдігі
8	Финляндия	Гранттық қаржыландыруға қол жеткізу оңай
9	Индонезия	Әлеуметтік кәсіпкерлерге бизнесті дамыту мен өсіру үшін тамаша жағдайлар жасалған
10	Чили	Қаржылық емес қолдаулар, гранттар бөлу мен жастарды әлеуметтік бизнеске тарту көрсеткіштері жоғары

Дереккөз: авторлар дереккөз негізінде құрастырған [15].

Осы аталған елдердің ең басты мақсаты - бұл әлеуметтік кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау, білікті қызметкерлерді тарту мүмкіндігі, қоғамның әлеуметтік кәсіпкерлік туралы хабардар болуы, осы бизнестің рентабельділігі, елдегі әлеуметтік кәсіпкерліктің даму қарқыны және инвестицияларға қол жеткізу, жастарды әлеуметтік бизнеске тарту болып табылады. Дамыған елдерде мемлекет халықтың әлеуметтік қажеттіліктерін ұдайы назарда ұстап, жүйелі механизмдермен сәтті жүзеге асырады.

Қорытынды. Қазақстанда әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытудың тұжырымдамалық ұсыныстарына: үкіметтің кәсіпкерлік қызметтің осы түрін дамытудағы ынталандыру саясаты мен қолдау шараларын ұйымдастыруды жүзеге асыруын айта кеткен жөн. Мұндай саясатты іске асыруда шетелдік тәжірибелерді талдай отырып, біздің мемлекетке керекті бағыттарын алу қажет. Ынталандыру саясаты мен қолдау шараларына салықтарды азайту, әлеуметтік кәсіпкерліктің қызметін ынталандыру үшін әртүрлі қорлар құруға бағытталуы қажет. Бұл саланы ынталандыру арқылы мемлекет реттеудің тиімді үлгісін құруға мүмкіндік алады. Зерттеуді қорытындылай келе әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытудың басым бағыттарына: салық кодексіне сәйкес салық жеңілдіктерін беру, қаржылық қолдау мен мемлекеттік гранттар беру, ақпараттық, консультациялық және әдістемелік қамтамасыз ету және т.б жатады.

Жалпы алғанда, әлеуметтік кәсіпкерлікті дамыту күрделі сипаттағы мемлекеттік саясат. Ол елдегі әлеуметтік осал топтардың экономикалық жағдайын теңестіру мен олардың қоғамдағы орнын айқындауға, әлеуметтік жобаларды үнемі қаржыландыру мен оны жүзеге асыру бағытталады.

Әдебиеттер тізімі

1. Dees J.G. The Meaning of Social Entrepreneurship. CASE at Duke, 5 p. [Электронный ресурс] - URL: <https://habr.com/ru/companies/darudar/articles/> (дата обращения: 14.09.2023).
2. Борнштейн Д. Как изменить мир. Социальное предпринимательство и сила новых идей. - М: «Альпина Паблишер». 2017. - 19 с.
3. Барينوва В. Зарубежный опыт развития социального предпринимательства и возможность его применения в России. – М: «Издательство Института Гайдара», 2018. – 100 с.
4. Жохова В.В. Социальное предпринимательство: концепция, сущность и значение // Современная конкуренция. -2015.- Т. 9. № 4(52). – С. 77–99.
5. Зверева Н.И. Создание успешного социального предприятия. – М: «Альпина Паблишер», 2015. – 155 с.
6. Калюжнова Н. Я., Огаркова Е.П., Осипов М.А. Социальное предпринимательство: учебное пособие для вузов.- М: «Юрайт», 2023. – 114 с.
7. Синельников С.М., Соломоник Т.Г., Янборисова Р.В. Энциклопедический словарь предпринимателя. - СПб: “Алга - фонд”, “АЯКС”, 1992.-137– 138с.
8. Дараби М., Солтани Х., Назари К. и Эмами М. Социальное предпринимательство: критический обзор концепции//Журнал прикладных научных исследований.- 2010.- Т.8. № 6. – С. 2932–2940.
9. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам предпринимательства, социального предпринимательства и обязательного социального медицинского страхования». Нур-Султан, Ақорда, 24 июня 2021 года. № 52-VII ЗРК.
10. Национальная палата предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен». Atameken Business | Национальная палата предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен». [Электрон. ресурс] – URL: <https://atameken.kz/ru/atameken> (дата обращения: 22.09.2022)
11. Барракет Джо, Коллер Дж, Н. О'Коннор, Андерсон М. Поиск сектора социального предпринимательства Австралии (FASES) 2010. Технологический университет Квинсленда. [Электронный ресурс] – URL: https://kk.mgwiki.top/wiki/Social_enterprise?ysclid=lbyidzkw4h167580736/ (дата обращения: 18.09.2022)
12. Маккуилтен Г., Уорр Д., Хамфери К. и Спайерс А. Амбивалентные предприниматели: социальное предприятие, основанное на искусстве, в неолиберальном мире. Журнал социального предпринимательства 2020. Т.16. № 2. - С. 121-140. [Электронный ресурс] – URL: <https://doi.org/10.1108/SEJ-03-2019-0015/> (дата обращения: 14.10.2022)
13. Волкова М.С. Становление социального предпринимательства // Вестник ТГУ им. Г.Р. Державина. - 2015. – № 5. – С.24-29.
14. Қанапиянова К.Б., Рузанов Р.М. Әлеуметтік кәсіпкерлікті дамыту принциптері: шетелдік тәсілдер және Қазақстан. Экономика: стратегия и практика. - 2020. - Т 2. №15. - С. 152-166.
15. The best countries to be social entrepreneur. [Электронный ресурс] - URL: <https://poll2019.trust.org/> (дата обращения: 24.02.2022).
16. Харченко А. А. Социальное предпринимательство в России. Бизнес-образование в экономике знаний. – 2020. - № 3. - С. 86-86. [Электронный ресурс] - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-predprinimatelstvo-v-rossii-1/viewer> (дата обращения: 22.04.2022).
17. State of Social Enterprise Report 2020. [Электронный ресурс] - URL: <http://socialenterprise.org.uk/uploads/citations/FINALVERSIONStateofSocialEnterpriseReport2020.pdf> (дата обращения: 14.05.2022).
18. Greece social and solidarity economy report. [Электронный ресурс] - URL: https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/greece_social_and_solidarity_(дата обращения: 19.06.2022).
19. State of Social Enterprise Report 2022. Факты и цифры. Социальное предприятие Великобритания. [Электронный ресурс] - URL: socialenterprise.org.uk (дата обращения: 25.06.2022).
20. Коалиция социальных предприятия. [Электронный ресурс] - URL: company-information.service.gov.uk (дата обращения: 25.06.2022).
21. Данные Министерства национальной экономики Республики Казахстан. [Электронный ресурс] - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/>(дата обращения: 18.09.2022).

Г. М. Жантелеуова, Ш. Ш. Турмаханбетова, А. Б. Майдырова
Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Роль и функции социального предпринимательства в экономическом развитии

Аннотация. Социальное предпринимательство является одним из направлений активных исследований в современных исследованиях в области экономики. В данной статье проводится анализ понятия социального предпринимательства, его значения и основных предпосылок развития социального предпринимательства в Казахстане. В статье описаны особенности и характеристики социальных предприятий в Казахстане. Основная цель статьи - проанализировать развитие социального предпринимательства в Казахстане на конкретных примерах и определить его значение в развитии экономики. Определить роль этой отрасли в экономике страны и факторы, необходимые для ее улучшения.

Социальное предпринимательство предполагает правильное использование ресурсов для продвижения устойчивого и инклюзивного предпринимательства, которое ценит ценности. Поэтому, поскольку понятие социального предпринимательства до сих пор не до конца изучено, эта область нуждается в углубленном исследовании. Основными факторами, отличающими социальное предпринимательство от традиционного предпринимательства, являются использование предпринимателями экономических ресурсов и социальных возможностей, носящих инновационный и адаптированный к современным условиям характер. Углубленное изучение социального предпринимательства требует определения его экономической роли и стратегических задач. Очень важна значимость социального предпринимательства и его роль в социально-экономическом развитии общества, а также необходимость создания благоприятного бизнес-климата в этой сфере. В результате анализа уточнены основные понятия социального предпринимательства, определены признаки, особенности, роль социального предпринимательства в Казахстане, проанализированы его функции.

Ключевые слова: социальное предпринимательство, социальные цели, уязвимые слои общества, категории социального предпринимательства.

G. M. Zhanteleuova, Sh. Sh. Turmakhanbetova, A. B. Maidyrova
*L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan*

The role and functions of social entrepreneurship in economic development

Abstract. Social entrepreneurship is one of the active research areas in modern economics research. This article analyzes the concept of social entrepreneurship, its meaning and the main prerequisites for the development of social entrepreneurship in Kazakhstan. The article describes the features and characteristics of social enterprises in Kazakhstan. The main purpose of the article is to analyze the development of social entrepreneurship in Kazakhstan on specific examples and determine its importance in the development of the economy. Determine the role of this industry in the country's economy and the factors necessary to improve it.

Social entrepreneurship involves the proper use of resources to promote sustainable and inclusive entrepreneurship that values values. Therefore, since the concept of social entrepreneurship is still not fully understood, this area needs in-depth research. The main factors that distinguish social entrepreneurship from traditional entrepreneurship are the use by entrepreneurs of economic resources and social opportunities that are innovative and adapted to modern conditions. An in-depth study of social entrepreneurship requires determining its economic role and strategic objectives. The importance of social entrepreneurship and its role in the socio-economic development of society is very important, as well as the need to create a favorable business climate in this area. As a result of the analysis, the basic concepts of social entrepreneurship were clarified, the characteristics, features, and role of social entrepreneurship in Kazakhstan were determined, and its functions were analyzed.

Keywords: social entrepreneurship, social goals, vulnerable segments of society, categories of social entrepreneurship.

References

1. Dees J.G. The Meaning of Social Entrepreneurship. CASE at Duke, 5 p. [Electronic resource] - URL: <https://habr.com/ru/companies/darudar/articles/> (Accessed:14.09.2023).
2. Bornstejn D. Kak izmenit' mir. Social'noe predprinimatel'stvo i sila novy'x idej [How to change the world. Social entrepreneurship and the power of new ideas]. (M: «Al'pina Pabliher».19, 2017). [in Russian].
3. Barinova V. Zarubezhny'j opy't razvitiya social'nogo predprinimatel'stva i vozmozhnost' ego primeneniya v Rossii [Foreign experience in the development of social entrepreneurship and the possibility of its application in Russia]. (M: «Izdatel'tsvo Instituta Gajdara». 100, 2018). [in Russian].
4. Zhoxova V.V. Social'noe predprinimatel'stvo: koncepciya, sushhnost' i znachenie. Sovremennaya konkurenciya [Social entrepreneurship: concept, essence and meaning. Modern competition].9. 4(52).77–99 (2015). [in Russian].
5. Zvereva N. I. Sozdanie uspeshnogo social'nogo predpriyatiya [Creation of a successful social enterprise]. (M: «Al'pina Pabliher».155, 2015). [in Russian].
6. Kalyuzhnova N.Ya., Ogarkova E.P., Osipov M.A. Social'noe predprinimatel'stvo: uchebnoe posobie dlya vuzov [Social entrepreneurship: a textbook for universities].(M: «Yurajt». 114, 2023). [in Russian].
7. Sinel'nikov S.M., Solomonik T.G., Yanborisova R.V. E'nciklopedicheskiy slovar' predprinimatelya [Encyclopedic Dictionary of an Entrepreneur]. (SPb: “Alga - fond”, “AYaKS”. 1992.-137–138 p.). [in Russian]
8. Darabi M., Soltani X., Nazari K. i E'mami M. Social'noe predprinimatel'stvo: kriticheskiy obzor koncepcii. Zhurnal prikladny'x nauchny'x issledovaniy [Social entrepreneurship: a critical review of the concept. Journal of Applied Scientific Research]. 8 (6), 2932–2940(2010). [in Russian]
9. Zakon Respubliki Kazaxstan «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotory'e zakonodatel'ny'e akty' Respubliki Kazaxstan po voprosam predprinimatel'stva, social'nogo predprinimatel'stva i obyazatel'nogo social'nogo medicinskogo straxovaniya». Nur-Sultan, Akorda, 24 iyunya 2021 goda. № 52-VII ZRK [Law of the Republic of Kazakhstan "On amendments and additions to certain legislative acts of the Republic of Kazakhstan on Entrepreneurship, Social Entrepreneurship and compulsory social health insurance". Nur-Sultan, Akorda, June 24, 2021. No. 52-VII ZRK].
10. Nacional'naya palata predprinimatelej Respubliki Kazaxstan «Atameken». Atameken Business. Nacional'naya palata predprinimatelej Respubliki Kazaxstan «Atameken». [National Chamber of Entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan "Atameken". Atameken Business. National Chamber of Entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan "Atameken"] - Available at: <https://atameken.kz/ru/atameken> (Accessed: 22.09.2022)
11. Barraket Dzh., Koller Dzh., N. O'Konnor, Anderson M. Poisk sektora social'nogo predprinimatel'stva Avstralii (FASES) 2010. Texnologicheskij universitet Kvinslenda. [Australia's Social Enterprise Sector Search (FASES) 2010. Queensland University of Technology] - Available at: https://kk.mgwiki.top/wiki/Social_enterprise?ysclid=lbyidzkw4h167580736/ (data Accessed: 18.09.2022)
12. Makkuilten G., Uorr D., Xamferi K. i Spajers A. Ambivalentny'e predprinimateli: social'noe predpriyatie, osnovannoe na iskusstve, v neoliberal'nom mire. Zhurnal social'nogo predprinimatel'stva. [Ambivalent Entrepreneurs: Art-Based Social Enterprise in a Neoliberal World. Journal of Social Entrepreneurship] 16 (2), 121-140. (2020). - Available at: <https://doi.org/10.1108/SEJ-03-2019-0015/> (Accessed: 14.10.2022).
13. Volkova M.S. Stanovlenie social'nogo predprinimatel'stva [Vestnik TGU im. G.R. Derzhavina][Formation of social entrepreneurship. Bulletin of TSU im. G.R. Derzhavin], 5, 24-29. (2015). [in Russian].
14. Kanapiyanova K.B., Ruzanov R.M. Aleumettik kәsipkerlikti damy'tu principteri: sheteldik tәsilder zhәne Kazakstan. E'konomika: strategiya i praktika[Aleumettik kasipkerlikti damyту principteri: sheteldik tasilder zhane Kazakhstan. Economy: strategy and practice]. 2 (15), 152-166. (2020). [in Kazak].
15. The best countries to be social entrepreneur. [The best countries to be social entrepreneur] - Available at: <https://poll2019.trust.org/> (Accessed: 24.02.2022).
16. Xarchenko A. A. Social'noe predprinimatel'stvo v Rosii. [Biznes-obrazovanie v e'konomike znaniy. 3, 86-89. (2020). [Social entrepreneurship in Russia. Business education in the knowledge economy] - Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-predprinimatelstvo-v-rossii-1/viewer> (Accessed: 22.04.2022).

17. State of Social Enterprise Report 2020. [State of Social Enterprise Report 2020] - Available at: <http://socialenterprise.org.uk/uploads/citations/FINALVERSIONStateofSocialEnterpriseReport2020.pdf> (Accessed: 14.05.2022).

18. Greece social and solidarity economy report. [Greece social and solidarity economy report] - Available at: https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/greece_social_and_solidarity_ (Accessed: 19.06.2022).

19. State of Social Enterprise Report 2022. Faktıy`ı cifry`. Social`noe predpriyatie Velikobritaniya. [State of Social Enterprise Report 2022. Facts and figures. Social enterprise UK] - Available at: socialenterprise.org.uk (Accessed: 25.06.2022).

20. Koaliciya social`ny`x predpriyatii. [Social Enterprise Coalition] - Available at: company-information.service.gov.uk (Accessed: 25.06.2022).

21. Danyıe Ministerstva nacional`noj e`konomiki Respubliki Kazaxstan. [Data of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan] - Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/documents/details> (Accessed: 18.09.2022).

Авторлар туралы мәлімет:

Жантелеуова Г.М. – негізгі автор, «Экономика» мамандығының 2 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Турмаханбетова Ш.Ш. – автор, э.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Майдырова А.Б. – автор, э.ғ.д., профессор, «Экономика және кәсіпкерлік» кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Zhanteleuova G.M. – **corresponding author**, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Turmakhanbetova Sh.Sh. – Doctor of Economics, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Maidyrova A.B. – Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Economics and Entrepreneurship, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ж.З. Арынова¹, А.Т. Кулдеева², А.Ж.Нурмаганбетова³

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(e-mail:¹ mamatai1966@mail.ru ,² kuldeeva.aiken@mail.ru ,³ aiguln71@mail.ru)

Қазақстанның логистикалық нарығында жаңа технологияларды қолдану: теориясы және практикасы

Андатпа. Мақалада логистика саласын инновацияландырудың тиімді құралдарына шолу жасалады. Логистиканы тұрақты дамытудағы негізгі құралдың бірі инновациялар болып табылады. Цифрлық логистиканы қалыптастыру барысында жаңашыл технологиялар саланың жаңа деңгейге көтерілуіне тірек болмақ. Логистикалық инновациялар әртүрлі процесстерді жылдамдатуға көмектесетін қызметтерді, технологияларды, өзгерістерді қамтиды. Инновацияландыру құралдары арқылы логистикалық компаниялар бәсекеқабілетілігін біршама арттырып, нарықтағы орнын бекітуге көмектеседі. Логистиканы инновацияландыру құралдары оны дамытудың бірден бір негізі. Мақалада логистикадағы инновациялық құралдардың бес түрін ажыратып көрсетіледі: тікелей логистикалық инновациялар, көліктік инновациялар, қоймалық инновациялар, IT-инновациялар, тұтынушылармен жұмыс жасауға бағытталған инновациялар. Сонымен қатар, цифрлық дәуірдегі логистика нарығының инновациялық өнімдері артуда. Бұл құбылыс жеткізу тізбектеріндегі үлкен өзгерістерге алып келуде. Инновациялар тауарды бастапқы нүктеден соңғы нүктеге дейін жеткізудегі процесстерді жаңа деңгейге көтеретін, кәсіпорындарға бәсекеқабілеттілік артықшылықтарды иеленуге жол ашатын және логистиканың ең басты мақсаты – оңтайландыруға мүмкіндік беретін құрал.

Цифрлық экономика аясындағы логистиканы инновацияландырудың роботтар, IoT, блокчейн сияқты тиімді құралдары мен технологиялары қарастырылды. Олардың маңыздылығын айқындау мақсатында саланы инновацияландырудың шетелдік тәжірибесінен мысалдар алынды. Сонымен қатар, Қазақстан логистикасының бүгінгі жағдайын қарастыру үшін әлемдік рейтинг көрсеткіштері алынды. Отандық логистикалық нарықтағы жаңа технологиялардың қолданыс деңгейін зерделенді. Жүргізілген зерттеулерге сүйене отырып, еліміздің логистика нарығы әлі де болсын даму үстінде деп тұжырымдалды. Әлемдік логистикалық нарықта көптеген инновациялар қоданысқа енгізілген, ал отандық нарықта инновацияланған кәсіпорындардың аздығынан байқауға болады. Осы мәселелер өз кезегінде логистиканы дамытудағы негізгі тежеуіш фактор ретінде қарастырылуы мүмкін.

Түйін сөздер: логистика, инновациялар, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, логистикалық жүйе, цифрландыру, Logistics 4.0, IoT цифрлық экономика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-37-49>

Кіріспе

Бүгінгі таңда цифрландыру құралдары экономиканың барлық дерлік салаларын қамтуда. Осыған байланысты саланың қарқынды даму көрсеткіші жоғарылауда, ал жаңашыл технологиялар немесе инновациялар оны қамтамасыз ететін құрал ретінде қарастырылады. Логистикалық қызмет, экономиканың маңызды құраушысы бола отырып, жаңашылдықтарды қажет ететін сала болып табылады. Жеткізу, тарату, сақтау,

жеткізуші және тұтынушылармен жұмыс сияқты алуан түрлі қызметті қамтитын логистика инновацияларды енгізу нәтижесінде дамуын жалғастыруда.

Аустралиялық экономист Й.А.Шумпетер XX ғасырда алғаш болып тауарларды, технологияларды, қызметтерді жаңарту бәсеке қабілеттілікті арттыратын құрал екенін және кәсіпкерлерге осы бағытқа назар аудару қажеттігін атап өтті. Ғалым экономикалық өсу мен дамудың айырмашылығын сипаттай отырып, экономикалық өсу бұл уақыт өте келе тауарлардың өндірісі мен тұтыну көлемінің ұлғаюы, ал экономикалық даму бұл бұрын соңды болмаған жаңа өнімнің пайда болуы деп жазып қалдырды. Бұл тұжырымдама 5 түрлі жағдайды қамтиды деп сипатталады:

1. Тұтынушыларға таныс емес жаңа тауарды ойлап табу;
2. Белгілі бір салада бұрын қолданылмаған өндірістің жаңа әдісін ойлап табу, мұндағы ғылыми жаңашылдықтың болуы маңызды емес;
3. Бір аймақта қолданысқа енбеген жаңа нарықты ашу (нарықтың жаңа болуы маңызды емес);
4. Өндіріс факторының жаңа көзін ашу;
5. Салада жаңа ұйымның пайда болуы.

Осы экономикалық даму тұрақты қалыптасқан қағидаларды бұза отырып, жаңа қатынастардың пайда болуына алып келеді. Мысалы, автокөліктің пайда болуы тек қана көлік өндірісінің дамуына ғана емес, сонымен қатар, дөңгелек, айна, қосалқы бөлшектер өндірісінің қалыптасуына ықпал етті. Дәстүрлі көлік ретінде қоданылған жылқылардың құны төмендеп, жылқы шаруашылығы шағын шаруашылықтарға айнала бастады.

Жоғарыда келтірілген тұжырымдамаларға сүйене отырып, инновация түсінігінде тек инновациялық өнім емес, инновациялық процесстер ұғымы бар екендігін атап өту керек. Яғни, жаңа технологиялық процесстер, өндірісті ұйымдастырудың жаңа тәсілдері, нарық құрылымының өзгерісі немесе жаңа нарықтардың пайда болуы сияқты кең мағынада қолданылады.

Логистикадағы инновациялар ұғымына келсек, мұндағы инновациялар да жаңашылдықтарды енгізумен шектелмейді. Негізінен логистикалық инновациялар әртүрлі процесстерді жылдамдатуға көмектесетін қызметтерді, технологияларды, өзгерістерді біріктіреді. Логистикалық нарықтағы инновациялық құбылыстар нарыққа әсер ете алады, тауар және жеткізу қызметінің сапасын жақсартатын әрі компанияға табыс әкелетін жаңашыл технологияларды қамтиды. Қазіргі таңда логистикада инновациялық қызметпен байланысты көптеген шаралар қолға алынған. Жалпы инновацияландыру 5 негізгі бағыт бойынша енгізілуде: тікелей логистикалық инновациялар, көліктік инновациялар, қоймалық инновациялар, IT- инновациялар, тұтынушылармен жұмыс жасауға бағытталған инновациялар. Логистикалық инновациялар жүктің оңтайлы тиелмеуімен байланысты мәселелерді шешеді. Осы орайда заманауи программалық жабдықтаулар, цифрлық көзілдіріктер, қораптарды қайта өңдеу технологиялары сияқты элементтер қамтылады. Мысалы, Quantum View Notify жүйесі клиентке тапсырыстың мерзімі, жағдайы, қайда екені туралы мәліметтерді электронды поштаға жіберіп отырады. Ал DHL компаниясының өнертабысы болып табылатын Celluveyor конвейері тауар қораптарының тиімді, қауіпсіз қозғалысын қамтамасыз етеді.

Қоймалық инновациялар қоймалауға кететін уақытты үнемдеуге, тауарды қабылдау мен жөнелту мерзімдерін қысқартуға мүмкіндік береді. Аталмыш инновацияларға Warehouse Management System жүйесін, RFID белгішелерін, әртүрлі роботтарды, т.б. атауға болады. Мысалы, радиожиилілік идентификация (Radio Frequency Identification) – бұл идентификациялауға, бақылауға, сорттауға, мүмкіндік беретін заманауи автоматтық жүйе. RFID жүйесінің тиімділіктері: оперативті іздеу, тауарды түсіру мен жіберудегі бақылау, тауардың жылжуы туралы нақты ақпарат, қызметкерлердің қателіктерін азайту, шығындардың оптимизациялануы. Қоймалық роботтар адами факторларды тежейтін құрал болып табылады, операцияларды тиімді әрі жылдам жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Көліктік инновациялар жеткізу мерзімін қысқарту мақсатында қолданылады. Бұл инновацияның мысалы ретінде электромобильдер, дрондар, роботтар, каршеринг қызметтері аталады. Дрондардың көмегімен алыс емес қашықтықтарға жүктерді жылдам жеткізуге болады, бұл қазіргі таңда сынақтан өтіп жатқан инновацияның бір түрі. Сонымен бірге, барлық қажеттіліктермен жабдықталған автономды көлік құралдарының дамуы байқалуда.

IT-инновациялар тауарды іздеуге кететін уақытты тежеуге, адами факторлардан болатын шығындарды азайтуға, жүктерді бақылауға мүмкіндік береді. IT-инновациялардың жалпы логистикадағы маңызы зор, цифрлық дәуір үшін бұл үйреншікті құбылыс деп айтуға болады. Осы инновациялар логистикалық жүйенің барлық дерлік бөліктерінде қызмет атқарады. Олардың көптеген түрлері бар: tracking (тіркеу, іздеу) технологиялары, voice picking (дауыс арқылы қажетті тауарды табу), Big Data (мәліметтер базасы), т.б.

Тұтынушыларға бағытталған инновациялар компания тұтынушыларының сенімін арттырып, кері байланыс орнатуға көмек береді. Мысалы, тапсырыс беруші электронды сайт арқылы қораптың 3-D моделін таңдай алады немесе тауарды кері қайтару бойынша қосымша қызметтер ұсынылады.

Әлемдік инновациялық индекске сәйкес, 2022 жылы ғылымға және инновациялауға жұмсалатын шығындар саны 3,3%-ға артқан, ал роботтарды қолдану мен автоматтандыру көрсеткіші 10,4%-дық өсімді көрсетті. Осы орайда логистикалық инновациялардың да тұрақты өсімі байқалады деп болжануда.

Әдебиетке шолу

Логистика саласындағы инновациялар соңғы жылдары көптеген авторлардың еңбектерінде сипатталады. Тақырыпқа арналған теориялық зерттеулердің басым екендігін атап өткіміз келеді, дегенмен эмпирикалық зерттеулер біршама аз.

Ең алдымен «инновация» терминіне байланысты кейбір анықтамаларды қарап өтсек.

Инновация – бұл нарықтық экономика жағдайындағы коммерциялық тиімділікті қамтамасыз ететін және практикалық қолданыс деңгейіне жеткізілген техникалық, технологиялық және ұйымдастырушылық жаңашылдықтар жүйесі [1].

Американдық ғалым, экономист П.Друкер инновацияларды өнімділіктің жаңа өлшемін жасай алатын өзгерістер деп сипаттайды. Өзгертілген немесе жаңадан қолданысқа енгізілген тауарлар нарықтағы өзгерістерге алып келері сөзсіз, негізінен олар экономикалық дамуға алып келетіні жоғарыда айтылған болатын. Инновациялар өсімнің негізгі кілті болып табылады, себебі олар жаңа нарықтармен табыс көздерін қалыптастыра алады [2].

Björklund және Forslund зерттеулеріне сәйкес, инновация – бұл пайда болған мүмкіндіктерді жаңа идеялар мен оларды жүзеге асыруға айналдыру процесі. Олар логистикалық технологиялардағы инновацияларды логистикалық қызмет түріне байланысты келесі жіктеме бойынша қарастырды: ақпараттық технологиялар, деректерді жинау технологиялары, қойма және көлік технологиялары [3]. Логистикадағы инновациялық қызметтің келесі 3 бағыты сипатталды: логистикаға, маркетингке және де технологиялық дамуға бағытталған [4].

Осы орайда логистикадағы инновациялық қызмет барысында қолданылатын кейбір ұғымдарды қарастырсақ.

Логистикалық инновациялар, логистикалық қызметтің бағыты ретінде, барлық интеграцияланған және үйлестірілген логистикалық кешендегі инновацияларды қарастырады және осыған байланысты материалдық өндіріс пен қызмет көрсету саласын ұйымдастыру, басқаруда қолданылатын логистиканы, оның құрылымдық элементтерін әдістемелік қамтамасыз ету саласында қолданыстағы әрі жаңа құралдарды толықтыруды және әзірлеуді қарастырады. Сондай-ақ логистикалық бизнес-процестерде қолданылатын операцияларды, қызмет түрлерін және рәсімдерді жетілдіруді қамтиды [5].

Логистикадағы инновациялар да жоғарыда келтірілген анықтамамен сәйкес, логистикалық қызметті оңтайландырумен байланысты технологиялық немесе процесстік өзгерістерді ендірумен байланысты ұғымдарды қарастырады.

Инновациялық логистика – басқаруды оңтайландыру арқылы қосымша қорларды анықтау, пайдалану мақсатында ағындық процестерді және стратегиялық басқаруды ұйымдастыруға прогрессивті инновацияларды енгізу қажеттілігі мен мүмкіндігін зерттеуге арналған логистикалық қызметтің өзекті құрамдас бөлігі.

Логистика және жеткізу тізбектерін басқару саласы инновацияларды ендіру мен сынауда алғашқы орындарды алатындығын ескеру қажет [6]. Оған мысал ретінде қоймада автономды көлік түрін сынау тәжірибесін келтіреді. Зерттеулер бойынша, инновациялық жаңашылдықтардың арасында блокчейн технологиялары және дрондар қолданысының кең таралған [7], [8].

Lin&Lin бәсекеқабілеттілік артықшылықтарды қалыптастыру мен қолдау үшін жаңашылдықтарды жасап шығару және ендіруге арналған элементтердің жіктемесі қажеттігін алға тартады. Авторлардың зерттеуіне сәйкес, жаңа технологияларды ендіру тек қана операциялық тиімділікті арттырып ғана қоймай, логистика саласындағы бәсеке қабілеттілікті арттыруға жол ашады. Инновациялық технологияларды ендіру артықшылықтарына тиімділіктің артуы, қызмет көрсету сапасының жақсаруы, икемділік жатқызылады [9].

Аккауа және Кауа логистикадағы инновацияларды логистикалық қызмет туралы жаңа идеяларды құрастыру мен қолдану қабілеті деп түсіндірді. Әрбір логистикалық процесс Industry 4.0 технологиялық инновацияларының көмегімен қайта құрылымдауға ұшырайды [10]. Басқаша айтқанда, логистика саласының даму болашағын Logistics 4.0 тұжырымдамасы арқылы қалыптасады.

Головкова И.А. және Киселица Е.П. логистикалық инновациялық қызметтегі бірнеше анықтамаларды сипаттап көрсетті:

1) Инновациялық логистика – бизнес-логистикаға инновацияларды ендіру мүмкіндіктерін қарастыратын сала.

2) Логистикадағы жаңашылдықтар – негізгі және қамтамасыз етуші логистикалық бизнес-процестер, ғылыми-техникалық прогресс жетістіктері.

3) Логистикалық инновациялар – логистикалық концепцияларды инновациялық негіз ретінде қарастыру, логистикалық бизнес-процестерді басқарудың толыққанды циклі [11].

Авторлардың зерттеулерін тұжырымдай отырып, логистикадағы инновациялар саланың жаңа деңгейге көтерілуіне мүмкіндік беретін өзгерістер жиынтығы екенін байқауға болады. Соңғы уақытта олар логистикалық басқарушылық шешімдерді қабылдау барысында, атап айтқанда жеткізу, жабдықтау, тарату операцияларын жүзеге асыруда маңызды орын алуда. Негізгі және инновациялық логистика бір-бірін жақсы толықтырады, алайда инновацияларға кететін шығындардың ауқымдылығы сынды қарама-қайшылықтарды да ескеру қажет. Дегенмен инновацияланған логистикалық жүйенің жұмысы негізгіге қарағанда әлдеқайда тиімді, қысқа мерзімде кеткен шығынды өтей алады деген болжам жасауға болады.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің теориялық негіздері үшін логистикалық қызметтің инновациялық аспектілерін қалыптастыру мен дамытудағы шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері алынды.

Ақпараттық базаның негізін аналитикалық талдаулар, мемлекеттік бағдарламалар, статистикалық деректер, ресми ақпараттар, мерзімдік ғылыми басылымдар құрайды. Логистикадағы инновациялардың қолданысын зерттеу үшін шетелдік компаниялардың тәжірибелері, әлемдік логистикалық нарықтың талдаулары зерделенді. Сонымен бірге, логистикалық қызмет деңгейін зерттеу мақсатында халықаралық LPI рейтингісі көрсеткіштері қарастырылды.

Сондай-ақ, себеп-салдарлық байланыстарды бөліп көрсетуге, логикалық тізбекті құруға мүмкіндік беретін салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Өзіндік тұжырымдар ғылыми, жалпыға бірдей танылған әдістерді қолдана отырып, объективті және дербес алынған мәліметтер негізінде құрылды. Мәселенің тарихымен танысу оны жаңаша тұрғыдан қарастыруға түрткі болған қосымша факторларды анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылау

Ғылыми-техникалық жетістіктердің артуы бизнес-процесстердің цифрлануы мен инновациялануына алып келді. Зерттеу барысында анықталғандай, әр елдің өзіне тән инновациялық даму жолы бар. Себебі, барлық елге тура келетін бірыңғай үлгі қалыптастыру мүмкін емес, мұнда әлеуметтік, экономикалық, демографиялық, т.б. факторларды ескеру керек. Әр мемлекет инновациялық қызмет тізбегінде түрлі функцияларды орындауы мүмкін: инновациялық дамуда жаңа идеяларды қалыптастырушы, инновациялық өнімдерді жасауға қатысушы, инновациялық өнімдерді тұтынушы [12].

Инновациялық логистикалық жүйелер тауарды жылжыту барысындағы ұйымдастырушылық қызметпен тікелей байланысты және оның қатысушысы болып табылады. Логистикалық инновациялар әртүрлі сипаттамалары бойынша жіктеледі (кесте 1):

Кесте 1. Логистикалық инновациялардың жіктелуі

Жіктеу белгісі	Инновация түрі
Логистика салалары бойынша	- сатып алу логистикасы; - қоймалық шаруашылық; - көлік шаруашылығы; - қорларды басқару; - жеткізу қызметі салаларындағы инновациялар.
Тауар қозғалысы топтары бойынша	- функционалдық логистикалық тізбек; - микрологистикалық тізбек; - макрологистикалық тізбекте жүзеге асырылатын.
Қамтылу аймағы бойынша	- жергілікті; - салалық; - салааралық; - жалпы жүйелік.
Қолдану деңгейі бойынша	- операциялық; - процедуралық; - функционалды.
Бизнес-процесс түрі бойынша	- технологиялық; - ұйымдастырушылық; - басқарушылық.

Ескерту – әдебиеттер негізінде автормен жасақталған

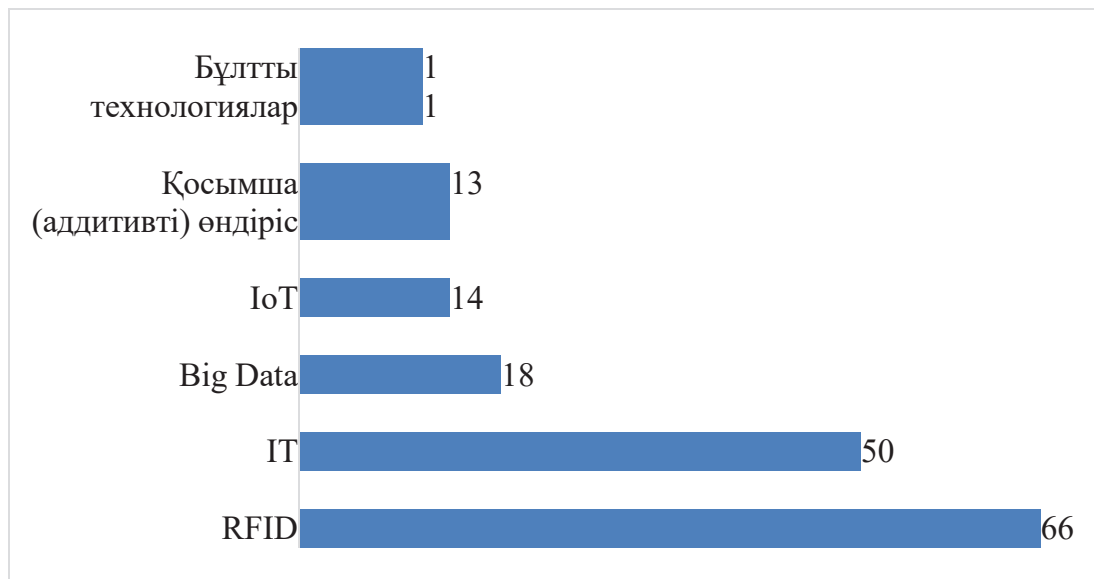
Бұл жіктеме арқылы логистикалық инновациялардың объектілерін сипаттауға болады.

Логистикадағы технологиялық инновацияларды әрқайсысы жеке және стандартталған бөліктерден тұратын екі топқа жіктеп қарастыруға болады:

1) Аппараттық жабдықтау: тұтынушылардың белгілі бір сұраныстарына икемделіп жасалған, аппараттық технологиялардан тұратын жеке құрылғылар;

2) Программалық жабдықтау: тұтынушылардың сұраныстарын ескеріп жасалған арнайы жеке технологиялар [13].

Ғылыми мақалаларда кездесетін ұғымдарды жіктей отырып, «логистикалық инновациялар» түсінігіне қатысты негізгі технологиялар ажыратылды (сурет 1):

Сурет 1. Логистикадағы инновациялық технологиялар (ғылыми еңбектерде кездесу жиілігі бойынша)
Ескерту – әдебиеттер негізінде автормен жасақталған

Логистика нарығында, логистикалық қызмет саласында жиі қолданылатын технологияларды қарастырсақ.

IoT немесе Internet of Things – бұл ішкі немесе сыртқы ортамен қарым- қатынас жасау және қабылдау немесе өзара әрекеттесу үшін кіріктірілген технологияларды қамтитын физикалық нысандар желісі. IoT арқылы қосылған құрылғылар деректерді тануы, жинауы, алуы және тасмалдауы, сондай-ақ IP арқылы байланысу технологиялары, платформасы және шешімдері арқылы бір- бірімен деректер және қосымшалармен алмасуы мүмкін.

DHL компаниясы жүргізген сауалнамаға сәйкес, жеткізу тізбегінде жұмыс жасайтын компаниялардың 60%-ы процесстердің ашықтық деңгейі төмен екендігін атап өтті [14]. Қиыншылықтар негізінен тасымалдау, қоймалық операциялар және жеткізу тізбектері деректерін талдау салаларында туындайтыны айтылған. Осы мәселелерді шешу үшін жеткізу тізбегінің қатысушылары ең болмағанда бір сымсыз технологияны енгізілері келетіндігі анықталды.

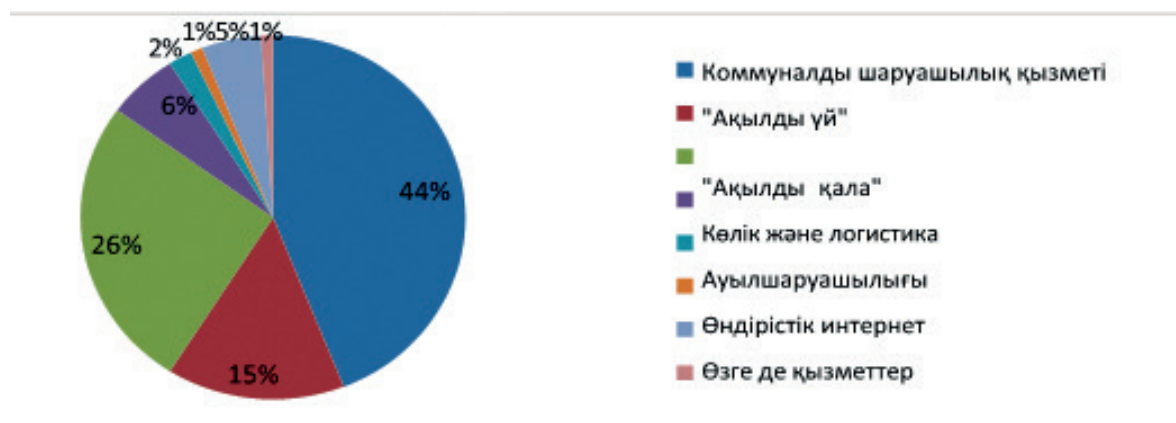
Келешекте физикалық заттар мен адамдар арасындағы байланыс толықтай сымсыз қатынастармен жүзеге асырылған кезде, логистика үшін келесідей мүмкіндіктер пайда болады:

1. Барлық процесстердің ашықтығы қамтамасыз етіледі: барлық жүктерді, логистикалық активтерді, инфрақұрылым объектілерін ортақ ақпараттық кеңістікте біріктіруге болады. Бұл тиімді автоматтандыруға, процесстердің жақсаруына, формажорлық жағдайларға жылдам жауап беруге жол ашады.

2. Жаппай автономдылық немесе логистикада қолданылатын барлық автономды көлік құралдарының қозғалысы сымсыз байланыс құралдарының арқасында тиімді жүзеге асады. Нәтижесінде автономды жеткізу тізбектерінің қалыптасуы жылдамдатылады,

жүктерді жеткізу уақыты қысқарады. Болжамдардың дәлдігі: көптеген процесстердің онлайн форматқа көшуі үлкен деректер көлемін ұлғайтады.

Аталған мүмкіндіктерге қол жеткізуде интернет заттарының маңыздылығын айқындалады. IoT нарығының көлемі 2022 жылы шамамен 201 млрд.долларды құрады, бұл 2021 жылға қарағанда 21,5%-дық өсімді көрсетеді [15]. Еліміздегі IoT нарығының басым бөлігін тұрғын үй коммуналдық қызметтері, «Smart City», «Smart House» жобасы аясындағы шешімдер құрайды (сурет 2).

Сурет 2. Қазақстан IoT нарығының құрылымы

Ескерту – [16] әдебиеттер негізінде автормен жасақталған

Көлік және логистика саласы әлі де болсын бұл нарықта төмен үлестік пайызға ие екендігін көре аламыз. Дегенмен, «Ақылды қала» жобасы қалалық логистиканы оңтайландырудың бір бөлігі екендігін атап өту маңызды.

Роботтандыру технологиялары негізінен қоймалық логистикада кеңінен таралған. Қоймаларда роботтарды қолдану тауарларды түсіру, қаптау, тиеу сияқты операцияларды жылдам әрі ақауларсыз орындауға мүмкіндік береді.

Қоймалардағы қорларды басқару процесін оңтайландыруда RPA технологияларының рөлі зор: кез келген тапсырыс түскен сәтте жүйе автоматты түрде тауардың бар-жоқтығын анықтайды, оны ұяшықтар мен паллеттердегі орнын дәл анықтап, қаптама аймағына дейін жеткізе алады, стеллаждар мен паллеттердің орнын баса отырып, қойма ауданын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Мысалы, Amazon Robotics жұмыс циклінің ұзақтығы 15 минутқа тең, ал адам еңбегінің уақыты 60-75 минутты құрайды, бұл операциялық шығындарды 20%-ға қысқартуға көмектеседі [17].

Роботтандыру – кәсіпорындар үшін шығыны зор инновацияның бірі. Оларды ендіру, ұстау құны қымбат, сонымен қатар, роботтармен жұмыс жасайтын мамандарды табу қажет. Нарықтық өзгерістер жағдайында мұндай жаңашылдықты ендіру оның өтелу мерзімінің ұзақ болуына әсерін тигізуі мүмкін. Алайда, роботтардың сақтауға, жылжытуға, жеткізуге кететін шығындарды қысқарту, жалпы жүйе тиімділігін біршама арттыру, қызмет көрсету сапасының жақсаруы сияқты беретін артықшылықтары әлдеқайда тиімді шешім болары анық. Логистиканы инновацияландырудың тағы бір мысалы блокчейн технологиялары. Блокчейн дегеніміз белгілі бір ережелерге сүйеніп байланысқан үздіксіз тізбектер немесе тізбектер жиыны, олар әдетте ақпаратты сақтау құралы болып саналады. Бүгінгі таңда блокчейн кеңінен таралған технология болғанымен, логистикада инновация ретінде қарастырылып жатыр. Блокчейн технологиялары логистикалық тізбекті біршама өзгертеді (сурет 3).

Сурет 3. Блокчейн көмегімен логистикалық тізбек қызметін ұйымдастыру
Ескерту – MIDCOM Data Technologies [18] дереккөзі негізінде автормен жасақталған

Көріп отырғанымыздай, блокчейн әртүрлі ақпараттарды сенімді сақтауға мүмкіндік береді, мұндағы ақпарат үшінші тұлғаларға қолжетімсіз. Тізбек қатысушылары тапсырыстарды, құжаттамаларды көре алады. Тағы бір ерекшелік қызметтің артық делдалдарсыз жүзеге асырылуы.

Блокчейн технологиясының логистикада қолданылу артықшылықтары:

- ✓ Логистикалық қызметті жеңілдетеді;
- ✓ Жалған деректерді ендіруден сақтайды;
- ✓ Қажетсіз делдалдарды қысқартады;
- ✓ Тауардың сақталу деңгейін жоғарылатады;
- ✓ Жеткізу тізбегіндегі икемділікті қамтамасыз етеді;
- ✓ Құжат айналымын азайтуға жол ашады.

Логистикада блокчейн технологияларын қолданудың шетелдік тәжірибесіне зер салсақ. Статистикалық деректерге сүйенсек, әлемдік жүк тасымалдарының 90%-ы жүк контейнерлерімен тасымалданады, мұнда 30-дан астам логистикалық бөлімшелер қатысады, олардың арасында 200 бірлікке жуық ақпарат алмасу процесі жүзеге асырылады. Даниялық Maersk жүк тасымалдаушы компаниясы осындай ақпарат алмасу процесін блокчейн көмегімен смартфондар арқылы жүзеге асыруды қолға алуда. Бұл шара көптеген құжаттарды рәсімдеуге кететін шығындарды болдырмауға ықпал етеді. Блокчейндегі ақпарат тек тауардың орналасу орнын ғана емес, сондай-ақ оның сақталу температурасын, ылғалдылығын бақылауға жол ашады. Сонымен қатар, логистика саласында RFID (IoT технологиясының бір мысалы), бұлтты технологиялар, жасанды интеллект, дрондар сияқты инновацияларды қолдану тәжірибелері артуда.

Еліміздегі логистикалық инновацияларға талдау жасамас бұрын, жалпы логистиканың даму деңгейін зерделеу маңызды. Осы орайда Logistic Performance Index (LPI) рейтингісі бойынша ҚР 160 елдің ішінде 71-орынға жайғасты. Рейтинг кедендік ресімдеу мен шекаралық бақылаудың тиімділігі, сауда және көлік инфрақұрылымының сапасы, жеткізуді ұйымдастырудың қарапайымдылығы, логистикалық қызметтердің сапасы, жүктерді бақылау мүмкіндігі, тапсырыстар уақытылы жеткізу сынды 6 түрлі көрсеткіштерді қамтиды (сурет 4).

Сурет 4. LPI бағалау парағы, Қазақстан
Ескерту – World Bank [19] деректері негізінде автормен жасақталған

Ең жоғарғы 5 баллдық шкаламен салыстырғанда, отандық логистика нарығы әлі дамушы деңгейде. Сондай-ақ, Global Innovation Index рейтингісінде еліміз 132 мемлекеттің ішінде 83-орынды иеленді. Инновацияға салымдар деңгейі бойынша 65-ші, инновациялық қызмет нәтижелері бойынша 97-ші орындарға ие болды. Жоғары технологиялық өндіріс 2020 жылы 15,3%-ды құрады [20]. Жалпы инновациялық белсенділіктің өсімі баяу деп сипатталуда.

2021 жылғы статистикалық мәліметтер бойынша, көлік және қоймалау саласындағы кәсіпорындар саны – 2030, олардың ішінде 155 кәсіпорын инновацияларға ие. Бұл алдыңғы жылдарға қарағанда төмен көрсеткіш (кесте 2).

Кесте 2. Көлік және қоймалау саласын инновациялау көрсеткіштері (2019-2021 ж.)

Жыл	Кәсіпорын саны	Оның ішінде инновациясы барлар	Инновация саласындағы белсенділік деңгейі, %	Инновациялық қызмет саласында басқа ұйымдармен бірлесіп жұмыс істеген кәсіпорындар саны, бірлік
2019	2067	189	9,1	87
2020	2068	184	8,9	79
2021	2030	155	7,6	44

Ескерту - Ұлттық статистика бюросы деректері негізінде автормен жасақталған

Көрсеткіш динамикасына экономикалық өзгерістер, әлемдік пандемия сияқты факторлардың әсері тигенін айтуға болады. Дегенмен цифрландыру бойынша қабылданған заң жобаларында, ұлттық бағдарламаларда логистикалық жүйені дамыту бойынша шаралар қарастырылған. Отандық логистикалық нарықта IoT, интеллектуалды көлік жүйесі, роботтар сияқты инновациялық жаңашылдықтар жұмыс жасауда.

Қорытынды

Қорытындылай келе, логистиканы инновацияландыру құралдары дамудың бірден бір негізі деп айтуға болады. Сонымен қатар, цифрлық дәуірде логистика нарығының инновациялық өнімдері артуда. Бұл өз кезегінде жеткізу тізбегіндегі үлкен өзгерістерге алып келуде.

Зерттеулер логистиканы инновацияландыру көрсеткіштерінің жылдан жылға артып келе жатқанын көрсетеді (инновациялауға жұмсалатын шығындар саны 3,3%-ға артқан, ал роботтарды қолдану мен автоматтандыру көрсеткіші 10,4%). Елімізде де бұл саланы қолға алу біртіндеп жүзеге асырылып жатқанын көруге болады. Дегенмен, инновациялық белсенділік деңгейі баяу өсуде.

Мақалада IoT, роботтар, блокчейн сынды логистиканы инновацияландырудың заманауи құралдары қарастырылды. Олардың әрқайсысының маңыздылығы көрсетілді. Зерттеулерді тұжырымдай отырып, инновациялар тауарды бастапқы нүктеден соңғы нүктеге дейін жеткізудегі процесстерді жаңа деңгейге көтеретін, кәсіпорындарға бәсекеқабілеттілік артықшылықтарды иеленуге жол ашатын және логистиканың ең басты мақсаты – оңтайландыруға мүмкіндік беретін құрал деп түйіндегіміз келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Подсорин В.А. Экономика инноваций: учебное пособие для магистрантов по направлению «Экономика». – М.: МИИТ, 2012. – 123 с.
2. Sardana G. D. Innovation and Growth // South Asian Journal of Business and Management Cases. –2016.– №5(1). – P.7-11. <https://doi.org/10.1177/2277977916634255>
3. Björklund M., Forslund, H. A framework for classifying sustainable logistics innovations // Logistics Research – 2018. – №11(1). – P. 1-12.
4. Wong D.T.W., Ngai E.W.T. Critical review of supply chain innovation research (1999-2016) // Industrial Marketing Management. –2019. – №82. –P.1-30. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2019.01.0174>
5. Чугреева А. А., Шепелин Г. И. Инновационные технологии в логистике как фактор повышения эффективности работы отечественных предприятий // Актуальные исследования. – 2020. – №11 (14). – С.50-53.
6. Lu S., Xu C., Zhong R. Y., Wang L. A RFID-Enabled Positioning System in Automated Guided Vehicle for Smart Factories // Journal of Manufacturing Systems. – 2017. – № 44. – P.179-190. <https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2017.03.009>
7. Shukla M., Tiwari M. K. Big-data Analytics Framework for Incorporating Smallholders in Sustainable Palm oil Production// Production Planning&Control. –2017.–№28(16).–P.1365-137 <https://doi.org/10.1080/09537287.2017.1375145>
8. Gunasekaran A. Agile Manufacturing: An Evolutionary Review of Practices / A. Gunasekaran, Y. Y. Yusuf, E. O. Adeleye, T. Papadopoulos, D. Kovvuri, and D. A. G. Geyi // International Journal of Production Research. – 2019. – №57 (15-16). – P. 5154-5174.
9. Lin T.H., Lin I. C. Factors for information technology acceptance willingness and adoption in logistics industry from supply chain perspective // International Journal of Electronic Business Management. – 2014. – №12(3). – P. 167-177.
10. Akkaya M., Kaya H. Innovative and smart technologies in logistics // Proceedings of the Conference: 17th International Logistics and Supply Chain Congress. – 2019. – P. 97-105.
11. Головкова И.А., Киселица Е.П. Инновационная логистическая стратегия как эффективный инструмент оптимизации бизнес-процессов предприятия // Креативная экономика. –2016.– Т.10. –№4. –С.379–394. doi: 10.18334/ce.10.4.35059
12. Апанасович Н.В., Зеньчук Н.Ф. Систематизация опыта инновационного развития различных стран на основе логистического подхода // Бизнес. Образование. Экономика : Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 7–8 апр. 2022 г. : сб. ст. / редкол.: В. В. Манкевич [и др.]. – Минск : Институт бизнеса БГУ, 2022. – С. 483-487.

13. Mathauer M., Hofman E. Technology adoption by logistics service providers // International Journal of Physical Distribution & Logistics Management. – 2019. – № 49(4). – P. 416- 434. doi: 10.1108/IJPDLM-02-2019-0064
14. Next-Generation Wireless in Logistics Report [Electronic resource]. – 2020. – URL: <https://www.dhl.com/content/dam/dhl/global/core/documents/pdf/next-generation-wireless-in-logistics.pdf> (accessed 18.04.2023).
15. Интернет вещей, IoT, M2M: мировой рынок [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <http://surl.li/gmhlp> (дата обращения 18.04.2023).
16. Forecast of the Kazakhstan IoT market development until 2024 [Электронный ресурс]. – 2020. – URL: https://json.tv/en/ict_telecom_analytics_view/forecast-of-the-kazakhstan-iot-market-development-until-2024 (accessed 17.04.2023).
17. Пономарева Г.Т. Автоматизация и роботизация как одно из направлений инновационного развития экономики / Г. Т. Пономарева, А. Р. Рафикова // Вопросы экономики и управления. – 2018. – №4. – С.1-8
18. How is blockchain technology changing logistics? [Electronic resource] – 2022. – URL: <https://midcomdata.com/blockchain-technology-logistics/> (accessed 18.04.2023).
19. Logistics Performance Index [Electronic resource]. – 2018. – URL: <https://lpi.worldbank.org/> (accessed 17.04.2023).
20. Global Innovation Index 2022 Report: Kazakhstan [Electronic resource]. – 2022. – URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_2000_2022/kz.pdf (accessed 17.04.2023).

Ж.З. Арынова, А.Т. Кудеева, А.Ж.Нурмаганбетова
Карагандинский университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан

Применение новых технологий на логистическом рынке Казахстана: теория и практика

Аннотация. В статье дается обзор эффективных инструментов инновационной деятельности в сфере логистики. Одним из основных средств устойчивого развития логистики являются инновации. В процессе формирования цифровой логистики инновационные технологии станут опорой для выхода отрасли на новый уровень. Логистические инновации включают услуги, технологии, изменения, которые помогают ускорить различные процессы. Благодаря инструментам инновационности логистические компании могут значительно повысить свою конкурентоспособность и закрепить свое место на рынке. Средства инновационности логистики – основа ее развития. В статье выделены пять видов инновационных инструментов в логистике: основные логистические инновации, транспортные инновации, складские инновации, IT-инновации, инновации, направленные на работу с клиентами. Кроме того, растет инновационная продукция рынка логистики в эпоху цифровых технологий. Это явление приводит к серьезным изменениям в цепочках поставок. Инновации – это инструмент, который выводит процессы доставки товара из начальной точки в конечную точку на новый уровень, открывает предприятиям возможность приобретать конкурентные преимущества и позволяет оптимизировать весь цикл логистики.

В рамках цифровой экономики были рассмотрены эффективные инструменты и технологии для инноваций логистики, такие, как роботы, IoT, блокчейн. С целью определения их значимости были получены примеры из зарубежного опыта инновационной деятельности отрасли. Кроме того, получены показатели мирового рейтинга для рассмотрения современного состояния логистики Казахстана. Изучен уровень применения новых технологий на отечественном логистическом рынке. На основании проведенных исследований было высказано предположение, что логистический рынок страны все еще находится в стадии развития. На мировом логистическом рынке много инноваций, а на отечественном можно наблюдать небольшое количество инновационных предприятий. Эти проблемы, в свою очередь, можно рассматривать как ключевой сдерживающий фактор в развитии логистики.

Ключевые слова: логистика, инновации, информационно-коммуникационные технологии, логистическая система, цифровизация, Logistics 4.0, цифровая экономика.

Zh. Arynova, A.Kuldeyeva, A.Nurmaganbetova
Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

Application of new technologies in the logistics market of Kazakhstan: theory and practice

Abstract. The article provides an overview of effective innovation tools in the field of logistics. One of the main means of sustainable logistics development is innovation. In the process of digital logistics formation, innovative technologies become the backbone for the industry to reach a new level. Logistics innovations include services, technologies, and changes that help speed up various processes. Thanks to innovative tools, logistics companies can significantly increase their competitiveness and consolidate their place in the market. Means of logistics innovation are the basis of its development. The article identifies five types of innovative tools in logistics: basic logistics innovations, transport innovations, warehouse innovations, IT innovations, innovations aimed at working with customers. In addition, the innovative products of the logistics market are growing in the digital age. This phenomenon leads to major changes in supply chains. Innovation is a tool that takes the processes of delivering goods from the starting point to the end point to a new level, opens up the opportunity for enterprises to gain competitive advantages and allows them to optimize the entire logistics cycle.

Effective tools and technologies for logistics innovations, such as robots, IoT, blockchain, were considered within the digital economy. In order to determine their significance, examples were obtained from the foreign experience of the innovative activity of the industry. In addition, the indicators of the world ranking were obtained to consider the current state of logistics in Kazakhstan. The level of application of new technologies in the domestic logistics market has been studied. Based on the conducted research, it was suggested that the country's logistics market is still in the development stage. There are a lot of innovations in the global logistics market, and a small number of innovative enterprises can be observed in the domestic one. These problems, in turn, can be considered as a key constraint in the development of logistics.

Keywords: Logistics, innovation, information and communication technologies, logistics system, digitalization, Logistics 4.0, digital economy.

References

1. Podsorin V.A. *Ekonomika innovatsii: uchebnoe posobie dlia magistrantov po napravleniiu «Ekonomika»*. [Economics of innovation: a textbook for undergraduates in the direction of "Economics"] (MIIT, Moscow, 2012, 123 p.) [in Russian].
2. Sardana G. D. Innovation and Growth, *South Asian Journal of Business and Management Cases*,5(1)6 7-11(2016). <https://doi.org/10.1177/2277977916634255>
3. Björklund M., & Forslund H. A framework for classifying sustainable logistics innovations, *Logistics Research*,11 (1), 1-12(2018).
4. Wong D.T., Ngai E.W. Critical review of supply chain innovation research (1999–2016), *Industrial Marketing Management*, 82, 158-187(2019). <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2019.01.01>
5. Chugreeva A.A., Shepelin G.I. Innovatsionnye tekhnologii v logistike kak faktor povysheniya effektivnosti raboty otechestvennykh predpriyatii [Innovative technologies in logistics as a factor in improving the efficiency of domestic enterprises] // *Aktual'nye issledovaniya [Current Research]*, 11(14),50-53 (2020) [in Russian].
6. Lu S., Xu C., Zhong R.Y., Wang L. A RFID-Enabled Positioning System in Automated Guided Vehicle for Smart Factories, *Journal of Manufacturing Systems*, 44, 179–190(2017).
7. Shukla M., Tiwari M.K. Big-data analytics framework for incorporating smallholders in sustainable palm oil production, *Production Planning & Control*,28(16),1365-1377(2017).
8. Gunasekaran A., Yusuf Y.Y., Adeleye E.O., Papadopoulos T., Kovvuri D., Geyi D. A. G. Agile manufacturing: an evolutionary review of practices, *International Journal of Production Research*,57 (15-16),5154-5174(2019).
9. Lin T., Lin I. Factors for Information Technology Acceptance Willingness and Adoption in Logistics Industry from Supply Chain Perspectives, *International Journal of Electronic Business Management*,12,167-177(2014).

10. Akkaya M., Kaya H. Innovative and smart technologies in logistics, Proceedings of the Conference: 17th International Logistics and Supply Chain Congress, 97-105(2019).
11. Golovkova I.A., Kiselitca E.P. Innovatcionnaia logisticheskaiia strategiia kak effektivnyi instrument optimizatcii biznes-protsessov predpriiatiia [Innovative logistics strategy as an effective tool for optimizing business processes of an enterprise], Kreativnaia ekonomika [Creative economic], 4, 379- 394 (2016) [in Russian]. doi: 10.18334/ce.10.4.35059
12. Apanasovich N.V., Zenchuk N.F. Sistematizatsiia opyta innovatcionnogo razvitiia razlichnykh stran na osnove logisticheskogo podkhoda [Systematization of the experience of innovative development of various countries based on the logistics approach], Biznes. Obrazovanie. Ekonomika [Business. Education. Economics], 483-487 (2022) [in Russian].
13. Mathauer M., Hofmann E. Technology adoption by logistics service providers, International Journal of Physical Distribution & Logistics Management, 49, 4416-434(2019)
14. Next-Generation Wireless in Logistics. DHL, 2020. Available it: <https://www.dhl.com/content/dam/dhl/global/core/documents/pdf/next-generation-wireless-in-logistics.pdf> (accessed 18.04.2023).
15. Internet veshchei, IoT, M2M: mirovoi rynek [Internet of Things, IoT, M2M: global market] 2023. Available at: <http://surl.li/gmhlp> [in Russian] (accessed 18.04.2023).
16. Forecast of the Kazakhstan IoT market development until 2024. JSON.TV. Available at: https://json.tv/en/ict_telecom_analytics_view/forecast-of-the-kazakhstan-iot-market-development-until-2024 (accessed 17.04.2023).
17. Ponomareva G.T., Rafikova A.R. Avtomatizatsiia i robotizatsiia kak odno iz napravlenii innovatcionnogo razvitiia ekonomiki [Automation and robotization as one of the directions of innovative development of the economy], Voprosy ekonomiki i upravleniia [Economic and management issues], 4, 1-8 (2018) [in Russian].
18. How is blockchain technology changing logistics? MIDCOM Data Technologies, 2022. Available at: <https://midcomdata.com/blockchain-technology-logistics/> (accessed 18.04.2023).
19. Logistics Performance Index. World Bank Group, 2018. Available at: <https://lpi.worldbank.org/> (accessed 17.04.2023).
20. Global Innovation Index 2022 Report: Kazakhstan. WIPO, 2022. Available at: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_2000_2022/kz.pdf (accessed 17.04.2023).

Авторлар туралы мәліметтер:

Арынова Жанна Зайнишевна – маркетинг кафедрасының экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан.

Күлдеева Айкен Талғатовна – логистика мамандығының 1 курс магистранты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан.

Нурмаганбетова Айгүль Жанмырзаевна – маркетинг кафедрасының экономика ғылымдарының кандидаты, профессор ассистенті, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан.

Arynova Zhanna Zainishevna – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Marketing, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan.

Kuldeyeva Aiken Talgatovna – Master’s student, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan.

Nurmaganbetova Aigul Zhanmyrzaevna – Candidate of Economic Sciences, Assistant Professor, Department of Marketing, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

¹К. Бодаухан, ^{2*}Д. Женсхан, ³Ж.С.Саматова

Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Астана, Қазақстан¹

Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал, Қазақстан²

(E-mail: ¹kairat_2208@mail.ru, ²azan_tanat@mail.ru*, ³zhanaiytm_s_89@mail.ru)

Урбандалу: Қазақстанның Солтүстік өңірлеріндегі демографиялық және әлеуметтік мәселелер

Аңдатпа. Қала және ауылдық жерлердің үйлесімді дамуына ықпал ету үшін Қазақстан «басқарылатын урбандалу» мен «адамдар инфрақұрылымға» қағидатын ескере отырып, өңірлердің «өсу нүктелерін» дамыту тәсілін жетілдіруде. Бұл тәсіл урбандалу үрдісі аясында орын алып отырған ауыл мен қала дамуы арасындағы үлкен айырмашылықтарды еңсеруге, агломерацияларды, өңірлердегі ірі және орташа қалаларды дамытуға, перспективалы және шекара маңындағы аумақтарда өндірістік жобаларды іске асыруға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты Қазақстанның Солтүстік өңірлеріндегі (Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстары (СҚО)) халық санының азаюына әсер етуші индикаторларды анықтай отырып, ондағы демографиялық және әлеуметтік мәселелерді зерделеу. Зерттеу нәтижесінде Солтүстік Қазақстан және Қостанай облыстарындағы халық санының азаюы – туу көрсеткіштерінің төмендеуімен тікелей байланысты екені анықталды. Эмпирикалық зерттеу нәтижелері туу көрсеткіштерінің азаюын өңірлердегі экономикалық белсенді топтардың ірі қалаларға кетуімен, әлеуметтік сала қызметтері сапасының қала деңгейімен салыстырғанда салыстырмалы төмен екенін көрсетті. Нәтижесінде ауылдық аумақтардағы халық санының азаюы салдарынан әлеуметтік нысандар (балабақша, мектептер, денсаулық сақтау мекемелері т.б.) өзінің қызмет көрсету маңыздылығын жоғалтуда. Сол себепті мақалада Қазақстанның Солтүстік өңірлеріндегі демографиялық және миграциялық мәселелерді реттеу үшін экономикалық белсенді топтарды тұрақты жұмыспен қамтитын өндіріс орындарын құру мен оларды инвестициялау қажеттілігі ғылыми негізделді. Өңірлер мен олардың ауылдық аумақтарындағы экономикалық белсенді топтар санын арттыру – аймақтардағы демографиялық, инфрақұрылымдық, экономикалық мәселелерді реттеудің кешенді тәсілі бола алады.

Түйін сөздер: урбандалу, өңірлер, қала және ауылдық аймақтар, демография және әлеуметтік жағдай, басқарылатын урбандалу.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-50-64>

Кіріспе. Урбандалу – әлемнің көптеген елдеріне тән объективті үрдіс. Дегенмен, қазіргі кезде урбандалу жаһандық және аймақтық деңгейде күн тәртібіндегі негізгі мәселелердің біріне айналды [1]. Оны бірнеше себептермен түсіндіруге болады: Біріншіден, урбандалу үрдісі қала тіршілігіндегі әлеуметтік қызметтердің жүктемелерін арттырып, экологияға кері әсерді күшейтті [2,3,4]. Ал өңірлер мен оның ауылдық аумақтары үшін халық санының азаюы әлеуметтік нысандардың қызмет көрсету сапасын әлсіретіп, демографиялық-миграциялық проблемаларды қалыптастырды [1]. Осылайша урбандалу үрдісі ірі қалалар мен өңірлердегі диспропорциялық жағдайға алып келді. [5]. Нәтижесінде, әлем бойынша өңірлер мен оның ауылдық аймақтарындағы кедейлік деңгейі қалалықтарға қарағанда

артты. Әлем бойынша халықаралық кедейлік шегінен төмен тұратын әрбір бес адамның төртеуі ауылдық жерлерде қоныстанған [6] және ауыл тұрғындарының мобильді интернетті пайдалану мүмкіндігі қала тұрғындарына қарағанда 40 пайызға төмен [5]. Екіншіден, «урбандалу» ұғымы көп жағдайда халықтың әлеуметтік-кәсіби және демографиялық құрылымында өзгерістерді қалыптастырып, қалалардың қоғам дамуындағы рөлін арттырудың тарихи үрдісі ретінде сипатталады [7]. Сонымен қатар, бірқатар ғалымдар урбандалудың маңызын «кедейлікті төмендету мен өмір сүру деңгейін жоғарылауда маңызды құрал ретінде қарастырады, әлеуметтік-экономикалық факторлардың әсерінен өндіріс пен халықты қалалық жерлерде шоғырлануы [8] деп санайды.

Азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымының (ФАО) жылдық есептерінде урбандалу үрдісінің өңірлер мен шағын қалаларды дамытудағы әлеуметтік-экономикалық маңызы көрсетілген. Сонымен қатар, бұл механизм ауыл шаруашылығындағы өнімділікті арттыруға тұрақты инвестициялар (фермерлік және ауылшаруашылық емес қызметтерге) салуға, экономикалық өсуге де, кедейлікті азайтуға да үлкен әсер етеді [5]. Ауыл шаруашылығы өнімділігінің өсуі қалалардың өсуіне сәйкес келеді, өйткені ауыл секторы өсіп келе жатқан қала халқын азық-түлікпен, капиталды көп қажет ететін өнеркәсіптік секторлар мен қызмет көрсету саласын қажетті жұмыс күшімен және экономикалық қызметті қаржыландыруға көмектесетін жинтық қызметтерімен қамтамаз етуде әр қашан маңызды болып қала береді. Дегенмен, оның өңірлердегі экономикалық, әлеуметтік, демографиялық-миграциялық үрдістерді реттеуде де маңызды басқару құралы екені толық зерттелмеген.

Урбандалу үрдісінің қоғамдық маңызын анықтаудағы көзқарастардың екіұштылығы ғалымдар арасында оның пәнаралық сипатына қатысты белсенді пікірталас тудырды [9]. Біздің зерттеу жұмысымызда басқарылатын урбандалу үрдісінің аумақтарды даму факторы ретіндегі маңыздылығы тереңірек зерттеліп, оны өңірлердегі демографиялық-миграциялық және әлеуметтік-экономикалық жүйелі реттеу тәсілі ретінде қолдану қажеттілігі ғылыми негізделетін болады. Теориялық-әдіснамалық тәсілдер урбандалған аумақтың өңірлерді дамытуға қаншалықты әсері бар екенін түсінуге, ол аймақтардың өңірлік ерекшеліктерін, табиғи-ресурстық әлеуетін, экономикалық қызметті ұйымдастыру мүмкіндіктерін ғылыми негіздейді.

XX-ғасырдың ортасында Жапонияда, сондай-ақ XX- ғасырдың екінші жартысында Қытай мен Шри-Ланкада демографиялық-миграциялық проблемаларды реттеу, ауылдық аумақтардағы кедейлік пен теңсіздікті айтарлықтай төмендету [5], ауылдық және қалалық тұрғындары арасындағы әлеуметтік-экономикалық алшақтықты азайту [10], ірі қалалардағы инфрақұрылымдар жүктемелерін реттеу секілді нәтижелі жұмыстар «in situ» урбандалу әдісін қолдану арқылы мүмкін болды және ол өз нәтижесін көрсетті [11]. In situ урбандалу - ауыл тұрғындарының өмір сүру деңгейін көші-қонсыз немесе ауылдық жерлердің маңызды сипаттамаларын жоғалтпай, тұрғындардың өмір сүруін қала тұрғындарының деңгейіне дейін көтере отырып, демографиялық-миграциялық проблемаларды реттейді. [12]. Сонымен қатар, жергілікті органдар үшін басқару шешімдерін қабылдауда негізгі құрал ретінде қолданылып, өңірлер мен олардың ауылдық аумақтарының дамуына да маңызды рөл атқарады [13]. Осылайша өңірлік урбандалуды реттеуде үкімет пен жергілікті өзін-өзі басқару органдары шешуші рөл атқарды. Ірі қалаларға іргелес аудандар мен ауылдарды қала деңгейіне жеткізу арқылы жергілікті өндірістер дамиды. Нәтижесінде өңірлерлік урбандалу ауылдық аумақтардағы әлеуметтік-экономикалық жағдайын реттеуге [14], еңбек және көші-қон шығындарының төмендеуіне, халық санының артуына оң әсер етті.

Қазақстанның, қазіргі жағдайында урбандалу үрдісінің қарқынды болуы, әсіресе Солтүстік өңірлеріндегі демографиялық-миграциялық жағдайды күрделендіріп, өңірлердің дамуына, ауылдық аумақтардағы әлеуметтік қызметтерді сапалы ұйымдастыруға, «ауыл – қала» көші-қон ағындарын басқаруға, ауылдық аумақтардағы өндіріс орындарын дамытуға, халықты тұрақты жұмыспен қамтуға, қалыптасып жатқан агломерацияларды инфрақұрылымдық қамтамасыз етуге айтарлықтай сын-қатерлерді тудыруда [15]. Ағымдағы жағдайда Қазақстанның қалалары мен қала халқының өсуі айқын

байқалып отыр. Нәтижесінде Қазақстанның ауылдарында, әсіресе шалғай аудандарда айтарлықтай әлеуметтік артта қалушылықты еңсеру өте өзекті мәселеге айналды. Территориялық жағынан ауқымды Қазақстан үшін, кең аумағында шашыраңқы орналасқан ірі қалалардың салыстырмалы түрде саны аз. Облыстар, аудандар мен ауылдардың территориялық орналасуы жағынан біркелкі емес және сирек қоныстануы экономикалық тұрғыда басқаруды қиындатады. Ұлттық қауіпсіздікті сақтау, елдің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету, өңірлік агломерацияны дамыту - мемлекеттің негізгі стратегиялық саясаты екенін ескерсек, шекаралас аймақтардағы демографиялық проблемаларды реттеу маңызды екенін түсінуге болады [16].

2018 жылы бекітілген «Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарында» басқарылатын урбандалу арқылы өңірлердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру және функционалдық қалалық аудандарды, аумақтарды дамытуға баса назар аударылды және халықтың өмір сүру сапасын жақсарту қажеттілігі көрсетілді [17]. Дегенмен, Қазақстан тәжірибесінде өңірлік саясат пен көші-қон үрдістерін реттеудегі мемлекеттік қолдаулар мен ауқымды бағдарламаларының болуына қарамастан, басқарылатын урбандалу әдісі арқылы өңірлерді дамыту мақсатында жүргізілген зерттеулер аз. Елдің демографиялық дамуында аймақтар бойынша екіұшты және көп бағытты жағдай қалыптасқан. Әсіресе, Қазақстанның Солтүстігіндегі Қостанай, СҚО да және олардың кейбір ауылдық аумақтарында халық саны айтарлықтай төмендеп және шекаралас ауылдар жабылуда. Тұтастай алғанда Солтүстік аймақтар бойынша: ең алдымен, елді мекендерді «қирату» есебінен ауыл тұрғындарын қарқынды қысқарту үрдісі жалғасуда. Нәтижесінде, 2022 жылы 2000-жылмен салыстырғанда Қазақстанның Солтүстік өңіріндегі ауыл тұрғындарының жалпы саны: СҚО-36,1%; Қостанайда 27,7% және Павлодар 20,6% қысқарды [18]. Жалпы алғанда өңірлердегі және оның ауылдық аумақтардағы халық санының азаюы аймақтық жоспарлау мен аумақтық экономикалық ішкі жүйелерді ұтымды ұйымдастыруға зиян тигізетіні сөзсіз. Сол бебепті Солтүстік өңірлердегі, шекаралас және шалғай аумақтық құрылымдардағы (аудандар, моноқалалар және ауылдық округтер мен ауылдар) шешілмеген демографиялық, әлеуметтік қайшылықтар мемлекеттік саясатты негізге ала отырып, басқарылатын урбандалу саясатын жедел іске асыруды қажет етеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу барысында – эмпирикалық, гипотезалық, логикалық, абсолютті және салыстырмалы көрсеткіштер жүйесі, көпфакторлы корреляциялық және регрессиялық талдау, көпфакторлы бағалау әдістері қолданылды.

Зерттеу үлгісі Қазақстанның Солтүстік өңірлеріндегі ең өткір демографиялық-миграциялық проблемалары бар: Солтүстік Қазақстан және Қостанай облыстарының демографиялық және әлеуметтік көрсеткіштеріне корреляциялық-регрессиялық талдау, эмпирикалық зерттеу жүргізу арқылы халық санының азаюына әсер етіп отырған факторлар анықталды. Зерттеу барысында 2010-2022 жылдарды аралығындағы демографиялық көрсеткіштер, 2018-2022 жылдарды қамтитын әлеуметтік көрсеткіштер баспқы деректер ретінде қолданылды. Статистикалық мәліметтер 2010-2022 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросы жылнамасынан, сондай-ақ Қостанай және СҚО-ның статистикалық жылнамасынан алынды. Жетіспейтін деректер алдыңғы жылдардың мәндері бойынша интерполяция әдісімен толықтырылды.

Демографиялық және миграциялық үрдістердің әр түрлі құрылымдарын талдау мен бағалаудың ең перспективалы әдістемесі бұл индикаторлар арасындағы қатынастарды анықтауға және олардың даму динамикасын талдауға мүмкіндік беретін абсолютті және салыстырмалы көрсеткіштер жүйесін, көпфакторлы корреляциялық және регрессиялық талдауды қамтитын кешенді бағалау. Осылайша, іріктеліп алынған өңірлердегі халық санының өзгерісіне ең негізгі әсер етуші параметрді анықтай отырып, оны реттеудің мүмкін жолдарын ұсыну маңызды болып табылады.

Корреляция коэффициентінің мәні 0 мен 1 аралығында өзгереді. Оның мәні 1 ге жақын болған сайын, байланыс та тығыз болады. Егер коэффициент оң (+) мәнге ие болса, онда көрсеткіштер арасында тура байланыс, теріс (-) мәнге ие болса, онда көрсеткіштер арасындағы байланыс кері болады. Біз зерттеуде мүмкіндігінше өзара тығыз байланысты көрсететін (1 ге жақын) мәндерге басымдылық береміз.

Зерттеуде факторлық көрсеткіштерді топтап көрсету мақсатында облыстар бойынша бойынша іріктелген көрсеткіштер ЭВМ бағдарламасына енгізілді және олардың көпфакторлы коореляциялық-регрессиялық коэффициенттерін анықтай отырып, аталған облыстардың халық санына әсер етіп отырған әр факторды жеке талдауға тырыстық.

Екі облыстың халық санының азаюына әсер етуші көрсеткішке дәлірек қорытынды жасау, нәтижелік және факторларлық көрсеткіштер арасындағы байланыстың өзара тығыздығын анықтау үшін көптік коореляция (R) және Пирсонның корреляция коэффициентін (r_{xy}) есептейміз, (формула 1,2).

$$r_{xy} = \frac{\sum (x_i - \bar{x}) \times (y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum (x_i - \bar{x})^2 \times \sum (y_i - \bar{y})^2}} \quad (1)$$

Мұндағы: x_i -X айнымалысы қабылдайтын мәндер;
 y_i -Y айнымалысы қабылдаған мәндер;

\bar{x} және \bar{y} - X и Y айнымалылары үшін орташа арифметикалық шама [19]

Көптік коореляция коэффициенті:

$$R = \sqrt{1 - \frac{S_e^2}{\sum (y_i - \bar{y})^2}} \quad (2)$$

Мұндағы: S_e^2 - жалпы тиімді белгі.

Дисперсияны бағалау:

$$s_e^2 = (Y - Y(X))^T (Y - Y(X)), [20]. \quad (3)$$

Мұндағы: Y- тәуелді айнымалы, X – тәуелсіз айнымалылар.

Жұптық корреляция коэффициенті:

$$R = \sqrt{1 - \frac{\Delta r}{\Delta r_{II}}} \quad (4)$$

Мұндағы: Δr -жұптасқан корреляция коэффициенттері матрицасының детерминанты;
 Δr_{II} -фактораралық корреляция матрицасының детерминанты [21].

Бірнеше регрессия теңдеуі:

$$Y = f(x_1, x_2, \dots, x_m) \quad (5)$$

Мұндағы Y-тәуелді айнымалы (нәтижелі белгі), X_i – тәуелсіз айнымалылар (факторлық белгілер).

Бастапқы деректер. Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарының демографиялық-миграциялық жағдайы бойынша өзгерістерді, нақтырақ айтқанда халық

санының азаюына әсер етуші демографиялық факторды көрсету үшін бастапқы ақпарат ретінде 2010-2022 жылдар аралығындағы аталған облыстардың демографиялық жағдайын сипаттайтын 4 көрсеткіш (туу, өлім, келгендер және кеткендер) қолданылды.

Зерттеу жұмысындағы суреттер мен кестелердің тартымдылығын арттыру мақсатында, облыстардың атаулары және демографиялық фактор құрамына кіретін параметрлер атауына қысқартулар мен белгілеулер қолданылды, олар: Kost-Қостанай облысы; SKO-Солтүстік қазақстан облысы; демографиялық фактор – D; PZ- облыстар бойынша тұрғындар саны.

Кесте 1 - Kost және SKO-ның демографиялық жағдайын көптік корреляция әдісі бойынша есептеуге қажетті параметрлерлер және белгіленуі

Фактор	Көрсеткіштер	Өлшем бірлігі	Шартты белгілер
Демография (D)	Жалпы халық саны	адам	PZ
	туылғандар саны		D1_ Kost/ SKO
	қайтыс болғандар саны		D_2_ Kost/ SKO
	келгендер саны		D_3_ Kost/ SKO
	кеткендер саны		D_4_ Kost/ SKO

Ескерту: авторлармен құрастырған

1-ші кестеде Kost және SKO-ның демографиялық жағдайын көптік корреляция әдісі бойынша есептеуге қажетті параметрлерлер және оны өрнектеудің шартты белгілері көрсетілді. Мұндағы демографиялық көрсеткіштер: D1- туылғандар саны; D2-қайтыс болғандар саны; D3-келгендер саны; D2- кеткендер саны.

Кесте 2 - Қостанай облысының демографиялық көрсеткіштері динамикасы

Жылдар	PZ_Kost	D_1_Kost	D_2_Kost	D_3_Kost	D_4_Kost
2010	883 379	12 843	10 520	19 463	23 509
2011	881 656	12 744	10 613	20 115	24 267
2012	879 635	13 109	10 241	19 811	22 198
2013	880 116	13 029	9 530	17 939	20 586
2014	880 968	12 763	9 400	25 582	28 344
2015	881 569	12 769	9 238	28 121	29 415
2016	883 806	12 290	9 240	26 170	33 892
2017	879 134	11 736	8 911	38 373	44 716
2018	875 616	11 630	8 866	36 456	42 041
2019	872 795	11 448	8 978	41 631	48 347
2020	868 549	11 671	10 596	28 260	33 334
2021	864 550	11 174	12 158	23 925	29 633
2022	835 686	10 340	8 988	26 036	30 964

Ескерту: [18] дереккөз негізінде авторлармен құрастырған

2-ші кестеде Kost облысының 2010-2022 жылдар аралығындағы демографиялық көрсеткіштері, яғни облыс бойынша туылғандар саны, қайтыс болғандар саны, келгендер және кеткендер саны көрсетілді. Kost облысы бойынша демографиялық мәселеге әсер етуші негізгі факторлар 1 суретте көрсетілді.

Кесте 3 – Солтүстік Қазақстан облысының демографиялық көрсеткіштерінің динамикасы

Жылдар	PZ_SKO	D_1_SKO	D_2_SKO	D_3_SKO	D_4_SKO
2010	592 791	8 721	8 024	12992	17059
2011	589 421	8 667	8 085	10744	16975
2012	583 772	8 721	7 890	10991	15894
2013	579 700	8 561	7 589	10274	15001
2014	575 945	8 216	6 948	13216	18599
2015	571 830	8 132	6 722	20426	24072
2016	569 594	7 694	6 744	16 640	23 884
2017	563 300	7 387	6 640	23 053	28 516
2018	558 584	7 194	6 564	20 703	25 400
2019	554 517	6 872	6 691	23 889	29 832
2020	548 755	6 879	7 512	16 969	21 354
2021	543 735	6 489	8 421	13 818	18 573
2022	539 111	5 848	6 292	14 262	18 905

Ескерту: [18] дереккөз негізінде авторлармен құрастырған

3-ші кестеде SKO-ның 2010-2022 жылдар аралығындағы демографиялық көрсеткіштері, нақтырақ айтқанда облыс бойынша туылғандар саны, қайтыс болғандар саны, келгендер және кеткендер саны көрсетілді. SKO бойынша демографиялық мәселеге әсер етуші факторлар 1 суретте көрсетілді.

Нәтижелер және оларды талқылау. XX ғасырдың 90 - жылдарындағы Қазақстанның өтпелі кезеңі ауылдық жерлерде көптеген әлеуметтік-экономикалық проблемаларды қалыптастырды. Реформалар барысында демографиялық-миграциялық, әлеуметтік-экономикалық тенденциялар өзгерді, әртүрлі құндылықтар, дағдылар, өңірлер мен олардың ауылдық елді мекендері арасындағы өзара байланыс, жаңа мүшелер мен ауылдық қауымдастықтарды басқару желілері өзгерді. Әлеуметтік инфрақұрылым объектілері жергілікті басқару органдарына берілді. Ауылшаруашылық кәсіпорындары мен кәсіпкерлері әлеуметтік салаларды уақтылы қаржыландыра алмады. Нәтижесінде, ауылдық аумақтардағы әлеуметтік-экономикалық проблемалар саны артты, әлеуметтік қызметтер сапасы күрт төмендеді және ол қазіргі дейін жалғасуда.

2021 жылдың соңында еліміздегі кедейлік деңгейі ауыл халығында қаламен салыстырғанда айтарлықтай жоғары болды. Мәселен, 2022 жылы ауылдық жерлердегі кедейлік деңгейі қалалық жерлердегі көрсеткіштің мәнінен (4%) 2,6% артық, яғни ол 6,6% құрады. 2022 жылы ауыл шаруашылығы қызметкерлінің жалақысы 168173 теңге болды, бұл республика бойынша орташа көрсеткістен 50,4 %-ке төмен. Ауыл шаруашылығы секторындағы жұмыспен қамту 2022 жылы 2010 жылмен 15,9 %-ке азайды. 1999 жылы ЖІӨ-гі ауыл шаруашылығы үлесі 9,9% болса, ол көрсеткіш 2022 жылы 5,2%-ға дейін төмендеді [4]. Аграрлық сектордың дамуындағы осындай тұрақсыздықтар өңірлердегі миграциялық және демографиялық проблемаларды қалптастыруда. Осылайша экономикалық белсенді топтар тұрақты табыс табу мақсатында ірі қалаларға немесе урбандалған аймақтарға қоныс аударуға мәжбүр. Классикалық урбандалу ірі қалалардағы әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдардың жүктемесін арттырды. 2 млн-ға жуық ауыл тұрғы еліміздегі үш ірі қаланың маңына (Астана, Алматы, Шымкент) шоғырланды. Атап айтқанда көше

кептелістері, көлік қозғалыстарындағы мәселелері, баспана жетіспеушілігі, тұрғын үй бағасының қымбаттауы, балабақшалар мен мектептер, ауыруханалар мен емханалар қызметінің барлық тұрғындарға қолжетімді болмауы секілді проблемалар орын алды.

2022 жылдың басында ауылдық территорияларда 770 мыңнан астам адам орталықтандырылған ауыз сумен қамтамасыз етілмеген, өңірлердегі электр желілерінің тозуы 58%-ды құрады [5]. 1990 жылы еліміздегі жалпы халыққа есептегенде ауыл тұрғындарының үлесі 42,9% болып, 2008 жылы 46,9 % дейін өсті. Бірақ, 2009 жылдан бастап бұл көрсеткіш біртіндеп төмендеп, 2022 жылдың соңында 39 % құрады (кесте 4) [4].

Кесте 4 - Қазақстан Республикасы және оның Солтүстік өңірлері халқының қоныстану динамикасы

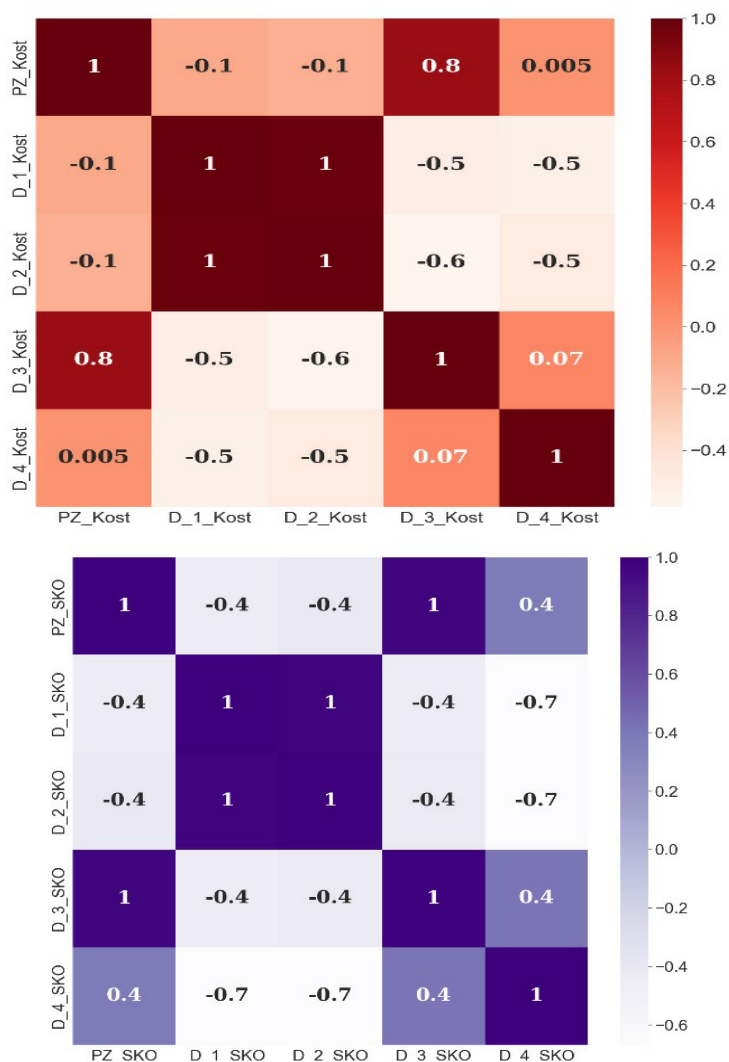
Халықтың шоғырлану аймағы	Өлшем бірліктері	2000ж.	2010ж.	2020ж.	2021ж.	2022ж.	Ауытқу, 2022/2010 (+;-)
Жалпы халық саны	мың адам	14901,6	16 203,3	18631,8	18 879,6	19503,2	4601,5
Қала халқы	мың адам	8 397,6	8 819,6	10 938,7	11 151,4	11 991,2	3593,7
	үлесі, %	56	54	59	59	61	5
Ауыл халқы	мың адам	6 504,1	7 383,6	7 693,3	7 728,2	7 511,2	1007,9
	үлесі, %	44	46	41	41	39	-5
оның ішінде, Солтүстік өңірлер бойынша:							
Қостанай	адам	456 647	442 115	365 100	359 641	322 458	-134189
	үлесі, %	7	6	5	5	4	-3
Павлодар	адам	289 712	235 618	221 407	220 787	223 312	-66 400
	үлесі, %	4	3	3	3	3	-1
Солтүстік Қазақстан	адам	443 363	354 759	295 929	290 531	279 968	-163 395
	үлесі, %	7	5	4	4	4	-3

Ескерту: [18] дереккөз негізінде авторлармен құрастырған

Солтүстік өңір бойынша кестеде келтірілген 3 облыстың ішінде Солтүстік Қазақстан және Қостанай облыстарындағы жағдайдың күрделі екенін байқауға болады. Бұл облыстардағы халық саны 2022 жылы 2020 жылмен салыстырғанда 3 % азайған.

Өңірлердегі халық санының азаюына әсер етуші нақты факторды анықтау үшін, негізгі параметрлерді шартты белгілермен өрнектеп, демографиялық көрсеткіштерді ғылыми негізділікпен есептеу қажет.

*Ескерту: Біз зерттеулер *Kost* және *SKO* демографиялық көрсеткіштерін салыстырмалы түрде қарастырып, ұқсас көрсеткіштері бойынша жалпы қортынды жасаймыз.*

Сурет 1- Kost және SKO облыстарының D факторы бойынша нәтижелік белгі мен факторлық белгі арасындағы өзара байланыстың көптік корреляция коэффициенттері

Ескерту: [18] дереккөз негізінде авторлармен есептелген

Суреттен көріп отырғанымыздай, D фактордың құрамын кіретін D_1 параметрі екі облыста да 1 ге жақын. Нақтырақ айтқанда $R_{Kost}=0.8$; $R_{SKO}=1$ тең. Демек, Kost және SKO аймақтарындағы халық санының азаюы және D_1 көрсеткішінің төмендеуімен тікелей байланысты деп бағалауға болады.

Факторлардың нәтижелік белгіге әсерінің тығыздығын көптік корреляция индексі арқылы бағалаймыз (формула 1,2). Қостанай облысының 2010-2022 жылдары аралығындағы демографиялық жағдайы бойынша бастапқы ақпараттарды (2,3 кесте), негізге ала отырып, ондағы халық санына әсер етуші параметерін анықтау үшін көптік корреляция коэффициенті (R) есептелінді. Көптік корреляция және регрессия коэффициенттері ережелеріне сәйкес R мәні 1-ге жақын болған кезде регрессия теңдеуі нақты деректерді жақсы сипаттайды және нәтижеге әсер ететін факторлар деп есептеледі. R мәні 0-ге жақын болған кезде регрессия теңдеуі нақты деректерді нашар сипаттайды және факторлар нәтижеге аз әсер етеді.

Kost облысы бойынша көптік корреляция R_{Kost} коэффициенті:

$$R_A = \sqrt{1 - \frac{58656092,363}{2032846652,2}} = 0,9855$$

Көптік корреляция коэффициентін жұптасқан корреляция коэффициенттерінің (формула 3) матрицасы арқылы да анықтауға болады:

Кесте 5 - Жұптасқан корреляция коэффициенттері матрицасының детерминанты

$\Delta_r =$	1	0,8384	0,00482	-0,09661	-0,1257	= 0.000344
	0,8384	1	0,07128	-0,5205	-0,5828	
	0,00482	0,07128	1	-0,5393	-0,4845	
	-0,09661	-0,5205	-0,5393	1	0,9833	
	-0,1257	-0,5828	-0,4845	0,9833	1	

Ескерту: авторлармен есептелген

5-ші кестеде жұптасқан корреляция коэффициенті матрицасының детерминанты келтірілді. Kost облысы бойынша жалпы халық санының азаюына туу көрсеткішінің төмендеуінің әсерін байқауға болады.

Кесте 6 - Фактораралық корреляция матрицасының детерминанты

$\Delta_{r11} =$	1	0,07128	-0,5205	-0,5828	= 0.0119
	0,07128	1	-0,5393	-0,4845	
	-0,5205	-0,5393	1	0,9833	
	-0,5828	-0,4845	0,9833	1	
	1	0,07128	-0,5205	-0,5828	

Ескерту: авторлармен есептелген

$$R = \sqrt{1 - \frac{0,000344}{0,0119}} = 0,9855$$

Көпфакторлық коореляциялық коэффициент 2010-2022 жылдар аралығында Kost облысының нәтижелі белгіге (Y-халық санына) әсер етуші ең басты факторлық белгі X_1 параметрі екенін анықтады. Y және X_1 арасында тығыз байланыс бар екендігін көруге болады және корреляция коэффициенті 0,9 тең (сурет 1).

Есептеулер нәтижесінде Kost облысы бойынша келесідей көптік регрессия нәтижесін анықтауға болады:

$$Y_{Kost} = 572178.0482 + 19.7956X_1 + 2.8697X_2 - 1.4318X_3 + 2.3076X_4.$$

Модель параметрлері бойынша, егер: X_1 -көрсеткішінің 1 бірлікке азайған жағдайда аудандардың PZ – ның орташа 19,796 бірлікке төмендейді немесе керісінше; X_4 -тің 1 бірлікке артуы бұл PZ -ның орташа мәнінің 2,308 бірлікке азаюына алып келеді.

Теңдеудің статистикалық маңыздылығын детерминация коэффициенті мен Фишер критерийі арқылы тексеріледі. Нәтижесінде детерминация коэффициенті анықталды:

$$R^2_{Kos} = 0.9855^2 = 0.9711$$

Қарастырылып отырған аудандар бойынша жалпы халық санының азаюы X_1 (туу) көрсеткішінің төмендеуімен түсіндіріледі. Бұл облыста халық санының азаюының 97,11% туу көрсеткішінің төмендеуімен байланысты деп түсіндіруге болады. Сондай-ақ, модельдің X_2 , X_3 және X_4 параметрлері статистикалық тұрғыдан маңызды емес екені анықталды.

Қарастырылып отырған облыстардағы халық санының азаюына әсер етуші факторлардың бірі-әлеуметтік сала көрсеткіштері (кесте 7)

Кесте 7 – Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарының әлеуметтік инфрақұрылым және жұмыс күші көрсеткіштерінің динамикасы

Әлеуметтік көрсеткіштер		2018	2019	2020	2021	2022	Ауытқу, 2022/2010 (%)
Ауруханалар саны, бірлік	SKO	23	22	24	24,0	24	104,3
	Kost	45	38	38	38	38	84,4
Ауруханалар төсегінің саны, бірлік	SKO	3 615	3 439	4 818	5 119	5107*	141,3
	Kost	4 727	4 872	6 426	6 490	4 781	101,1
Мектепке дейінгі ұйымдар саны, бірлік	SKO	498	490	483	473	467*	93,8
	Kost	602	593	579	566	536	89,0
Мекетепке дейінгі мекемелерде бала саны, мың адам	SKO	20,1	19,5	18	18,1	21,9	109,0
	Kost	34,4	32,4	31,2	30,5	29,4	85,5
Мектептер саны, бірлік	SKO	494	484	480	474	472*	95,5
	Kost	517	516	507	496	475	91,9
Жұмыс күші (экономикалық белсенді халық), мың адам	SKO	311,3	308,3	304,4	301,9	298,7*	96,0
	Kost	512,7	508,9	490,5	499,3	477,0	93,0

Ескерту: [18] дереккөз негізінде авторлармен құрастырған

Кесте мәліметтерінен 2022 жылмен 2018 жылды салыстарғанда екі обылыстың 5 әлеуметтік көрсеткішінің 80%-да тұрақты динамикалық өсім сақталмаған. Әсіресе Қостанай обылысындағы ауыруханалар саны 15,6%; мектепке дейінгі ұйымдар саны - 11%; соған сәйкес мекетепке дейінгі мекемелердегі бала саны – 14,5%; мектептер саны – 9,1% азайған. Сондай тенденцияны СҚО да байқауға болады, атап айтқанда: мектепке дейінгі ұйымдар саны – 6,2%; мектептер саны – 4,5% азайған. Бұл облыстағы жағдай Қостанай обылысымен салыстырғанда біршама жақсы. Дегенмен екі облыстағы экономикалық белсенді халық саны соңғы бес жылда азайған: Қостанай обылысында – 7%; СҚО-да 4% азайып отыр.

Талдау нәтижелері ауыл тұрғындары үлесінің 2022 жылы 2008 жылмен салыстырғанда 7,9% азайғанын көрсетіп отыр. Әсіресе, Солтүстік өңірлеріндегі демографиялық проблемалар күрделенуде. Атап айтқанда 2022 жылы 2010 жылмен салыстырғанда халық саны: Солтүстік Қазақстан обылысында – 36,9% – ға, Павлодар обылысында – 22,9% – ға Қостанай обылысында – 29,4%-ға азайып отыр. Сонымен қатар, Республиканың өңірлік бөлінісінде халықтың қартаюу индексінің ең жоғары деңгейі де осы облыстарда тіркелді: Солтүстік Қазақстан обылысында 100 балаға 82,9%; Қостанай обылысында-2022 жылдың басында 76,6% [4].

Қорытынды. Талдау нәтижелерін қорытындылай келе урбандалу үрдісінің әсерінен Солтүстік өңірлерінде бірқатар демографиялық және әлеуметтік проблемалар бар екенін атап өтуге болады:

1. Ауыл шаруашылығы саласындағы маусымдық жұмыстар, тұрақты табыстың аздығы, әлеуметтік сала қызметтері сапасының тұрғындар талаптарын қатағаттандыра алмауы секілді әлеуметтік мәселелер экономикалық белсенді еңбек ресурстарын тұрақты табыс табу мақсатында ірі қалаларға немесе урбандалған аймақтарға қоныс аударуына алып келуде. Нәтижесінде өңірлердегі туу көрсеткіштері жылдан-жылға төмендеді.

2. Өңірлер мен оның ауылдық аумақтардағы халық санының азаюы салдарынан ондағы әлеуметтік нысандар (балабақша, бастауыш мектептер, денсаулық сақтау мекемелері) өзінің қызмет көсету маңыздылығын төмендетіп, қызмет көрсету сапасын жоғалтуда. Себебі, нарық заңдарына сәйкес, бұл нысандардың қызметін тұтынушылар санының азаюы бәсекеге қабілеттілікті төмендетеді. Нәтижесінде әлеуметтік нысандар саны (мектептер, балабақша, ауырухана т.б.) жылдан-жылға азайып отыр.

3. Ауыл шаруашылығы қызметкерлері табысының маусымдық жағдайлармен байланысты болуы қала мен ауылдық елді мекендер арасындағы әлеуметтік-экономикалық теңсіздікті арттырды және республика халқының қоныстануы бойынша өзара диспропорцияны қалыптастырды. Көрсетілген проблемалар оны реттеу тетіктері мен нақты шараларының қажет екенін көрсетеді.

Қостанай және СҚО-ның демографиялық және әлеуметтік көрсеткіштерін талдау тәжірихелері халық санының азаюыны - туу көрсеткіштерінің төмендеуі, экономикалық белсенді топтар мен жұмыспен қамтылғандар санының азаюымен тікелей байланысты екенін көрсетті. Сонымен қатар, ауданнан кеткен тұрғындардың басым көпшілігі перспективалы аймақтарға және ірі қалаларға қоныс аударған. Сол себепті ауылдық аумақтарды дамытуда өзіндік тәжірибесі бар дамыған мемлекеттердің тәжірибесін ескере отырып, басқарылатын урбандалу әдісін қолдану маңызды. Себебі бұл әдіс ауылдық аумақтарда ауыл шаруашылығы және ауылшаруашылық емес сектордың өндірістік мүмкіндіктерін кеңейтумен ғана емес, көршілес аудандармен экономикалық байланыстарды нығайтып, экономикалық белсенді топтарды ауылдық аумақтарға қайтарудың, демографиялық өсуді нығайтудың бірегей тетігі болып саналады.

Басқарылатын урбандалу классикалық урбандалуға қарағанда өңірлер дамуындағы өзгерістерді құрылымдық, әлеуметтік және экономикалық аймақтық тұрғыдан зерттейді. Бұл механизм тек ауылдық жерлерді дамытуға жәрдемдесу, еңбек, көші-қон шығындарын азайту және әлеуметтік-экономикалық дамуды ілгерілету ғана емес, экономикалық және әлеуметтік құрылымды трансформациялауды және қала тұрғындарының өсуіне (классикалық урбандалу) қысымды азайту, адамдардың ел ішінде географиялық тұрғыдан тең дәрежеде қоныстануын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Сол себепті бұл әдіс әлеуметтік, экономикалық, демографиялық жағынан тиімді әдіс болуы мүмкін.

Мақала «Қазақстан Республикасының солтүстік өңірлеріндегі демографиялық және көші-қон үрдістерін зерттеу: негізгі факторларды анықтау және талдау және оларды реттеу әдістерін зерттеу (AP14870872)» бағдарламасы аясында орындалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Shi C., Zhu, X., Wu, H., Li Z. Urbanization Impact on Regional Sustainable Development: Through the Lens of Urban-Rural Resilience. International Journal of Environmental Research and Public Health. -2022.- 19.-P. 15407. <https://doi.org/10.3390/ijerph192215407>.

2. Kuddus, Elizabeth Tynan and Emma McBryde. Urbanization: a problem for the rich and the poor? Public Health Reviews. -2020.-41.-1 <https://doi.org/10.1186/s40985-019-0116-0>.

3. Blessing Abiri, Precious Akanonu, Fisayo Alo, and Jamal Msami. Addressing the Challenges of Urbanization in Africa. A Summary of the 2019 African Policy Circle Discussions. African Policy Circle.

Position Paper. -2020.-URL:<https://www.kas.de/documents/252038/7995358/Addressing+the+Challenges+of+Urbanization+in+Africa.pdf/df4e7f62-c130-e702-9669-0a746596028e>

4. Abanyam, Noah Lumun and Dankano Edwe. The challenges of urbanization in developing countries. *Global Journal of Applied, Management and Social Sciences (GOJAMSS)*; -2019.-Vol.16.- P.239 - 250

5. UNDESA World Social Report 2021. Reconsidering Rural Development. Department of Economic and Social Affairs/Social Inclusion. [cited January 4, 2023]. Available: <https://www.un.org/development/dspd/world-social-report/2021-2.html>.

6. Castaneda Andrés et al. A New Profile of the Global Poor.-Castaneda Andrés, Don Duong, New House David, Nguyen Minh Hang, Uematsu Hiroki, Azevedo Joao Pedr. – 2018. – Elsevier. – vol. 101(C) . – P. 250-267. DOI: 10.1016/j.worlddev.2017.08.002

7. Xingliang Guan, Houkai Wei, Shasha Lu, Qi Dai, Hongjian Su _ Assessment on the urbanization strategy in China: Achievements, challenges and reflections_Habitat International. - 2018.- Vol 71.- P. 97-109<https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2017.11.009>.

8. Демиденко Э.С. Урбанизация: проблемы управления и социального развития: техногенные тенденции общественного развития и их противоречивые следствия. – Брянск Изд-во Брянского гос. ун-та, 2005. – 332 с.

9. Попов И.И. Современные георбанистические процессы в развивающихся странах: дис. ... канд. геогр. наук: 25.00.24. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2005. – 209 с.

10. Yuan, W.; Li, J.; Liu, C.; Shang, R. How to Realize the Integration of Urbanization and Rural Village Renewal Strategies in Rural Areas: The Case Study of Laizhou, China. *Land*.- 2022.- 11.-P. 2161. <https://doi.org/10.3390/land11122161>

11. Kawamura H. In situ urbanization key to leaving no one behind. United Nations Department of Economic and Social Affairs.- 2021.- P. 1-7. <https://www.un-ilibrary.org/content/papers/10.18356/27081990-104/read>

12. UNDESA (2021). World Social Report 2021. Reconsidering Rural Development. Department of Economic and Social Affairs/Social Inclusion. [cited January 4, 2023]. Available: <https://www.un.org/development/desa/dspd/world-social-report/2021-2.html>.

13. Arato M., Speelman S., Huynlenbroeck G. (2016). Corporate Social Responsibility Applied for Rural Development: An Empirical Analysis of Firms from the American Continent. *Sustainability*.- 2016.- 8.-P. 2-17. <https://doi.org/10.3390/su8010102>.

14. Dr Tekalign Gutu Sakketa., Urbanisation and rural development in developing countries. A review of pathways and impacts. Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE) in Bonn., DOI: <https://doi.org/10.23661/dp5.2022>

15. Кошанов А. Урбанизация и социальные проблемы территориального развития. URL: <https://mysl.kazgazeta.kz/news/12855>.

16 «Об утверждении Программы действий Правительства Республики Казахстан на 2022 год» Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 апреля 2022 года № 241. [Электронный ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000241>

17. Национального плана развития Республики Казахстан до 2025 Указ Президента Республики Казахстан от 15 февраля 2018 года № 636.URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636>.

18. Комитет статистики Министерства национальной экономики Республики Казахстан [Электронный ресурс] - 2023. – URL: <http://www.stat.kz>. (дата обращения: 05.01.2023).

19. Гришкина Т.Е. Корреляционный анализ: методические указания для организации самостоятельной работы студентов/ Т.Е. Гришкина – Благовещенск: Изд-во АмГУ, 2021. – 36 с.

20. Чалганова А. Построение множественной регрессии и оценка качества модели с использованием табличного процессора Excel. Учебное пособие по дисциплине «Эконометрика» – Санкт-Петербург: РГГМУ, 2022. – 90 с.

21. Шорохова И.С., О.С. Мариев, Н.В. Кисляк (2021) Статистический анализ экономических данных: учебное пособие: Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Уральский федеральный университет. – Екатеринбург, 342.

¹K. Bodauhan, ¹D. Zhenshan*, J. S. Samatova
Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana, Kazakhstan¹
Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan²

Urbanization: demographic and social problems in the northern regions of Kazakhstan

Abstract. To promote the harmonious development of urban and rural areas, Kazakhstan is improving the approach to the development of “growth points” of regions, taking into account the principle of “managed urbanization” and “people to infrastructure”. This approach makes it possible to overcome the large differences between rural and urban development that are taking place in the context of the urbanization trend, to develop agglomerations, large and medium-sized cities in the regions, to implement production projects in promising and border areas. The purpose of the study is to study demographic and social problems in the northern regions of Kazakhstan (Kostanay and North Kazakh regions (North Kazakhstan region) with the identification of indicators affecting population decline. As a result of the study, it was found that the decline in the population in the Northern Kazakh and Kostanay regions is directly related to the decline in birth rates. The results of an empirical study showed a decrease in birth rates with the departure of economically active groups in the regions to large cities, a relatively low level of quality of social services compared to the city level. As a result, due to the decline in the population in rural areas, social facilities (kindergartens, schools, health care institutions, etc.) are losing their operational importance. Therefore, the article scientifically substantiated the need to create and invest production facilities with stable employment of economically active groups to regulate demographic and migration problems in the northern regions of Kazakhstan. Increasing the number of economically active groups in regions and their rural territories can be an integrated approach to regulating demographical, infrastructural, and economic problems in the regions.

Key words: urbanization; regions; urban and rural areas; demography-migration situation, managed urbanization.

¹К. Бодаухан, ¹Д. Женсхан*, Ж. С. Саматова
Казахский агротехнический университет имени Сейфуллина, Астана, Казахстан¹
Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова, Уральск, Казахстан²

Урбанизация: демографические и социальные проблемы в Северных регионах Казахстана

Аннотация. Для содействия гармоничному развитию городской и сельской местности Казахстан совершенствует подход к развитию «точек роста» регионов с учетом принципа «управляемой урбанизации» и «людей к инфраструктуре». Такой подход позволяет преодолеть большие различия между сельским и городским развитием, происходящие в рамках урбанизации, развивать агломерации, крупные и средние города в регионах, реализовывать промышленные проекты на перспективных и приграничных территориях. Целью исследования является изучение демографических и социальных проблем в северных регионах Казахстана (Костанайская и Северо-Казахстанская области (СКО) с выявлением индикаторов, влияющих на снижение численности населения. В результате исследования установлено, что снижение численности населения в Северо – Казахстанской и Костанайской областях напрямую связано со снижением рождаемости. Результаты эмпирического исследования показали снижение рождаемости с оттоком экономически активных групп регионов в крупные города, относительно низкое качество услуг социальной сферы по сравнению с уровнем города. В результате, вследствие сокращения численности населения сельских территорий, социальные объекты (детские сады, школы, учреждения здравоохранения и т.д.) теряют свою значимость в деятельности. Поэтому в статье научно обоснована необходимость создания и инвестирования производств с постоянной занятостью экономически активных групп для урегулирования демографических и миграционных вопросов в северных регионах Казахстана.

Увеличение количества экономически активных групп в регионах и их сельских территориях может стать комплексным подходом к регулированию демографических, инфраструктурных, экономических вопросов в регионах.

Ключевые слова: урбанизация; регионы; городские и сельские районы; демография-миграционная ситуация, управляемая урбанизация.

References

- 1 Shi C., Zhu X., Wu, H., Li Z. Urbanization Impact on Regional Sustainable Development: Through the Lens of Urban-Rural Resilience // International Journal of Environmental Research and Public Health. 19. 15407(2022). <https://doi.org/10.3390/ijerph192215407>.
- 2 Kuddus, Elizabeth Tynan and Emma McBryde. Urbanization: a problem for the rich and the poor? Public Health Reviews. 41:1 (2020) <https://doi.org/10.1186/s40985-019-0116-0>.
- 3 Blessing Abiri, Precious Akanonu, Fisayo Alo, and Jamal Msami. Addressing the Challenges of Urbanization in Africa. A Summary of the 2019 African Policy Circle Discussions. African Policy Circle. Position Paper. 2020. <https://www.kas.de/documents/252038/7995358/Addressing+the+Challenges+of+Urbanization+in+Africa.pdf/df4e7f62-c130-e702-9669-0a746596028e>
- 4 Abanyam, Noah Lumun and Dankano Edwe. The challenges of urbanization in developing countries. Global Journal of Applied, Management and Social Sciences (GOJAMSS).16.239 - 250(2019).
- 5 UNDESA (2021). World Social Report 2021. Reconsidering Rural Development. Department of Economic and Social Affairs Social Inclusion. Available: <https://www.un.org/development/desa/dspd/world-social-report/2021-2.html>.
- 6 Castaneda Andrés et al. A New Profile of the Global Poor.-Castaneda Andrés, Don Duong, New House David, Nguyen Minh Hang, Uematsu Hiroki, Azevedo Joao Pedr. 101(C). 250-267(2018). DOI: 10.1016/j.worlddev.2017.08.002
- 7 Xingliang Guan, Houkai Wei, Shasha Lu, Qi Dai, Hongjian Su _ Assessment on the urbanization strategy in China: Achievements, challenges and reflections_Habitat International_.71.97-109(2018) <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2017.11.009>.
- 8 Demidenko E.S. Urbanizaciya: problemy upravleniya i social'nogo razvitiya: tekhnogennye tendencii obshchestvennogo razvitiya i ih protivorechivye sledstviya [Urbanization: problems of management and social development: technogenic trends in social development and their contradictory consequences] – (Bryansk Izd–vo Bryanskogo gos. un-ta, 2005, 332).
- 9 Popov I.I. Sovremennye geourbanisticheskie processy v razvivayushchihsya stranah [Modern geourban processes in developing countries].Kandidatskaya dissertaciya: 25.00.24. (M.: MGU im. M.V. Lomonosova, 2005. 209p.)
- 10 Yuan W., Li J., Liu C., Shang R. How to Realize the Integration of Urbanization and Rural Village Renewal Strategies in Rural Areas: The Case Study of Laizhou, China. Land, 11, 2161(2022) <https://doi.org/10.3390/land11122161>
- 11 Kawamura H. In situ urbanization key to leaving no one behind. United Nations Department of Economic and Social Affairs. R. 1-7(2021). Available at: <https://www.un-ilibrary.org/content/papers/10.18356/27081990-104/read>
- 12 UNDESA (2021). World Social Report 2021. Reconsidering Rural Development. Department of Economic and Social Affairs Social Inclusion. Available at: <https://www.un.org/development/desa/dspd/world-social-report/2021-2.html>.
- 13 Arato M., Speelman S., Huylensbroeck G. (2016). Corporate Social Responsibility Applied for Rural Development: An Empirical Analysis of Firms from the American Continent. Sustainability. 8. 2-17(2016). <https://doi.org/10.3390/su8010102>.
- 14 Tekalign Gutu Sakketa., Urbanisation and rural development in developing countries. A review of pathways and impacts. Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE) in Bonn., DOI: <https://doi.org/10.23661/dp5.2022>
- 15 Koshanov A., Urbanizaciya i social'nye problemy territorial'nogo razvitiya [Urbanization and social problems of territorial development]. Available at: <https://mysl.kazgazeta.kz/news/12855>.
- 16 «Programmy dejstvij Pravitel'stva na 2022 god» [Government Action Programs for 2022]. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 25 aprelya 2022 goda № 241. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000241>

17 Nacional'nyj plan razvitiya Respubliki Kazahstan do 2025 goda [National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025]. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 15 fevralya 2018 goda № 636. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636>.

18 Komitet statistiki Ministerstva nacional'noj ekonomiki Respubliki Kazahstan - 2023. – Available at: <http://www.stat.kz>. (Accessed: 05.01.2023).

19 Grishkina T.E. Korrelyacionnyj analiz: metodicheskie ukazaniya dlya organizacii samostoyatel'noj raboty studentov [Correlation analysis: guidelines for organizing students' independent work] (Blagoveshchensk: Izd-vo AmGU, 2021. – 36 p.)

20 Chalganova A. A. Postroenie mnozhestvennoj regressii i ocenka kachestva modeli s ispol'zovaniem tablitsnogo processora Excel [Building a multiple regression and assessing the quality of the model using an Excel spreadsheet]. Uchebnoe posobie po discipline «Ekonometrika». (Sankt-Peterburg: RGGMU, 2022. – 90.)

21 Shorohova I.S., Mariev O.S., Kislyak N.V. Statisticheskij analiz ekonomicheskikh dannyh: uchebnoe posobie [Statistical Analysis of Economic Data: A Study Guide] (Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya Rossijskoj Federacii, Ural'skij federal'nyj universitet, Ekaterinburg.- 2021. - 342.)

Авторлар туралы мәлімет:

Бодаухан Қайрат – экономика ғылымдарының кандидаты, «Менеджмент және маркетинг» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті; 010000 Жеңіс даңғ., 62, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-3232-5315>.

Женсхан Дарима – экономика ғылымдарының кандидаты, «Менеджмент және маркетинг» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, 010000 Жеңіс даңғ., 62, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2863-2611>.

Саматова Жанайым Сансызбаевна – магистр, оқытушы, Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті; 090000, Нұрсұлтан Назарбаев даңғылы, 162, Орал, Қазақстан, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-2356-7265>

Bodaukhan Kairat – Candidate of Economic Sciences; Associate Professor, Department of Management and Marketing; S. Seifullin Kazakh Agro Technical University; 62 Zhenis Ave, Astana 010000, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3232-5315>.

Zhenshan Darima – Candidate of Economic Sciences; Associate professor of the Department of Management and Marketing; S. Seifullin Kazakh Agro Technical University; 62 Zhenis Ave, Astana 010000, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2863-2611>.

Samatova Zhanayim Sansyzbayevna – Teacher, Makhambet Utemisov West Kazakhstan University; 162 Nursultan Nazarbayev Ave., Uralsk 090000, Kazakhstan, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-2356-7265>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

S.M. Tokenova¹, G. A. Mataibayeva², S. B. Makysh³

^{1,2}*Saken Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan*

³*L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

(E-mail: sandi_77@inbox.ru, mataibaevagauhar@mail.ru)

Economic efficiency of organic wheat production

Abstract. *The aim of the study is to determine the economic effect of organic wheat production in comparison with traditional and No-till technologies, which predetermine a change in the nature of consumer preferences in the food market. The article analyzes the advantages and disadvantages of organic wheat in accordance with the cultivation technology (traditional, No till).*

In accordance with the purpose of the study, the following tasks were solved: the advantages of organic products over products grown in the traditional way were formulated; a comparative analysis of costs, yields and prices, profitability for growing traditional and organic spring wheat was carried out, the experience of European organic farmers was analyzed; changes in the composition of price and non-price factors of demand for organic agricultural products were revealed farms, that is, despite the high price of organic wheat, there is a demand from consumers who are ready to buy it.

It is concluded that it is necessary to maintain fair competition in the food market, as well as the availability of information on certification requirements and the quality of organic products to ensure equal access of producers to the market and environmental safety.

Keywords: *organic products, agriculture, wheat, economic efficiency, profitability, traditional technology, No-till.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-65-72>

Introduction. Currently, organic agriculture is understood as a form of farming in which there is a conscious minimization or complete rejection of the use of synthetic chemicals used to optimize the growth of plants and living organisms, land cultivation, control of pests, diseases and weeds, as well as genetic engineering, genetically modified organisms, obtaining of ecologically safe for human nutrition agricultural products. On the other hand, compared to traditional agriculture, the method of organic farming production improves soil quality, reduces the rate of biodiversity loss, reduces the environmental impact of greenhouse gas emissions and represents one of the viable alternatives. Organic products are an alternative to traditional ones, which are essentially environmentally friendly products grown taking into account the technological requirements of organic production, which is confirmed by the appropriate labeling. It is a priori characterized by higher quality than traditional products, therefore, it is logical that organic products should be more expensive than traditional ones. Nevertheless, there are cases, especially in countries with a developed market for organic products, when the price of organic products is lower than the traditional one, but only if the efficiency of this organic technology is higher or there are significant subsidies for the production of organic products [1].

The main feature in determining the environmental characteristics of a product is its partial or complete safety for the environment and human health. This is what forms the additional consumer value of organic products in comparison with competitors' goods. According to the World Health Organization (WHO), agriculture affects 75% of our health potential every day through nutrition (50% of a proper and healthy diet and lifestyle, 25% of the environment) [2].

Therefore, one of the most effective tools to solve the tasks set by the doctrine is to provide the population with high-quality, safe and healthy products. Therefore, the development of the organic agriculture market in Kazakhstan is an important government task. The development of a culture of healthy eating of the population can positively affect the development of organic production and promotion of organic products at the state level. If the consumer will be confident in the quality of purchased products, including vegetable products that meet the standards of organic production, which in world practice is guaranteed by a strict system of certification of both products and production, then a large proportion of consumers will make a consumer choice in favor of environmentally friendly products [3].

Material and methods of research. The material for the study served as scientific publications of foreign and domestic scientists devoted to the economic problems of sustainable development of agriculture and its new eco-innovative direction - organic (ecological, biological). Statistical data, materials of international scientific conferences, current publications in the media were used to study organic farming. Basic documents reflecting the position of the government of the Republic of Kazakhstan in relation to organic production, served as laws, presidential messages, state and sectoral programs, regulatory documents of the country. The study of the problems of organic farming methods was conducted using general scientific methods and techniques, such as scientific review and analysis, synthesis of the views and positions of the authors. Structural, calculative-constructive and variant methods were used to justify the proportions between the conventional and organic production.

Discussions and results. Organic agriculture is practiced in 181 countries of the world, occupying 58 million hectares of agricultural land and 2.7 million agricultural producers. According to the report of FIBL&IFOAM, from 2020 to 2022, the amount of land allocated for these purposes in Kazakhstan decreased from 192 thousand hectares to 114,8 thousand hectares, which means the country ranks 29 th in the world, table 1.

Table 1
Indicators of the development of organic agriculture on average over the past three years

Indicators	Area of organic land, ha	The share of organic land from the total share of agricultural land, %	Number of certified manufacturers, units
Australia	35,687,799	9.9	3 906
United States of America	2,326,551	0.6	16 476
Canada	1,417,612	2.4	7 791
Japan	11,992	0.2	7 039
Russia	615,187	0.3	193
Kazakhstan	114,886	0.1	279
Kyrgyzstan	30,259	0.3	1144
Israel	6 287	1	495
Belarus	6 838	0.1	38
Armenia	566	0.03	29

The main factor of reduction is logistics costs during export. The main factor of reduction is the logistical costs of exporting. It is not always profitable for a farmer to sell his products even at a markup of more than 40% to Europe, due to the fact that all this profit will be deposited in the costs of logistics. This is where traders come to the rescue, but they buy below the market price, which is not very good for the farmer. Today in Kazakhstan there are about 60 producers and 7 traders of organic products. In this case, only products that were produced in compliance with the requirements of international or national standards, and which have a certificate obtained from independent certification bodies can be considered organic. Products without a certificate does not have the status of 'organic' [4].

While organic products are becoming more popular in the world, in the domestic market of Kazakhstan the demand for organic products is not growing at the fastest rate. The reason for this is the lack of clear criteria for accreditation, own processing and business interest. International certificate issued to Kazakh farmers, who plan to export their products, is not recognized in our country, and, in fact, it is not organic products. But after all, farmers do not always send all products for export. Sometimes the demand is not the same, or the price does not suit, and then again there is the question of recognition and lack of processing of organic products. Then the farmer is forced to sell his products, grown according to all standards of organic production, as conventional [5].

In Kazakhstan, according to data from a study of the domestic market, most of the areas under the production of organic products are located in Kostanay, North Kazakhstan, Akmola regions.

The main products are designed for export to the EU: wheat, oilcake, oilseeds and soybeans.

According to surveys of agricultural formations, the price premium for organic products, or the so-called "organic premium", on average ranges from 20% to 60%, compared with the market value of traditional products. The exception is oilseed flax, for which the organic premium exceeds 200% and is the main export crop for producers. For the crops under consideration, the actual sizes of the organic premium according to the results of 2021 are taken. Below is a comparative analysis of economic efficiency by crops, table 2 [6].

In order to grow organic wheat, an agricultural producer spends 3325 tenge per 1 centner according to the standard, 3361 tenge according to No-till, while a traditional farmer spends about 6225 tenge.

Table 2
Comparative efficiency of spring wheat production by traditional and organic technology, per 1 ha (on average for three years)

Indicators	Traditional technology		No till		Organic technology		Deviation (+,-)	
	thousand tenge	%	thousand tenge	%	thousand tenge	%	Traditional	No till
Total direct costs per 1 ha	63.5	100	70.6	100	44.9	100	-18.6	-25.7
Salary with accrual	7.4	11.7	7.4	10.5	7.4	16.5	0	0
Seeds, planting material	10.8	17.0	10.8	15.3	10.8	24.1	0	0
CLM (combustive-lubricating materials)	12.9	20.3	9.9	14.0	12.9	28.7	0	3
Mineral fertilizers, pesticides	11.5	18.1	30.4	43.1	0	0.0	-11.5	-30.4
Biopreparations, organic fertilizers	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0
Herbicides	8.8	1.4	0	0.0	0	0.0	-8.8	0
Current repairs	5	7.9	5	7.1	5	11.1	0	0
Other expenses	7.1	11.2	7.1	10.1	7.1	15.8	0	0
Organic certification, laboratory research	0	0.0	0	0.0	1.7	3.8	1.7	1.7

In organic production, there is a reduction in the costs of excluding the use of synthetic chemical fertilizers, instead of which organic producers use biofertilizers and biologics, in this case, manufacturers had experience using the enzyme preparation Agroflorin based on a strain of fungus and preparations based on *Basillus subtilis*. It is important to note that the choice of drugs and fertilizers, organic producers should coordinate with the certifying company, as there is a requirement for their mandatory certification, table 3.

Table 3
Comparative efficiency of spring wheat production by traditional and organic technology, per 1 ha
(on average for three years)

Indicators	unit of measurement	Traditional technology	No till	Organic technology	Deviation (+,-)	
					No till	Traditional
Yield	c/ha	11.2	15.6	13.5	-2.1	2.3
Standard per 1 centner	thousand tenge	5.670	4.526	4.052	-0.474	-1.618
Selling price for 1 centner	thousand tenge	8.7	8.7	8.7	0	0
profit	thousand tenge	3.03	4.17	4.65	0.47	1.62
Profitability	%	53.4	92.2	114.7	22.5	61.3
Organic Award	0%			0%		

Rejection of mineral fertilizers, herbicides and pesticides is accompanied by a decrease in yields by 0.7 c/ha. To control weeds, farmers use various agronomic techniques, for example, mulching, fallows, mechanical processing, which eventually affects the costs. At the same time, organic farmers have costs associated with the involvement of additional labor, organic certification and quality control of products [7].

According to the Union of Organic Producers, the total volume of organic wheat exports in Kazakhstan in 2021-2022 decreased by 5 times compared to 2019.

Organic producers carry out laboratory analyses of products in the countries of the European Union, as in Kazakhstan, according to them, there are no necessary laboratories with international accreditation capable of doing the entire necessary range of analyses required for organic products. For example, about 500 indicators are studied for the glyphosate group in the EU, while in the laboratories of Kazakhstan no more than 10 [8].

Thus, the total direct costs for the production of organic wheat are 1% less in comparison with the traditional wheat production technology, and as a result of a comparative analysis of the production of organic wheat and traditional, it was revealed that the economic efficiency of 1 ha of organic wheat is 16%. This is achieved not at the expense of an organic premium, but by improving the quality of products. For example, grain had the following quality indicators: gluten -36; nature – 800; protein 18. According to the results of the survey of the heads of the surveyed farms, they could not receive an organic premium, as they could not sell products for export and sold them as traditional on the domestic market [9].

The reasons for the decline in exports may be different: lower demand in importing countries, weak marketing, increased competition, etc. To identify these causes, a separate study is required [10].

It is important to note that the demand for solid varieties of organic wheat remained unchanged, with the export of which the organic premium varied from 20 to 50%. At the same time, the level of profitability was higher compared to No-till and traditional wheat by 22.5% - 61%.

Consider the situation of producers who are in a transition period from traditional to organic production. As a rule, this period lasts from 1 to 3 years, depending on the history of the use of chemical synthetic substances in the fields. During this period, the producer cannot sell his products with an organic premium, since there is practically no market for transitional wheat, so let's assume that it will be sold as traditional without an organic premium. Despite this, the economic efficiency of organic wheat remains 14-16% higher [11].

This analysis showed that even during the transition and/or with a decrease in yield, the profit of an organic producer remains higher than the traditional one, since it does not make high costs for mineral fertilizers and pesticides.

Conclusion. It was revealed that the profitability of growing all the upset crops using organic technology is higher than with traditional technology:

- the profitability of organic wheat is 61% higher than the traditional one without taking into account the organic premium;

- the profitability of organic wheat is 22.5% higher than No-till wheat with an organic premium of 20% to 50%;

Thus, as the results of the study showed, the economic efficiency of organic production is higher than traditional, due to the reduction of direct costs, as well as the organic premium that can be obtained when exporting to international markets. Also, it should be noted that organic producers have a strong opinion that the No-till technology necessarily includes the use of chemical vapors in crop rotation and therefore this technology is incompatible with organic production.

However, the experience of European organic farmers demonstrates the fallacy of this opinion and requires study on the possibility of implementation in Kazakhstan.

The study also analyzed the transition period during which products are sold as traditional, if there is no market for "transitional" products, and the situation of declining yields due to a number of reasons. Even under these unfavorable circumstances, the organic producer suffers a minimum of losses compared to the traditional one, since the maximum costs go to chemicals.

Therefore, organic production can be considered profitable/profitable, therefore, more cost-effective. As soon as the domestic market of organic products begins to develop in the country, it will be much easier, simpler and more profitable for producers to produce organic products for their own market.

For the development of the organic industry in the Republic of Kazakhstan, it is necessary to carry out a whole range of measures. The main task of the Government in the coming years will be the process of harmonization of national standards with the standards of exporting countries. One of the drivers of this process will be the accreditation of the Kazakh certification body in the exporting country. This will reduce the cost of certification for our farmer, which entails a reduction in the cost of Kazakh organic products, and consequently, an increase in its competitiveness in the Western market. All these events will mark the beginning of the growth of interest from the business side in the production of organic products.

Since the organic market in the country is not developed today, the possibility of entering international markets should be considered, not forgetting to take into account the associated costs. In conclusion, it should be noted that the organic form of production has an impact on environmental and social factors, which may be the subject of further research.

Information about financing

This article was prepared within the framework of the scientific and technical program 4PCF of the Ministry of Agriculture/21 BR10765064 "Regulatory and methodological support for the development of organic production in the Republic of Kazakhstan in accordance with international and foreign standards and requirements and priority markets."

References

1. Willer, Schlatter, Trávníček, & Kemper, 2021 For the PDF version, corrigenda, supplementary material see. - 2020 [Электронный ресурс]: – URL: <http://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2020.html>
2. Григорук В.В., Е.В. Климов. Развитие органического сельского хозяйства в мире и Казахстане / Под общей редакцией доктора сельскохозяйственных наук, профессора Хафиза Муминджанова / Продовольственная и сельскохозяйственная организация объединенных наций. - Анкара, - 2016. - С. 168.
3. Органическое сельское хозяйство в странах Евразийского экономического союза: текущее состояние и перспективы. //Журнал. Евразийский центр по продовольственной безопасности. - 2020. - 100 с.
4. Органическое сельское хозяйство: инновационные технологии, опыт, перспективы: науч. аналит. обзор. – М.: ФГБНУ «Росинформагротех», 2019. – 92 с.
5. Об утверждении Государственной программы развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017 – 2021 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 июля 2018 года № 423. [Электронный ресурс]: - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000423>
6. Положение дел на рынках сельскохозяйственной продукции – 2020. Сельскохозяйственные рынки и устойчивое развитие: глобальные производственно-сбытовые цепочки, мелкие фермеры и цифровые инновации. - Рим, ФАО. [Электронный ресурс]: - URL: <https://doi.org/10.4060/cb0665ru>
7. Баширова А.А., Эминова Э.М. Проблемы развития органического сельского хозяйства в России. Региональные проблемы преобразования экономики. - №3. - 2015. - С. 37-42
8. Гаврилова З.В. Органическое земледелие как фактор развития человеческого капитала сельских территорий. Перспективы развития органического сельского хозяйства в Поволжье: мат-лы междунар. науч.-практ. конф. – Саратов: ФГБНУ «ПНИИЭО АПК», - 2019. - С.76-80.
9. Шпак А.П. Организационно-экономический механизм устойчивого развития органического земледелия в крестьянских (фермерских) хозяйствах Республики Беларусь (рекомендации) / А.П. Шпак, Ю.Н. Селюков, Л.С. Скоропанова. – Минск: Институт системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2015. – 43 с. ISBN978-985-6972-61-7.
10. Волкова И.А., Леушкина В.В., Погребцова Е.А. Органическое сельское хозяйство как драйвер развития зеленой экономики // Креативная экономика. – 2022. – Том 16. – № 6. – С. 2381–2394. doi: 10.18334/ce.16.6.114747
11. Ермохин В.Г., Солошенко В.А., Соловьев К.А. Эффективность использования пшеницы в органическом животноводстве. Сибирский вестник сельскохозяйственной науки. 2022;52(6). - С.111-121. [Электронный ресурс]: - URL: <https://doi.org/10.26898/0370-8799-2022-6-13>

С.М. Токенова¹, Г.А. Матайбаева², С.Б. Мақыш³

^{1,2} «С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті» КеАК,
Астана, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Органикалық бидай өндірісінің экономикалық тиімділігі

Аңдатпа. Мақалада органикалық ауыл шаруашылығын дамытудың өзекті тенденцияларын зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты – дәстүрлі және no till технологияларымен салыстырғанда органикалық бидай өндірісінің экономикалық әсерін анықтау, бұл азық-түлік нарығындағы тұтынушылық қалаулардың өзгеруін алдын-ала анықтайды. Мақалада өңдеу технологиясына (дәстүрлі, no till) сәйкес органикалық бидайдың артықшылықтары мен кемшіліктері талданады.

Мақсатқа сәйкес зерттеу барысында мынадай міндеттер шешілді: органикалық өнімнің дәстүрлі тәсілмен өсірілген өнімнен артықшылығы тұжырымдалды; дәстүрлі және органикалық жаздық бидайды өсіруге жұмсалатын шығындарға, өнімділік пен бағаларға, рентабельділікке салыстырмалы талдау жүргізілді, еуропалық органикалық фермерлердің тәжірибесі талданды; Органикалық ауыл шаруашылығы өнімдеріне сұраныстың баға және баға емес факторларының құрамындағы өзгерістер анықталды шаруашылықтар, яғни органикалық бидайдың жоғары бағасына қарамастан, оны сатып алуға дайын тұтынушылардың сұранысы бар.

Азық-түлік тауарлары нарығында адал бәсекелестікті сақтау қажеттілігі, сондай-ақ өндірушілердің нарыққа және экологиялық қауіпсіздікке тең қолжетімділігін қамтамасыз ету үшін сертификаттау талаптары мен органикалық өнімнің сапасы туралы ақпараттың қолжетімділігі туралы қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: органикалық өнімдер, ауыл шаруашылығы, бидай, экономикалық тиімділік, рентабельділік, дәстүрлі технология, No till.

С.М. Токенова¹, Г.А. Матайбаева², С.Б. Макыш³

^{1,2}НАО «Казакский агротехнический исследовательский университет им. С.Сейфуллина», Астана, Казакстан

³Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казакстан

Экономическая оценка эффективности органического производства пшеницы

Аннотация. Статья посвящена изучению актуальных трендов развития органического сельского хозяйства. Целью исследования выступает определение экономического эффекта органического производства пшеницы в сравнении с технологиями традиционной и No till, которые определяют изменение характера потребительских предпочтений на рынке продовольственных товаров. В статье проанализированы преимущества и недостатки органической пшеницы в соответствии с технологией возделывания (традиционной, No till).

В соответствии с целью в ходе исследования решены следующие задачи: сформулированы преимущества органической продукции над продукцией, выращенной традиционным способом; проведен сравнительный анализ затрат, урожайности и цен, рентабельности на выращивание традиционной и органической яровой пшеницы в сравнении; проанализирован опыт европейских фермеров-органиков; выявлены изменения в составе ценовых и неценовых факторов спроса на продукцию органического сельского хозяйства, то есть несмотря на высокую цену органической пшеницы, есть спрос потребителей готовых ее приобрести.

Сделан вывод о необходимости поддержания добросовестной конкуренции на рынке продовольственных товаров, а также доступности информации о сертификационных требованиях и качестве органической продукции для обеспечения равного доступа производителей на рынок и экологической безопасности.

Ключевые слова: органическая продукция, сельское хозяйство, пшеница, экономическая эффективность, рентабельность, традиционная технология, No till.

References

1. Willer, Schlatter, Trávníček, & Kemper, 2021 For the PDF version, corrigenda, supplemental material see. - 2020 [Electronic resource]: – URL: <http://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2020.html>
2. Grigoruk V.V., E.V. Klimov. Razvitie organicheskogo sel'skogo hozyajstva v mire i Kazahstane / Pod obshchej redakciej doktora sel'skohozyajstvennyh nauk, professora Hafiza Mumindzhanova. Prodoovol'stvennaya i sel'skohozyajstvennaya organizaciya ob"edinennyh nacij [Development of organic agriculture in the world and Kazakhstan. Under the general editorship of Doctor of Agricultural Sciences, Professor Hafiz Muminjanov. Food and Agriculture Organization of the United Nations]. (Ankara, 2016, 168).
3. Organicheskoe sel'skoe hozyajstvo v stranah Evrazijskogo ekonomicheskogo soyuza: tekushchee sostoyanie i perspektivy. //Zhurnal. Evrazijskij centr po prodoovol'stvennoj bezopasnosti [Organic agriculture in the countries of the Eurasian Economic Union: current state and prospects. Journal. Eurasian Center for Food Security]. 100 (2020)
4. Organicheskoe sel'skoe hozyajstvo: innovacionnye tekhnologii, opyt, perspektivy: nauch. analit. obzor [Organic agriculture: innovative technologies, experience, prospects: scientific. analyte. Review]. (M., FSBI "Rosinformagrotech", 2019. 92 p.)
5. Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy razvitiya agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazahstan na 2017 – 2021 gody. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 12 iyulya

2018 goda № 423. [On the approval of the State Program for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated July 12, 2018 No. 423]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000423>

6. Polozhenie del na rynkah sel'skohozyajstvennoj produkcii – 2020. Sel'skohozyajstvennye rynki i ustojchivoe razvitiye: global'nye proizvodstvenno-sbytovyje cepochki, melkie fermery i cifrovye innovacii [The state of affairs in the markets of agricultural products – 2020. Agricultural markets and sustainable development: global value chains, small farmers and digital innovation]. Rome, FAO. Available at: <https://doi.org/10.4060/cb0665ru>

7. Bashirova A.A., Eminova E.M. Problemy razvitiya organicheskogo sel'skogo hozyajstva v Rossii. Regional'nye problemy preobrazovaniya ekonomiki [Problems of organic agriculture development in Russia. Regional problems of economic transformation], 3, 37-42 (2015)

8. Gavrilova Z.V. Organicheskoe zemledelie kak faktor razvitiya chelovecheskogo kapitala sel'skih territorij. Perspektivy razvitiya organicheskogo sel'skogo hozyajstva v Povolzh'e: mat-ly mezhdunar. nauch.-prakt. konf. [Organic farming as a factor in the development of human capital in rural areas. Prospects for the development of organic agriculture in the Volga region: materials of the International Scientific and Practical Conference] (Saratov: FSBI "PNIIEO APK", 2019. pp.76-80).

9. Shpak A.P. Organizacionno-ekonomicheskij mekhanizm ustojchivogo razvitiya organicheskogo zemledeliya v krest'yanskij (fermerskij) hozyajstvah Respubliki Belarus' (rekommendacii) [Organizational and economic mechanism of sustainable development of organic farming in peasant (farmer) farms of the Republic of Belarus (recommendations)] (Minsk: Institute of System Research in Agriculture of the National Academy of Sciences of Belarus, 2015., 43 p.).

10. Volkova I.A., Leushkina V.V., Pogrebtsova E.A. Organicheskoe sel'skoe hozyajstvo kak drajver razvitiya zelenoj ekonomiki. Kreativnaya ekonomika [Organic agriculture as a driver of green economy development. Creative Economy]. 16(6). 2381-2394(2022). doi: 10.18334/ce.16.6.114747

11. Ermokhin V.G., Soloshenko V.A., Soloviev K.A. Effektivnost' ispol'zovaniya pshenicy v organicheskom zhivotnovodstve. Sibirskij vestnik sel'skohozyajstvennoj nauki [Efficiency of wheat use in organic animal husbandry. Siberian Bulletin of Agricultural Science]. 52(6).111-121(2022). Available at: <https://doi.org/10.26898/0370-8799-2022-6-13>

Information about authors:

Tokenova S.M. – **corresponding author**, PhD, Senior Lecturer, Accounting and Finance Department, Saken Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, 62 Zhenis ave., Astana, Kazakhstan.

Mataibayeva G.A. – PhD, senior lecturer of the Department «Accounting and finance», NC JSC «Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University», 62 Zhenis ave., Astana, Kazakhstan.

Makyshev S.B. - Doctor of Economics, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 13 Kazhymukan Street, Astana, Kazakhstan.

Токенова С.М. – **негізгі автор**, PhD, «Есеп және қаржы» кафедрасының аға оқытушысы, «С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті» КеАҚ, Жеңіс даңғылы 62, Астана, Қазақстан.

Матайбаева Г.А. – PhD, «Есеп және қаржы» кафедрасының аға оқытушысы, «С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті» КеАҚ, Жеңіс даңғылы 62, Астана, Қазақстан.

Мақышев С.Б. – э.ғ.д., профессор, Л.Гумилев атындағы ЕҰУ, Қажымұқан көшесі 13, Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

А.Н. Турекудова¹, У.Е. Шукеев², Е.Б. Бейсенгалиев³

Esil University, Астана, Казахстан

(e-mail: ¹asiya_1989@mail.ru ²dametken.t@gmail.com ³yerzhan.kz@hotmail.com)

Оценка ценностных ориентаций, социальных установок и жизненных целей студенческой молодежи посредством социального опроса

Аннотация. В статье сделан акцент на молодое поколение, поскольку в молодом возрасте вырабатываются ценностные ориентации, в которых выявляется самая сущность человека складывается мировоззрение как система обобщенных представлений о мире в целом, окружающей действительности, других людях, самом себе и готовность руководствоваться им в деятельности; формируется осознанное, обобщенное, итоговое отношение к жизни, позволяющее выйти на проблему смысла человеческой жизни. В научной статье представлены результаты исследования по определению ценностных ориентаций, социальных установок и жизненных целей студенческой молодежи. В ходе исследования были выявлены особенности молодежи, определены основные факторы, которые влияют на формирование и специфику ценностей и ориентиров молодого поколения, а также были выявлены мотивы выбора профессии, социальные установки и жизненные цели молодежи. Исследование проводилось на основании социологического опроса, в котором принимали участие молодые люди Жамбылской и Мангистауской областей. Сплошной опрос проводился с помощью анкет, которые распространялись среди респондентов в условиях личного контакта. По результатам обработки анкет респондентов были сделаны рекомендации, которые позволят самостоятельно выбрать социальную позицию, выработать ценностные ориентации, сформировать осознанное отношение к жизни. **Ключевые слова:** молодежь, социальный опрос, ценностные ориентации, студенчество, жизненные цели, социальные установки, трудовая деятельность.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-73-86>

Введение

Молодежь как особая социальная группа постоянно находится в фокусе внимания исследований психологов, социологов, экономистов, поскольку именно она является чутким индикатором происходящих перемен и определяет в целом потенциал развития общества [1]. От того, какой ценностный фундамент будет сформирован у молодого поколения, во многом зависит будущее состояние общества.

Система ценностных ориентаций определяет жизненную перспективу, «вектор» развития личности, являясь важнейшим его источником и механизмом, и становится психологическим органом, связывающим в единое целое личность и социальную среду, выполняющим одновременно функции регуляции поведения и определения его цели [2].

Изучение влияния современных социально-экономических условий в республике на изменение ценностных ориентаций людей в разных социальных группах свидетельствует о формировании нового типа направленности личности, характеризующегося индивидуализированной ориентацией на личные, в том числе экономические ценности, такие как материальная обеспеченность, предприимчивость, собственность и богатство.

Цель исследования: изучение ценностных ориентаций, социальных установок и жизненных целей студенческой молодежи.

Задачи исследования:

1. Охарактеризовать молодёжь как социальную группу, выявить её особенности
2. Определить основные факторы, влияющие на формирование и специфику ценностей и ориентиров молодого поколения
3. Выявить мотивы выбора профессии
4. Определить ценностные ориентации студенческой молодежи
5. Выяснить социальные установки и жизненные цели молодых людей

Методология исследования

В социологическом исследовании использовался выборочный метод, позволяющий на относительно небольшом количестве участников получить репрезентативные данные [3].

Выборочное обследование представляет собой способ систематического сбора данных о поведении и установках людей посредством опроса специально подобранной группы респондентов, дающих информацию о себе и своем мнении [4]. Оно является более экономичным и не менее надежным методом, чем сплошное исследование, хотя требует более изощренной методики и техники [5].

В рамках сплошного опроса была разработана анкета, которая состояла из 29 вопросов (в том числе 11 вопросов в полукрытой (полузакрытой) форме). Анкета распространялась среди респондентов в условиях личного контакта. Респонденты могли заполнить печатный бланк анкеты или его аналог в электронном виде.

Обсуждение

В опросе приняли участие студенты колледжей и вузов городов Тараз и Актау, преимущественно выходцы из городской и сельской местностей Жамбылской и Мангистауской областей. Опрошена десятая часть обучающихся в этих регионах, что позволяет говорить о репрезентативности выборочной совокупности. Так, в Жамбылской области опрошено 725 человек, в Мангистауской области – 535 человек. Общая численность участников опроса составила 1260 человек.

Таблица 1

Распределение респондентов по возрасту

Возраст	г.Тараз		г.Актау	
	Численность, человек	Удельный вес, %	Численность, человек	Удельный вес, %
До 18 лет	66	9,1	47	8,8
18 лет	107	14,8	84	15,7
19 лет	238	32,8	187	35,0
20 лет	163	22,5	97	18,1
21 год	98	13,5	73	13,6
22 года	45	6,2	37	6,9
23 года и старше	8	1,1	10	1,9
Итого	725	100,0	535	100,0

Примечание – составлено авторами на основании социологического опроса

В соответствии с данными таблицы 1, в обоих регионах меньше всего принимало участие в опросе студентов, находящихся в возрасте 23 лет и старше. Это те студенты, которые после окончания средней общеобразовательной школы не сразу поступали в высшие учебные заведения. Одни из них работали и собирали денежные средства на оплату обучения. Другие студенты призывались на службу в армию. После окончания средней школы они предпринимали попытки поступить в вузы на грант, но не прошли по

конкурсу. Для поступления в вузы на платное обучение у данных студентов, вернее, у их родителей денежных средств не было.

Среди опрошенных несколько больше было студентов в возрасте 22 лет. В Жамбылской области доля таких студентов в общей численности опрошенных в регионе составила 6,2%, в Мангистауской области – 6,9%. Это означает, что в обоих регионах удельный вес студентов, принимавших участие в опросе, не превышал 7%. Другую незначительную часть опрошенных составили респонденты младше 18 лет. Удельный вес этой категории студентов в Жамбылской области составил 9,1%, а Мангистауской области – 8,8%. То есть менее десятой части студентов, принимавших участие в опросе, не достигли 18-летнего возраста.

Интересным моментом в исследовании является выяснение оценки обучающимися своих возможностей по реализации себя как развитой личности. С этой целью респондентам был задан вопрос: «Я могу полностью проявить и реализовать себя в колледже/университете» с предлагаемыми вариантами ответов.

Ответы респондентов городов Тараз и Актау оказались практически идентичными. В связи с этим представлен общий анализ по ответам обучающихся.

Таблица 2

Оценка респондентами наличия возможностей для самореализации в учебном заведении

Вариант ответа	Численность, человек	Удельный вес, %
Полностью согласен (согласна)	178	14,1
Скорее согласен (согласна)	262	20,8
Скорее не согласен (не согласна)	462	36,7
Совершенно не согласен (не согласна)	306	24,3
Затрудняюсь ответить	52	4,1
Итого	1260	100,0

Примечание – составлено авторами на основании социологического опроса

Как видно из таблицы 2, ответы опрошенных распределились следующим образом. На первом месте находятся те обучающиеся вузов и колледжей, которые скорее не согласны с тем, что в учебном заведении они могут в полной мере проявить свои способности. Удельный вес этой категории респондентов составил 36,7%. На втором месте оказались опрошенные, по мнению которых они не могут в вузе или колледже полностью реализовать себя. Удельный вес данной категории обучающихся составил 24,3%. Пятая часть опрошенных (20,8%) выразила мнение, что скорее согласна с тем, что имеет возможность в учебном заведении проявить свои способности. Чуть более десятой части обучающихся, конкретно 14,1%, полностью согласны с тем, что могут себя реализовать в годы учебы.

Самый низкий показатель характерен для ответа «затрудняюсь ответить» - 4,1%. Так ответило 52 человека. Дело в том, что в процессе исследования респонденты предупреждались, что такой ответ нежелателен. При собеседовании было установлено, что этот вариант ответа выбирали те обучающиеся, которые работают и не имеют возможности оставаться в учебном заведении после занятий.

Основная часть обучающихся города Тараз (67,7%) с той или иной степенью уверенности утверждает, что не принимает участие в жизни студенчества. Примерно третья часть при этом с той или иной степенью активности участвует в жизни учебных заведений. Похожая ситуация наблюдается в городе Актау. Здесь удельный вес тех, кто не принимает участие в студенческой жизни, несколько выше, чем в городе Тараз, и составляет 70,5%. Соответственно, число более-менее активных студентов, участвующих в студенческой жизни, составляет 29,5%. Это свидетельствует о том, что студенческие мероприятия, предлагаемые в учебных заведениях данных регионов, остаются мало привлекательными.

Таблица 3

Степень включенности студентов в студенческую жизнь

Возраст	г.Тараз		г.Актау	
	Численность, человек	Удельный вес, %	Численность, человек	Удельный вес, %
Никогда	212	29,2	194	36,3
Иногда	279	38,5	183	34,2
Довольно часто	175	24,1	97	18,1
Всегда	23	3,2	45	8,4
З а т р у д н я ю с ь ответить	36	5,0	16	3,0
Итого	725	100,0	535	100,0

Примечание – составлено авторами на основании социологического опроса

Следовательно, возникает вопрос: если для основной части обучающихся студенческая жизнь не представляется привлекательной, то как молодые люди проводят свое свободное время.

Таблица 4

Использование свободного времени студентами вузов и колледжей, количество ответов

Вариант ответа	город Тараз	город Актау
Просто гуляю	6	16
Читаю книги	15	20
Общаюсь с друзьями, знакомыми в режиме оффлайн	57	98
Общаюсь с друзьями, знакомыми в режиме онлайн	457	357
Сижу за компьютером (игры, интернет)	187	288
Занимаюсь спортом	34	27
Хожу в кафе	12	58
Хожу в кино, театр, на концерты	48	65
Занимаюсь художественным творчеством (рисую, фото, танцую, пою)	37	49
Готовлюсь к поступлению в вуз, магистратуру	32	26
Помогаю родителям по хозяйству	382	187
Подрабатываю, где могу	457	251
Посещаю дополнительные образовательные мероприятия (мастер-классы, курсы)	22	37
Занимаюсь волонтерской деятельностью	8	6
Путешествую	6	27

Примечание – составлено авторами на основании социологического опроса

Как видно из таблицы 4, студенты Жамбылской области больше времени затрачивают на оказание помощи близким. Это может быть помощь по хозяйству, различные подработки (839 раз; удельный вес 47,7%). На втором месте находится общение (514 раз; удельный вес 29,2%). При этом студенты могут лично встречаться для общения или общаться по телефону. На третьем месте по удельному весу находятся социальные сети – 10,6%. И только на четвертом месте – развитие личности (удельный вес 6%). Меньше всего студенты Жамбылской области затрачивают на отдых (удельный вес 4,1%), заботятся о своем здоровье (удельный вес 1,4%), занимаются волонтерской деятельностью (0,5%).

Студенты Мангистауской области больше времени тратят на общение (удельный вес 30,1%). На втором месте находится помощь близким с удельным весом 29%. Третье место в их жизни занимают социальные сети (удельный вес 19%), четвертое место – отдых (11%). И только на пятом месте находится развитие личности – удельный вес 8,7%. Меньше всего студенты затрачивают время на свое здоровье и оказание помощи другим людям.

Очевидно, что в их жизни развитие личности занимает не приоритетное положение.

Студенты Жамбылской области преимущественно свободное время проводят в близком круге общения, к которым относится родительская семья и родственники. Удельный вес этих ответов составляет 44%. Примерно третья часть респондентов свободное время проводит с дальним кругом общения. Это друзья, знакомые из одной компании или знакомые, с которыми связывают общие интересы. Меньше времени отводится на социальные сети; удельный вес таких ответов составляет 23,4%.

Немного другая картина наблюдается в Мангистауской области. Здесь студенты больше свободного времени проводят с друзьями и знакомыми. Удельный вес таких ответов составил 46,7%. Третья часть ответов приходится на ближний круг, то есть на семью и родственников. Социальные сети также находятся на третьем месте и доля этих ответов примерно такая же.

Ценности той или иной личности характеризуются через отношение к определенным социальным действиям [6]. Распределение ответов показано в таблице 5.

Таблица 5

Отношение к социальным действиям студентов (ответ по каждой строке), количество ответов

Социальное действие	Вариант ответа			
	Да, часто	Сам не думал, но других не осуждаю	Редко	Нет, категорически против таких действий
Пить крепкие спиртные напитки	26	94	316	289
Курить	178	150	45	352
Употреблять запрещенные препараты	-	3	-	722
Давать / брать взятки	48	238	74	365
Воровство, финансовые махинации	-	98	-	627
Уклонение от службы в армии	-	318	-	407
Хамство, грубость, нецензурная брань	75	67	278	305
Жестокое обращение с животными	32	64	179	450
Итого	359	1032	892	3517

Примечание – составлено авторами на основании социологического опроса

Среди опрошенных 26 человек или 3,6% отметили, что довольно часто употребляют крепкие спиртные напитки. Редко употребляют крепкие спиртные напитки 43,6% опрошенных. Значит, удельный вес тех, кто не против употребления спиртных напитков составляет 47,6%, а это практически половина респондентов. При этом равнодушно относится к тем, кто выпивает, 13% обучающихся. Только 39,9% студентов категорически выступает против употребления крепких спиртных напитков.

Разное отношение у студентов к такой вредной привычке, как курение. Так, практически половина, то есть 48,6% опрошенных, категорически выступает против курения. В то время как примерно пятая часть (24,6%) курит регулярно, а 6,2% - периодически. Значит, 30,8% респондентов, а именно почти третья часть всех опрошенных, с разной интенсивностью занимается курением. Собеседование позволило установить, что те студенты, которые курят редко, занимаются этим в тех случаях, когда им приходится выпить. Имеется еще одна категория студентов, которая не курит, но к курению других относится нейтрально.

Удельный вес данной группы в общем числе опрошенных составляет 20,7%. Можно сказать, что это группа с равнодушной позицией по отношению к внешнему миру.

Более ярко выражена позиция студентов в отношении запрещенных препаратов. Здесь выделилось две позиции: одна позиция – нейтральная, другая позиция – ярые противники. Причем ярых противников больше в подавляющем большинстве (99,6%). Можно предположить, что студенты не всегда отвечали неискренне. Но есть и другая версия: хорошая информированность и страх перед последствиями.

Студенчество это такой период жизни, когда идет активное вхождение во взрослый период жизненного цикла [7]. Так или иначе обучающиеся сталкивались с таким негативным явлением, как взяточничество. При этом они уже могут выступать в качестве тех, кто дает взятки, и тех, кто берет что-либо в форме взятки. Так, в процессе исследования выяснялось отношение к коррупции как к явлению. Оказалось, что 6,6%, менее десятой части, опрошенных систематически дают взятки или их берут. Преимущественно это те студенты, которые подрабатывают на условиях полной занятости, пропускают занятия и так сказать «разводят» сессию. Довольно редко это делает 10,2% респондентов. В целом, 16,8% студентов с той или иной степенью периодичности являются участниками коррупционных процессов.

Вместе с тем, существует еще две категории студентов с разными позициями. Одна группа обучающихся занимает ярко выраженную активную позицию и в резкой форме против всякого взяточничества. Удельный вес данной группы составляет 50,6%. Вторая группа не осуждает тех, кто берет или дает взятки, но сами этого не делают. Можно сказать, что, с одной стороны, это терпимая позиция, а с другой стороны, - равнодушная. Удельный вес этой группы составляет 32,8%.

В число коррупционных проявлений относится воровство, финансовые махинации. Если с воровством студенты могут сталкиваться в реальной жизни, то к финансовым махинациям они могут относиться чисто теоретически. Здесь выделилось две группы ответов. Первая группа, доля которых составляет 86,5%, является противниками каких-либо противоправных действий. Вторая группа не склонна к таким действиям, но к аналогичным действиям других людей относится нейтрально. Удельный вес таких студентов составляет 13,5% от общего числа опрошенных.

Проявлением, с одной стороны, активной гражданской позиции, а с другой стороны, патриотизма является отношение к службе в армии. Участники опроса не служили в армии, не находились перед выбором: идти в армию или уклоняться от службы в армии. Но в обществе сформировался устойчивый тренд: многие граждане страны не желают отдавать долг своей родине. Во многом это связано с существующими проблемами в армии, сложившимися стереотипами о дедовщине, а также отсутствием должной агитационной и пропагандистской работы. Данные исследования показали, что 56,1% опрошенных считают неправильным уклонение от службы в армии, считают, что в стране должно быть достаточно людей, подготовленных для защиты родины. В то же время 43,9% придерживаются такой точки зрения, что служить в армии следует по желанию.

Интересно узнать мнение студентов в отношении тех компонентов, которые характеризуют уровень культуры в обществе. В то же время отношение к хамству, грубости, нецензурной брани демонстрирует уровень личностного развития. Выяснилось, что 10,3% респондентов довольно часто сталкиваются с хамским отношением, грубостью и нецензурной бранью. При этом 38,3% студентов с подобными действиями сталкиваются довольно редко. Нейтрально в социальной среде и ее негативным проявлениям относится 9,2% опрошенных. Другими словами, десятая часть студентов проявляет полное равнодушие к тому, что может ухудшать морально-климатический климат в обществе. Однако имеется большая часть респондентов (42,1%), которая выступает активными противниками негативных социальных действий.

Отношение к животным демонстрирует уровень развития общества, вполне естественной потребностью гармонично развитой личности. Как оказалось, 4,4% студентов

довольно часто сталкивается с жестоким обращением с животными, а 24,7% - довольно редко. В то же время практически десятая часть опрошенных (8,8%) демонстрирует равнодушную позицию к этому вопросу. Эти студенты считают, что в обществе есть более актуальные проблемы, о которых нужно думать. Но подавляющая часть респондентов (62,1%) категорически против жестокого обращения с животными.

Понятно, что для любого человека есть свои определения счастья, ощущения счастья и счастливой жизни (Таблица 6).

Таблица 6

Факторы ощущения счастливой жизни (несколько вариантов ответа)

Фактор	город Тараз		город Актау	
	Количество ответов	Удельный вес, %	Количество ответов	Удельный вес, %
Ближний круг				
- Семья	689	95,0	398	74,4
- Верные друзья	452	62,3	412	77,0
Уровень жизни				
- Материальное благополучие	725	100,0	535	100,0
Удовлетворенность личности				
- Самореализация	325	44,8	198	37,0
- Когда все получается	648	89,4	361	67,5
Трудовая деятельность				
- Любимая работа	362	49,9	267	49,9
- Успехи в учебе	316	43,6	169	31,6
Душевное равновесие				
- Любовь	673	92,8	517	96,6
- Здоровье	322	44,4	164	30,7
- Гармония, взаимопонимание	298	41,1	268	50,1
Общечеловеческие ценности				
- Достижение мечты	543	74,9	429	80,2
- Мир на земле	652	89,9	267	49,9

Примечание – составлено авторами на основании социологического опроса

В соответствии с таблицей 6, все без исключения респонденты из Жамбылской и Мангистауской областей считают, что одной из составляющих счастливой жизни является их материальное положение. По остальным факторам наблюдается значительное отличие. Так, для более чем 90% студентов города Тараз наиболее важными в ощущении счастливой жизни являются наличие семьи, ее благополучие и любовь. Для более чем 80% значимой составляющей счастья является успешность, достижение цели и мирная жизнь. В условиях напряженности в мире такая оценка является вполне закономерной. Для более чем 70% опрошенных важное место в ощущении себя счастливым занимает такая социальная установка как достижение мечты. Для более 60% респондентов важной составляющей счастья выступает наличие верных друзей. Такие факторы как самореализация, любимая работа, успешность в учебе, здоровье, гармония и взаимопонимание имеют значение для более чем 40% опрошенных.

Для более чем 90% респондентов города Актау ощущение счастья придает наличие любви. Для более чем 80% студентов особую значимость имеет фактор достижения мечты. Для более чем 70% респондентов значимыми являются семья и верные друзья. Более чем 60% студентов отмечают важность успешности в делах. Для ощущения себя счастливым человеком низкую значимость имеют успехи в учебе, здоровье и самореализация.

Студенты Жамбылской области считают, что основными ценностями для страны должны быть справедливость и уважение к национальным традициям. На второе место они ставят патриотизм. На последнем месте находится такая ценность как равенство. Оценки студентов Мангистауской области несколько отличаются. Так, на первое место как ценность для государства респонденты выводят уважение к традициям. На втором месте находится патриотизм, на третьем месте – справедливость и на четвертом месте – равенство.

подавляющая часть респондентов Жамбылской и Мангистауской областей отличается оптимизмом, уверено в завтрашнем дне. Сомневающихся в удачной жизни значительно меньше среди молодежи обоих регионов.

Для студентов Жамбылской области основными жизненными ориентирами являются достижение материального благополучия (17,8%); жить так, чтобы быть как все (16,6%); не рисковать, а постепенно и надежно строить свою карьеру и взаимоотношения с людьми (14,8%). Меньше всего молодых людей, которые считают, что для них главными ориентирами на будущую жизнь являются такие социальные установки, как: для достижения успеха нужно идти на риск (6,2%); наличие свободы (5%); приоритет установки на жизнь в соответствии со своей совестью и моральными нормами (4,7%).

Таблица 7

Основной жизненный ориентир молодых людей

Вариант	город Тараз		город Актау	
	Количество, человек	Удельный вес, %	Количество, человек	Удельный вес, %
Для достижения успеха в жизни надо рисковать, это дает шанс	45	6,2	13	2,4
В жизни лучше не рисковать, а постепенно, но надежно строить свою карьеру и взаимоотношения с людьми	107	14,8	67	12,5
В жизни от меня самого мало что зависит, надо плыть по течению	64	8,8	52	9,7
Необходимо бороться с жизненными обстоятельствами, только так можно прийти к успеху	79	10,9	32	6,0
Свобода – это то, без чего жизнь человека теряет смысл	36	5,0	42	7,9
Главное в жизни – это материальное благополучие	129	17,8	125	23,4
Надо жить как все, не выделяться среди других людей	120	16,6	78	14,6
Надо быть яркой индивидуальностью, стремиться к самовыражению	52	7,2	35	6,5
Современный мир жесток; чтобы выжить и добиться успехов, надо драться за свое место в нем	59	8,0	63	11,8
Лучше не достигнуть материального благополучия и сделать карьеру, чем перешагнуть через свою совесть и моральные нормы	34	4,7	28	5,2
Итого	725	100,0	535	100,0

Примечание – составлено авторами на основании социологического опроса

Для студентов Мангистауской области приоритетными являются такие же жизненные ориентиры. Только удельный вес опрошенных отличаются. Так, практически четвертая часть опрошенных (23,4%) считает, что следует добиваться материального благополучия. Несколько меньше людей отмечает, что не следует выделяться среди других людей (14,6%). На третьем месте находятся те, кто считает, что риск в жизни неуместен, следует планомерно строить свою карьеру и взаимоотношения с людьми (12,5%). Меньшую часть составляют студенты, для которых главным ориентиром в жизни является жить по совести и согласно моральным принципам и нормам, а карьера и материальное положение не является главным (5,2%). Еще меньше молодых людей, склонных рисковать для достижения успеха в жизни (2,4%).

В качестве наиболее важных целей жизни студенты Жамбылской области назвали желание заработать как можно больше денежных средств (12,3%) и желание жить в достатке (12,3%). На втором месте оказалось желание иметь хорошую семью (9,6%). Третье место разделили такие жизненные цели как отношение к власти, возможность быть руководителем, а также желание иметь хорошую работу. Другими словами, приоритетными жизненными целями студентов региона являются материальный достаток, карьерный рост и семья как надежный тыл. Менее значимыми для опрошенных являются следующие жизненные цели: хорошее образование, предпринимательская деятельность, служение обществу, проявление себя как яркой индивидуальности.

Для студенческой молодежи Мангистауской области наиболее приоритетными жизненными целями являются возможность иметь много денежных средств, жизнь в достатке, наличие собственной квартиры (по 10,8%). На втором месте оказалась такая жизненная цель как желание иметь хорошую работу. На третьем месте оказалась жизненная цель – получение хорошего образования (8%). Меньше всего в качестве важной жизненной цели студенты рассматривают принесение пользы другим людям, жизнь в гармонии с самим собой.

Таблица 8

Приоритетность жизненных целей молодежи

Вариант	город Тараз		город Актау	
	Количество ответов	Удельный вес, %	Количество ответов	Удельный вес, %
Личная жизнь	568	9,6	351	7,0
Власть, карьера	873	14,8	662	13,3
Материальный достаток	1835	31,2	1605	32,5
Реализация в профессии	746	12,7	914	18,4
Предпринимательство	265	4,5	367	7,5
Служение обществу	198	3,4	78	1,6
Самореализация	993	16,8	799	16,1
Душевное равновесие	412	7,0	188	3,6
Итого	5890	100,0	4964	100,0

Примечание – составлено авторами на основании социологического опроса

Из таблицы 8 видно, что группировка жизненных целей несколько изменила их приоритетность. Так, для третьей части молодежи Жамбылской области приоритетной целью в жизни является материальный достаток. На втором месте по приоритетности оказалось желание реализовать свой потенциал как личности. Третье место занимает желание сделать карьеру. Как приоритетную жизненную цель меньше всего студентов рассматривают предпринимательство и служение обществу. Для молодежи Мангистауской области точно так же на первом месте оказалась такая жизненная цель как желание добиться материального достатка (удельный вес 32,5%). На втором месте

оказалось желание реализовать себя в профессии, а на третьем месте – самореализация. Меньшая часть опрошенных служение обществу и душевное равновесие рассматривают как приоритетную жизненную цель.

Жизненные планы студентов Жамбылской области и Мангистауской области в значительной степени отличаются. Так, большая часть респондентов, проживающих в Жамбылской области, предполагает, что останется жить и работать в своем регионе. Удельный вес этой категории опрошенных составляет 39,2%. Еще третья часть студентов ориентируется на то, что останется в будущем жить в Казахстане, но имеет желание работать в другом городе. Примерно пятая часть опрошенных (27,3%) планирует уехать из страны и жить за границей.

В Мангистауской области соотношение этих групп несколько другое. Например, практически половина студентов (44,5%) собирается жить в Казахстане, но уехать из Актау и работать в другом городе. Примерно третья часть опрошенных (30,8%) ориентируется на то, чтобы в будущем, наоборот, остаться в городе. Четвертая часть респондентов (24,7%) предполагает выезд за границу.

Интересно было определить причины желания студентов выехать за границу [8]. Для этого респондентам был задан вопрос: Если ты планируешь переехать в другую страну, то по каким причинам? Практически половина респондентов, проживающих в Жамбылской области, желает выехать на работу за границу ради улучшения своего материального положения. Еще четвертая часть опрошенных думает, что в другой стране будет иметь больше возможностей для самореализации. Но есть и другая категория респондентов, которая планирует уехать в другую страну надолго и думает о той социальной среде, в которой будут жить их дети. Удельный вес таких молодых людей составляет 14,7%.

Также выявилась группа студентов, для которых важным является климат. Удельный вес этой категории опрошенных составляет 8,6%. При этом небольшая часть студентов видит свое будущее в другой стране в связи с желанием обладать большей свободой (4%) и в надежде, что получит больше возможностей для карьерного роста (1,5%). В отношении приоритетности мотива, связанного с улучшением материального благосостояния, мнения студентов разных регионов совпадают. Подобного же мнения придерживаются респонденты из Мангистауской области; их доля составляет 41,7%.

Четвертая часть студентов (27,2%) предполагает выехать в другую страну из желания жить в более благоприятных климатических условиях. То есть климат Мангистауской области их не устраивает. Еще 15,9% студентов считает, что другой стране у них будет больше возможностей для самореализации.

Примерно десятая часть опрошенных стремится выехать в другую страну в поисках большей свободы. Незначительную часть составляют студенты, для которых важно вырастить детей в другой социальной среде (2,3%) и которые считают, что за границей у них будет возможностей карьерного роста (3,8%).

Результаты

Результаты социологического исследования позволили сделать следующие выводы:

1) Через отношение к тем или иным действиям проявляются ценности и социальные установки личности. Практически половина студентов с той или иной периодичностью склонна к тому, чтобы употреблять крепкие спиртные напитки. Очевидно, что в обществе не сформирована культура употребления спиртных напитков. Но в то же время вторая половина респондентов осознанно отказывается от употребления спиртных напитков, что во многом связано с их религиозными убеждениями.

2) Ценностные ориентации проявляются через представления о счастливой жизни. Все без исключения респонденты из Жамбылской и Мангистауской областей считают, что одной из составляющих счастливой жизни является их материальное положение. Для ощущения себя счастливым человеком низкую значимость имеют успехи в учебе, здоровье и самореализация.

3) Личностные ценности напрямую связаны с ценностями глобального уровня, предопределяя не только гражданскую позицию, но и характеризую духовную составляющую общества [9]. Для студентов Жамбылской области наибольшую ценность для страны представляют справедливость и уважение к национальным традициям. Для студентов Мангистауской области наибольшую ценность для страны представляет уважение к традициям. Для респондентов обоих регионов меньшую значимость как ценность имеет равенство.

4) Подавляющая часть респондентов Жамбылской и Мангистауской областей отличается оптимизмом, уверена в завтрашнем дне. Среди молодежи обоих регионов значительно меньше тех, кто сомневается в удачной жизни. Но есть и группа пессимистов, доля которых не превышает десятой части опрошенных.

5) Приоритетные жизненные ориентиры молодых людей обоих регионов в целом совпадают. Самое важное значение имеет достижение материального благополучия. Предпочитают жить как все, ничем особенно не выделяясь. Предпочитают минимизировать риски, а к своей цели в построении карьеры предполагают продвигаться постепенно. Жизнь в соответствии с моральными принципами, нормами и оглядкой на совесть привлекательна для небольшой части опрошенных.

6) Ориентация людей на определенные жизненные цели способствует формированию соответствующего поведения. Четвертая часть студентов Жамбылской и Мангистауской областей отличается инерционным поведением. Для менее трети респондентов характерно поведение, ориентированное на успех. Примерно пятая часть студентов Жамбылской области и четвертая часть Мангистауской области ориентируется на достижение материального благополучия.

7) Группировка жизненных целей позволила выделить приоритетные цели. Для молодежи Жамбылской области приоритетными целями являются достижение материального достатка, желание реализовать свой потенциал как личности, желание сделать карьеру. Для молодежи Мангистауской области приоритетными целями являются достижение материального достатка, желание реализовать себя в профессии, возможности для самореализации.

8) Оценка будущей жизни молодыми людьми, проживающими в разных регионах, заметно отличается. Подавляющая часть респондентов Жамбылской области считает, что в жизни добьется того же, что и родители. Примерно пятая часть уверена, что их жизнь будет более успешной, если сравнивать с жизнью родителей. Молодежь Мангистауской области настроена более оптимистично. Каждый четвертый считает, что будет более успешным, чем его родители. Более половины респондентов считает, что их жизненные шансы такие же, как у родителей. Следовательно, студентов, настроенных на успешную жизнь в обоих регионах не так и много.

9) Материальное положение студентов Жамбылской и Мангистауской областей существенно отличается. Среди студентов Жамбылской наблюдается большой разброс по уровню материального положения: от тех, кто еле-еле сводит концы с концами, до тех, кто ни в чем себе не отказывает. При этом половина студентов относится к семьям со средним уровнем достатка. Уровень материального положения студентов Мангистауской области, где преобладают семьи с высоким уровнем достатка.

10) Практически половина респондентов, проживающих в Жамбылской области, желает выехать на работу за границу ради улучшения своего материального положения. Эту категорию следует относить к числу трудовых мигрантов. При этом незначительная часть планирует остаться за границей навсегда. Респонденты Мангистауской области, прежде всего, собираются выезжать за границу ради улучшения материального благосостояния. Пятая часть заинтересована в смене климата.

Выводы

На основании полученных результатов в ходе социологического опроса были даны следующие рекомендации:

1) В последние годы данное явление стало настолько распространенным, что появился термин «работающий студент» и эта категория должна стать объектом изучения педагогов, психологов, социологов и экономистов. Масштабность явления требует особого внимания к проблеме совмещения учёбы с работой как со стороны субъектов образовательной (преподаватели, руководства университета, колледжа), так и профессиональной (работодатели) среды. В связи с этим вопрос трудовой занятости студентов следует выносить на государственный уровень и вместе с работодателями находить возможности для трудоустройства студентов очной формы обучения на неполный рабочий день или со скользящим графиком работы.

2) Результаты исследования показали, что отдельные работающие студенты, не занятые по получаемой профессии, а значит имеющие представление о ней только теоретическое, сформированное преподавателями и их социальным окружением, разочаровались в ней и отказываются от намерений работать по профилю обучения. Это означает, что имеются определённые «белые» пятна в организации профессионально-ориентационной работы в вузе, колледже. Высшие учебные заведения, колледжи и сообщество работодателей должны отказываться от формального подхода во взаимодействии и переходить к построению реальных, продуктивных отношений. Переход к новым отношениям между учебными заведениями и работодателями должен быть нацелен на расширение возможностей для совмещения студентами учебы и работы.

3) Не секрет, что работающие студенты сталкиваются с некоторыми проблемами, являющимися следствием совмещения учёбы и работы. В связи с этим высшим учебным заведениям, колледжам следует уделять внимание проблеме работающих студентов, поскольку эта категория достаточно многочисленна и имеет тенденцию к росту. Во-первых, необходимо предоставлять студентам информацию о возможностях учебного заведения относительно финансовой поддержки тех, кто столкнулся с трудной жизненной ситуацией, кто имеет особые достижения в научно-исследовательской деятельности. Такая работа позволит уменьшить количество работающих, по крайней мере, на младших курсах. Во-вторых, следует обучать студентов планированию своего времени, дать им знать о возможности обращения к специалистам-психологам в сложной ситуации. В-третьих, разумно создавать реально функционирующий механизм взаимодействия внутри отношений «деканат - студент - преподаватель», что поможет избежать многих негативных последствий совмещения учёбы и работы.

4) Здоровый образ жизни студента зависит от его ценностных ориентаций, мировоззрения, социального и нравственного опыта. Ценности, выработанные общественным сознанием, не всегда совпадают с ценностями здорового образа жизни студента. В процессе исследования было установлено, что студенты мало уделяют внимания заботе о своем здоровье. на наш взгляд, учебные заведения, начиная со школьной скамьи и продолжая в студенческий период времени, должны проводить следующие мероприятия: популяризация ЗОЖ, доказать необходимость ЗОЖ, активизировать участие в студенческих спортивных мероприятиях и пр.

Статья подготовлена в рамках научного проекта – ИРН АР13068599 «Социально-трудовое и экономическое поведение молодежи в условиях становления цифрового общества как форма проявления жизненных целей и ценностных ориентаций».

Список литературы

- 1 Борзиева З.М. Ценностные ориентации современной молодежи // Молодой ученый. – 2018. - № 52(238) – С.69-72.
- 2 Алексеева В.Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности // Психологический журнал. – 2021. – Т.5. - № 5 – С.111-118.
- 3 Кравченко А.И. Методология и методы социологических исследований. Учебник для бакалавров. - М.: Юрайт, 2021 – 326 с.
- 4 Тихонова Е. В. Методология и методы социологического исследования. - М.: Academia, 2021. – 280 с.
- 5 Готлиб А. С. Введение в социологическое исследование. Качественный и количественный подходы. Методология. Исследовательские практики. - М.: Флинта, 2020. – 260 с.
- 6 Джамалудинова А.Г. Личностные ценности и ценностные ориентации // Научный альманах. - 2015. - № 1(3). – С.72-81
- 7 Никулина И.В. Психологические особенности студенческого возраста: учебное пособие. – Самара: изд-во «Универс групп», 2019. – 360 с.
- 8 Кушкова К.А., Шогенова Ф.З. Ценностные ориентации современной молодежи: особенности и тенденции // Современные проблемы науки и образования. – 2015. - № 1. – С.92-101.
- 9 Елишев С. О. Изучение понятий «ценность», «ценностные ориентации» в междисциплинарном аспекте // Ценности и смыслы. - 2021. - № 2 (11). – С.35-41.

А.Н. Турекулова, Ө.Е. Шүкеев, Е.Б. Бейсенгалиев

Esil University, Astana, Қазақстан

Әлеуметтік сауалнама арқылы студент жастардың құндылық бағдарларын, әлеуметтік көзқарастарын және өмірлік мақсаттарын бағалау

Аңдатпа. Мақалада жас ұрпаққа баса назар аударылады, өйткені жас кезінде құндылық бағдарлары дамиды, онда адамның мәні анықталады, дүниетаным жалпы әлем, қоршаған шындық, басқа адамдар, өзі туралы жалпыланған идеялар жүйесі ретінде қалыптасады және оны іс-әрекетте басшылыққа алуға дайын болады; өмірге саналы, жалпыланған, қорытынды көзқарас қалыптасады, бұл шығуға мүмкіндік береді адам өмірінің мәні мәселесіне. Ғылыми мақалада студент жастардың құндылық бағдарларын, әлеуметтік көзқарастарын және өмірлік мақсаттарын анықтау бойынша зерттеу нәтижелері келтірілген. Зерттеу барысында жастардың ерекшеліктері анықталды, жас ұрпақтың құндылықтары мен бағдарларының қалыптасуы мен ерекшелігіне әсер ететін негізгі факторлар анықталды, сондай-ақ мамандықты таңдау мотивтері, жастардың әлеуметтік көзқарастары мен өмірлік мақсаттары анықталды. Зерттеу Жамбыл және Маңғыстау облыстарының жастары қатысқан әлеуметтік сауалнама негізінде жүргізілді. Үздіксіз сауалнама жеке байланыс жағдайында респонденттер арасында таратылған сауалнамалар арқылы жүргізілді. Респонденттердің сауалнамаларын өңдеу нәтижелері бойынша әлеуметтік позицияны өз бетінше таңдауға, құндылық бағдарларын дамытуға, өмірге саналы көзқарасты қалыптастыруға мүмкіндік беретін ұсыныстар жасалды.

Түйін сөздер: жастар, әлеуметтік сауалнама, құндылық бағдарлары, студенттік, өмірлік мақсаттар, әлеуметтік көзқарастар, еңбек қызметі.

A.Turekulova, U.Shukeev, E.Beisengalyev

¹Esil University, Astana, Kazakhstan

Assessment of value orientations, social attitudes and life goals of students through a social survey

Abstract. The article focuses on the young generation, because at a young age value orientations are developed, in which the very essence of a person is revealed; a worldview is formed as a system of generalized ideas about the world as a whole, the surrounding reality, other people, oneself and readiness to be guided by it in activities; a conscious, generalized, summarized attitude to life is formed, allowing to

come to the problem of the meaning of human life. The scientific article presents the results of the study to determine the value orientations, social attitudes and life goals of student youth. In the course of the study the peculiarities of youth were identified, the main factors that influence the formation and specificity of values and orientations of the young generation were determined, as well as the motives for choosing a profession, social attitudes and life goals of young people were identified. The study was conducted on the basis of a sociological survey, in which young people of Zhambyl and Mangistau regions participated. The survey was conducted by means of questionnaires, which were distributed among respondents in conditions of personal contact. According to the results of processing the respondents' questionnaires recommendations were made, which will allow to choose a social position independently, to develop value orientations, to form a conscious attitude to life.

Keywords: youth, social survey, value orientations, students, life goals, social attitudes, work activity.

References

- 1 Borzieva Z.M. Cennostnye orientacii sovremennoj molodezhi [Value orientations of modern youth], *Molodoy uchenyj* [Young scientist], 52(238), 69-72(2018)
- 2 Alekseeva V.G. Cennostnye orientacii kak faktor zhiznedejatel'nosti i razvitija lichnosti [Value orientations as a factor of life and personal development]. *Psihologicheskij zhurnal* [Psychological Journal], 5, 111-118(2021)
- 3 Kravchenko A.I. Metodologija i metody sociologicheskikh issledovanij. Uchebnik dlja bakalavrov. [Methodology and methods of sociological research. Textbook for bachelors] - M.: Jurajt, 326(2021)
- 4 Tihonova E. V. Metodologija i metody sociologicheskogo issledovanija [Methodology and methods of sociological research] (M.: Academia, 280, 2021)
- 5 Gotlib A. S. Vvedenie v sociologicheskoe issledovanie. Kachestvennyj i kolichestvennyj podhody. Metodologija. Issledovatel'skie praktiki. [Introduction to sociological research. Qualitative and quantitative approaches. Methodology. Research practices.] (M.: Flinta, 260, 2020)
- 6 Dzhamaludinova A.G. Lichnostnye cennosti i cennostnye orientacii [Personal values and value orientations]. *Nauchnyj al'manah.*[Scientific Almanac], 1(3), 72-81(2015)
- 7 Nikulina I.V. Psihologicheskie osobennosti studencheskogo vozrasta: uchebnoe posobie. [Psychological features of student age: textbook] (Samara: izd-vo «Univers grupp», 360, 2019)
- 8 Kushkova K.A., Shogenova F.Z. Cennostnye orientacii sovremennoj molodezhi: osobennosti i tendencii [Value orientations of modern youth: features and trends]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovanija* [Modern problems of science and education], 1, 92-101(2015)
- 9 Elishev S. O. Izuchenie ponjatij «cennost'», «cennostnye orientacii» v mezhdisciplinarnom aspekte [The study of the concepts of «value», «value orientations» in an interdisciplinary aspect]. *Cennosti i smysly* [Values and meanings], 2 (11), 35-41(2021)

Сведения об авторах:

Турекулова А.Н. – автор для корреспонденции, доктор PhD, асс. профессор, Esil University, ул. Жубанова 7, Астана, Казахстан

Шукеев У.Е. – автор для корреспонденции, д.э.н., профессор, Esil University, ул. Жубанова 7, Астана, Казахстан

Бейсенғалиев Е.Б. - докторант, Esil University, ул. Жубанова 7, Астана, Казахстан

Turekulova A.N. –corresponding author, PhD, Associate Professor, Esil University, 7 Zhubanov str., Astana, Kazakhstan.

Shukeev U.E. – Doctor of Economics, Professor, Esil University, 7 Zhubanov str., Astana, Kazakhstan.

Beisengalyev E.B. – PhD student, Esil University, 7 Zhubanov str., Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Н.С. Ибрагимов*Бухарский государственный университет, Бухара, Узбекистан
(E-mail: n.s.ibragimov@buxdu.uz)*

Научные способы достижения устойчивой конкурентоспособности туристического региона

Аннотация. В статье исследуются научные основы повышения конкурентоспособности туристических регионов Узбекистана за счет обеспечения устойчивого развития. Научно обоснованы модели производства и потребления, основанные на трёх принципах устойчивого развития туризма; «Концепция 7М» конкурентоспособности туристического региона; трехсторонняя система туристического предложения в пределах страны. Предложены 5 моделей процесса формирования туристского потока на туристическом рынке Узбекистана с точки зрения спроса. Разработан прогноз видов туристических услуг, потребность в которых будет увеличиваться и уменьшаться к 2030 году в Узбекистане. Изучено макроинформационное пространство страны, которое состоит из: 1) формальных макро-информационных пространств, 2) частично формальных макро-информационных пространств и 3) неформальных макро-информационных пространств. Разработаны методика классификации брендов туристической зоны по региональному масштабу, составу бренда и форме логотипа, а также формула бренда туристического региона. Сравнительно проанализированы пять стран СНГ путем объединения методологии классификации бренда по составу, метода определения качества предложения в слогане, результата региональной стратегии бренда и рейтинга национальных брендов для определения конкурентоспособности туристического бренда Азербайджана, Армении, Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана и Узбекистана.

Ключевые слова: конкурентоспособность, конкурентное преимущество, информационное пространство дестинации, цифровой разрыв, туристический бренд страны, слоган, устойчивое развитие.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-87-110>

Введение

В мире индустрия туризма становится одним из важнейших секторов экономики, ведущим к повышению благосостояния населения, сокращению бедности, регионального развития, повышению качества услуг за счет подготовки конкурентоспособных кадров для этой сферы. В частности, за счет развития цифровой экономики достигается стабильная конкурентоспособность туристических регионов и рост экономических показателей территорий. В условиях глобализации проводится ряд научных исследований в целях обеспечения устойчивой конкурентоспособности туристических регионов, основанный на социальном, экономическом и экологическом развитии, повышения благосостояния городского и сельского населения с туристическим потенциалом. В этих процессах особое внимание уделяется созданию цепочки добавленной стоимости в производстве турпродукта за счёт цифровой трансформации, где используются цифровые инструменты, внедряемые местными туристическими организациями, совершенствованию управления туризмом, диверсификации туристических услуг.

На научной основе для достижения устойчивой конкурентоспособности туристического региона проводится ряд исследований по следующим направлениям. К ним относятся: улучшение маркетинговой стратегии управления туризмом в условиях глобализации; улучшение туристической инфраструктуры; разработка маркетинговых стратегий по привлечению туристов; внедрение классификаций мирового уровня для стандартизации и повышения качества туристических услуг; совершенствование методологии повышения эффективности туристических услуг в регионах с использованием современных процессов в туристической отрасли; эффективное использование инновационных маркетинговых стратегий.

Обзор литературы

Такие вопросы, как конкурентоспособность туристических дестинаций, теории устойчивого роста и конкуренции в туризме, системный подход к развитию туризма, сравнительные и конкурентные преимущества туристических регионов, охрана окружающей среды, цены, роль местного населения в развитии туризма, широко изучались зарубежными учеными. Среди них можно выделить: V. Della Corte, U. Martini, M. Franc, G. Crouch, M. Porter, S. Hassan, L. Dweyer, Ch. Kim, E. Azzopardi, D. Gomezelj, B. Bramvel, T. Mihalic.

Среди ученых из стран СНГ можно выделить таких учёных, как Н.С. Морозова, В.С. Сенин, В.С. Боголюбов, В.П. Орловская, В.А. Квартальнов и Ю.Ф. Волков, научно-исследовательские работы которых посвящены теории и методологии конкурентного развития в туризме, развитию международного туризма, управлению индустрией туризма и гостиничному менеджменту.

Среди ученых Узбекистана можно выделить таких учёных, как: М.Э. Пулатов, М.К. Пардаев, М.М. Мухаммедов, И.С. Тухлиев, Н. Тухлиев, Д.Х. Асланова, Б.Н. Навруз-Зода, Д.К. Усманова, А. Норчаев, Б.Х. Тураев, О.Х. Хамидов, М.Т. Алимова, Б.Ш. Сафаров, А.А. Эштаев, М.Т. Алиева, научно-исследовательские работы которых посвящены вопросам социально-экономического развития туристических регионов.

В отличие от работ, проводимых в этой области, в нашей статье исследуются научные основы повышения конкурентоспособности туристических регионов Узбекистана за счет обеспечения устойчивого развития.

Анализ и результаты

За последние 20 лет также были разработаны различные методы для определения конкурентоспособности туристических регионов. К ним относятся четыре принципа конкурентоспособности туристических регионов, а именно: благоприятные условия для развития отрасли, туризм является ведущей отраслью, наличие сильных каналов продаж на различных рынках и быстрорастущий частный сектор.

Все научные исследования международной конкурентоспособности туристических регионов основаны на парадигме сравнительных и конкурентных преимуществ. Для разработки теоретической концепции проблемы международной конкурентоспособности в экономической теории и в источниках по менеджменту выдвигаются принципиально разные подходы.

Вопрос повышения конкурентоспособности туристического региона был предметом различных исследований, в процессе его исследования были использованы такие методологические подходы, как стратегическое планирование и менеджмент, маркетинг туристических регионов, позиционирование на рынке, имидж и брендинг, конкурентоспособность цен, защита окружающей среды, концепция устойчивого развития.

На наш взгляд, разнообразие потребности в туризме в зависимости от цели поездки возникают в масштабе 7М и отражают семь аспектов конкурентоспособности, то есть

конкурентоспособность туристической сферы страны зависит от качества предлагаемых услуг индивидуального предпринимателя (гид, ремесленник, официант, таксист) в **моно**масштабе, национального гостевого дома в статусе семейного предприятия в **мини**-масштабе, предприятия общественного питания, гостиницы и туроператоры в **микро**масштабе, деятельности региональных отделений Государственного комитета по развитию туризма в **мета**- и **мезо**масштабах, АО «Узбекистон темир йуллари» в **макро**масштабе и национальной авиакомпании «Uzbekistan Airways» в **мега**масштабе. Туристическая конкурентоспособность страны (макро), происходит за счёт постепенного улучшения каждого звена в туристической сфере снизу вверх в масштабе 7М, внедрения и поддержки систем самоуправления и кластеров, основанных на принципах взаимной конкуренции, а также реализации реформ по принципам концепции устойчивого развития.

Мы полагаем, что, **устойчивое развитие туризма** - это внедрение механизмов формирования соответствующих моделей производства и культуры потребления при сохранении экономически стабильного роста и социально-экологического баланса туристических регионов.

На наш взгляд, устойчивое развитие туризма в Узбекистане может основываться на следующих принципах:

осуществление устойчивого развития туризма в сочетании спроса и предложения;
внедрение устойчивого развития туризма в масштабе 7М (моно, мини, микро, мета, мезо, макро и мега);

внедрение системы туристического предложения на основе программ, подходящих для туристско-генерирующего, туристического и информационного пространств.

Используя Таблицу 1, мы системно выразили возможности внедрения моделей производства и потребления, основанных на трёх принципах устойчивого развития туризма.

Таблица 1

Модели производства и потребления, основанные на трёх принципах устойчивого развития туризма (экологический фактор)

Внедрение в масштабе 7М	Осуществление в сочетании спроса и предложения	
	Производственная модель	Модель потребления
Моно	Внедрение услуги экогида	Использование пешеходных экскурсий и экологически чистых транспортных средств
Мини	Внесение категории национального экодома	Использование экологически чистой энергии и проживание в экологически чистых средствах размещения
Микро	Введение категории эко-ресторана	Потребление пищи, приготовленной только из местных продуктов
Мета	Введение категории экотуроператоров	Выбор туристических маршрутов, которые не наносят вреда окружающей среде
Мезо	Внедрение механизмов формирования эко-туристических регионов	Предпочитать путешествовать в города, признающие сохранение экологии основным фактором развития
Макро	Внедрение механизмов формирования экотуристической страны	Предпочитать путешествовать в страны, признающие сохранение экологии основным фактором развития

Мера	Поддержка мегаэкопроектов, охватывающих несколько стран	Выбор туристических направлений, пролегающих через несколько стран, где сохранение экологии признано ключевым фактором развития (Великий Шелковый Путь)
Реализация на основе программ, соответствующих трёх пространств		
Пространство, генерирующее путешественников	Сотрудничество с инициативными туроператорами с экологическим уклоном	Разработка программ, стимулирующих экотуристов
Информационное пространство	Создание календаря событий экофестивалей, информационного пространства по экотуристическим продуктам и услугам	Поощрение использования цифровых средств распространения информации об эко-транспорте, экоотеле, эко-ресторане, экотуристических регионах
Пространство, в котором осуществляется путешествие	Поддержка системы предложения экоресептивных туроператоров и местных турагентов.	Формирование нормативной базы, регулирующей услуги экотуроператоров и турагентов и защиту прав потребителей.

(Источник: авторская разработка)

Устойчивое развитие туризма должно учитывать экономические, социальные и экологические аспекты всех услуг и товаров, потребляемых посетителями во время путешествия, что является первым принципом. А второй принцип предусматривает развитие в масштабе 7М. Последний принцип устойчивого развития туризма предусматривает реализацию мер по продвижению бизнес-модели, основанной на концепции устойчивого развития в пространствах, где осуществляются путешествия в сотрудничестве с субъектами предпринимательской деятельности, которые генерируют путешественников и осуществление мероприятий по развитию потребительской культуры, а также постепенное формирование имиджа Узбекистана как устойчиво развивающегося туристического региона.

Экономическая, политическая, информационная глобализация и интеграция привели к изменениям в туристическом пространстве. Мировая индустрия туризма становится все более интегрированной, а взаимосвязанность стран, которые его составляют, постепенно возрастает. Основным условием оценки реальной конкурентоспособности туризма и путешествий определенной страны и постоянного повышения ее привлекательности требует системного анализа системы туристического предложения и с точки зрения ситуации в странах, генерирующих путешественников и информационное пространство, которое окружает эту систему.

На основании системно-географического подхода к туризму широко распространена модель, состоящая из региона, генерирующего путешественников, туристического региона (дестинация) и транзитной зоны, которая объединяет предыдущие два компонента и является подходом к туризму как к системе, состоящей из туристов, туристической индустрии и географических элементов. Кроме того, разработаны более совершенные модели туристической системы, рассматриваемые как система, состоящая из среды туристического региона, рынка, генерирующей путешественников, комплекса рекламных мероприятий, а также транспорта и коммуникаций. Следовательно, **туризм** можно определить как открытую систему, которая состоит из элементов, которые перемещаются и работают вместе в конкретной среде, на которую влияют политические, экономические, социальные, технологические и экологические факторы.

В целом все отечественные и зарубежные исследователи, изучающие туризм как систему, признают, что он состоит из следующих 6 факторов: 1) путешественник, 2) регион, генерирующий путешественников, 3) зона путешествий, 4) зона транзита, 5) индустрия туризма, 6) социальная, экономическая, политическая, технологическая, нормативно-правовая, экологическая среда, в которой функционирует система.

Системные подходы к туризму сосредоточены на изучении конкретного аспекта проблемы. Чтобы понять и проникнуть в пространственные масштабы туризма, следует его рассматривать как географическую, социальную и индустриальную систему.

На наш взгляд, категория «пространства» играет решающую роль в изучении туризма как системы. Признавая разнообразие туристических пространств, выделяются следующие основные его признаки: гетерогенность и комплексность, открытость относительно других пространств, целостность составных элементов, сезонность действий, иерархия территориального расположения, изменчивость процессов.

На наш взгляд, система туристического предложения состоит из входящих и исходящих единиц и является открытой, поэтому на нее влияют социальные, экономические, политические, технологические, нормативные, экологические факторы (см. Рисунок 1).

Его вводная часть содержит материальные, людские, финансовые и информационные ресурсы, которые являются общими для всех систем. Если вводная часть системы туристических предложений представляет собой совокупность всех материальных и нематериальных ресурсов, задействованных в удовлетворении потребностей к путешествию и финансовых ресурсов потенциального туриста, то выходная часть представляет собой совокупность туристических впечатлений, то есть набор положительных эмоций от товаров и услуг, потребляемых во время путешествия, и играет решающую роль в формировании имиджа дестинации, где проходило путешествие. Основной функцией системы туристического предложения является привлечение потенциальных туристов, удовлетворение их туристических потребностей и доставка их на постоянное место жительства с положительными эмоциями. Чтобы понять эти процессы с научной точки зрения, необходимо изучать систему туристического предложения комплексно, системно и с точки зрения разных географических зон.

Основным условием устойчивого развития туризма в стране являются пространства, которые генерируют путешественников и где осуществляется путешествие, а также необходимость переосмысления вопроса научного обоснования путей улучшения понимания процессов, происходящих в информационном пространстве, интегрирующем предыдущие. В исследовании теоретически изучается туризм в пределах страны, основанный на трёхпространственном системном подходе. По нашему мнению, система туристического предложения в пределах страны - открытая система, состоящая из пространств, которые генерируют путешественников, информационных и осуществляющих путешествие, представляет собой совокупность всех государственных и негосударственных организаций, участвующих в процессе удовлетворения потребностей путешествия международных въездных и внутренних посетителей во всех трех пространствах.

ОБРАТНАЯ СВЯЗЬ до, во время и после поездки

Рисунок 1. Трёхпространственный подход к системе туристического предложения
(Источник: разработка автора на основе данных исследований)

По результатам исследований пришли к выводу, что туризм в пределах страны основан на процессах, которые происходят между потребителями и производителями в этих трех пространствах (см. Рисунки 1 и 2).

1. Пространство, генерирующее путешественников - включает в себя следующие товары и услуги, которые потребляются до путешествия:

- посредники в туризме (инициативные туроператоры, туристические агентства, представительства туристических регионов на внешних рынках, которые генерируют путешественников);

- производители товаров и услуг, потребляемые перед путешествием (транспортные компании, консульские услуги, издатели материалов туристической тематики, фотоаппараты, чемоданы и другие товары или услуги, потребляемые во время путешествий).

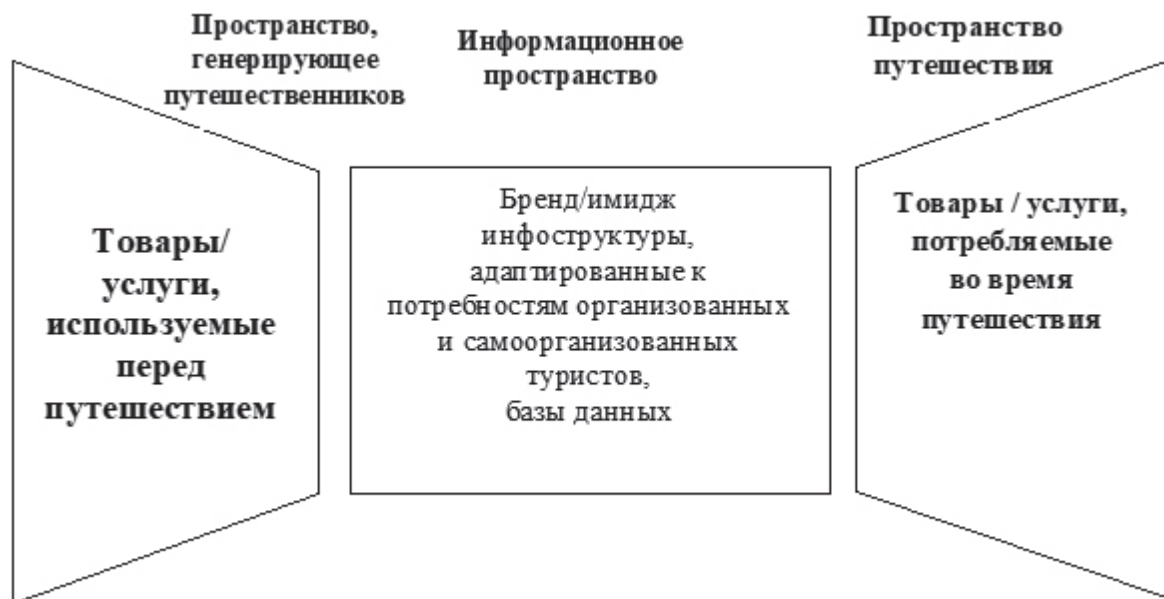

Рисунок 2. Трёхпространственная парадигма системы туристического предложения в пределах страны

(Источник: авторская разработка на основе исследований)

2. Информационное пространство включает в себя следующие источники информации и маркетинговые инструменты, формирующие туристический поток, и отражает имидж и привлекательность страны:

- инструменты, сформированные на основе информационных технологий для удовлетворения потребностей организованных и самостоятельно организованных посетителей (геоинформационные системы, информационные технологии, дающие возможность покупки или бронирования услуг, каналов коммерциализации туристических пакетов инициативных и ресептивных туроператоров, туристических агентств, системы бронирования транспорта, гостиниц, ресторанов, гидов и других услуг;
- комплекс всех мер, связанных со стратегическим маркетингом, продвижением привлекательности страны и формированием позитивного имиджа (брендинг, создание имиджа, реклама, информация, передаваемая через средства массовой информации);
- набор источников, информирующих о действующем законодательстве государства (средства массовой информации, обеспечение доступа к нормативным документам на иностранных языках (Lex.uz)).

3. Пространство путешествия - совокупность товаров и услуг, предоставляемых всеми организациями, участвующими в процессе удовлетворения потребностей в путешествиях. В частности:

- государственные и негосударственные организации, занимающиеся развитием, регулированием и сотрудничеством в сфере туризма;
- посредники в туризме (рецептивные туроператоры);
- производители товаров и услуг, потребляемых во время путешествия (транспортные компании, объекты размещения, предприятия общественного питания, поставщики музейных и туристических услуг, другие товары или услуги, использованные во время путешествия).

Устойчивое развитие туризма в пределах страны, на наш взгляд, обусловлено, во-первых, налаженными связями сотрудничества с рынками, создающими организованных туристов, то есть из взаимовыгодных экономических отношений рецептивных и инициативных туроператоров, во-вторых, наличием очень важных средств в глазах

самостоятельно организованных путешественников, а именно - систем бронирования, включением сервисных организаций в базы данных геоинформационных систем и внедрением других маркетинговых средств, основанных на информационных технологиях.

На наш взгляд, в результате все большего проникновения цифровых технологий в туризм, произошли кардинальные изменения в процессах формирования туристского потока. В результате эмпирических наблюдений и исследований, основанных на научных источниках, автором были предложены 5 моделей процесса формирования туристского потока на туристическом рынке Узбекистана с точки зрения спроса:

1. Модель инициативного туроператора. Туристическая поездка организована в полном сотрудничестве с инициативным туроператором, работающим в постоянном месте жительства потенциального туриста, и рецептивным туроператором, расположенным в туристском регионе, где организовывается туристическая поездка, и продается в виде туристического пакета, включающего услуги гостиницы, транспорта, гида, ресторана и т.д. Если во времена, когда интернет-технологии были недостаточно развиты, а инициативные туроператоры не имели собственных веб-сайтов, клиенты обращались в туристические агентства за покупкой туристического пакета, то на сегодняшний день этот процесс осуществляется без посредников, то есть клиент имеет возможность приобрести туристический пакет, используя цифровые каналы продаж инициативного туроператора.

2. Модель рецептивного туроператора. Туристическая поездка дистанционно организуется, полностью или частично, рецептивным туроператором, работающим в принимающей стороне, и предусматривает продажу как минимум трёх услуг (визовая поддержка, гостиница, транспорт и т. д.) по единой цене в виде туристического пакета. Эта модель стала популярной в 21 веке, когда большинство потенциальных туристов могли приобрести туристический пакет через каналы продаж (веб-сайты), созданных непосредственно рецептивным туроператором (*в туристском регионе, в которую организовывается туристическая поездка*), без необходимости обращаться к туроператору или туристическому агентству, работающему в постоянном месте жительства туриста.

3. Модель систем бронирования. Во второй половине 20-го века ограниченная группа людей (*туроператоры, туристические агентства, сотрудники авиалиний и железнодорожных касс*) имели доступ к глобальным системам бронирования (Global reservation systems) для покупки билетов на различные транспортные средства и бронирования гостиниц, а также формирование персональных электронных систем поставщиков туристических услуг; они в настоящее время набирают популярность в виде веб-сайтов и мобильных приложений с компактным интерфейсом, который может использоваться всеми, и это расширяет масштабы процесса формирования туристического потока. Современные туристы самостоятельно организуют свои поездки в нашу страну, используя глобальные системы бронирования авиа- и ж/д билетов, автомобильного транспорта, отелей, ресторанов и услуг гида (booking.com, trivago.com, needguide.ru) или локальные системы, то есть собственные веб-сайты организаций туристического обслуживания (eticket.uzrailway.uz, uzbooking.com).

4. Модель туристического портала. Эта модель предусматривает формирование туристических потоков через туристические порталы, созданные органами управления маркетингом на национальном, региональном и местном уровнях, основанных на концепции управления туристического региона как *дестинации*. Эта модель отличается от других применением инновационных методов, основанных на принципах цифровой экономики в управлении индустрией туризма на разных уровнях, использованием внутренних ресурсов для привлечения туристов, локализацией основной части доходов от индустрии, участием местных игроков туристического рынка. Данная модель дает возможность для стран с высокоразвитым и развивающимся туризмом использовать свой туристический потенциал для создания туристических порталов на национальном, региональном или местном уровнях и через них предоставление потенциальным туристам возможности самостоятельно организовывать поездки.

5. Модель местного турагента. Категория туристов, которые предпочитают останавливаться в определенных туристических местах в течение длительного времени (гости, посещающие родственников, семьи в личных домах на колёсах, люди, которые решили остаться в историческом городе более 3 дней), выбирают путь самостоятельной организации поездки и, как правило, склонны к приобретению мини-пакетов с продолжительностью от 3 до 10 часов через турагентов, работающих в посещаемой туристской дестинации. Этот вид услуг широко используется в Египте, Таиланде, Сингапуре, Турции, США и других развитых странах. Подобные компании называются «Компания дестинационного менеджмента». В рамках этой бизнес-модели по запросу клиентов реализуются краткосрочные туристические пакеты, которые обычно не предлагают туроператоры макроуровня.

Следует отметить, что вышеупомянутые 5 моделей, формирующие туристический поток, являются активными на практике, причем первая и вторая модели, соответствуют организованному сегменту туристического потока с точки зрения предложения, третья и четвертая модели удовлетворяют потребности самостоятельно организованного туристического сегмента. Пятая модель предназначена для удовлетворения потребностей в мини-пакетах как самоорганизующегося туристического сегмента, так и сегмента, который приобретает туристический пакет через посредников. Кроме того, наблюдается тенденция, что первые две модели уступают свое место 3-4-5-моделям, что в свою очередь указывает на то, что Узбекистану необходимо принять меры для адаптации системы туристического предложения к инновационным сегментам, то есть создать инфраструктуру, подходящую для независимых путешественников, организующих свои поездки через системы бронирования и туристические порталы.

Появление цифровых средств оказало значительное влияние на туризм. Эту ситуацию можно охарактеризовать растущим числом путешественников, планирующих свои поездки на основе онлайн туристических агентств (online travel agencies), цифрового контента, созданного пользователями (digitally user-generated content), и других цифровых средств. Например, в 2014 году 59% международных путешествий, осуществленных резидентами ЕС, использовали цифровые средства для бронирования мест размещения и 67% - для покупки авиабилетов [37]. Количество туристов в Великобритании, бронирующих места для размещения онлайн, увеличилось с 42% в 2007 году до 52% в 2017 году. Резкое сокращение числа физически действующих туроператоров - тому подтверждение. Так, количество туристических агентств в США сократилось с 25975 организаций в 2000 году до 14797 в 2016 году, а занятость сократилась с 183143 до 108984 рабочих [38].

Следующие статистические данные показывают, что цифровые платформы все чаще используются туристами в сфере туризма. Например, booking.com работает в 190 странах и имеет 29 миллионов объектов размещения, расположенных в 154 000 туристских дестинациях по всему миру.

Кроме того, в опросе, проведенном Государственным комитетом по развитию туризма, только 12,8% респондентов (в общей численности 5756) утвердили, что они путешествовали в Узбекистане по туристическому пакету. Большинство путешественников, пользующихся услугами туроператоров, из европейских стран (38,6%) и Азиатско-Тихоокеанского региона (38,3%). Наименьшее количество туристов, путешествующих по туристическим маршрутам в Узбекистане, то есть 3,2%, составляют граждане СНГ и 3,7% Центральной Азии.

В результате повышения уровня международной открытости Узбекистана число крупных туристических сегментов, которым всё ещё не оказывают должного внимания, то есть тех, кто самостоятельно организует свои поездки, неизбежно резко возрастет.

В целях повышения привлекательности Узбекистана в глазах неорганизованных туристов, выполнение следующих задач имеет первостепенное значение:

1. Необходимо внедрить и улучшить существующие средства и национальные системы, которые обеспечат широкий доступ к системам бронирования и приобретению основных

услуг, таких, как услуг отелей, ресторанов, покупка и бронирование билетов воздушного и железнодорожного транспорта, входных билетов в достопримечательности онлайн.

2. Поскольку самоорганизующиеся туристы, как правило, используют инновационные услуги гида вместе с традиционными и предпочитают получать эти услуги через аудиогид, музейные информационные киоски, мобильные приложения, необходимо широко ввести в практику;

3. В отличие от организованных туристов, самоорганизующиеся туристы питаются, в зависимости от случая, экспромтом, поэтому рекомендуется ввести такой же тип точек быстрого питания (фаст-фуд), учитывая, что они предпочитают пользоваться услугами близлежащих кафе и баров в местах, представляющих туристический интерес;

4. С учетом возрастания числа путешествий, осуществляемых на частных, арендованных транспортных средствах, необходимо ввести парковки с большой вместимостью и кемпинги в туристических зонах;

5. В результате резкого увеличения числа туристов, желающих воспользоваться услугами доступного жилья, в ближайшем будущем возникнет высокий спрос на традиционные дома, хостелы, аренду квартир, что потребует увеличения количества таких услуг;

6. Доступ к туристической информации имеет решающее значение в процессе самостоятельных поездок, и потребность в широком использовании информационных киосков, указателей, систем геолокации и служб туристической полиции будет расти.

Рисунок 3. Прогноз увеличения и уменьшения количества видов туристических услуг в Узбекистане до 2030 года

(Источник: разработка автора)

На основе представленных выше выводов и экспертных заключений, полученных в результате изучения рыночных тенденций инициативных туроператоров, работающих на основных рынках, генерирующих туристов (США, Германия, Швейцария, Франция, Италия, Великобритания), разработан прогноз видов туристических услуг, потребность в которых будет увеличиваться и уменьшаться к 2030 году в Узбекистане, что показано на рисунке 3.

Реализация адресных мер в вышеуказанных случаях повысит привлекательность страны для самоорганизованных туристов из 52 стран, воспользующихся упрощенным визовым режимом и 86 стран безвизового въезда в страну, а также достигается высокая конкурентоспособность путешествий и туризма в Узбекистане.

Развитие информационных и коммуникационных технологий привело к резким изменениям в цепочке создания добавленной стоимости через такие процессы, как маркетинг, цифровые каналы продаж и потребления туристических услуг. Туристические регионы, где национальные системы бронирования ещё не внедрены, стали зависимыми от внешних посредников для продвижения и продажи своих услуг, вызывая непропорциональное распределение добавленной стоимости, созданной туризмом, то есть существует такое понятие, как «**несовместимость в цифровой экономике**» между пространствами, генерирующими туристов, и местом совершения путешествия. Чем больше разрыв, тем сложнее завоевать внешние рынки. Важное условие устойчивого развития туризма на национальном уровне в современную цифровую эпоху, система туристического предложения требует внедрения механизмов, позволяющих избежать «несовместимость в цифровой экономике» в информационном пространстве.

По данным Internet World Stats, в январе 2020 года в мире насчитывалось 4 миллиарда пользователей интернета, из которых 2 миллиарда 304 миллиона из Азии. Согласно источнику, количество пользователей интернета в Узбекистане в 2000 году составляло 7,5 тысяч человек, тогда как в январе 2020 года число пользователей составило 17,161 миллиона человек, что составляет половину от общей численности населения. Устойчивой конкурентоспособности можно добиться за счет увеличения числа юридических и физических лиц, использующих интернет до 85-90% от общего числа населения.

Еще одним фактором конкурентоспособности туристического региона является наличие региональной информации в цифровых пространствах макроуровня. В макроуровне туристические регионы могут проводить маркетинговые мероприятия с помощью трёх типов цифровых средств как:

1. Формальные макроинформационные пространства. Формальные информационные пространства, где процесс маркетинговой деятельности, связанный с туристическим регионом, полностью контролируется. Примерами таких информационных пространств являются официальные сайты туристических регионов, региональных или национальных туристических порталов. Эти ресурсы полностью контролируются руководящими органами туристической сферы, такими, как Государственный комитет по развитию туризма, информация и данные на веб-сайтах постоянно вводятся и обновляются должностными лицами этого органа и имеют формы B2B (*предприниматель-предприниматель*) и B2C (*предприниматель-потребитель*);

2. Частично-формальные макроинформационные пространства. Частичные формальные цифровые средства включают в себя все блоги, профили и страницы в социальных сетях (FaceBook, Twitter, LinkedIn). Социальные сети делятся на «*общецелевые*» с большой аудиторией и «*специализированные*» с определенной целью, такие, как WikiTravel, GoogleTravel;

3. Неформальные макроинформационные пространства. Данное информационное пространство выполняет наиболее важную и комплексную функцию. Фактически образ туристической зоны формируется в этом информационном пространстве и играет решающую роль в налаживании эффективной маркетинговой деятельности. Неформальные информационные пространства включают в себя блоги, онлайн-сообщества, социальные сети, а также все веб-сайты (Facebook, Twitter, YouTube,

Flicker), которые позволяют формировать информацию, рекомендации, предложения, видео, фотографии и аналогичный контент.

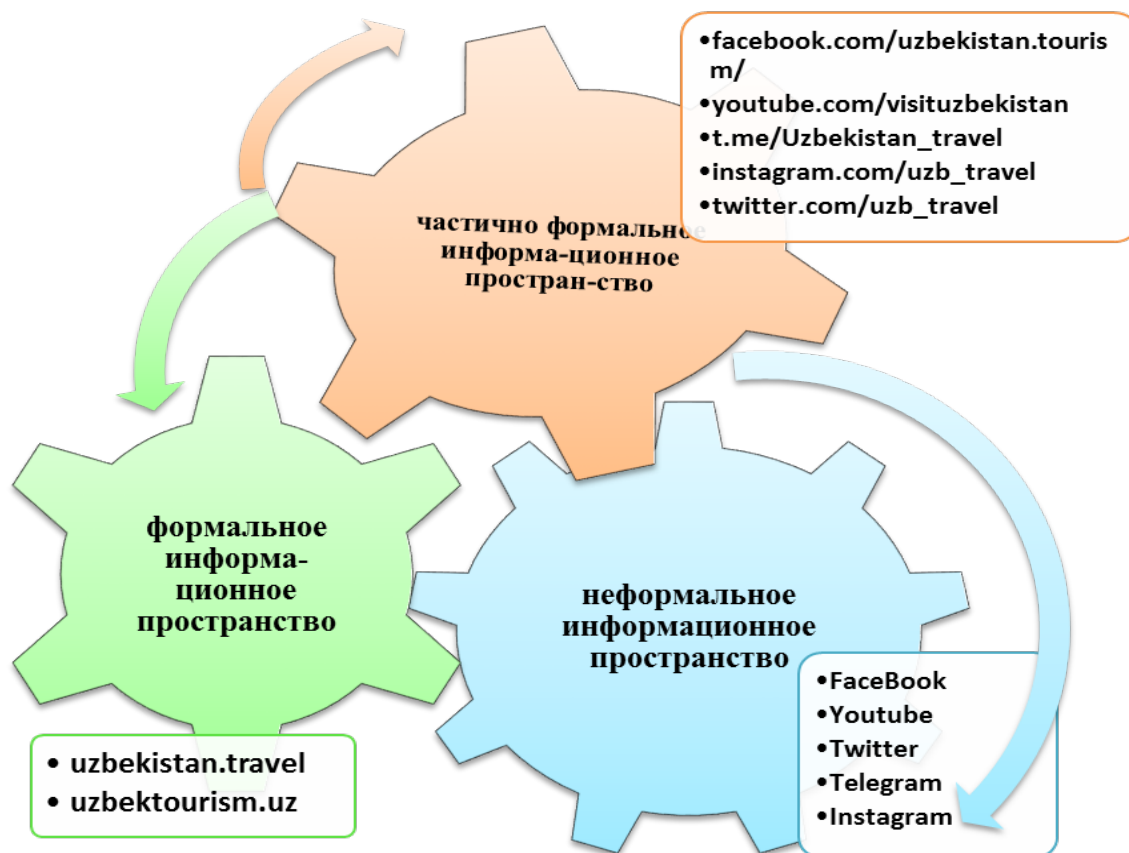

Рисунок 5. Цифровая площадка туристического макроинформационного пространства Республики Узбекистан

(Источник: разработка автора)

В целом этот фактор конкурентоспособности туристического региона показывает уровень развития информационного пространства, и, по нашему мнению, туристическую конкурентоспособность страны можно оценить на основе «**Макроинформационной цифровой площадки туристического пространства**».

Для формирования цифровой площадки туристического информационного пространства Узбекистана были проанализированы официальные туристические сайты республики (uzbekistan.travel, uzbektourism.uz). В результате была разработана цифровая площадка туристического макроинформационного пространства Республики Узбекистан, представленная в виде трёх колёс, движущих друг друга (см. Рисунок 5).

На рисунке 5 в качестве неформального информационного пространства изображены такие социальные сети, как Facebook, Twitter, YouTube, Telegram и Instagram, которые являются движущей силой формальных и частично формальных информационных пространств.

Формальные информационные пространства Узбекистана доступны на его официальных сайтах (uzbekistan.travel, uzbektourism.uz). Частичные формальные информационные пространства (facebook.com/uzbekistan.tourism/, youtube.com/visituzbekistan, t.me/Uzbekistan_travel, instagram.com/uzb_travel, twitter.com/uzb_travel) доступны на официальных цифровых средствах, страницах в социальных сетях, бизнес-профилях и каналах, можно перейти на них по ссылкам с официальных сайтов.

На наш взгляд, для достижения конкурентоспособности в туристическом информационном пространстве на макроуровне необходимо обратить внимание на следующее:

с целью увеличения возможности и аудиторию туристического портала Узбекистана целесообразно разработать его версии на испанском, итальянском, японском и китайском языках;

наряду с ростом активности в социальных сетях рекомендуется ускорить процесс межсоциально-сетевой интеграции;

непрерывно реализовывать меры (конкурсы, обновление страниц, контент, формируемый потребителем), направленные на стабильное увеличение числа подписчиков, читающих и просматривающих.

Туристические регионы, так же, как товары и услуги, должны иметь свой собственный коммерческий знак, то есть бренд, что очень важно найти свое место на туристическом рынке в эпоху усиливающейся глобализации, когда появляется все больше и больше туристических направлений, предлагающих очень похожие друг на друга виды путешествий. Создание собственного туристического бренда, который позволит регионам отличаться от других, зависит от того, насколько эффективно продвигаем этот туристический бренд на туристическом рынке. Все это является определяющим фактором достижения устойчивой конкурентоспособности в индустрии туризма.

На наш взгляд, на практике бренд туристического региона по своему содержанию состоит из следующих элементов:

логотип (Л) – отличающий туристскую дестинацию от других мест: определенный отличительный знак, памятник архитектуры, ландшафт или изображение редкого животного, цвета флага, контуры государственной карты, национальный, религиозный или исторический символ и т. д.;

название туристской дестинации (НТД) (в форме гибрида, преобразованного в логотип, в виде адреса портала туристической зоны);

обещание, данное туристской дестинацией потенциальному посетителю (С) (в научной литературе под такими понятиями используются слоган, лозунг, девиз).

Следует отметить, что бренды туристских дестинаций не формируются на основе единого стандарта. Изучив символы более 200 туристских дестинаций, мы пришли к выводу, что полноценный «**Бренд Туристской дестинации**» (БТД) можно смоделировать следующей формулой:

$$\text{БТД} = \text{Л} + \text{НТД} + \text{С}$$

Однако не все бренды туристской дестинации, используемые на практике на разных географических уровнях, формируются в соответствии с рекомендуемой формулой. В результате изучения более 200 брендов туристических дестинаций мы считаем целесообразным классифицировать их по различным группам следующим образом:

Рисунок 6. Концептуальная модель формирования бренда
(Источник: разработка автора)

В зависимости от масштаба территорий: имеются туристические бренды села, района, города, области, страны и географических регионов.

По составу бренда: логотип + название туристской дестинации + слоган (девиз); логотип + веб-адрес портала туристской дестинации + слоган (девиз); название туристской дестинации, преобразованное в логотип, + слоган (девиз); название туристской дестинации, преобразованное в логотип, + веб-адрес портала туристской дестинации.

По форме логотипа: логотип с изображением туристического символа страны (памятник архитектуры, природный ландшафт, животное), логотип, сформированный на основе цветов национального флага, логотип с названием страны.

Если на внутренний имидж влияют все маркетинговые мероприятия, организуемые туристской дестинацией, то внешний имидж является результатом рекламной работы. По нашему мнению, предложенная трёхпространственная парадигма может быть использована при разработке **концептуальной модели формирования бренда туристской дестинации**. Внутренний и внешний имидж бренда туристской дестинации, а также объединяющая их маркетинговая деятельность, то есть позиционирование (*процесс закрепления на рынке и на сознании потребителя*), представляет собой модель, состоящую из трёх пространств (см. Рисунок 6). Если образ о цели путешествия формируется на рынке генерирующий путешественников, то бренд формируется в том месте, где происходит поездка. Процесс, объединяющий имидж и бренд, то есть позиционирование в сознании потребителей, достигается с помощью слогана. Поэтому слоган — это категория, которая играет определяющую роль в продвижении региона.

В результате сравнительного анализа, проведенного исследователем, определена конкурентоспособность национальных туристических брендов Армении, Азербайджана,

Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана и Узбекистана с использованием таких методов, как классификация туристских дестинаций **по составу бренда**, предложенная автором, 7-уровневый метод оценки **качества слоганов** туристических брендов, разработанный С.Пайком, а также региональными рейтингами брендов и **Региональной стратегии брендов (HBS)**, опубликованных Bloom Consulting [39]. Результаты такого анализа показаны в Таблице 3.

Таблица 3

Сравнительный анализ национальных туристических брендов стран СНГ¹

Страна	Методология классификации бренда по составу (Ибрагимов Н.С.)	7-уровневая методика определения качества слогана (С. Пайк)	Bloom Consulting региональный рейтинг бренда		
			Азиатский рейтинг (44)	Мировой рейтинг (180)	Рейтинг HBS
Армения	логотип + название туристской дестинации + слоган (девиз)	Уровень 3Б - это предложение, характерное для многих других регионов;	35	121	BBB
Азербайджан	логотип + название туристской дестинации + слоган (девиз)	Уровень 3А — это предложение, которое подходит для любой туристской дестинации	30	101	BB
Кыргызстан	логотип + название туристской дестинации + слоган (девиз)	Уровень 3А — это предложение, которое подходит для любой туристской дестинации	40	147	B
Казахстан	логотип + название туристской дестинации + слоган (девиз)	Уровень 0 - В слогане нет четкого предложения		85	BB
Таджикистан	логотип + название туристской дестинации + слоган (девиз)	Уровень 3Б - это предложение, характерное для многих других регионов;	44	177	B
Узбекистан	логотип + название туристской дестинации + слоган (девиз)	Уровень 3Б - это предложение, характерное для многих других регионов;	-	-	-

(Источник: Разработка автора)

¹Разработка автора

Результат анализа подтверждает, что изученные национальные туристические бренды по составу соответствуют категории **логотип + название туристской дестинации + слоган (девиз)**. Другими словами, национальные бренды Армении, Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана и Узбекистана полностью совместимы по составу.

В соответствии с 7-уровневой методологией определения качества слогана, туристические слоганы Армении, Таджикистана и Узбекистана соответствовали уровню ВВВ, и был сделан вывод, что фраза, выбранная в качестве слогана, является **предложением, характерным для многих других регионов**. Выяснилось, что фразы в слоганах азербайджанских и кыргызских брендов соответствуют уровню ААА и являются предложением, которое подходит для любой туристской дестинации. Было установлено, что только слоган казахстанского национального туристического бренда имеет уровень 0-го качества, и в слогане не было установлено четкого предложения.

Согласно рейтингу региональных брендов, опубликованных международной организацией Bloom Consulting, Армения занимает 35-е место из 44 стран Азии и 121-е место из 180 стран мира. Азербайджан занял 30-е и 101-е места, Кыргызстан - 40-е и 147-е, Казахстан - 26-е и 85-е, а Таджикистан - 44-е и 177-е соответственно. Согласно стратегии бренда региона, Армения оценивается как «очень хорошо», Азербайджан и Казахстан - «хорошо», а Таджикистан и Кыргызстан - «частично хорошо».

Проведен сравнительный анализ классификации национальных туристических брендов 5 соседних стран по составу бренда, методам определения качества предложения по фразе, используемой в слогане, региональной стратегии бренда и результатах рейтинга национального бренда. Для стабильного повышения конкурентоспособности национального бренда Узбекистана были сделаны следующие выводы и предложения:

1. Слоган, который продвигается на разных языках через сайт Государственного комитета по развитию туризма (uzbektourism.uz) Symbol of the magic East (Символ Волшебного Востока) в соответствии с методологией С. Пайк - фраза среднего качества, без воплощения в себе четкого предложения, имеет характер определения, данного относительно Узбекистана, в нем отсутствуют креативные обещания;

2. Слово «Восток» (East) в национальном бренде обозначает очень широкую географическую зону, которая вводит потенциальных туристов в заблуждение, то есть слово «Восток», используемое в слогане национального бренда, не позволяет потенциальному туристу представить место Узбекистана на карте мира. По нашему мнению, используя фразу «перекресток Шёлкового пути» (Silk crossroad) в слогане нашей страны, мы можем указать, что Узбекистан является географическим районом, где расположены основные перекрестки Великого шелкового пути;

Рисунок 7. Туристический бренд Республики Узбекистан

(Источник: Разработка автора)

3. На самом деле, слоган - это не просто сочетание слов, выражающих географическое положение, характеристики и конкурентные преимущества страны, а гарантия страны потенциальным туристам, инвесторам и другим лицам в целях реализации стратегии позиционирования себя на рынке и в понимании потребителей, то есть рекомендуется применять мотивирующие словосочетания, добавляя слово «вдохновение» к вышеупомянутой фразе «перекресток Шёлкового пути». Таким образом, новый слоган национального туристического бренда обновлённого Узбекистана будет звучать как «**вдохновляющий перекресток Шёлкового пути**», «**ilhomlantiruvchi Ipak yo'li chorrahasi**» на узбекском языке и на английском языке «**inspiring Silk crossroad**» (см. Рисунок 7);

4. Продвижение Узбекистана в мире как страны на перекрестке Великого шелкового пути «*путешествия, которые приведут к творческому прорыву у творческих людей, новым идеям у ученых, изобретениям у новаторов, новым произведениям у людей искусства, пробуждению интереса к жизни у депрессивных людей*», указывая на то, что это очаг просвещения. Подобного рода мотивационные мероприятия рекомендуется проводить в виде комплексной работы на основе одноимённых стратегических бренд тегов (#).

Заключение

В результате исследований, проведенных с целью научного обоснования путей достижения устойчивой конкурентоспособности туристического региона, были сделаны следующие выводы и рекомендации:

1. На основе определения существования иерархической типологии туристских дестинаций и в результате их разделения на 1) моно (туристический сервис/продукт, созданный индивидуальным предпринимателем), 2) мини (туристический сервис/продукт, созданный семейным бизнесом), 3) микро (туристическая услуга, продукт, созданный компанией с ограниченной ответственностью), 4) мета (общегородская туристическая зона), 5) мезо (область с туристическим потенциалом), 6) макро (путешествия в пределах страны) и 7) мега (путешествие пролегающее, через несколько стран) масштабы, была научно обоснована «Концепция 7М» конкурентоспособности туристического региона.

2. Устойчивое развитие туризма - внедрение механизмов для формирования соответствующих моделей производства и потребительской культуры, для поддержания экономически устойчивого роста туристских дестинаций, поддержания социального и экологического баланса. В этой связи автор считает целесообразным проводить реализацию концепции устойчивого развития туризма в Узбекистане, основываясь на 1) сочетании спроса и предложения; 2) в 7М (моно, мини, микро, мета, мезо, макро и мега) масштабе и 3) внедрение системы туристического предложения на основе программ, реализуемых в таких пространствах, как генерирующих туристов, дестинация и информационных.

3. Реализации реформ, основанных на принципах, заложенных в концепции устойчивого развития достигается за счет внедрения и поддержки кластерной системы управления, основанной на устойчивом развитии туризма страны в масштабе 7М снизу вверх, постепенного улучшения каждого звена в индустрии туризма, самоуправления и корпоративной конкуренции.

4. Система туристических предложений в пределах страны представляет собой открытую систему, состоящую из туристско-генерирующей, туристической дестинации, где будет проходить поездка, и информационных пространств, а также совокупности всех правительственных и неправительственных организаций, вовлеченных в процесс удовлетворения туристических потребностей международных и местных посетителей во всех трех пространствах.

5. Устойчивое развитие туризма в стране зависит: во-первых, от сотрудничества с организованными рынками, то есть взаимовыгодные экономические отношения рецептивного и инициативного туроператора, а во-вторых, с точки зрения самоорганизованных туристов, наличием систем бронирования, включение сервисных

организаций в базы данных геоинформационных систем и внедрение других инструментов маркетинга на основе цифровых технологий, то есть существует понятие «несоответствие в цифровой экономике» между туристско-генерирующим пространством и пространством путешествия, чем она больше, тем труднее занять рынки, генерирующие туристов и это приведет к неравномерному распределению цепочки добавленной стоимости.

6. Макроинформационное пространство страны состоит из 1) формальных макроинформационных пространств, 2) частично формальных макро-информационных пространств и 3) неформальных макроинформационных пространств. Неформальное информационное пространство включает в себя социальные сети, такие, как Facebook, Twitter, YouTube, Telegram и Instagram, и именно это пространство является главной движущей силой оставшихся формальных и частично формальных информационных пространств.

7. Модели, формирующие поток туристов в Узбекистан, как 1) рецептивный туроператор, 2) инициативный туроператор, 3) цифровые системы бронирования и приобретения, 4) национальные и местные туристические порталы и 5) местные турагенты, - на практике первая и вторая модели являются очень активными, с точки зрения предложения, удовлетворяя потребности организованного сегмента туристического потока, третья и четвертая модели отвечают потребностям самостоятельно организованного туристического сегмента. 5-я модель приспособлена как для удовлетворения потребностей туристов, приобретающих пакеты при помощи посредников, так и для удовлетворения потребностей самоорганизующегося туристического сегмента в мини-пакетах. Кроме того, наблюдается тенденция, что первые две модели уступают свое место 3-4-5-моделям, что в свою очередь указывает на то, что Узбекистану необходимо принять меры для адаптации системы туристического предложения к инновационным сегментам, то есть создать инфраструктуру, подходящую для независимых путешественников, которые организуют свои поездки через системы бронирования и туристические порталы.

8. Процесс создания бренда туристской дестинации состоит из трех частей, которые формируются в результате маркетинговой деятельности (позиционирования), которая происходит на рынке и в сознании потребителей, объединяя внешний имидж (спрос) и внутренний имидж (предложение). Разработаны методика классификации брендов туристической зоны по региональному масштабу, составу бренда и форме логотипа, а также формула бренда туристической зоны.

9. В результате сравнительного анализа 5 соседних стран, путем объединения методологии классификации бренда по составу, метода определения качества предложения в слогане, результата региональной стратегии бренда и рейтинга национальных брендов при определении конкурентоспособности туристического бренда, было предложено продвижение Узбекистана в мире как страны на перекрестке Великого шёлкового пути, *«путешествия в которую приведут к творческому прорыву у творческих людей, новым идеям у ученых, изобретениям у новаторов, новым произведениям у людей искусства, пробуждению интереса к жизни у депрессивных людей»*, указывая на то, что это очаг просвещения. Подобного рода мотивационные мероприятия рекомендуется проводить в виде комплексной работы на основе одноимённых стратегических бренд тегов (#).

Приведенные выше научные предложения и практические рекомендации послужат достижению устойчивой конкурентоспособности туристического региона за счет стремительного развития туризма в Республике Узбекистан.

Список литературы

1. Valentina Della Corte, Mauro Scierelli, Destination management e logica sistemica: un confronto internazionale. G.Giapichelli Editore – Torino, 2012. -215 pp.
2. Martini Umberto Management dei sistemi territoriali: Gestione e marketing delle destinazioni Turistiche. Vol. 27. G Giappichelli Editore, 2015.
3. Franch Mariangela, et al. «4L tourism (landscape, leisure, learning and limit): responding to new motivations and expectations of tourists to improve the competitiveness of Alpine destinations in a sustainable way» Tourism review 63.1 (2008): 4-14 pp.
4. Crouch G. I., Ritchie J. R. B. Tourism, competitiveness, and societal prosperity. Journal of business research. 44(3). 137-152(1999)
5. Porter, Michael The competitive advantage of nations, Macmillan: London, 1990.- 250 pp.
6. Hassan, Salah “Determinants of Market Competitiveness in an Environmentally Sustainable Tourism Industry” Journal of Travel Research, 38 (February).-2000.- 239-245 pp.
7. Dwyer, Larry and Chulwon Kim. “Destination Competitiveness: determinants and indicators” Current Issues in Tourism.-2003.- 6 (5). 369-414 pp.
8. Azzopardi E., 2011. The international competitiveness of Malta as a tourist destination.
9. Doris Gomezelj Omerzel, Competitiveness of Slovenia as a Tourist Destination. Managing Global Transitions. -2006.- 4 (2).- 167–189 pp.
10. Bramwell B., Lane B. Critical research on the governance of tourism and sustainability // Journal of Sustainable Tourism. - 2011. - № 19(4/5). -411–421 pp.
11. Mihalic, T., 2000. Environmental management of a tourist destination: a factor of tourism competitiveness. Tourism Management. 21(1), 65-78 pp.
12. Морозова Н.С. Теория и методология формирования и развития конкуренции в туризме // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. - Сочи 2012. 46 с.
13. Сенин В.С. Организация международного туризма. - М.: «Финансы и статистика», 2004. - 379 с.
14. Боголюбов В.С., Орловская В.П. Экономика туризма. - М., 2005. 151 с.
15. Квартальнов В.А. Туризм. - М.: Финансы и статистика, 2003. 320 с.; Квартальнов В.А. Туризм: теория и практика: Избранные труды: В 5ти. т. –М.: Финансы и статистика, 1998.
16. Волков Ю.Ф. Экономика гостиничного бизнеса. Изд. 2-е.- Ростов н/Д.: Феникс, - 2005. 380 с.
17. Пўлатов М.Э. ва бошқалар. Глобал иқтисодий ривожланиш (туризм иқтисодиёти) //Ўқув қўлланма.Т.: Фан ва технология, - 2018. 296 б.
18. Қудратов Ғ.Ҳ., Ҳошимов М. Буюк Ипак йўлида туристик сервисни амалга ошириш масалалари // Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Монография. – Т.: “Иқтисод-молия”, - 2008. Б.105-111
19. Пардаев ва бошқалар. Туристтик корхоналар молиявий-ҳўжалик фаолияти таҳлили. Самарқанд, СамИСИ, 2019. – 268 б.
20. Асланова Д.Х. Модели формирования туристского кластера за рубежом // Сервис, 2013. - №1. С.4-9.
21. Наврўз-Зода Б.Н. умумий таҳрири остида. Туристтик ҳудуд рақобатбардошлиги // монография – Бухоро, 2017. 150 б.
22. Тухлиев И.С. ва бошқалар. Туризм асослари //Ўқув қўлланма. - Самарқанд, СамИСИ, 2010. 247 б.
23. Тухлиев И.С., Қудратов Ғ.Ҳ., Пардаев М.Қ. Туризмни режалаштириш //– Т. «Иқтисод-молия». 2010. 263 б.
24. Тухлиев Н., Абдуллаева Т. Менеджмент и организация бизнеса в туризме Узбекистана //–Т.: Гос. Науч. Изд-во “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, -2006. 386 б.
25. Тухлиев Н., Абдуллаева Т. Экологический туризм: сущность, тенденции и стратегия развития. –Т.: Гос. Науч. Изд-во “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006. 416 с.
26. Тухлиев Н., Абдуллаева Т. Национальные модели развития туризма. –Т.: Гос. Науч. Изд-во “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006. 386 с.
27. Усмонов М.Р. Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришнинг минтақавий хусусиятлари (Самарқанд вилояти мисолида) // География фан. ном. дис. автореферати. – Т.: ЎЗМУ, 2003. – 25 б.

28. Мухаммедов М.М. ва бошқалар. Хизмат кўрсатиш соҳаси ва туризмни ривожлантиришнинг назарий асослари // -С.: Зарафшон 2007. -299 б.
29. Усманова Д.К. Особенности формирования туристского продукта и перспективные направления его развития // Иқтисод фан. номзоди дис. автореферати. – Самарқанд, СамИСИ, 2009. 25 с.
30. Норчаев А.Н. Халқаро туризм ривожлантиришнинг иқтисодий ўсишга таъсири // Номзодлик диссертацияси. ТДИУ, 2004 й. 120 б.
31. Тураев Б.Х. Развитие организационно-экономических механизмов функционирования регионального туризма: автореф. док. дисс., 2011. 38 с.
32. Хамидов О.Х. Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришни бошқаришни такомиллаштириш: муаммо ва ечимлар: монография. – Т.:Иқтисодиёт, 2016. 203 б.
33. Алимова М.Т. Худудий туризм бозорининг ривожланиш хусусиятлари ва тенденциялари (Самарқанд вилояти мисолида) // Иқтисодиёт фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. - С.: СамИСИ, 2017. 265 б.
34. Сафаров Б.Ш., Миллий туризм хизматлар бозорини инновацион ривожлантиришнинг методологик асослари // – Т.: Фан ва технология, 2016, 184 б.
35. Эштаев А.А. Глобаллашув шароитида туризм индустриясини бошқаришнинг маркетинг стратегияси (Ўзбекистон Республикаси туризм тармоғи мисолида) // Doctor of science диссертация автореферати. – Самарқанд, 2019. 71 б.
36. Алиева М.Т. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида туризм хизматлари соҳасини бошқаришнинг иқтисодий жиҳатлари (Ўзбекистон Республикаси мисолида) // Doctor of science диссертация автореферати. – Самарқанд, 2019. 78 б.
37. Статистика Европы: URL:https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Statistics_on ICT_use_in_tourism&oldid=288990 (дата обращения 02.14.2021).
38. Статистика Америки: URL: <https://catalog.data.gov/dataset/county-business-patterns> (дата обращения 02.14.2021).
39. Bloom Consulting Country Brand Ranking. 2016-2017 (дата обращения 02.14.2021).

Н.С. Ибрагимов

Бўхара мемлекеттік университети, Бўхара, Ўзбекистон

Туристік аймақтың тұрақты бәсекеге қабілеттілігіне қол жеткізудің ғылыми негіздері

Аңдатпа. Мақалада тұрақты дамуды қамтамасыз ету арқылы Өзбекстанның туристік аймақтарының бәсекеге қабілеттілігін арттырудың ғылыми негіздері зерттеледі. Туризмнің тұрақты дамуының үш қағидатына негізделген өндіріс пен тұтыну модельдері; туристік аймақтың бәсекеге қабілеттілігінің «7М тұжырымдамасы»; ел ішіндегі туристік ұсыныстың үш өлшемді жүйесі ғылыми негізделген. Сұраныс тұрғысынан Өзбекстанның туристік нарығында туристік ағынды қалыптастыру процесінің 5 моделі ұсынылған. Сонымен қатар, Өзбекстанда 2030 жылға қарай қажеттілігі артып, азаятын туристік қызмет түрлерінің болжамы әзірленді. 1) Ресми макро ақпараттық кеңістіктерден, 2) ішінара ресми макро ақпараттық кеңістіктерден және 3) бейресми макро ақпараттық кеңістіктерден тұратын елдің макро ақпараттық кеңістігі зерттелді. Туристік аймақ брендтерін аймақтық ауқымы, бренд құрамы және логотип формасы бойынша жіктеу әдістемесі, сондай-ақ туристік аймақ брендінің формуласы жасалды. Өзірбайжан, Армения, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстанның туристік брендінің бәсекеге қабілеттілігін айқындау үшін брендті құрамы бойынша жіктеу әдіснамасын, ұрандағы ұсыныстың сапасын айқындау әдісін, брендтің өңірлік стратегиясының нәтижесін және ұлттық брендтер рейтингін біріктіре отырып, ТМД-ның бес елі салыстырмалы түрде талданды.

Түйін сөздер: бәсекеге қабілеттілік, бәсекелік артықшылық, ақпараттық кеңістік, цифрлық алшақтық, елдің туристік бренді, ұран, тұрақты даму.

N.S. Ibragimov

Bukhara State University, Bukhara, Uzbekistan

Scientific basis for achievement of sustainable competitiveness of a tourist destination

Abstract. The article examines the scientific basis for increasing the competitiveness of tourist regions (destinations) of Uzbekistan by ensuring sustainable development. Production and consumption models based on three principles of sustainable tourism development; “7M Concept” of competitiveness of a tourism region; three-dimensional system of internal tourism are scientifically substantiated. 5 models of the process of forming tourist flows in the tourism market of Uzbekistan from the point of view of demand are proposed. A forecast has been developed for the types of tourism services the need for will increase and decrease by 2030 in Uzbekistan. The macro information space of the country has been studied, which consists of 1) formal macro information spaces, 2) partially formal macro information spaces and 3) informal macro information spaces. A methodology has been developed for classifying tourism zone brands by regional scale, brand composition and logo shape, as well as a tourism region brand formula. Five CIS countries were comparatively analyzed, combining the methodology of brand classification by composition, the method of determining the quality of the offer in the slogan, the result of the regional brand strategy and the rating of national brands to determine the competitiveness of the tourism brand of Azerbaijan, Armenia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan.

Keywords: competitiveness, competitive advantage, destination information space, digital divide, country’s tourism brand, slogan, sustainable development.

References

1. Valentina Della Corte, Mauro Scierelli, Destination management e logica sistemica: un confronto internazionale. G.Giappichelli Editore – Torino, 2012. 215 pp.
2. Martini, Umberto. Management dei sistemi territoriali: Gestione e marketing delle destinazioni Turistiche. Vol. 27. G Giappichelli Editore, 2015.
3. Franch, Mariangela, et al. «4L tourism (landscape, leisure, learning and limit): responding to new motivations and expectations of tourists to improve the competitiveness of Alpine destinations in a sustainable way» *Tourism review* 63(1). 4-14(2008)
4. Crouch G. I., Ritchie J. R. B. Tourism, competitiveness, and societal prosperity. *Journal of business research*. 44(3). 137-152 (1999)
5. Porter, Michael. The competitive advantage of nations (Macmillan: London. -1990. 250 pp.)
6. Hassan, Salah. “Determinants of Market Competitiveness in an Environmentally Sustainable Tourism Industry” *Journal of Travel Research*, 38 (February): 239-245(2000)
7. Dwyer, Larry, and Chulwon Kim. “Destination Competitiveness: determinants and indicators” *Current Issues in Tourism*, 6 (5), 369-414(2003)
8. Azzopardi E., 2011. The international competitiveness of Malta as a tourist destination.
9. Doris Gomezelj Omerzel, Competitiveness of Slovenia as a Tourist Destination. *Managing Global Transitions* 4 (2), 167–189 (2006)
10. Bramwell B., Lane B. Critical research on the governance of tourism and sustainability. *Journal of Sustainable Tourism*.19(4/5). 411–421 (2011)
11. Mihalic T. Environmental management of a tourist destination: a factor of tourism competitiveness. *Tourism Management*, 21(1), 65-78(2000)
12. Morozova N.S. Teoriya i metodologiya formirovaniya i razvitiya konkurensii v turizme [Theory and methodology of formation and development of competition in tourism]. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni doktora ekonomicheskix nauk. (Sochi 2012, 46) [in Russian]
13. Senin V.S. Organizatsiya mejdunarodnogo turizma [Organization of international tourism] (M., «Finansi i statistika» 2004, - 379)[in Russian]
14. Bogolyubov V.S., Orlovskaya V.P. Ekonomika turizma [Economics of tourism] (M., 2005, 151) [in Russian]

15. Kvartal'nov V.A. Turizm: [Turism] (M., Finansi i statistika, 2003. 320) [in Russian]
16. Volkov Yu.F. Ekonomika gostinichnogo biznesa [Economics of the Hotel Business] (Rostov n/D.: Feniks, - 2005. 380). [in Russian]
17. Po'latov M.E. va boshqalar. Global iqtisodiy rivojlanish (turizm iqtisodiyoti) [Global Economic Development (Tourism Economy)], O'quv qo'llanma. (T.: Fan va texnologiya, 2018. 296) [in Uzbek]
18. Qudratov G'.H., Hoshimov M. Buyuk Ipak yo'lida turistik servisni amalga oshirish masalalari [Issues of implementation of tourist service on the Great Silk Road], Xizmat ko'rsatish, servis va turizm sohalarini rivojlantirish: muammolar va ularning yechimlari. Monografiya. (T.: "Iqtisod-moliya", 2008, 105-111) [in Uzbek]
19. Pardaev va boshqalar. Turistik korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyati tahlili. [Analysis of financial and economic activity of tourist enterprises] (Samarqand, SamISI, 2019, 268,5-111) [in Uzbek]
20. Aslanova D.X. Modeli formirovaniya turistskogo klastera za rubejom [Models for the formation of a tourism cluster abroad], Servis, 1. 4-9(2013) [in Russian]
21. Navro'z-Zoda B.N. umumiy tahriri ostida. Turistik hudud raqobatbardoshligi [Competitiveness of the tourist detination], (Buxoro, 2017. 150) [in Uzbek]
22. Tuxliev I.S va boshqalar. Turizm asoslari [Basics of tourism] O'quv qo'llanma. (Samarqand, SamISI, 2010. 247) [in Uzbek]
23. Tuxliev I.S., Qudratov G'.H., Pardaev M.Q. Turizmni rejalashtirish [Tourism planning] (T. «Iqtisod-moliya». 2010. 263) [in Uzbek]
24. Tuxliev N., Abdullaeva T. Menedjment i organizasiya biznesa v turizme Uzbekistana [Management and organization of business in tourism of Uzbekistan] (T.: Gos. Nauch. Izd-vo "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2006. 386) [in Russian]
25. Tuxliev N., Abdullaeva T. Ekologicheskiy turizm: sushnost, tendensii i strategiya razvitiya [Eco-tourism: essence, trends and development strategy] (T.: Gos. Nauch. Izd-vo "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2006, 416) [in Russian]
26. Tuxliev N., Abdullaeva T. Nasional'nie modeli razvitiya turizma [National models of tourism development] (T.: Gos. Nauch. Izd-vo "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2006. 386) [in Russian]
27. Usmonov M.R., O'zbekistonda turizmni rivojlantirishning mintaqaviy xususiyatlari (Samarqand viloyati misolida) [Regional characteristics of tourism development in Uzbekistan (as an example of Samarkand region)], Geografiya fan. nom. dis. avtoreferati. (T.: O'zMU, 2003, 25) [in Uzbek]
28. Muxammedov M.M. va boshqalar. Xizmat ko'rsatish sohasi va turizmni rivojlantirishning nazariy asoslari [Theoretical foundations of development of the service sector and tourism] (S.: Zarafshon 2007. 299) [in Uzbek]
29. Usmanova D.K. Osobennosti formirovaniya turistskogo produkta i perspektivnie napravleniya yego razvitiya [Features of the formation of a tourism product and promising directions for its development] Iqtisod fan. nomzodi dis. avtoreferati. (Samarqand, SamISI, 2009. 25)[in Russian]
30. Norchaev A.N. Xalqaro turizm rivojlantirishning iqtisodiy o'sishga ta'siri [Impact of international tourism development on economic growth] (Nomzodlik dissertatsiyasi. TDIU, 2004 y. 120) [in Uzbek]
31. Turaev B.X. Razvitie organizasionno-ekonomicheskix mexanizmov funkcionirovaniya regional'nogo turizma [Development of organizational and economic mechanisms for the functioning of regional tourism] (dok. diss. avtoref., 2011. 38) [in Russian]
32. Hamidov O.H. O'zbekistonda ekologik turizmni rivojlantirishni boshqarishni takomillashtirish: muammo va yechimlar [O'zbekistonda ekologik turizmni rivojlantirishni boshqarishni takomillashtirish: muammo va yechimlar], Monografiya. (T. Iqtisodiyot, 2016. 203) [in Uzbek]
33. Alimova M.T. Hududiy turizm bozorining rivojlanish xususiyatlari va tendensiyalari (Samarqand viloyati misolida) [Development characteristics and trends of the regional tourism market (in the case of Samarkand region)]// Iqtisodiyot fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya. (S.: SamISI, 2017. 265) [in Uzbek]
34. Safarov B.Sh., Milliy turizm xizmatlar bozorini innovasion rivojlantirishning metodologik asoslari [Methodological foundations of innovative development of the national tourism services market] (T.: Fan va texnologiya, 2016, 184) [in Uzbek]
35. Eshtaev A.A. Globallashuv sharoitida turizm industriyasini boshqarishning marketing strategiyasi (O'zbekiston Respublikasi turizm tarmog'i misolida) [Marketing strategy of management of the tourism industry in the conditions of globalization (in the example of the tourism network of the Republic of Uzbekistan)], Doctor of science dissertasiya avtoreferati. (Samarqand. 2019. 71) [in Uzbek]
36. Alieva M.T. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida turizm xizmatlari sohasini boshqarishning iqtisodiy jihatlari (O'zbekiston Respublikasi misolida) [Economic aspects of management of tourism

services in the conditions of economic liberalization (in the case of the Republic of Uzbekistan)] Doctor of science dissertasiya avtoreferati. (Samarqand. 2019. 78) [in Uzbek]

37. Europe statistics: Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Statistics_on_ICT_use_in_tourism&oldid=288990 (accessed 02.14.2021).

38. America Statistics: Available at: <https://catalog.data.gov/dataset/county-business-patterns>, (accessed 02.14.2021).

39. Bloom Consulting Country Brand Ranking. 2016-2017 (accessed 02.14.2021).

Сведения об авторе:

Ибрагимов Н.С. – доктор экономических наук, профессор кафедры туризма и гостиничного бизнеса, Бухарский государственный университет, ул. М.Икбол, 11, Бухара, Узбекистан.

Ibragimov N.S. – Doctor of Economics, Professor of the Department of Tourism and Hotel Business, Bukhara State University, 11 M.Ikbol St., Bukhara, Uzbekistan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Р.К.Сабирова¹, Г.Т.Андабаева², А.Б. Әлібекова³

¹Республикалық еңбекті қорғау ғылыми-зерттеу институтының Атырау филиалы,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Қызылорда ашық университеті, Қызылорда, Қазақстан

(e-mail: ¹sabirovarysty@mail.ru, ²gulmira.andabayeva@kaznu.kz, ³aica81@mail.ru)

Ауыл шаруашылығындағы өндірістік жарақаттану

Аңдатпа. Ауыл шаруашылығында жұмыскерлердің еңбекті қорғау талаптарын, еңбек қауіпсіздігін сақтау олардың ауыр жарақаттану тәуекелін төмендетіп, ауыл тұрғындарының өмірі мен денсаулығын сақтауды қамтамасыз етеді. Өндірісте, соның ішінде ауыл шаруашылығында өндірістік жарақаттану ауыл халқының денсаулығына, тіпті өміріне қауіп төндіреді, мезгілсіз өлімге дейін апарды.

Мақаланың басты мақсаты – ауыл шаруашылығы саласында жұмыс жасайтын жұмыскерлердің өндірістік жарақат алу себептерін қарастыру, ауыл шаруашылығындағы жазатайым оқиғалар бойынша статистикалық мәліметтерді талдау, оның алдын алу жөнінде ұсыныстар беру.

Ауыл шаруашылығындағы өндірістік жарақаттану мен жазатайым оқиға жөніндегі статистикалық мәліметтерге талдау жасалынды, әдебиеттерге шолу жасау арқылы отандық және шетелдік тәжірибеге салыстырмалы талдау жүргізілді. Контент талдау негізінде ауыл шаруашылығындағы жазатайым оқиғалар мен жарақаттануға әкелетін қауіпті өндірістік факторлар кеңінен қарастырылды.

Зерттеудің арқасында ауыл шаруашылығындағы өндірістік жарақаттанудың себептері мен жазатайым оқиғаға әкелетін факторлар анықталып, олардың алдын алу шаралары бойынша ұсыныстар берілді.

Шетелдік тәжірибе бойынша ауыл шаруашылығындағы өндірістік жарақаттану бойынша жүргізілген зерттеулер қарастырылды. Тиісті уақыт кезеңіндегі өндірістік жарақаттану көрсеткіштерін талдай отырып, олардың экономикалық қызмет түрлеріндегі, экономиканың әртүрлі салаларындағы және жалпы мемлекеттегі динамикасы туралы қорытынды жасауға болады.

Түйін сөздер: ауыл шаруашылығы, өндірістік жарақаттану, тәуекел, еңбекті қорғау, еңбек қауіпсіздігі, кәсіби ауру, жазатайым оқиға.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-111-123>

Кіріспе

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы мәліметтері бойынша өндірістік жарақаттану мен жазатайым оқиғаларға ұшырау көптеген елдерде маңызды мәселе болып табылады. Дүние жүзі бойынша жыл сайын өндірісте жарақаттану бойынша 125 миллион жағдай тіркеледі екен. 2020 жылы Еуропалық Одақ елдерінде өндірісте 2,7 миллион өлімге әкелмейтін жазатайым оқиға және 3 355 өлімге әкелетін жазатайым оқиға болды[1].

Әлемде ауыл шаруашылығы экономиканың ең қауіпті салаларының бірі болып қала береді. Ауыл шаруашылығы секторында кәсіптік аурулардың таралуы басқа салаларға қарағанда жоғары, өйткені ауыл шаруашылығы жұмыскерлеріне әртүрлі химиялық заттар мен пестицидтердің әсер ету қаупі жоғары және олар өндірістік жарақаттарға көбірек ұшырайды.

Шетелдік еңбектерге шолу жасау арқасында ауыл шаруашылығы бүкіл әлемдегі жұмысшылар үшін ең қауіпті секторлардың бірі болып табылатындығы анықталды, ал сүт шаруашылығы бірнеше елдердегі жұмысшылар арасында жарақат алу қаупімен байланысты сала. Айталық, Франция елінің ғалымдары француз медициналық сақтандыру мәліметтерін қолдана отырып ауыл шаруашылығында кәсіби тәуекелдерді қадағалау мен мониторинг жасау бойынша TRACTOR жобасы аясында зерттеулер жасаған [2].

Түркия еліндегі ғалымдардың жүргізген зерттеулерінде тіркелмеген жұмыспен қамтудың жоғары деңгейі бар дамушы елдерде өндірістегі жазатайым оқиғалардан қорғаудың ережесі қысқа және ортамерзімді перспективада өндірістегі жазатайым оқиғалар санының азаюын көрсетпейтіндігі дәлелденген [3].

Шетелдік тәжірибеде ауыл шаруашылығындағы денсаулық сақтау саласындағы зерттеулердің көпшілігі негізінен агрохимикаттар мен пестицидтердің кәсіби зиянды әсерлеріне, сондай-ақ өндірістегі жазатайым оқиғалардың салдарына бағытталған. Алайда, бұл зерттеулердің 90% - дан астамы АҚШ-та жүргізілетіндіктен, ауыл шаруашылығы жұмыскерлерінің денсаулығын сақтау үшін кешенді тәсіл қажет, өйткені мұнда айтылғандар басқа аймақтардың, әсіресе Латын Америка жағдайынан алыс болуы мүмкін [4].

Ресейде де ауыл шаруашылығы саласында басқа салалармен салыстырғанда өндірістік жарақат алу деңгейі жоғары. Ресей Федерациясындағы жарақат деңгейі ЕО мен АҚШ елдеріне қарағанда бірнеше есе жоғары, Ресей Федерациясында кәсіби топтың мысалында өндірістік жарақаттану тәуекелдерін бағалау критерийлерін құру әдістемесі толық зерттелмеген [5].

Қазақстанда осы бағытта зерттеп жүрген мамандардың ғылыми еңбегіне шолу жасау негізінде бұл тақырыптың өзекті, зерттеуді қажет ететіндігі анықталды [6].

Дамушы елдерде ауыл шаруашылығында өндірістік жарақаттануға қатысты жүргізілген зерттеулердің көпшілігі шағын ауылдық қауымдастықтарға бағытталған, сондықтан бұл тақырыпты кең тұрғыда қарастыру қажеттілігі туындайды, осы айтылғандарды ескере келе ауыл шаруашылығында өндірістік жарақаттану туралы отандық және шетелдік жарияланымдарға шолу жасалды.

Ал Норвегияда әрбір жұмыс беруші әр қызметкерге өндірісте жазатайым оқиғалардан және кәсіптік аурулардан сақтандыруды рәсімдеуге міндетті [7].

Зерттеудің мақсаты

Бұл мақаланы жазудағы басты мақсат - Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласында өндірістік жарақаттану жағдайына талдау жасау. Ол үшін әлемнің әртүрлі аймақтарындағы заманауи ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында өндірістік жарақаттар туралы мақалалар зерттелінді, өндірістік жазатайым оқиғалар туралы статистикалық талдау жүргізілді, ауыл шаруашылығындағы өндірістік жарақаттың басты себептері анықталды.

Зерттеу әдістері. Бұл мақалада Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Республикалық Еңбекті қорғау ғылыми-зерттеу институтының бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде орындалған «Қауіпсіз еңбектің экономикалық проблемалары және Қазақстан Республикасындағы сақтандыру тетігін институционалдық қайта құру» тақырыбындағы ғылыми техникалық бағдарлама бойынша ғылыми зерттеулер нәтижесі келтірілген.

Мақаланы жазуда ғылыми таным әдісінің жалпы ұстанымдары, мәліметтерді жинау мен зерттеу, статистикалық талдау мен синтездеу, ғылыми абстракциялау әдісі қолданылды.

Зерттеуде ауыл шаруашылығындағы өндірістік жарақаттануды екі жолмен қарастырылды:

- 1) өндірістік жарақаттану мен кәсіби ауру жағдайын статистикалық материалдар негізінде зерттеу;
- 2) зерттеудің монографиялық әдісін қолдану.

Зерттеу объектісі ретінде ауыл шаруашылығындағы кәсіби тәуекелді бағалауда жазатайым оқиғалар таңдалып, Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметтері негізінде ауыл шаруашылығындағы өндірістік жазатайым оқиға жағдайына талдау жасалды.

Әдістеме.

Авторлар өндірістік жарақаттанудың алдын алу жолдарын анықтау үшін ауыл шаруашылығы саласы бойынша өндірістік жарақаттануға қатысты шетелдік тәжірибелер мен ғылыми мақалаларға шолу жасады. Бұл мақала 2013-2022 жылдардағы статистикалық деректерді сапалы бағалауға негізделген. Бұл бағалаудың мақсаты Қазақстанның еңбек қауіпсіздігіне қатысты жағдайын жариялау және ауыл шаруашылығы саласындағы жазатайым оқиғалар мен өндірістік жарақаттану себептерін анықтау болып табылады. Бағалау кезінде статистикалық мәліметтер мен төрт негізгі көрсеткіштер қолданылды.

Қазақстандағы жарақаттануды сипаттау үшін мынадай көрсеткіштер пайдаланылды: өндірістегі жарақаттану деңгейі, өліммен аяқталған өндірістегі жарақаттану деңгейі, бір жәбірленушіге шаққандағы еңбекке жарамсыздық адам-күн саны, бір жәбірленушіге шаққандағы өндірістегі жазатайым оқиғалардың материалдық салдары, бір жұмыскерге шаққандағы еңбекті қорғауға жұмсалған қаражаттың шығыстары.

Кәсіби ауру деңгейі 100000 жұмысшыға шаққандағы жарақат саны ретінде есептелді. Өлім-жітімсіз жазатайым оқиғалардың жиілігі 1000 жұмысшыға шаққандағы жарақаттар саны ретінде анықталады. Өліммен аяқталған жазатайым оқиғалардың жиілік көрсеткіші-1000 жұмысшыға шаққандағы жарақаттар саны.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Ауыл шаруашылығы саласында кәсіптік тәуекелді бағалау-оның маңыздылығын анықтау мақсатында бағаланған тәуекелді осы тәуекел критерийлерімен салыстыру процесі. Мұнда әлеуметтік құндылықтар шеңберінде рұқсат етілген деп саналатын деңгейден қолданыстағы жағдайдың қаншалықты асып кеткені бағаланған тәуекелді салыстыру үрдісі[8].

Зерттеуге сәйкес, кәсіптік тәуекелдерді бағалаудың жүйелі әдістері жоқ екені анықталды және мамандардың көпшілігі өз тәжірибелері мен білімдеріне негізделген бағалауды жүргізеді, бұл сенімді емес. Екінші жағынан, жұмыс орындарында қауіпсіздік көрсеткіштеріне қол жеткізу үшін жақсы тәжірибе де өте маңызды.

Ауыл шаруашылығы жұмыс орындарында жұмыскерлер мен қызметкерлерге қауіпсіздік туралы тиімді нұсқаулар беріліп, қауіпсіздік туралы хабардар болу керек. Осылайша, барлық жұмысшылар өздерінің жұмыс орындарындағы тәуекелдер туралы білуі керек. Бірақ осы уақытқа дейін Қазақстанда кәсіби тәуекелдерді бағалау критерийі практикалық құрал ретінде әзірленбеген. Жұмыскерді еңбек (қызметтік) міндеттерін атқару кезінде жазатайым оқиғалардан міндетті сақтандыру туралы қолданыстағы заңға және Қазақстан Республикасындағы қауіпсіз еңбек тұжырымдамасына сәйкес 2030 жылға дейін біздің елімізде экономикалық қызмет түрлері және Қазақстан Республикасының өңірлері бойынша бақылануы керек.

Қазақстан Республикасының нормативтік актілерінде өндірістік жарақаттану тәуекелі критерийлерінің болмауы, сондай-ақ мұндай тәуекелдерді есептеу үшін талдамалық құралдардың болмауы бағалау критерийлері ретінде шетелдік нұсқаларын пайдалану қажеттігін негіздейді.

Экономикалық қызмет түрлері бойынша жұмыспен қамтылғандар санын қарастырсақ, Қазақстанда 2021 жылдың бірінші тоқсанында барлық жұмыспен қамтылғандардың 55%-ын сауда саласында жұмыс жасап жүрген адамдар саны алады (4 829 мың адам), ауыл шаруашылығы (бұл салада жұмыспен қамтылғандар саны 1 155 мың адам), білім беру саласы (1 119 мың адам), өнеркәсіп (1 098 мың адам) [9].

Шетелдік тәжірибені қарастырсақ, дамушы елдердің жалпы халқының 40 пайызы ауыл шаруашылығы секторында немесе ауыл шаруашылығы саласымен байланысты қызметтерде жұмыс жасайды, ал дамыған және өнеркәсіптік дамыған елдерде бұны халықтың тек 3 пайызы ғана жасайды екен. Алайда, өнеркәсіпті дамыған елдердің өзінде ауыл шаруашылығы жұмыс күшінің едәуір бөлігін алады.

Сондай-ақ, ХЕҰ мәліметтері бойынша шамамен 374 миллион адам бүкіл әлемде өндірістік жазатайым оқиғаға ұшыраған, ал 2,8 миллион адам өндірістегі жазатайым оқиға мен кәсіби ауру салдарынан қаза тапқан[10].

Латын Америкасында өнеркәсіп секторында жұмыс жасайтын әрбір 100000 жұмыскерге шамамен 11,1 өлімге апаратын жазатайым оқиға келеді екен, ал ауыл шаруашылығында және ауыл шаруашылығына қызмет көрсететін секторда әрбір 100 000 жұмыскерге 10,7 мен 6,9 өлімге апаратын жазатайым оқиға келеді екен[11].

Сонымен қоса кейбір елдерде тау-кен өнеркәсібі, құрылыс, ауыл шаруашылығы, балық шаруашылығы сияқты маңызды салаларда өндірістегі жарақаттану саны жоғары. Алайда еңбекті қорғау мен еңбек қауіпсіздігі бойынша жүргізілген зерттеулердің көпшілігі соңғы уақытта өнеркәсіптік дамыған елдерде тұратын, әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістерді басынан өткізіп жатырған жұмысшыларға бағытталған. Дамыған елдермен салыстырғанда дамушы елдерде химия өнеркәсібі, көлік өндіру мен ауыл шаруашылығы сияқты салаларда еңбек қауіпсіздігін сақтау деңгейі төмен, ол, өз кезегінде, экологиялық және кәсіби мәселелерді одан сайын күрделендіре түседі.

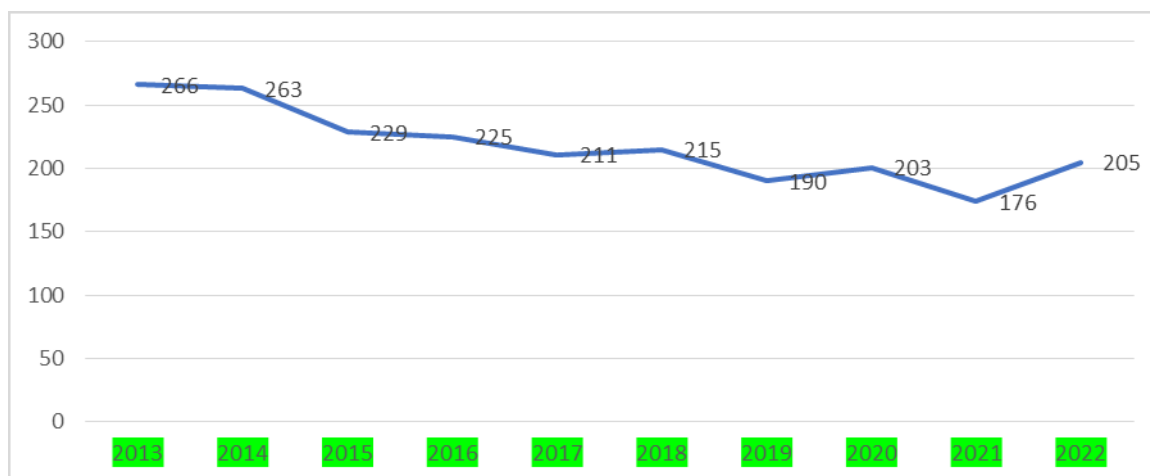
Жұмыс күші барлық салалар үшін құнды актив болып табылады және егер жұмыс күшін қорғаудың ең жақсы хаттамалары болса, аймақтың өнімділігі мен экономикалық өсуін анықтайды. Ауыл шаруашылығы саласы Қазақстандағы жұмыспен қамтудың негізгі көздерінің бірі болып табылады және жергілікті экономикада маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, сала жазатайым оқиғалардың жоғары деңгейінен зардап шегеді, бұл осы саладағы өнімділіктің жоғалуына, тұрақты мүгедектікке және тіпті өлімге әкеледі.

Кесте 1 – Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандар саны

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
барлығы, адам	262	266	263	229	225	211	215	190	203	176
алдыңғы жылмен салыстырғанда, %	92,6	101,5	98,9	87,1	98,3	93,8	101,9	88,4	106,8	86,7
ауыл, орман және балық шаруашылығы	21	17	14	8	8	13	11	15	14	7
алдыңғы жылмен салыстырғанда, %	161,5	81,0	82,4	57,1	100	162,5	84,6	136,4	93,3	50,0
Тау кен өнеркәсібі	38	38	31	40	34	28	28	25	24	31
алдыңғы жылмен салыстырғанда, %	105,6	100,0	81,6	129,0	85,0	82,4	100	89,3	96,0	129,2
Өңдеу өнеркәсібі	40	51	44	31	32	29	36	32	39	27

алдыңғы жылмен салыстырғанда, %	80,0	127,5	86,3	70,5	103,2	90,6	124,1	88,9	121,9	69,2
Электрмен қамтамасыз ету, газ беру, бу және ауа тазалау	16	13	15	8	12	9	13	10	13	15
алдыңғы жылмен салыстырғанда, %	72,7	81,3	115,4	53,3	150,0	75,0	144,4	76,9	130,0	115,4
Сумен қамтамасыз ету	3	9	12	9	12	12	11	10	7	7
алдыңғы жылмен салыстырғанда, %	37,5	30,0	133,3	75,0	133,3	100,0	91,7	90,9	70,0	100,0
Құрылыс	64	50	80	78	60	60	53	41	54	34
алдыңғы жылмен салыстырғанда, %	84,2	78,1	160,0	97,5	76,9	100,0	88,3	77,4	131,7	63,0
Көтерме және бөлшек сауда	15	17	13	12	9	5	10	10	6	5
алдыңғы жылмен салыстырғанда, %	166,7	113,3	76,5	92,3	75,0	55,6	200	100	60,0	83,3
Көлік және қоймалау	18	31	12	21	16	20	22	17	17	17
алдыңғы жылмен салыстырғанда, %	72,0	172,2	38,7	175,0	76,2	125,0	110,0	77,3	100,0	100,0
<i>Дереккөз: ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика Бюросының ресми сайты. https://www.gov.kz/memleket/entities/stat?lang=kk</i>										

1-кестеде Қазақстан бойынша түрлі экономикалық қызмет түрлері бойынша еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар кезінде қаза болғандардың саны көрсетілген. Ауыл шаруашылығында еңбек қызметімен байланысты жазатайым жағдайда қаза тапқан адамдар саны 2021 жылы 2012 жылмен салыстырғанда 3 есеге азайған, алдыңғы жылмен салыстырғанда 86,7 %-ға қысқарған.

Сурет 1-Еңбек қызметіне қарай жазатайым оқиғадан қаза тапқан адамдар саны, адам

1-суретте еңбек қызметі бойынша он жыл ішінде жазатайым оқиғадан қаза тапқандар саны берілген. 2022 жылы 2013 жылмен салыстырғанда еңбек қызметіне қарай жазатайым оқиғадан қаза тапқан адамдар саны 22,9%-ға қысқарса, алдыңғы 2021 жылмен салыстырғанда 16,4%-ға өскен.

Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы саласыда да басқа салалардағыдай жазатайым оқиғалардың белгілі бір деңгейінен зардап шегеді, бұл осы саладағы өнімділіктің төмендеуіне, жұмыскерлердің тұрақты түрде мүгедек болып қалуына, тіпті өлім жағдайына әкеледі.

Сүт бағытындағы мал шаруашылығы басқа салалармен салыстырғанда жарақаттанудың жоғары деңгейімен көрінуде, бірақ кейбір елдерде өндірістік жарақаттар туралы есептің болмауы әлі де үлкен мәселе болып табылады. Ауыр жабдықты (айталық, тракторларды) пайдаланумен байланысты жұмысшылардың жарақаттануы немесе қазаға ұшырауы осыған дейін де айтылып жүр, жаңа нәрсе емес, дегенмен, көңді өңдеу жүйелері, мал шаруашылығында фермаларда жұмыс істеу және ауыл шаруашылығы бағытындағы техникаларды дұрыс пайдаланбау әлі де заманауи фермалардағы жұмысшылардың жарақаттануы мен өліміне әкеледі.

Жұмысшылардың ірі қара малмен және ауылшаруашылық жабдықтарымен өзара әрекеттесуі кезінде жарақат алу және өлім қаупін азайту үшін қауіпсіздікке байланысты жабдықты жақсарту мүмкіндіктері бар [12].

Кесте 2 - Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандар санының үлес салмағы, пайызбен

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Барлығы, %	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
ауыл, орман және балық шаруашылығы	8,0	6,4	5,3	3,5	3,6	6,2	5,1	7,9	6,9	3,9
Тау кен өнеркәсібі	14,5	14,2	11,8	17,5	15,1	13,3	13,0	13,2	11,8	17,7
Өңдеу өнеркәсібі	15,3	19,2	16,7	13,5	14,3	13,7	16,7	16,7	19,2	15,3

Электр энергиясымен, газбен, бумен, ыстық сумен және ауаны кондициялаумен жабдықтау	6,1	4,9	5,7	3,5	5,3	4,3	6,0	5,3	6,4	8,5
Сумен жабдықтау	1,1	3,4	4,6	3,9	5,3	5,7	5,1	5,3	3,4	4,0
Құрылыс	24,4	18,8	30,4	34,1	26,7	28,4	24,7	21,6	26,6	19,3
Көтерме және бөлшек сауда	5,7	6,4	4,9	5,2	4,0	2,4	4,7	5,3	3,0	2,8
Көлік және қоймалау	6,9	11,7	4,6	9,2	7,1	9,5	10,2	8,9	8,4	9,7
ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика Бюросының ресми сайты. https://www.gov.kz/memleket/entities/stat?lang=kk										

Ауыл шаруашылығындағы жұмыстар қазіргі қоғамдағы жоғары тәуекелді кәсіби саласы екендігі анықталды. Бұл ауыл шаруашылығы жұмыстарына тән жоғары тәуекел және осы сала жұмысшыларының білім деңгейінің төмендігі сияқты көптеген себептердің жиынтығынан туындады. Қауіпсіздік көрсеткіштерін жақсартудың ең тиімді жолы апаттардың алдын алу және олар орын алғанға дейін белгісіздікті азайту болуы керек екені белгілі.

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында өндірістік жарақаттанудың басты себептері:

- техникалық себептер. Оларға көлік құралдарының, механизмдер, жабдықтардың және технологиялық үрдістердің кемшіліктері мен конструктивті кемшіліктер жатады, айталық, ескірген техникалық құралдарды пайдалану мен көлік түрлерін жүргізу;

- ұйымдастырушылық себептер: технологиялық үрдістердің бұзылуы, қажетті техникалық құжаттың болмауы, технологиялық үрдістерге қойылатын нормативтік талаптардың сақталмауы, технологиялық құжаттарда қарастырылмаған жабдықтарды, құралдар мен материалдарды қолдану, еңбекті ұйымдастырудың қанағаттандырылмаған деңгейі, еңбекті ұйымдастыруда нормалар мен қауіпсіздік ережелерін бұзу, жеке заттарын жұмыскерлердің дұрыс пайдаланбау, еңбекті қорғау жөнінен оқытуда нұсқаулардың жетіспеушілігі, еңбек қауіпсіздігіне оқытудың жоқтығы немесе жеткіліксіздігі.

- жеке себептер (психологиялық, психофизиологиялық факторлар): жеке себептерге жұмыскердің еңбек талаптарын орындауға ынтасының болмауы және жұмыскердің біліктілігінің төмендігі жатады. Сонымен қатар жұмыскердің еңбек тәртібін бұзуы, олардың алкогольдік мас күйінде трактор, комбайн және басқа да көлік құралдарын жүргізуі[13].

Осылайша, қазіргі уақытта Қазақстанда жарақаттануды сипаттау үшін мынадай көрсеткіштер пайдаланылады: өндірістегі жарақаттану деңгейі, өліммен аяқталған өндірістегі жарақаттану деңгейі, бір жәбірленушіге шаққандағы еңбекке жарамсыздық адам-күн саны, бір жәбірленушіге шаққандағы өндірістегі жазатайым оқиғалардың материалдық салдары, бір жұмыскерге шаққандағы еңбекті қорғауға жұмсалған қаражаттың шығыстары.

Кесте 3 – Экономикалық қызметтер бойынша 2022 жылдағы жазатайым оқиғалардың материалдық салдары, мың теңге

Экономика салалары	Экономикалық қызметтер бойынша жазатайым оқиғалардың материалдық салдары	Соның ішінде		
		Еңбекке жарамсыздық парағы бойынша төленді	басқа жұмысқа ауысқан кезде бұрынғы жалақыға дейінгі қосымша төлемдер сомасы	Бір реттік жәрдемақылар төленді
Барлығы	4 109 738,9	1 864 662,3	22 680,9	2 219 395,7
Ауыл шаруашылығы	37 501,2	16 468,4	219,4	20 813,4
Тау кен өндіру өнеркәсібі	1 806 455,3	566 302,9	4 866,7	1 235 285,7
Өңдеу өнеркәсібі	1 114 021,8	870 279,1	5 945,4	237 797,3
Электр энергиясымен, газбен, бумен, ыстық сумен жабдықтау	86 744,5	43 439,1	112,0	43 193,4
Сумен жабдықтау, қалдықтарды жинау	24 988,9	14 987,9	100,0	9 901,0
Құрылыс	514 653,2	104 161,4	6 258,2	404 233,6
Көтерме және бөлшек сауда	105 485,5	78 261,4	1 656,0	25 568,1
Көлік және қоймалау	187 049,0	46 040,6	1 932,6	139 075,8

ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика Бюросының ресми сайты. <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat?lang=kk>

3-кестеде 2022 жылдағы экономикалық қызметтің кейбір түрлері бойынша жазатайым оқиғалардың материалдық салдарына бөлінген қаражат көлемі берілген. Оның ең үлкен бөлігі тау-кен өнеркәсібіне, яғни 1 806 млн. теңге, өңдеу өнеркәсібіне, яғни 1 114 млн теңге, құрылысқа, 514 млн теңге, көлік саласына 187 млн. теңге бөлінген. Біз қарастырған сала - ауыл шаруашылығына 37 млн теңге бөлінген.

Кесте 4 – 2022 жылдағы Қазақстан облыстары бойынша жазатайым оқиғалардың материалдық салдары, мың теңге

облыстар	Экономикалық қызметтер бойынша жазатайым оқиғалардың материалдық салдары	Соның ішінде		
		Еңбекке жарамсыздық парағы бойынша төленді	басқа жұмысқа ауысқан кезде бұрынғы жалақыға дейінгі қосымша төлемдер сомасы	Бір реттік жәрдемақылар төленді
Қазақстан Республикасы	4 106 738,9	1 864 662,3	22 680,9	2 219 395,7

Абай	104 234,0	77 402,1	42,0	26 789,9
Ақмола	158 485,0	24 817,5	2 046,6	131 620,9
Ақтөбе	161 170,6	97 389,6	873,6	62 907,4
Алматы	103 511,0	67 980,0	34,0	35 497,0
Атырау	103 511,0	41 699,2	-	42 456,5
Батыс Қазақстан	44 131,1	20 976,7	73,0	23 083,4
Жамбыл	55 979,3	26 479,7	547,2	28 952,4
Жетісу	33 985,8	2 650,8	1 377,0	29 958,0
Қарағанды	1 438 054,5	266 956,8	8 231,9	1 162 865,8
Қостанай	75 571,4	44 303,3	-	30 368,1
Қызылорда	55 398,0	19 754,7	-	35 643,3
Маңғыстау	206 857,3	105 144,1	660,9	101 052,3
Павлодар	191 449,8	92 244,4	2 305,0	96 900,4
Солтүстік Қазақстан	15 091,2	8 329,7	-	6 761,5
Түркістан	15 694,0	6 944,0	100,0	8 650,0
Ұлытау	594 622,9	558 698,5	1 930,9	33 993,5
Шығыс Қазақстан	380 608,9	318 572,9	38,6	61 997,4
Астана қаласы	252 263,0	36 898,9	1 938,4	213 425,7
Алматы қаласы	111 815,3	36 951,0	1 517,0	73 347,3
Шымкент қаласы	23 658,1	10 468,4	64,8	13 124,9

ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика Бюросының ресми сайты. <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat?lang=kk>

4-кестеде 2022 жылдағы Қазақстан облыстары бойынша жазатайым оқиғалардың материалдық салдары келтірілген. Бұл кестеден жазатайым оқиғалардың материалдық салдарына қатысты бөлінген қаржының басым бөлігі Қарағанды өңіріне (1 438 млн.теңге), Ұлытау (594 млн. теңге), Шығыс Қазақстан облысына (380 млн.теңге), Маңғыстау өңіріне (206 млн. теңге), Павлодар (191 млн. теңге) облыстарына және Астана қаласына (252 млн. теңге) бөліненін көруге болады. Ал ең аз бөлінген өңірлер Солтүстік Қазақстан, Түркістан, (15 млн.теңге), Жетісу (33 млн.теңге)облыстары мен Шымкент қаласы (23 млн.теңге).

Өндірістік жарақаттану еңбек өнімділігіне, кәсіпорынның табыстылығына, бюджетке түсетін түсімдерге және т.б. кері әсерін тигізеді. Сондықтан кез келген әлеуметтік бағытталған мемлекет бұндай өндірістік жарақаттану мен кәсіби аурудың алдын алуға мүдделі болуы тиіс, ал егер мұндай сақтандыру жағдайы орын алса, денсаулықты қалпына келтіру және қызметкердің жұмыс орнына тезірек оралуы үшін қолдан келгеннің бәрін жасауы керек. Бұл ретте жазатайым оқиғалар мен кәсіптік аурулардан сақтандыру маңызды рөл атқарады[14,15].

Қорытынды

Ауыл шаруашылығында көктемгі егіс жұмыстарын жүргізу кезінде, сүт шаруашылығында, ірі қара мал өсіруде еңбек қауіпсіздігін сақтау мен жарақаттанудың алдын алу үшін:

- ауыл шаруашылық техникаларының, соның ішінде тракторлар және олардың базасында өздігінен жүретін механизмдер мен құрылғылардың, комбайндардың, олардың тіркемелерінің, заманауи техникалардың белгіленген мерзімде техникалық байқаудан өтуін қадағалау;

- машиналардың жылжитын және айналатын бөліктерін қорғаныш қаптапалармен қоршау;

- еңбекті қорғауды қамтамасыз ету мәселелері бойынша қажетті нормативтік-техникалық құжаттаманы әзірлеу;

- қызметкерлермен еңбекті қорғау бойынша тиісті нұсқамалармен қамтамасыз ету және оқыту жүргізу.

Бұдан басқа, қызметкерлерді жеке қорғану құралдарымен қамтамасыз ету, олардың міндетті медициналық тексеруден өтуін ұйымдастыру, сондай-ақ қызметкерлердің еңбек күн тәртібі мен еңбек қауіпсіздігін сақтауына бақылау орнату қажет.

Көптеген травматикалық факторлар мен жазатайым оқиғалардың негізгі себептері бойынша салыстырмалы көрсеткіштерді анықтауға болады.

Кәсіби тәуекелді және еңбек қауіпсіздігінің жай-күйін бағалау белгілі бір уақыт кезеңдеріндегі өндірістік жарақаттану бойынша абсолютті немесе салыстырмалы деректерді салыстыру әдісімен жүргізіледі. Өндірісті басқарудың автоматтандырылған жүйесінің буындарының біріне айналуы тиіс өндірістік жарақаттануды жедел есепке алудың және алдын алудың автоматтандырылған жүйелерін әзірлеудің болашағы зор.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ: Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Республикалық Еңбекті қорғау ғылыми-зерттеу институтының «Қауіпсіз еңбектің экономикалық проблемалары және Қазақстан Республикасындағы сақтандыру тетігін институционалдық қайта құру» тақырыбындағы зерттеу бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде орындалған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

Accidents at work statistics [Electronic resource]- 2023 – URL: https://ec.europa.eu/Eurostat/statistics-explained/index.php?title=Accidents_at_work_statistics (Date of application 02.02.2023).

2. Petit P., Bosson-Rieutort D., Maugard Ch., Gondard E., Ozenfant D., Joubert N., François O., Bonnetterre V. The TRACTOR Project: TRACking and MoniToring Occupational Risks in Agriculture Using French Insurance Health Data (MSA) //Annals of Work Exposures and Health. – 2022. – Vol. 66.-№3. – P.402-411. –URL: <https://doi.org/10.1093/annweh/wxab0823>

3. Ozdemir M.C., Isik V. Analysis of the Relationship between Unregistered Employment and Occupational Accidents in Turkey //Available at SSRN [Electronic resource] – 2022. – URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4059050> (Date of accessed 02.02.2023).

4. Levashov S.P. Analyzing and developing criteria for assessing occupational traumatism risks basing on “Best practice Code” // Health Risk Analysis. – 2017. – №2. – P.35-44. – URL: DOI:10.21668/health risk/2017.2.04.eng.

5. Левашов С.П., Шкрабак Р.В., Смирнова Н.К. и др. Профессиональный риск: методология оценки и управления // –Спб.: Проспект Науки, 2020. –288 с.

6. Ердесов Н.Ж., Сраубаев Е.Н., Серик Б. Производственный травматизм и профессиональная заболеваемость в Республике Казахстан //Медицина и экология. – 2020. — №4. – С.38-45.

7. Рахимова Г.А., Есенова Г.Ж., Алина Г.Б., Кабашева Н.В. Обзор и анализ теоретических основ страхования от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний Норвегии // Вестник Национальной Академии Науки Республики Казахстан. – 2022. – №4(398). – С.379-391. – URL:https://doi.org/10.32014/2518-1467_2022_398_4_379-391

8. Molina-Guzman L.P., Rios-Osorio L.A. Occupational health and safety in agroculture // A systematic review.Rev.Fac.Med. – 2020. – 68(4):625-38. –doi:<http://dx.doi.org/10.15446/revfacmed.v68n4.76519>

9. ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика Бюросының ресми мәліметтері [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat?lang=kk> (Қараған мерзімі 18.12.2022)

10. International Labour Office (ILO). Occupational safety and health in agriculture.Geneva: ILO; [Electronic resource]-2016 -URL: <https://bit.ly/3m3Ew3S>.

11. International Labour Office (ILO). Health and safety at work in Latin America and the Caribbean. ILO;[Electronic resource]-URL: <https://bit.ly/2HoKw7W>.

12. Gorucu S., Michael J., Chege K. Nonfatal Agricultural Injuries Treated in Emergency Departments: 2015-2019 //Journal of Agromedicine. – 2022. – Vol.27. – №1. – P.41-50. – URL: <https://doi.org/10.1080/1059924X.2021.1913271>

13. Амонжолова А.Е. Случаи травматизма в сельскохозяйственном производстве // Молодой ученый. – 2019. – № (242). – С.207-209. – URL: <https://moluch/archive/242/55779/>.

14. Гальянов И.В., Студенникова Н.С. Виды и причины несчастных случаев с тяжелыми последствиями в сельском хозяйстве и основные направления их предупреждения // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – 2015. – №27. – С.47-60.

15. Chen Y., Chen D. The review and analysis of compulsory insurance // Insurance Markets and Companies: Analyses and Actuarial Computations. – 2013. –Vol.4. –№1. – DOI: 10.13140/2.1.3751.2964.

Р.К.Сабилова¹, Г.Т.Андабаева², А.Б.Алибекова³

¹Атырауский филиал Республиканского научно-исследовательского института охраны труда, Атырауский университет им. Х.Досмухамедова Атырау, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Кызылординский открытый университет, Кызылорда, Казахстан

Производственный травматизм в сельском хозяйстве

Аннотация. Соблюдение требований охраны труда, безопасности труда работников в сельском хозяйстве обеспечивает сохранение жизни и здоровья сельского населения, снижая риск их тяжелого травматизма. На производстве, в том числе в сельском хозяйстве, производственный травматизм угрожает здоровью и даже жизни сельского населения, вплоть до преждевременной смерти.

Цель статьи - рассмотреть причины производственного травматизма работников, занятых в сфере сельского хозяйства, проанализировать статистические данные по несчастным случаям в сельском хозяйстве, дать рекомендации по его предупреждению.

Проведен анализ статистических данных по производственному травматизму и несчастным случаям в сельском хозяйстве, проведен сравнительный анализ отечественного и зарубежного опыта с обзором литературы. На основе контент-анализа широко рассматривались опасные производственные факторы, приводящие к несчастным случаям и травмам в сельском хозяйстве.

Благодаря исследованию были выявлены причины производственного травматизма в сельском хозяйстве и факторы, приводящие к несчастным случаям, даны рекомендации по мерам их профилактики.

По зарубежному опыту рассмотрены исследования производственного травматизма в сельском хозяйстве. Анализируя показатели производственного травматизма за соответствующий период времени, можно сделать вывод об их динамике в видах экономической деятельности, в различных отраслях экономики и в государстве в целом.

Ключевые слова: сельское хозяйство, производственный травматизм, риск, охрана труда, безопасность труда, профессиональное заболевание, несчастный случай.

R. K. Sabirova¹, G. T. Andabayeva², A. B. Alibekova³

¹Atyrau branch of the Republican Research Institute of Labor Protection, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³Kyzylorda Open University, Kyzylorda, Kazakhstan

Industrial injuries in agriculture

Abstract. Compliance with the requirements of labour protection, labour safety of workers in agriculture ensures the preservation of life and health of the rural population, reducing the risk of serious injury. At work, including in agriculture, industrial injuries threaten the health and even the life of the rural population, up to premature death.

The purpose is to consider the causes of industrial injuries of workers employed in agriculture, analyse statistical data on accidents in agriculture, and make recommendations for its prevention.

The analysis of statistical data on industrial injuries and accidents in agriculture was carried out, a comparative analysis of domestic and foreign experience with a literature review was carried out. Based on the Content analysis, hazardous production factors leading to accidents and injuries in agriculture were widely considered.

Thanks to the study, the causes of industrial injuries in agriculture and the factors leading to accidents were identified, recommendations on measures for their prevention were given.

Based on foreign experience, studies of industrial injuries in agriculture are considered. Analysing the indicators of occupational injuries for the corresponding period of time, we conclude about their dynamics in economic activities, in various sectors of the economy and in the state as a whole.

Keywords: agriculture, occupational injury, risk, labour protection, occupational safety, occupational disease, accident

References

Accidents at work statistics - Available at: https://ec.europa.eu/Eurostat/statistics-explained/index.php?title=Accidents_at_work_statistics (accessed 02.02.2023)

2. Petit P., Bosson-Rieutort D., Maugard Ch., Gondard E., Ozenfant D., Joubert N., François O., Bonnetterre V. The TRACTOR Project: TRACKing and MoniToring Occupational Risks in Agriculture Using French Insurance Health Data (MSA), *Annals of Work Exposures and Health*, 66(3) 402-411(2022), Available at: <https://doi.org/10.1093/annweh/wxab0823>

3. Ozdemir M.C., Isik V. Analysis of the Relationship between Unregistered Employment and Occupational Accidents in Turkey //Available at SSRN. Available at: URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4059050> (accessed 02.02.2023).

4. Levashov S.P. Analyzing and developing criteria for assessing occupational traumatism risks basing on "Best practice Code". *Health Risk Analysis*, 2, 35-44 (2017). DOI:10.21668/health risk/2017.2.04.eng

5. Levashov S.P., Shkrabak R.V., Smirnova N.K. Professional'nyj risk:metodologija ocenki i upravlenija [Occupational risk: assessment and management methodology] (Spb.:Prospekt Nauki, 2020, 288 p.) [in Russian]

6. Erdesov N.Zh., Sraubaev E.N., Serik B. Proizvodstvennyj travmatizm i professional'naja zabolevaemost' v Respublike Kazahstan [Occupational injuries and occupational morbidity in the Republic of Kazakhstan]. *Medicina i jekologija - [Medicine and ecology]*, 4, 38-45(2020). [in Russian]

7. Rahimova G.A., Esenova G.Zh., Alina G.B., Kabasheva N.V. Obzor i analiz teoreticheskikh osnov strahovanija ot neschastnyh sluchaev na proizvodstve i professional'nyh zabolevanij Norvegii [Review and analysis of the theoretical foundations of insurance against industrial accidents and occupational diseases in Norway]. *Bulletin of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 4(398), 379-391(2022). Available at: https://doi.org/10.32014/2518-1467_2022_398_4_379-391. [in Russian]

8. Molina-Guzman L.P., Rios-Osorio L.A. Occupational health and safety in agroculture. A systematic review. *Rev.Fac.Med*, 68(4), 625-38(2020). English. doi:<http://dx.doi.org/10.15446/revfacmed.v68n4.76519>

9. Qazaqstan Respublikasy Eñbek jáne halyqty äleumettik qorǵau ministriniń 2022 jylǵy 28 jeltosandaǵy № 524 bũiryǵymen bekitilgen käsıptik täuekelderdi basqaru Qaǵıdalary [Rules for occupational risk management, approved by Order of the Minister of Labour and Social Protection of the Republic of Kazakhstan dated December 28, 2022 No. 524] - Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021197> (accessed 18.02.2023) [in Kazakh]

10. International Labour Office (ILO). Occupational safety and health in agriculture. Geneva: ILO; Available at: <https://bit.ly/3m3Ew3S>.

11. International Labour Office (ILO). Health and safety at work in Latin America and the Caribbean. ILO; Available at: <https://bit.ly/2HoKw7W>.

12. Gorucu S., Michael J., Chege K. Nonfatal Agricultural Injuries Treated in Emergency Departments: 2015-2019. *Journal of Agromedicine*, 1(27), 41-50. (2022). Available at: <https://doi.org/10.1080/1059924X.2021.1913271>

13. Amozholova, A.E. (2019). Sluchai travmatizma v sel'skohozjajstvennom proizvodstve [Cases of injuries in agricultural production] *Molodoj uchenyj - A young scientist*, 242, 207-209. Available at: <https://moluch/archive/242/55779/>(Date of accessed: 25.02.2023) [in Russian]

14 Gal'janov I.V., Studennikova N.S. Vidy i prichiny neschastnyh sluchaev s tjazhelymi posledstvijami v sel'skom hozjajstve i osnovnye napravlenija ih preduprezhdenija [Types and causes of accidents with severe consequences in agriculture and the main directions of their prevention]. Nacional'nye interesy: priority i bezopasnost' [national interests: priorities and security], 27, 47-60 (2015). [in Russian]

15. Chen Y., Chen D. The review and analysis of compulsory insurance. Insurance Markets and Companies: Analyses and Actuarial Computations, 1(4) (2013), DOI: 10.13140/2.1.3751.2964.

Авторлар туралы мәлімет:

Сабирова Рысты Куандиковна – автор корреспондент, экономика кафедрасының меңгерушісі, э.ғ.к., профессор, ЕҚҰЗИАФ жетекші ғылыми қызметкері, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан; orcid.org/0000-0002-9947-6564

Андабаева Гүлмира Кенжеғалиевна – экономика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, э.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, orcid.org/0000-0003-0412-5145

Әлібекова Айгүл Бекқожақызы – экономика және басқару кафедрасының аға оқытушысы, э.ғ.к., Қызылорда ашық университеті, Қызылорда, Қазақстан, orcid.org/orcid.org/0000-0002-0647-9484

Rysty Sabirova – corresponding author, Candidate of Economic Sciences, Head of the Department of Economics, Professor, Leading Researcher of the AF NIIOT, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University Atyrau, Kazakhstan; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>.

Gulmira Andabayeva – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Economics, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0412-5145>.

Aigul Alibekova – Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer, Department of Economics and Management, Kyzylorda Open University, Kyzylorda, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0647-9484>.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Н.Н.Нурмухаметов¹, А.Б.Темирова², Ж.Б.Кенжин³

^{1,2}С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана, Қазақстан

³Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы, Астана, Қазақстан
(E-mail: ¹nurbahit73@mail.ru, ²bolat39@mail.ru, ³jaksat_22@mail.ru)

АӨК экономикасының тұрақты даму факторы ретінде өсімдік шаруашылығын әртараптандыру

Аңдатпа. Бұл мақалада ауылшаруашылығы өндірушілері қызметінің тиімділігіне тікелей әсер ететін ауылшаруашылық дақылдарын өндіру процесіне әсер ететін механизм ретінде АӨК өсімдік шаруашылығын әртараптандыру ерекшеліктерін анықтаудың заманауитәсілдері зерттеледі. Ғылымизерттеуде АӨК ауылшаруашылығы дақылдарының (өсімдік шаруашылығының) негізгі түрлері бойынша статистикалық деректерге талдау жүргізілді, олар авторлардың пікірінше, АӨК-нің маңызды шағын салаларының бірі ретінде өсімдік шаруашылығының тұрақты дамуына ықпал ететін бүгінгі жағдайды бағалауға мүмкіндік береді. Экономикалық талдау үшін 1990 жылдан 2023 жылға дейінгі республиканың егіс алаңындағы бидай, майлы және жемшөп дақылдарының үлесі сияқты ауылшаруашылығындағы монокультуралар көрсеткіштерінің динамикалық өзгерістері және АӨК өсімдік шаруашылығының орнықты дамуына қандай да бір факторлардың әсерін бағалауға мүмкіндік беретін басқа да статистикалық деректер зерттелді. Агроклиматтық аудандастыруды ескере отырып, Ақмола облысының ауылшаруашылығы дақылдарының рентабельділігі анықталды.

Қазіргі уақытта АӨК-де өсімдік шаруашылығындағы әртараптандыру қажеттілігі цифрландыру, үнемді технологияларды жүргізу сияқты сыртқы факторлардан, сондай-ақ ауылшаруашылығы өндірушілерінің өндіріс процесінің тұрақтылығына әсер ететін климаттық жағдайлардан туындайды. АӨК шағын саласы ретінде өсімдік шаруашылығының ерекшеліктерін ескере отырып, авторлар Қазақстанда бидай монокультурасының себептерін және өсімдік шаруашылығын әртараптандырудың болмауын анықтады.

Түйін сөздер: әртараптандыру, өсімдік шаруашылығы, АӨК, ауыл шаруашылығының монокультурасы, ауыл шаруашылығы өндірушілері, айналмалы экономика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-124-139>

Кіріспе

Өсімдік шаруашылығындағы әртараптандырудың артықшылықтары ұзақ уақыт бойы зерттелген, бірақ оған көшу жеткілікті қарқынмен жүрмейді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, әртараптандыруды, оның ішінде Қазақстанның өсімдік шаруашылығы өнімдерінің әлемдік нарығына қосылуын тежейтін объективті себептер бар.

Климаттық экономика және АӨК үшін жаһандық сын-тегеуріндер жағдайында әлемдік нарықтық жүйеге кіру, фермерлерді неғұрлым үнемді дақылдарды өсіруге бағдарлаудың орнына мемлекеттің халықаралық саудаға араласпау қағидаттарында ауыл шаруашылығы өнімдері үшін шекаралардың ашықтығы іс жүзінде бұл процесті тежейтін қайшылықты жағдай туындады. Сонымен қатар, азық-түлікпен қамтамасыз ету шешімінде технологияның, инновацияның және білімнің толық интеграциясы және азық-түлік жүйесінде Индустрия трансформация 4.0 баламасы жоқ. [1].

Қазіргі уақытта бидай өсімдік шаруашылығында негізгі егістік дақыл болып қала береді. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректері бойынша 2023 жылы бидай республиканың егіс алқаптарының 57,1%, ал басқа кең таралған астық дақылымен бірге арпамен 67,8% алады, ал жемшөп дақылдары 13,1% құрайды. Салыстыру үшін, 1990 жылы бидай 40%, жемдік дақылдар 31,5% құрады.

Жоғарыда айтылғандар ғылыми мақаланың мақсатын ауыл шаруашылығы дақылдарының қазіргі жағдайын зерделеу және талдау және АӨК өсімдік шаруашылығындағы әртараптандыру мүмкіндіктерін анықтау, сондай-ақ проблемаларды жалпылау және отандық агробизнес субъектілерінің ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірудің бүгінгі шындығын ескере отырып, өсімдік шаруашылығын әртараптандыру жөніндегі мемлекеттік шараларды қалыптастыру үшін ұсыныстар әзірлеу ретінде анықтауға мүмкіндік береді.

Қойылған мақсат аясында өсімдік шаруашылығының ауылшаруашылық дақылдары айналмалы экономика мүмкіндіктері жағдайында өндірістік процесті кеңейту үшін зерттеу объектісі ретінде айқындалды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы цифрлық және үнемшілтехнологияларды ескере отырып, ауыл шаруашылығындағы монодақылдардың теориялық аспектілерін зерттеуді қамтитын зерттеу міндетін қорытындылау, монодақылдарды талдау және бағалау, АӨК өсімдік шаруашылығындағы әртараптандыру бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Ауыл шаруашылығындағы қарқынды дамып келе жатқан монодақылдарды зерттеу қажеттілігі болжанады, авторлардың пікірінше, ауыл шаруашылығындағы монодақылдардың қазіргі даму жағдайын бағалау ұсынылды және Қазақстан тәуелсіздігі кезеңінде статистикалық деректермен толықтырылды, сондай-ақ авторлар АӨК өсімдік шаруашылығын өңірлік дамыту бөлінісінде егіс алқаптарын әртараптандыруға мүмкіндік беретін бірқатар бағыттарды ұсынды.

Зерттеу әдістемесі

Бұл зерттеудің әдіснамасының негізін аграрлық экономика саласындағы белгілі отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми жұмыстары, аграрлық сектордың өсімдік шаруашылығының қазіргі жағдайына және олардың даму проблемаларына қатысты ұсынылған қолданбалы зерттеулердің ұсыныстары құрады. Зерттеу әдістемесі талдаудың классикалық жалпы ғылыми әдістемесіне негізделген: жалпылау, талдау және синтез, салыстыру, статистикалық талдау, нәтижелерді графикалық бейнелеу әдістері және т. б.

Өңірлік даму тұрғысынан өсімдік шаруашылығын әртараптандыруды анықтау үшін экономикалық теорияның әдістері мен бағыттары «тәуелді даму теориясы» немесе «тәуелділік теориясы» ретінде зерттелді, бұл нақты деректерде өсімдік шаруашылығын әртараптандыру үшін Қазақстанның аграрлық секторын жіктеу әдісін қолдануға мүмкіндік берді, сыни талдау өсімдік шаруашылығын әртараптандырудағы ықтимал тәуекелдерді ескере отырып, зерттелетін құбылысқа тұжырымдамалық түсініктеме беруге мүмкіндік берді. Бұл ретте АӨК-де иелік ету тәуекелін төмендету үшін стратегияларды әзірлеу желілік және циклдік бизнес-модельдер арасындағы бизнес-тәуекел саласын тарылтуы мүмкін екенін ескеру қажет [2]. Қазіргі кезеңде стратегиялық жоспарлауда пайдаланылған зерттеу әдістері ақпаратты бағалау және жалпылау, бәсекелестік мүмкіндіктерді талдау, АӨК өсімдік шаруашылығын дамыту бағыттарын жоспарлау және әзірлеу кезеңдерінің бірі ретінде қарастырылады.

Нәтижелер және талқылау

АӨК өндірісінің тұйық жүйесі өндіріс циклінің үздіксіздігін болжайды, сондықтан қазіргі кезеңде монодақылмәселелері ауыл шаруашылығында ашық тақырып болып қала береді. Әлемдік ауқымда азық-түлікке деген қажеттіліктің артуы монодақыл стратегиясын азық-түлікке деген сұранысты қанағаттандыру тәсілі ретінде агробизнес үшін тартымды етеді.

Монокультуралық ауыл шаруашылығының артықшылығы-фермерлердің белгілі бір дақылды өсіруде сарапшы болу мүмкіндігі, өйткені олар әр маусымда өсіру процесінде бірдей қиындықтарға тап болады. Бұл ретте ауыл шаруашылығы дақылдарының осы түрімен жұмыс істеу үшін қажетті басқа да қосымша техника немесе ресурстар талап етілмейді. Монокультуралық өсімдік шаруашылығы бірнеше дақылдарды өсіруге қарағанда оңайырақ. Мұндай салыстырмалы қарапайымдылық бір дақылды өсіру әртүрлі өсімдік түрлерін өсіруге қарағанда аз күш, білім және ресурстарды қажет ететіндігімен түсіндіріледі. Мысалы, егін егуге, суаруға, зиянкестермен күресуге, жинауға және т. б. әртүрлі қажеттіліктері бар өсімдіктердің бірнеше түріне күтім жасау қажет болған кезде көп дақылды егіншілікпен салыстырғанда далалық техника әлдеқайда аз қажет.

Сонымен бірге монодақылдың теріс жағы көрінді:

- 1) топырақ құнарлылығының төмендеуі және оның деградациясы;
- 2) қолайсыз ауа райы жағдайларына байланысты барлық егіннің жоғалуына не өнім бағасының төмендеуіне байланысты экономикалық тәуекелдер;
- 3) тозаңдандыратын жәндіктер санының азаюын қоса алғанда, қоршаған ортаға теріс әсер ету;
- 4) өсімдіктерді қорғау құралдарын, тыңайтқыштарды артық пайдалану;
- 5) зиянкестердің көбеюі және т. б.

Монокультуралық егіншіліктің салдарын азайту тәсілі өсімдік шаруашылығын әртараптандыру болып табылады, ол ауыл шаруашылығы өндірісін бір дақылдан басқа дақылдарға қайта бөлуді көздейді. Бұған қажеттілік бидай монокультурасын өсіруден болатын тәуекелдің төмендеуімен, тұтынушылардың өзгеріп отырған сұранысына, сыртқы күйзелістерге жауап беруімен және жақында климаттың өзгеруіне байланысты ресурстардың төмен құнды тауарлардан жоғары құнды тауарларға ауысуымен түсіндіріледі.

Бидайдың монодақылды өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басынан бастап біртіндеп өсе бастады. 1-кестедегі мәліметтерден көріп отырғанымыздай, бидай 2004-2010 жылдары жалпы егіс алқабының 66-69% ең үлкен мәнге ие болды. Шамамен осы жылдары жемшөп дақылдарының ауданы отыз жылдық ең төменгі деңгейге дейін төмендеді, 2006 жылдан 2012 жылға дейін оның үлес салмағы 12,5%-дан аспады. Қазір бұл көрсеткіш қайтадан 13,1% - ға дейін төмендейді.

Кесте 1

Республиканың егіс алаңындағы бидай, майлы және жемшөп дақылдарының үлесі 1990 жылдан 2023 жылға дейін

Өнім	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2010	2015	2020	2023
Бидай	40,0%	43,8%	62,4%	68,6%	67,6%	68,0%	67,0%	66,5%	56,0%	53,9%	57,1%
майлы дақылдар	0,8%	1,9%	2,8%	3,6%	4,1%	3,5%	4,5%	8,2%	9,6%	12,9%	11,7%
Жемшөп дақылдары	31,5%	30,6%	17,4%	12,9%	12,3%	12,3%	12,4%	11,9%	16,6%	14,2%	13,1%

Ескерту: авторлар [3] дереккөз негізінде құрастырған

1991 жылы қоғамдық-экономикалық формацияның өзгеруі және 1992-1993 жылдардағы ауылдағы жекешелендіру ескі шаруашылықаралық байланыстардың жоғалуына және әлемдік азық-түлік нарығының қажеттіліктеріне бағытталған өндірістің қайта құрылуына әкелді. Мұның бәрі 2008-2013 жылдардағы әлемдік экономикалық дағдарыс жағдайында болды, бұл халықтың нақты табысының төмендеуіне әкелді, бұл арзан, үн өнімдерін тұтынуды арттырды. Әлемдік ауқымдағы халықтың үздіксіз өсуі, бидайға тұрақты сұраныс, қазақстандық аграрийлерде бар оны өсіру тәжірибесі және Кеңес заманынан қалған оны

сақтау үшін жеткілікті инфрақұрылымның болуы бидай сынасын ұлғайту үшін қолайлы жағдайлар жасады.

Елде егістік алқабы 25 млн. гектардан асады, бұл ауыл шаруашылығы дақылдарының әртүрлі түрлерін өсіруге мүмкіндік береді. Қазақстан-астық бойынша әлемдегі ең ірі держава. Соңғы 10 жылда астық экспортының орташа көлемі 3-тен 10 млн. тоннаға дейін болды [4]. Егер 1990 жылы жалпы егіс алқабындағы бидайдың үлес салмағы 40% -ды құраса, 2005-2007 жылдары ол 68% -ға жетті. 2023 жылы бидай сынасы жоғары болып қалады және 57,1% -дан асады. 2-кестеде келтірілген ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша соңғы 5 жылда бидай алқаптарының өсуі және жемдік дақылдар алқабының төмендеуі байқалады. Соңғы жылдары дәнді дақылдармен салыстырғанда майлы дақылдар жоғары «маржаны» көрсетеді. Алайда, 2023 жылы майлы дақылдардың 6 жылдық минимумына қол жеткізілді. Бұл өсімдік шаруашылығын әртараптандырудағы нарықтық механизмдердің тиімсіздігі туралы көп айтады.

Кесте 2

2017 жылдан 2023 жылға дейін Қазақстан Республикасының егіс алаңындағы дақылдардың кейбір түрлерінің үлесі

Өнім	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж.
Бидай	51,6%	53,9%	56,4%	55,1%	57,1%
Майлы дақылдар	12,9%	12,9%	13,5%	14,8%	11,7%
Жем-шөп дақылдары	14,8%	14,2%	13,6%	13,3%	13,1%

Қазіргі жағдайдың негізгі экономикалық себептерінің бірі экономикалық теорияның «тәуелді даму теориясы» немесе «тәуелділік теориясы» сияқты бағытын сипаттайды. Тәуелділік теориясы 1950 жылдары неолибералды экономикалық көзқарастарға реакция ретінде пайда болды және 1970 жылдардан бастап танымал болды. Бұл әлемдік экономикалық жүйені жекелеген ұлттық экономикалардың жиынтығы ретінде емес, біртұтас тұтастық ретінде зерттеудің теориялық тәсілі. Осы тәсіл аясында «орталық», «жартылай периферия» және «периферия» ұғымдары әртүрлі аймақтар мен елдерді олардың рөлі мен әлемдік экономикаға қосқан үлесіне қарай жіктеу үшін қолданылады.

Егер елдердің жіктелуін қарастыратын болсақ, онда әр елдің сипаттамасы оның белгілі бір елдер тобына кіру санатын анықтайды.

Орталық елдер - бұл әлемдік экономикада жетекші орынға ие дамыған, индустриалды-технологиялық дамыған елдер. Олар инновацияның, технологиялық дамудың және қаржылық қуаттың жоғары деңгейіне ие. Орталық әлемдік нарық пен ресурстарды бақылауға, сондай-ақ капитал мен технология экспортына ұмтылады. Мысалдар: АҚШ, Еуропалық Одақ, Жапония.

Жартылай перифериялық елдер орталық пен периферия арасында орналасқан. Олардың перифериямен салыстырғанда даму деңгейі жоғары, бірақ әлі де орталық елдерге тәуелді. Жартылай периферияда кейбір өнеркәсіптік салалар мен ресурстар болуы мүмкін, бірақ олардың әлемдік экономикаға әсері орталық елдердегідей күшті емес. Мысалдар: Бразилия, Қытай, Үндістан, Ресей.

Шеткі елдер-ең аз дамыған және Орталыққа тәуелді аймақтар. Олар көбінесе орталық елдер үшін шикізат, арзан жұмыс күші және басқа ресурстармен қамтамасыз етеді. Перифериялық елдерде әдетте айтарлықтай өнеркәсіптік даму және жоғары технологиялық әлеует жоқ. Шеткі экономика көбінесе шикізат бағасының өзгеруіне және экономикалық күйзелістерге ұшырайды. Мысалдар: Африка елдерінің көпшілігі, Латын Америкасының кейбір елдері, Орталық Азия.

Бұл терминдер әлемнің әртүрлі аймақтары арасындағы қатынастарды, орталықтың жартылай периферия мен периферияға әсерін түсіндіру және талдау және жалпы әлемдік экономикалық жүйенің динамикасын түсіну үшін қолданылады.

Мақала авторларының пікірінше, тәуелді даму тұжырымдамасының негізгі белгілері экономиканың аграрлық-шикізаттық сипаты, олигархиялық басқару жүйесі, мемлекеттік құрылымдардың сыбайлас жемқорлық, «ақылдың ағуы», индустрияландыру болып табылады. Жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшу кезінде ел әлемдік еңбек бөлінісі жағдайында экономиканың әртараптандырылмауына ие бола отырып, қазіргі әлемдік экономикаға интеграцияланады. Тең емес халықаралық еңбек бөлінісі тәуелді елдің экспортқа бағытталған ауыл шаруашылығы мен тау-кен жұмыстарына күш-жігерін шоғырландыруға әкеледі.

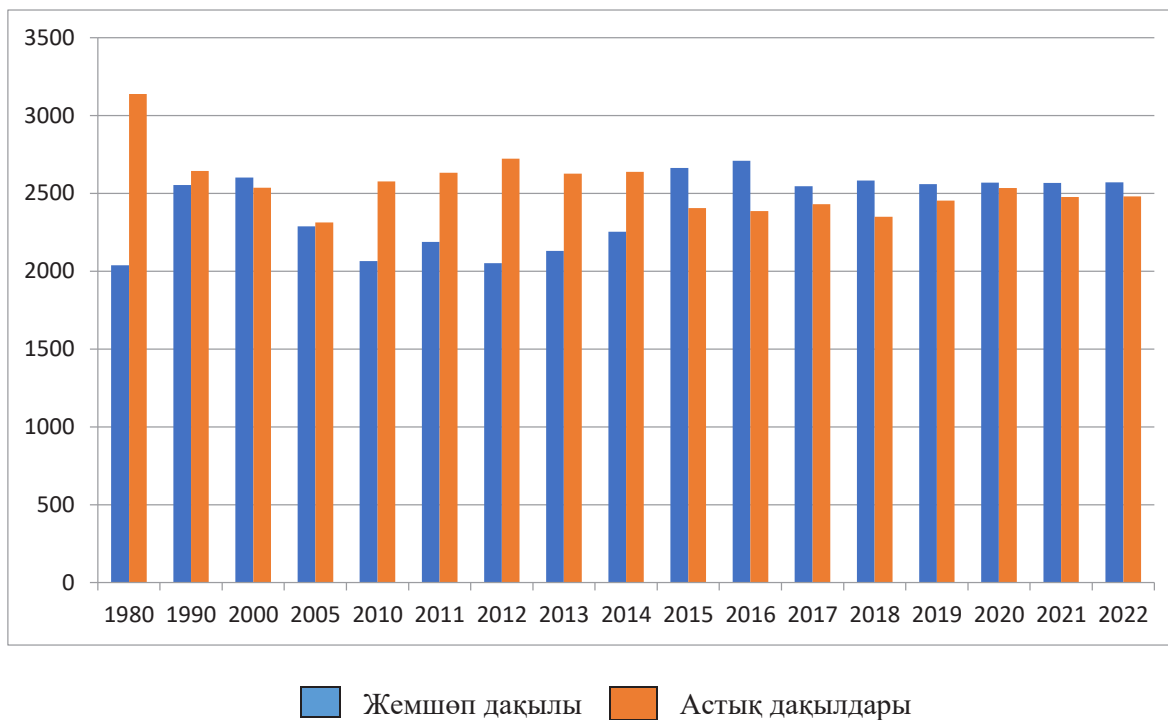
Жоғарыда айтылғандар соңғы 30 жылдағы Қазақстан экономикасының сипаттамасына толық сәйкес келеді және бидайда жалғасып жатқан мамандануды түсіндіреді. Бұл сондай-ақ, Үдемелі индустриялық-инновациялық даму мемлекеттік бағдарламасының мақсаттарына қол жеткізбеуді түсіндіреді. Неолиберализмнің экономикалық саясатының нәтижесінде Қазақстан 1991 жылдан бастап әлемдік экономикалық жүйенің шетінде болды, өнеркәсіптік капиталдың едәуір бөлігін жоғалтты және инновациялық дамудың негізгі факторы ретінде адами капиталды жоғалтуды жалғастыруда.

Мемлекеттік деңгейде өсімдік шаруашылығын әртараптандыру фермерлердің қандай дақылдарды өсіретініне және оларға бірінші кезекте ішкі нарықта қажеттілік бар-жоғына қарамастан, сыртқы нарықтарға бағдарлана отырып, пайда табу призмасы арқылы қарастырылуда. Нәтижесінде мал шаруашылығы ретінде ауыл шаруашылығының маңызды саласы ол үшін берік жем-шөп базасын құруға қарамастан дамиды. ҚР АШМ деректері бойынша қазіргі уақытта бір шартты басына 14 центнер жемшөп бірлігі өндіріледі, бұл зоотехникалық нормадан 2 есе төмен. Жайылымдардың өнімділігі 7,5 ц / га болғанда, елімізде жайылымдық жемшөптің жемшөп қоры 67,5 млн. тоннаны құрайды. Іс жүзінде жайылымдарда 12,5 млн.шартты мал басы жайылады, оларды 91,2 млн. тонна жайылымдық Жем жеуі тиіс. Жем тапшылығы 23 млн. тоннадан асады. Бұл жағдай жануарлардың өнімділігіне әсер етеді.

2-кестенің деректерінен көріп отырғанымыздай, соңғы 5 жылда елдің жалпы егіс алқабындағы жемшөп дақылдарының үлесі жыл сайын 2019 жылғы 14,8% - дан 2023 жылы 13,1% - ға дейін төмендеді.

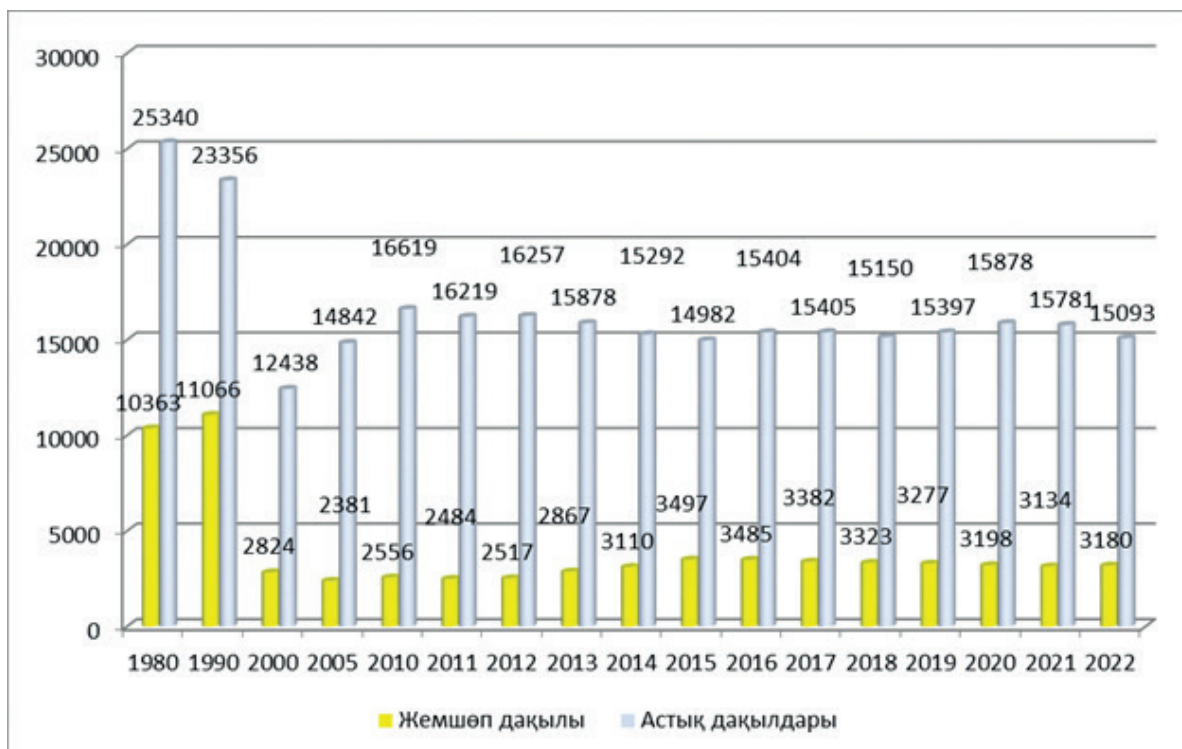
Ауыл шаруашылығының өзара байланысты салаларындағы көрсетілген диспропорция анағұрлым жоғары технологиялық өндірістер бойынша азық-түлік импортының жоғары үлесін сақтауға алып келеді. Орта есеппен бес жыл ішінде мал шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу өнімдері бойынша импорттың ең көп үлесі ірімшіктер мен сүзбеге (46%), шұжық өнімдеріне (41%), ет және ет-өсімдік консервілеріне (42%) және сары майға (36,4%) тиесілі. Талдау көрсеткендей, ішкі азық - түлік нарығында импорттың көп бөлігі бар, сонымен қатар отандық кәсіпорындарда дәстүрлі түрде өндірілген азық-түлік тауарларының түрлері бойынша-сары май мен өсімдік майы, ірімшіктер мен сүзбе, шұжық өнімдері мен қант, жеміс-көкөніс және ет консервілері. Бұл ретте елде өндірілетін ауыл шаруашылығы өнімін қайта өңдеудің төмен үлесі және қайта өңдеу кәсіпорындарының өндірістік қуаттарының жүктелмеуі байқалады.

Ауыл шаруашылығын дамытуда шамамен бір мезгілде ұқсас бастапқы мүмкіндіктерге ие болған Қазақстанмен мемлекеттің оң үлгісі бар. Беларусь Республикасының мысалында елдің азық-түлік қауіпсіздігін ескере отырып, ауыл шаруашылығы салаларының жоспарлы дамуын және қосылған құны жоғары ауыл шаруашылығы өнімдерін сыртқы нарықтарға сатуға бағдарлануын байқауға болады. Мысал ретінде 2, 3-суреттерде Беларусь Республикасы мен Қазақстан Республикасының 1980-2022 жылдардағы дәнді және жемшөп дақылдарының алқаптары туралы деректер келтірілген.

Сурет 1 - 1980-2020 жылдардағы Беларусь Республикасындағы дәнді және жемшөп дақылдарының алаңы

Ескерту: авторлар [3] дереккөз негізінде құрастырған.

Сурет 2 - 1980-2022 жылдардағы Қазақстан Республикасындағы дәнді және жем-шөп дақылдарының алаңы

Ескерту: авторлар [3] дереккөз негізінде құрастырған.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерден Беларусь Республикасында дәнді дақылдар мен жемшөп дақылдарының арақатынасы 1990 жылдан 2022 жылға дейін іс жүзінде өзгермегенін және шамамен 1-ден 1-ге дейін екенін көруге болады. Осы уақыт аралығында Қазақстан Республикасында бұл арақатынас 1990 жылы 0,47-ге 1-ді құрады, 2022 жылы арақатынас өзгерді және 0,20-ға 1-ді құрайды немесе дәнді дақылдармен салыстырғанда жемшөп алаңы 2,3 есе азайды.

Беларусь Республикасы ТМД елдері арасында жан басына шаққанда ет (сою салмағында) және сүт өндіру бойынша бірінші орында тұр. Беларусь Республикасының мал шаруашылығы өнімдері Шұжық өнімдері мен сүт өнімдері түрінде Қазақстанда кеңінен ұсынылғаны кездейсоқ емес.

Осылайша, егіс алқаптарында бидай мен дәнді дақылдардың жоғары үлесінің қалуының себебі мемлекеттік экономикалық араласу мен реттеудің қысқаруымен «еркін нарық» экономикалық саясатының моделіне байланысты Қазақстанның әлемдік экономикадағы орны мен рөлі болып табылады. Ағымдағы экономикалық саясатты сақтау республиканың ауыл шаруашылығының толыққанды дамуын тежеуді жалғастыратын болады.

COVID-19 пандемиясы ретінде болып жатқан жаһандық катаклизмдер, өсіп келе жатқан әскери қақтығыстар, қарулы қақтығыстар қауіпі және «экономикалық соғыстар» жаһанданудың интеграциялық процестерінің нәзіктігін көрсетті. Ұлттық экономикалардың Халықаралық еңбек бөлінісі, капиталдың, тауарлардың, технологиялардың және жұмыс күшінің әлемдік нарыққа ену арқылы еркін қозғалысы қағидаттарындағы өзара байланысы ұлттық экономикалардың жалпыға бірдей тәуелділігіне әкелді. Әлемде тауарлардың үздіксіз қозғалысын қамтамасыз ететін өзара байланыстар тізбегі бір түнде үзіліп, планетаның бір бөлігінде тауардың тапшылығын, ал екінші бөлігінде оның артық өндірілуін тудыруы мүмкін. Әлемдік еңбек бөлінісі қағидаттарының әділдігі және протекционизмнің пайдасы мәселесі тағы да жетекші экономистердің күн тәртібінде болды. Соңғы 10 жылда жаһандану үдерісіне арналған ғылыми жұмыстардың саны артты. Осыған байланысты елдің азық-түлік қауіпсіздігі мен өзін-өзі қамтамасыз ету мәселесі өзекті бола түсуде.

ФАО-ның халықаралық азық-түлік ұйымының нормативі, егер ел халқы отандық азық-түлікпен кемінде 85% қамтамасыз етілсе және бұл өнімдер экологиялық таза және денсаулыққа пайдалы болса, азық-түлік қауіпсіздігіне қол жеткізілетінін айтады.

Қазақстанда өз өндірісі ұн, жаңа піскен жұмыртқа, жарма, күріш, қызыл ет және құс еті, өсімдік майлары, сондай-ақ макарон және басқа да ұн өнімдері сияқты өнімдер бойынша 85% - дан астам сұранысты жабады. Сонымен қатар, өз өндірісі 85% - дан аз сұранысты қамтамасыз ететін тауар тобы бар. Бұл өнімдер: май шамамен 70%, ірімшік және сүзбе 55%, шұжық шамамен 65%, жеміс-көкөніс шырындары 50%, қант 36%.

Мемлекеттік деңгейде бидай алқаптарын қысқарту қажеттілігі туралы кемінде 11 жыл айтылады. Президент Қасым-Жомарт Тоқаев жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауында Біз үшін перспективалы бағыттар: ет, сүт және астықты терең өңдеу, өнеркәсіптік жылыжай шаруашылығын дамыту басымдықта болуы тиіс екенін атап өтті. Бұл ретте отандық агроөнеркәсіп кәсіпорындарының әлеуеті туралы ұмытпауымыз керек. Мұнда Солтүстік Қазақстан облысының үлгісі көрсетілген, онда 100-ден астам ірі сүт-тауар фермалары салынуда. Фермерлердің кәсібилігі және мемлекеттік қолдаудың тексерілген құралдарын қолданумен бірге жемшөп базасының болуы жақсы нәтиже береді.

Бұл тәжірибені құс фабрикаларың, көкөніс қоймаларын және етті мал шаруашылығы кәсіпорындарын салуға тарату керек[6]. Үкіметке егіс алқаптарын әртараптандыруды қамтамасыз ететін фермерлер үшін ынталандыру тетіктерін әзірлеу тапсырылды. Үкіметке және облыс әкімдеріне барлық жерлерге мұқият түгендеу жүргізу, олардың ауыл шаруашылығы айналымына енгізу әлеуетін анықтау тапсырылды. Түгендеу қорытындысы бойынша әр өңірде ауыл шаруашылығы дақылдарын әртараптандыру жоспары болуға тиіс.

Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2020 жылғы 30 наурыздағы № 107 бұйрығымен бекітілген Өсімдік шаруашылығы өнімінің шығымдылығы мен

сапасын арттыруды субсидиялау қағидаларына сәйкес басым дақылдардың тізбесін және субсидиялар нормаларын ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінде мақұлдаудан өтетін облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың әкімдіктері айқындайды.

3-кестеде 2017 жылдан бастап Солтүстік Қазақстанның 3 негізгі астық егетін өңірінде басым дақылдардың тізбесі қалай өзгергені көрсетілген. 2022 жылдан бастап жоғарыда аталған барлық облыстарда Басым дақылдар тізімінен Жемшөп дақылдары алынып тасталды, бұл жемшөптің тапшылығы мен қымбаттығы аясында бұл шешімді даулы етеді. Ақмола облысында тек төрт майлы дақыл, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарында майлы дақылдар мен қарақұмық қалды.

Кесте 3

2017 жылдан 2022 жылға дейін Солтүстік Қазақстан облыстарында басым дақылдардың тізбесі

Облыс	Облыс әкімдігінің қаулылары	Басым дақылдардың тізбесі	Өлшем бірлік.	Субсидиялар нормасы, теңгемен
Ақмола облысы	24 қараша 2017 жыл	Шабындық және жайылымдық жерлерді шалғындау және (немесе) түбегейлі жақсарту мақсатында егістікке бірінші жылы себілген көпжылдық шөптер	га	2 463
		Сүрлемдегі жүгері	га	3 700
		Бір жылдық шөптер (дәнді дақылдарды қоспағанда)	га	2 400
		Күтңмдегі топырақ жағдайында өсірілетін көкөніс дақылдары	га	17 993 984
	29 қыркүйек 2022 жыл	Күнбағыс	га	19 750
		Зығыр	га	18 000
		Рапс	га	6 500
		Мақсары	га	15 000
Қостанай облысы	25 қаңтар 2018 жыл	Сүрлемдегі жүгері	га	10000
		Сүрлемге арналған күнбағыс	га	10000
		Қант қызылшасы (фабрикалық)	тонна	6000
		Бір жылдық шөптер	га	7000-9000
		Көпжылдық шөптер	га	7000-8000
		Майлы дақылдар	тонна	8500-11000
	7 сәуір 2022 жыл	Күнбағыс	тонна	20800
		Қарақұмық	тонна	15000

Солтүстік Қазақстан облысы	2 мамыр 2018 жыл	Майлы дақылдар (рапс, күнбағыс, зығыр, қыша, соя)	тонна	7500
		Егістікке және (немесе) шабындық және жайылымдық жерлерді шалғындау және (немесе) түбегейлі жақсарту мақсатында бірінші жылы егілген көпжылдық шөптер	га	4000
		Бір жылдық шөптер (дәнді дақылдарды қоспағанда)	га	2000
		Сүрлемдегі жүгері	га	10000
		Сүрлемге арналған күнбағыс	га	10000
		Қант қызылшасы	тонна	5000
	2 қыркүйек 2022 жыл	Рапс	тонна	24125
		Күнбағыс	тонна	11650
		Зығыр	тонна	22050
		Қыша	тонна	21325
		Рыжик	тонна	26850
		Соя	тонна	17425
		Сурепица	тонна	20050
		Қарақұмық	тонна	14500

Ескерту: авторлар [5] дереккөз негізінде құрастырылған

Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша, Ақмола облысында майлы, дәнді-бұршақты және жарма дақылдарын өсірудің ең үлкен алаңы 2017-2018 жылдарға тиесілі, өйткені осы жылдары мемлекеттік қолдау субсидиялар түрінде әрекет еткен болатын. 2018 жылдан бастап осы дақылдарды басымды бағыттағы дақылдардан алып тастауымен және оларға субсидиялардың тоқтатылуымен байланысты, аталмыш дақылдарды егетін алқаптардың біртіндеп қысқаруы, ал тары мен қарақұмықты егістіктен мүлдем шығарып тастағаны байқалады [3].

Нормативтік-құқықтық актілерді талдау бойынша 2017 жылы Ақмола облысы әкімдігі деңгейіндегі ауыл шаруашылығы дақылдарының тізбесін регламенттейтін құжаттар әкімдіктің қаулысы болып табылатынын көрсетеді, оған сәйкес тізбеге 4-кестеде көрсетілген барлық ауыл шаруашылығы дақылдары: жасымық, рапс, зығыр, күнбағыс, соя, дәнді-бұршақты дақылдар және тары кіреді [7].

2017 жылдың 24 қарашасынан бастап басымды дақылдар: егістікке және (немесе) шабындық және жайылымдық жерлерді шалғындау және (немесе) түбегейлі жақсарту мақсатында бірінші жылы егілген көпжылдық шөптер, сүрлемге жүгері, бір жылдық шөптер (дәнді масақ дақылдарын қоспағанда) және күтілетін топырақ жағдайында өсірілетін көкөніс дақылдары көрсетілген.

2022 жылдан бастап Ақмола облысы әкімдігінің жаңа қаулысымен басым дақылдардың тізбесінен барлық жемшөп дақылдарын алып тастай отырып, тізімді тек 4 дақылға дейін азайтқан.

Өсімдік шаруашылығындағы әртараптандыруды талдау ауыл шаруашылығы дақылдарының рентабельділігін анықтау кезінде мүмкін болады. Өсіру үшін дақылдарды таңдағанда, ауылшаруашылық тауар өндірушісі қазіргі нарық жағдайында ауыспалы егісті әртараптандырудың экономикалық тиімділігіне назар аударуға тырысады. Ірі ауыл шаруашылығы өндірушілерінің технологиялық карталарының негізінде 2019-2021 жылдар аралығында Ақмола, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарында агроклиматтық аудандастыруды ескере отырып, кейбір ауыл шаруашылығы дақылдарының

рентабельділігінің жиынтық кестесі жасалды. Дақылдарды бөлу аталған облыстардың агроклиматтық ресурстарының ғылыми-қолданбалы анықтамалықтары негізінде жүргізілді, ол 5-кестеде көрсетілген. Сонымен қатар, ауылшаруашылық дақылдарын өндіру процесі әртүрлі егіншілік әдістерінің негізінде дами алады. Айналмалы цикл экономикасының моделі шеңберінде пайдалы қазбалар кен орындарын игеруден, шикізат пен энергия ресурстарын, содан кейін компоненттерді өңдеуден бастап, аралық және дайын өнімдерді дайындаудан, яғни кезең-кезеңмен тұйық цикл жүреді: өндіріс, оны тасымалдау, сату, түпкілікті тұтынушыға жеткізу және пайдалану жүзеге асырылады, ал өмірлік цикл соңында пайдаланылған өнімді жинау және сатудан кейінгі қалпына келтіру операциялары орындалады [8].

Кесте 4

Ауыл шаруашылығы дақылдарын агроклиматтық аудандастыру және олардың рентабельділігі

Дақылдар	Рентаб., %	Ауыл шаруашылығы дақылдарын агроклиматтық аудандастыру, аудандар		
		Ақмола облысының аудандары	Қостанай облысының аудандары	Солтүстік Қазақстан облысының аудандары
жасымық	33%	Бұланды Бурабай Зеренді Сандықтау	Жангелді ауданын қоспағандағы барлық аудандар (орталық, оңтүстік) Амангелді (оңтүстік); Арқалық қ. а. (оңтүстік-батыс)	Барлық аудандар
соя	47%	Аршалы Егіндікөл Жарқайың Қорғалжын Целиноград	Қостанай (оңтүстік) Денисовский (оңтүстік-Шығыс) Қарасу (оңтүстік-батыс) Әуликөл Тарановский Жітіқара Қамысты Наурызым (солтүстік, оңтүстік) Жангелді (солтүстік шеті) Амангелді (солтүстік) Арқалық қ. а. (солтүстік-шығыс)	Ақжар Ғ. Мүсірепов Есіл Тайынша Тимирязевский Уәлиханов Шал ақын

күнбағыс	20-24%	Ақкөл Астрахан Атбасар Еңбекшілдер Ерейментау Есіл Жақсы Шортанды Аршалы Егіндікөл Жарқайың Қорғалжын Целиноград	Жангелді ауданын қоспағанда барлық аудандар (орталық, оңтүстік) Амангелді (оңтүстік); Арқалық қ.а. (оңтүстік-батыс)	Барлық аудандар
	65%	-	Жангелді (орталық, оңтүстік) Амангелді (оңтүстік); Арқалық қ.а. (оңтүстік-батыс)	-
қыша	41%	ғылыми және қолданбалы анықтамада жоқ		
майлы зығыр	46-62%	Бұланды Бурабай Зеренді Сандықтау Ақкөл Астрахан Атбасар Еңбекшілдер Ерейментау Есіл Жақсы Шортанды Аршалы Егіндікөл Жарқайың Қорғалжын Целиноград	Жангелді ауданын қоспағанда барлық аудандар (орталық, оңтүстік) Амангелді (оңтүстік); Арқалық қ.а. (оңтүстік-батыс)	Барлық аудандар
қарақұмық	61%	Аршалы Егіндікөл Жарқайың Қорғалжын Целиноград	Қостанай (оңтүстік) Денисовский (оңтүстік-шығыс) Қарасун (оңтүстік-батыс) Әуликөл Тарановский Жітіқара Қамысты Наурызым (солтүстік, оңтүстік) Жангелдин (солтүстік шеті) Амангелді (солтүстік) Арқалық қ. а. (солтүстік-шығыс)	Ақжар Ғ. Мүсірепов Есіл Тайынша Тимирязевский Уәлиханов Шал ақын (аяздан зақымдану қаупі бар)

Мақсары, қарақұмық, зығыр майы ең жоғары рентабельділікті, яғни 60%-дан жоғары көрсеткішті, қыша мен сояның өндіріс рентабельділігі 40%-дан жоғары, жасымық 30%-дан астам және күнбағыс 20-24% көрсетті. Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша 2021 жылы күнбағыстың үш облыс бойынша орташа рентабельділігі 75%, қалған майлы дақылдар - 73%, дәнді және бұршақ дақылдары – 54% құрады.

Климаттың өзгеруі мен жаһандық жылыну жағдайында өсімдік шаруашылығын әртараптандырудағы мемлекеттің рөлі маңызды. Мемлекет ауылшаруашылық өндірісінің әртүрлілігіне ықпал ететін жағдайлар жасауда және жаңа жағдайға бейімдеуде шешуші рөл атқара алады. Бұл ретте ауыл шаруашылығы өндірушілерін реттеу процесі оларды қаржыландыру тұрғысынан маңызды мәнге ие екенін ескеру қажет. Сондықтан ғылыми мақаланың авторлары Ақмола облысының мысалында келтірілген өсімдік шаруашылығын әртараптандыруға мемлекеттік ынталандырудың әсерін анықтады (5-кесте).

Кесте 5

2015-2020 жылдары Ақмола облысының жалпы егіс алаңындағы ауыл шаруашылығы дақылдары алаңдарының серпіні

№ р/с	Дақылдар атауы	Ақмола облысында жиналған алаңдар, мың га							
		2015 ж.	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.
1	бидай	3 580,3	3 833,8	3 680,8	3 592,6	3 583,1	3 657,5	3867,7	4023,1
2	арпа	442,6	401,1	455,3	563,3	705,8	644,9	687,3	701,2
3	ноқат	0,2	0,2	1,0	4,5	2,5	1,0	1,6	2,7
4	бұршақ	9,7	7,4	13,2	15,0	11,5	15,0	15,7	17,3
5	жасымық	деректер жоқ	деректер жоқ	99,6	76,3	26,1	13,6	14,1	15,7
6	тары	1,1	1,9	0,8	1,4	0,9	0	1,2	1,3
7	рапс	18,0	13,1	23,1	51,1	46,7	18,3	18,2	19,5
8	зығыр бұйра	170,4	159,0	182,4	182,4	161,4	157,3	173,7	181,8
9	күнбағыс	28,0	30,1	56,1	29,1	25,6	21,3	27,3	28,1
10	соя	0,9	0,5	0,3	0,3	2,7	0,7	1,3	2,7
11	қарақұмық	0,9	1,3	4,2	0,5	0,2	0	4,2	3,6
12	мақсары	0	0	0,1	0	0,1	0	0	0,2

Ескерту: авторлар [4] дереккөз негізінде құрастырған

Мемлекет институттарының өсімдік шаруашылығын әртараптандыруға әсер етуінің басты жолдары келесідей анықталған:

1. Мемлекет мәдениеттердің әртүрлілігін ынталандыратын саясат пен ережелерді әзірлеп, енгізе алады. Бұған субсидиялар, салықтық жеңілдіктер, несиелер және жаңа немесе сирек кездесетін дақылдарды енгізетін фермерлерге қолдау көрсетудің басқа шаралары кіруі мүмкін.

2. Фермерлерге әртараптандырудың артықшылықтары, дұрыс дақылдарды таңдау, оларға күтім жасаудың технологиялары мен әдістері туралы білім беру бағдарламалары мен кеңестерін ұсыну, олардың білімі мен дағдыларын жақсартуға көмектеседі.

3. Қоймалар, қайта өңдеу кәсіпорындары және логистикалық жүйелер сияқты инфрақұрылымды дамыту табысты әртараптандыруға ықпал етуі мүмкін. Бұл фермерлерге әртүрлі өнімдерді сақтауға, өңдеуге және жеткізуге көмектеседі.

4. Жаңа дақылдардың өнімдерін маркетинг пен жылжытуды қолдау фермерлерге өз өнімдері үшін нарықтар мен сатып алушыларды табуға көмектеседі.

5. Мемлекеттік қаржыландыру және гранттар беру фермерлерге өз бизнесін әртараптандыруға және жақсартуға инвестиция салуға мүмкіндік беретін қосымша ынталандыру бола алады.

6. Мемлекет әртараптандыру саласында ақпарат және үздік тәжірибелермен алмасатын фермерлердің қауымдастықтары мен желілерін құруды қолдай алады.

7. Мемлекет фермерлердің сапалы тұқымдар мен жаңа дақылдардың көшеттеріне қол көрсетуге ықпал ете алады, бұл әртараптандыруды сәтті жүзеге асыруға әсер етеді.

Осы шаралардың барлығы фермерлер үшін де, бүкіл сала үшін де процесті қолжетімді, тиімді және тұрақты ету арқылы өсімдік шаруашылығын әртараптандыру үшін қолайлы ортаны құруға көмектеседі.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, келесі негізделген тұжырымдар жасауға болады:

1. Айта кету керек, Қазақстанда тәуелсіздікке қол жеткізу және нарықтық жүйеге көшу процесінен бері бидайдың мамандануы мен монокультурасы жүріп жатыр. Бидай 2004-2010 жылдары жалпы егіс алқабының 66-69% құрайтын ең үлкен көрсеткішке ие болды. Осы жылдар аралығында жемшөп дақылдарының ауданы шамамен отыз жылдық ең төменгі деңгейіне дейін төмендеді. 2006 жылдан 2012 жылға дейін оның үлес салмағы 12,5%-дан аспады. Соңғы 5 жылда (2019-2023жж) бидай алқаптарының өсуі және жемдік дақылдар алқабының керісінше төмендеуі байқалды.

2. Егіс алқаптарында бидай мен дәнді дақылдардың жоғары үлесінің сақталуының негізгі себебі болып мемлекеттің экономикаға араласуы мен реттеудің қысқаруымен байланысты «еркін нарық» экономикалық саясатының моделіне тәуелділігі, Қазақстанның әлемдік экономикадағы орны мен рөлі саналады. Мемлекеттік деңгейде өсімдік шаруашылығын әртараптандыру фермерлердің қандай дақылдарды өсіретініне және оларға бірінші кезекте ішкі нарықта қажеттілік бар-жоғына қарамастан, сыртқы нарыққа бағытталған пайда табу призмасы арқылы қарастырылуда.

3. Болып жатқан жаһандық катаклизмалар, өсіп келе жатқан әскери қақтығыстар, қарулы қақтығыстар қауіпі және «экономикалық соғыстар» жаһандандудың интеграциялық процестерінің әлсіздігін көрсетті. Ұлттық экономиканың халықаралық еңбек бөлінісі, капиталдың, тауарлардың, технологиялардың және жұмыс күшінің әлемдік нарыққа ену арқылы еркін қозғалысы қағидаттарындағы өзара байланысы жалпы ұлттық экономиканың бір-біріне тәуелділігіне әкелді. Мұндай жағдайда кез-келген жаһандық тұрақсыздық әлемдік экономикаға енген елдің экономикасына әсер етеді.

4. Қорытындының 3-тармағын ескере отырып, мемлекеттік аграрлық саясат бірінші кезекте импортты алмастыру қағидаттарында елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Осыған байланысты әртараптандыру мал шаруашылығының жемшөп базасын қамтамасыз ету мәселесін шешу призмасы арқылы қарастырылуы тиіс. Негізгі азық-түлік өнімдерін өндіру мен тұтынуды және жан басына шаққандағы азық-түлік өнімдерін тұтынудың ұтымды нормаларына қол жеткізуді қамтамасыз ету арқылы ғана олардың экспорты туралы айтуға болады.

Мақала 217 «Ғылымды дамыту» бюджеттік бағдарламасы аясында 102 «Ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру» ішкі бағдарламасы аясында АР19680251 «Қазіргі жағдайда Қазақстанның АӨК-де айналмалы экономиканы дамыту проблемаларын талдау негізінде оның мүмкіндіктерін пайдалану моделін» тақырыбы бойынша орындалды.

Әдебиеттер тізімі

Риккардо Валентини. Глобальная агропродовольственная система и изменение климата: вызовы и возможности для Российской Федерации. Финансы: теория и практика //Финансы: теория и практика. -2017. - №4 (21). -С. 70–79.

2. Suchek N., Fernandes K.I., Kraus S., Fil'cer M., SHegren H. Innovacii i cirkulyarnaya ekonomika: sistematicheskij obzor literatury // Biznes-strategiya i okruzhayushchaya sreda. -2021.- -Vol.30(8). -P.3686–3702. <https://doi.org/10.1002/bse.2834>.

3. Национальное бюро статистики Агентства стратегического планирования и реформ Республики Казахстан. Официальный сайт. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.stat.gov.kz> 2015-2021/ (дата рассматривания: 29.05.2023), (орыс тілінде).

4. Абилдаев С., Ыскакова Г., Шалдарбеков К. Оценка экспорта казахстанской сельскохозяйственной продукции в Китай: ситуация и перспективы развития // Вестник Л.Н. Гумилева. -2023. -№3. -С.122-137. <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-3-122-137>.

5. Годовые отчеты АО «Национальный управляющий холдинг «КазАгро» за 2015-2020 годы [Электронный ресурс]. -URL: <http://www.kazagro.kz/documents/19/3967055>.

6. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана на тему «Экономическое направление справедливого Казахстана» [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.akorda.kz/ru-18588> (қаралған күні: 01.09.2023).

7. Постановление акимата Акмолинской области «Об установлении перечня приоритетных сельскохозяйственных культур, необходимых для яровых посевов, и ставок субсидий (в расчете на 1 га) для повышения урожайности и качества продукции растениеводства» [Электронный ресурс]. - URL:https://online.zakon.kz/document/doc_id=37791638.

8. Нұрмұхаметов Н.Н., Нұртаева Ж.Ш., Талапбаева Г.Е. Қазақстанның агроөнеркәсіп кешеніндегі айналымы экономиканың тұжырымдамалық тәсілдеріне шолу//Ауыл шаруашылығы нарығының мәселелері. -2023. -№2. - Б.103-115. <https://doi.org/10.46666/2023-2.2708-9991.10>.

9. Вернигор Н.Ф. Государственная поддержка сельского хозяйства - составная часть государственного регулирования //Вестник Алтайского государственного аграрного университета. - 2015. - №(124). -С.143-147.

Н.Н.Нурмухаметов¹, А.Б.Темирова², Ж.Б.Кенжин²

^{1,2} *Казахский агротехнический исследовательский университет им.С.Сейфуллина, Астана, Казахстан*

² *Академия физической культуры и массового спорта, Астана, Казахстан*

Диверсификация растениеводства как фактор устойчивого развития экономики АПК

Аннотация. В данной статье исследуются современные подходы к определению особенностей диверсификации растениеводства АПК как механизма, влияющий на процесс производства сельскохозяйственных культур, что непосредственно отражается на эффективность деятельности сельхозпроизводителей. В научном исследовании проведен анализ статистических данных по основным видам сельхозкультуры (растениеводства) АПК, которые, по мнению авторов, дают возможность оценить сегодняшнюю ситуацию, способствующую устойчивому развитию растениеводства как одного из важных подотрасли АПК. Для экономического анализа исследованы динамические изменения таких показателей монокультур в сельском хозяйстве, как доля пшеницы, масличных и кормовых культур в посевной площади республики с 1990 года по 2023 год и другие статистические данные, которые позволяют оценить влияние тех или иных факторов на устойчивое развитие растениеводства АПК. Определена рентабельность сельхозкультур Акмолинской области с учетом их агроклиматического районирования.

В настоящее время в АПК необходимость диверсификации в растениеводстве вызвано внешними факторами, как цифровизация, ведением бережливых технологии, а также климатическими условиями, что влияет на устойчивость процесса производства сельхозпроизводителей. Учитывая особенности растениеводства как подотрасли АПК, авторами выявлены причины монокультуры пшеницы в Казахстане и отсутствия диверсификации растениеводства.

Ключевые слова: диверсификация, растениеводства, АПК, монокультура сельского хозяйства, сельхозпроизводители, циркулярная экономика.

Статья выполнена в рамках бюджетной программы 217 «Развитие науки» подпрограммы 102 «Грантовое финансирование научных исследований» по теме АР19680251 «Анализ проблем развития циркулярной экономики в АПК Казахстана с разработкой модели использования ее возможностей в современных условиях».

N.N.Nurmukhametov¹, A.B.Temirova², Zh.B.Kenzhin²

^{1,2} S.Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan

²Academy of Physical Culture and Mass Sports, Astana, Kazakhstan

Deversification of crop production as a factor of sustainable development of the agro-industrial complex economy

Abstract. This article explores modern approaches to determining the features of crop production diversification of the agro-industrial complex as a mechanism that affects the process of crop production, which directly affects the efficiency of agricultural producers. The scientific study analyzes statistical data on the main types of agricultural crops (crop production) of the agro-industrial complex, which, according to the authors, make it possible to assess the current situation that contributes to the sustainable development of crop production as one of the important sub-sectors of the agro-industrial complex. For economic analysis, the dynamic changes of such indicators of monocultures in agriculture as the share of wheat, oilseeds and fodder crops in the sown area of the republic from 1990 to 2023 and other statistical data that allow us to assess the impact of certain factors on the sustainable development of agricultural crop production have been studied. The profitability of agricultural crops of the Akmola region has been determined, taking into account their agro-climatic zoning.

Currently, in the agro-industrial complex, the need for deversification in crop production is caused by external factors such as digitalization, the introduction of lean technologies, as well as climatic conditions, which affects the sustainability of the production process of agricultural producers. Taking into account the peculiarities of crop production as a sub-branch of the agro-industrial complex, the authors identified the reasons for the monoculture of wheat in Kazakhstan and the lack of diversification of crop production.

Keywords: devirsification, crop production, agro-industrial complex, monoculture of agriculture, agricultural producers, circular economy

References

1. Rikkardo Valentini. Global'naya agroprodovol'stvennaya sistema i izmenenie klimata: vyzovy i vozmozhnosti dlya Rossijskoj Federacii, Finansy: teoriya i praktika [Global agri-food system and climate change: challenges and opportunities for the Russian Federation], 4 (21), 70–79(2019).
2. Suchek N., Fernandes K.I., Kraus S., Fil'cer M., SHegren H. Innovacii i cirkulyarnaya ekonomika: sistematskij obzor literatury. //Journal of Biznes-strategiya i okruzhayushchaya sreda, 30(8), 3686–3702 (2021). <https://doi.org/10.1002/bse.2834>. -2021
3. Nacional'noe byuro statistiki Agentstva strategicheskogo planirovaniya i reform Respubliki Kazahstan (2015-2021). [National Bureau of Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan], Available at official site. <https://www.stat.gov.kz>. [in Russian].
4. Abildaev S., Yskakova G., Shaldarbekov K. Assessment of exports of Kazakh agricultural products to China: situation and development prospects, Vestnik L.N. Gumilyov [Assessment of exports of Kazakh agricultural products to China: situation and development prospects], 3,122-137(2023). <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-3-122-137>.
5. Godovoj otchet AO «Nacional'nyj upravlyayushchij holding «KazAgro» za 2015-2020 gody [Annual reports of JSC National Management Holding KazAgro for 2015-2020], Available at official site://www.kazagro.kz/documents/19/3967055 [in Russian].
6. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-ZHomarta Tokaeva narodu Kazahstana na temu «Ekonomicheskoe napravlenie spravedlivogo Kazahstana»(2023) [Message of the Head of State Kassym-

Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan on the topic «Economic direction of a fair Kazakhstan»], Available at official site <https://www.akorda.kz/ru-18588>[in Russian].

7. Postanovlenie akimata Akmolinskoy oblasti (2015) «Ob ustanovlenii perechnya prioritetnyh sel'skhozaystvennyh kul'tur, neobhodimyyh dlya vesennyh sevvov, i stavok subsidij (v raschete na 1 ga) dlya povysheniya urozhajnosti i kachestva produkciy rastenievodstva» [Resolution of the Akmola region akimat «On establishing a list of priority agricultural crops required for spring sowings, and subsidy rates (per 1 hectare) to increase the yield and quality of crop products»], Available at official site https://online.zakon.kz/document/doc_id=37791638 [in Russian].

8. Nurmukhametov N.N., Nurtaeva Zh.Sh., Talapbaeva G.E. Kazakhstan's agro-preneurship keshenindegi aynalmaly ekonomikanı tuzhyrymdamalik tasilderine sholu, Auyı sharuashylygy narygynyn maseleleri [Review of conceptual approaches of the circular economy in the agro-industrial complex of Kazakhstan], 2, 103-115 (2023). <https://doi.org/10.46666/2023-2.2708-9991.10>[In Kazakh].

9. Vernigor N.F. Gosudarstvennaya podderzhka sel'skogo hozyajstva - sostavnaya chast' gosudarstvennogo regulirovaniya, Vestnik Altajskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta [State support for agriculture is an integral part of state regulation], 2(124), 143-147(2015) [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер:

Нурмухаметов Н.Н. – э.ғ.к., доцент, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Жеңіс даңғылы, 62, Астана, Қазақстан.

Темирова А.Б. – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Жеңіс даңғылы, 62, Астана, Қазақстан.

Кенжин Ж.Б. – доктор PhD, қауымдастырылған профессор, Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы, Мәңгілік Ел даңғылы, Бизнес-Центр ЕХРО, Астана, Қазақстан.

Nurmukhametov N.N. - Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, S. Kazakh Agrotechnical Research University named after Seifullin, Zhenis Ave., 62, Astana, Kazakhstan.

Temirova A.B. - Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, 62 Zhenis Ave., Astana, Kazakhstan.

Kenjin J.B. - PhD, Associate Professor, Academy of Physical Education and Mass Sports, Mangilik El Avenue, Business Center EHRO, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Г. С. Тайкулакова¹, Я.И. Потошина², К.Е. Абдигалиева³

^{1,2,3}Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Казахстан
(E-mail:¹ tsgsgulnura@gmail.com, ² Citruus@bk.ru, ³ Itskami11a@mail.ru)

Роль малого и среднего предпринимательства в обеспечении продовольственной безопасности Республики Казахстан

Аннотация. Роль всех хозяйствующих субъектов, от малых индивидуальных предпринимательств до крупных национальных компаний, в производстве продуктов питания, является приоритетной для обеспечения продовольственной безопасности страны. Их деятельность в создании производственных благ, обеспечения сырьевыми ресурсами для отраслевых секторов промышленности и не только в сфере питания, всегда были объектом изучения учеными и исследователями в рамках нового экономического развития. Тема продовольственной безопасности сегодня является глобальной, так как основные позиции реализации этого макроэкономического вопроса в любой стране влияют на реализацию ЦУР (целей устойчивого развития), разработанных Генеральной Ассамблеей ООН в 2015 году.

В данной научно-исследовательской работе была попытка изучить проблемы МСП в лице крестьянских и фермерских хозяйств, индивидуального, малого и среднего предпринимательства, чтобы понять какую долю вносят эти хозяйствующие субъекты в общую корзину продовольственной безопасности Республики Казахстан. Целью научного исследования является разработка модели по созданию региональных национальных конгломератов (РНК) через гибкие мотивационные инструменты государственного управления и дифференциацию налогов для субъектов и предприятий МСП. Проблемой является региональная разобщенность субъектов и предприятий МСП, неэффективное использование имеющихся ресурсов и отсутствие межрегиональной консолидации в реализации и обеспечении продовольственной безопасности РК.

Ключевые слова: субъекты предпринимательства, экономический анализ, продовольственная безопасность.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-140-158>

Введение

Научное исследование носит аналитический характер, так как роль субъектов предпринимательства разного масштаба требует рефлексивной аналитики. Через проведенный поиск публикаций в различных базах данных были изучены основные проблемы и решения, описанные учеными и исследователями, выполнен анализ на основе использования статистических данных с официальных сайтов РК, использованы методы гипотетико-дедуктивного и индуктивного анализа данных, экономический и статистический анализы, чтобы увидеть динамику показателей в разрезе последних пяти (местами десяти, при наличии данных) лет.

Следует отметить, что на уровне государства, решая вопросы продовольственной безопасности, параллельно затрагиваются вопросы ликвидации голода в случае возникновения природных катаклизмов и техногенных катастроф, благосостояния и благополучия населения страны, через ответственное потребление и бережливое

производство, и обеспечения достойной работы для всех категорий граждан. Продовольственная корзина страны должна ежегодно пополняться за счет развития собственных продуктов питания, развития эффективного производства в отраслях промышленности, аграрном секторе, поэтому все хозяйствующие субъекты создают ресурсный потенциал продуктов питания на микроуровне, сталкиваясь при этом с различными проблемами.

Насколько эффективна деятельность этих субъектов и какова их доля в общей копилке продуктовой корзины, есть ли ресурсные ограничения для их эффективной работы, существуют ли верхний и нижний пределы вливания каждой группы предпринимателей, имеется ли материальная поддержка со стороны государства в финансовом, правовом, налоговом аспектах? Для того, чтобы ответить на эти и многие другие вопросы, касающиеся деятельности субъектов МСП, и, как следствие, вопросы обеспечения продовольственной безопасности, необходимо проводить перманентные исследования с разных направлений их деятельности.

Настоящая ситуация в стране такова, что импортозамещение доминирует над отечественным производством. Реализуя новую программу развития страны, очень важно обращать внимание на аграриев и мелкие хозяйства в регионах, так как именно они создают сырьевую базу для производства мясомолочной продукции, мукомольной и растительных масел, сахарной отрасли и овощеводства. Вода как жизненно-необходимый продукт нуждается в глобальной поддержке, так как на мировом уровне этот вопрос тоже остается актуальным. В любой ситуации при возникновении макроэкономических рисков Республика Казахстан как одна из богатейших и развивающихся стран на постсоветском пространстве должна быть лидером в реализации ЦУР, если не всех семнадцати, то хотя бы в самом приоритетном вопросе по обеспечению продовольственной безопасности страны.

В процессе исследования были изучены показатели объемов производства товарами первой необходимости и продуктами питания, а также показатели их потребления. Если потребность превышает текущее производство, то следует выявить эндогенные и экзогенные факторы, влияющие на данный дисбаланс. На основе выявления различных факторов и их влияния авторами были исследованы причинно-следственные связи (Диаграмма Исикавы), которая обозначила неэффективное использование ресурсов и неравномерное развитие регионов. Вот эти результаты и подтолкнули на идею по централизованной общегосударственной поддержке субъектов МСП через создание РНК – региональных национальных конгломератов, миссией которых будет являться равномерная и справедливая поддержка в создании достойных условий труда и достойной материальной мотивации.

Продовольственная безопасность РК: ретроспективный анализ на основе исторических данных

Продовольственная безопасность – важнейшая задача для всех государств, включая Казахстан. При изменяющейся экономической обстановке и воздействии мировых факторов обеспечение населения достаточным количеством безопасных и качественных продуктов становится все более сложным. Решение этой проблемы требует определения приоритетных продуктов, доступных населению в достаточном объеме и по разумным ценам.

Потребительская корзина важна для обеспечения продовольственной безопасности в Казахстане. Этот инструмент оценивает доступность продуктов для населения и контролирует цены на основные продукты питания. Она может варьироваться по регионам, социально-экономическому статусу и другим факторам, но обычно включает базовые продукты, такие, как хлеб, молоко, яйца, мясо, овощи и фрукты. Измерение цен и доступности в потребительской корзине является важным показателем продовольственной безопасности. Высокие цены или ограниченная доступность могут указывать на проблемы в поставках, низкую производительность или другие проблемы в пищевой системе.

В продовольственную корзину Казахстана включены различные продукты питания, такие, как хлеб, мясо, рыба, молоко, овощи, фрукты и др. Для более объективной оценки были исключены яйца из анализа, так как их измерение происходит в штуках, в то время как остальные продукты измеряются в килограммах.

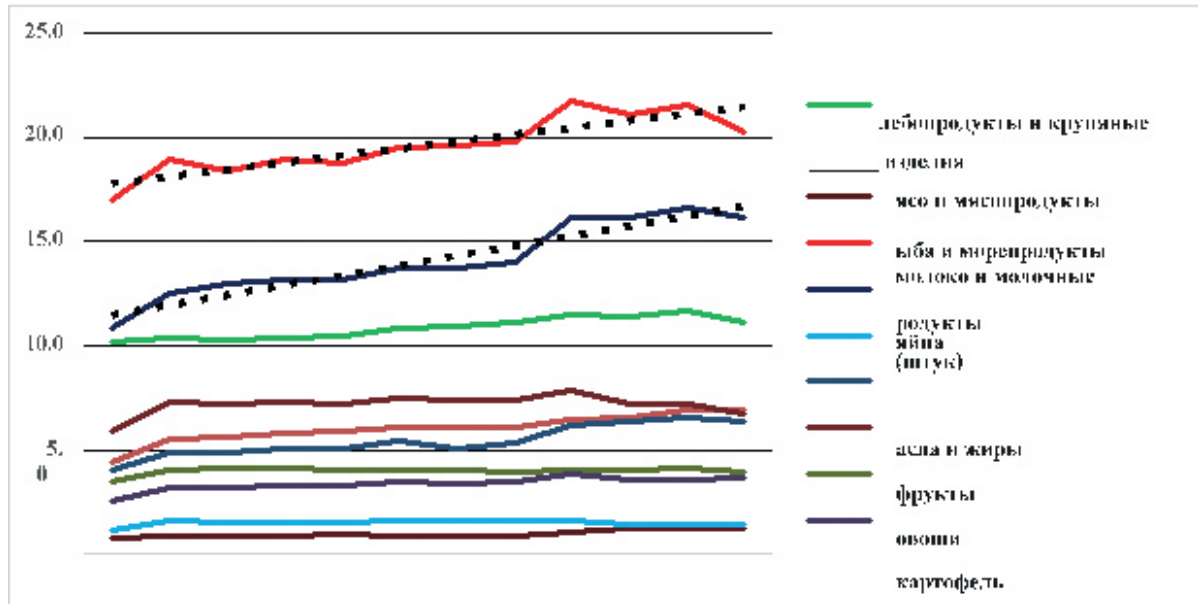

Рисунок 1. Потребление основных продуктов питания на душу населения, в месяц (составлено авторами на основании Stat.gov [1,2])

На протяжении последних лет можно наблюдать рост потребления основных продуктов питания на душу населения Республики Казахстан. В целом можно отметить положительную динамику в потреблении всех продуктов за исключением масел и жиров.

Сильных изменений в структуре потребительской корзины за отчетный период с 2010 по 2021 года не было. В 2018 году был заметный рост потребления молочных продуктов и яиц и падение потребления овощей. Также наибольший прирост к 2021 году в объемах потребления заметен у фруктов, выросший на 60% с 2010 года и более чем на 50% увеличилось потребление мясных продуктов, морепродуктов и яиц, что в целом является характерными и основными продуктами питания для населения Казахстана. Продукты питания считаются одними из наиболее важных и неотъемлемых товаров для любого общества. Существует прямая зависимость между потребностью населения в пищевых продуктах и объемом их производства. Если спрос на продукты питания высок, то требуется увеличить объем производства, чтобы удовлетворить потребности общества. Недостаток продуктов питания и недостаточное производство могут привести к повышению цен и дефициту продуктов, что негативно сказывается на потребителях [3].

Питание в Казахстане разнообразно, включая как традиционные местные блюда, такие, как бешбармак, казы и шашлык, так и различные другие продукты. Однако, как и в других странах, соблюдение баланса и контроль над потреблением продуктов важны для предотвращения заболеваний, таких, как ожирение. Важно учитывать индивидуальные потребности, следовать рекомендациям врачей и диетологов, а также обеспечивать безопасность пищи через соблюдение гигиеничных стандартов и правильное хранение. Сбалансированное и разнообразное питание - ключевой аспект здорового образа жизни, доступного для всех.

Для оценки объема потребности населением продуктов питания условно возьмем индекс физического объема продуктов питания за 2017–2021 гг. и сравним с индексом роста населения страны.

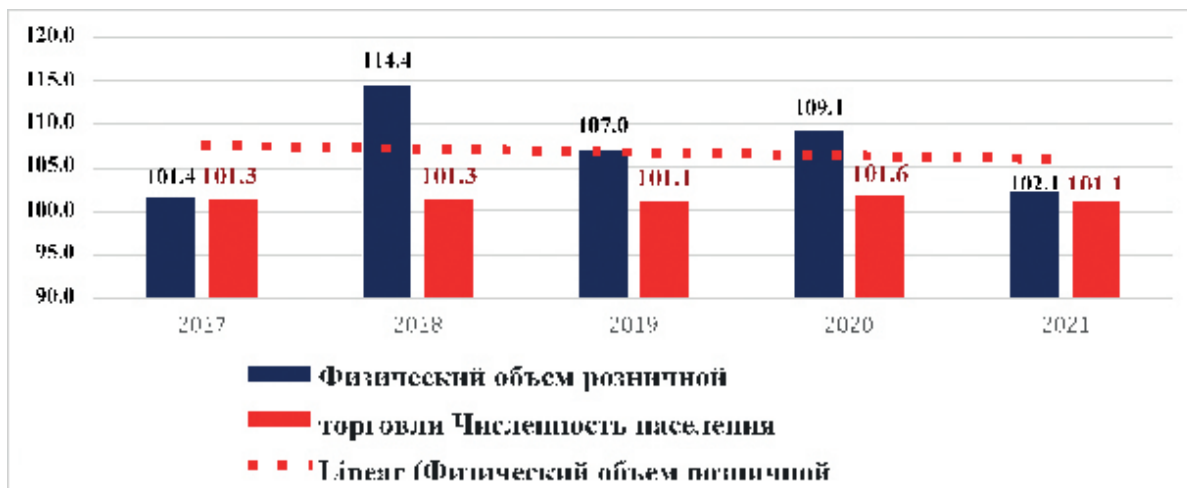

Рисунок 2. Сравнение динамики индексов розничной торговли и численности населения (составлено авторами на основании Stat.gov [1,2])

На графике видно, что с 2018 года темп роста объема розничной торговли продуктами питания значительно превышает темп роста населения. Это может свидетельствовать о том, что население стало потреблять намного больше, соответственно и потребность в продуктах питания возросла, также можно говорить об изменении структуры спроса на продукты питания как в целом, так и потребительской корзины, о чем говорится в предыдущем пункте. Основным фактором, повлиявшим на эти изменения, может быть увеличение цен на нефть. И учитывая, что к 2021 году темпы роста сравнялись, можно говорить о том, что население стало потреблять равномерно своему росту.

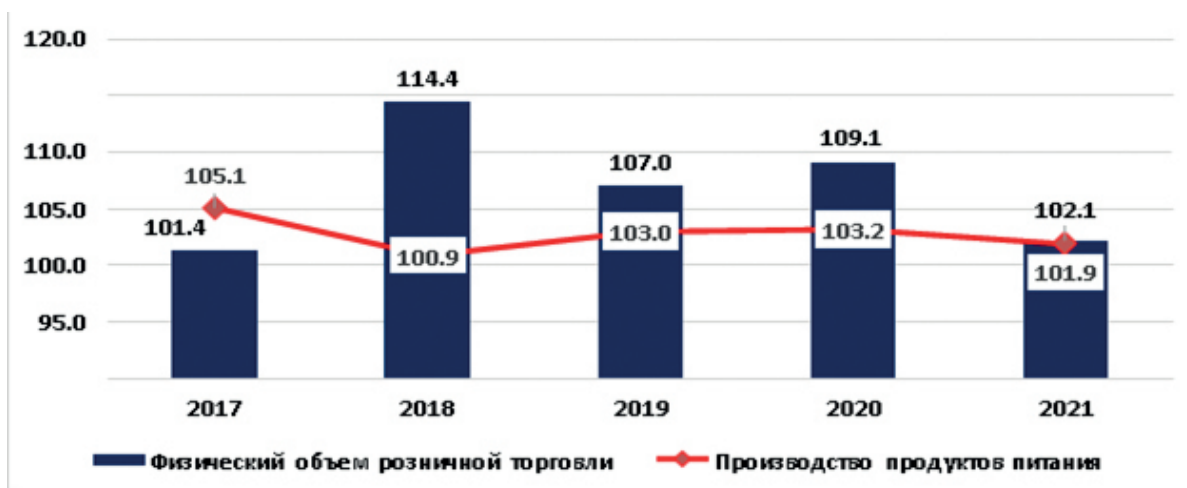

Рисунок 3. Сравнение динамики физического объема розничной торговли к производству продуктов питания (составлено авторами на основании Stat.gov [1,2])

Несмотря на рост физического объема розничной торговли в 2018 году, производство продуктов питания не изменилось. Это может указывать на то, что значительная часть потребляемых продуктов питания была импортирована. Сравнение динамики физического объема розничной торговли и производства продуктов питания за период с 2017 по 2021

годы в Республике Казахстан позволяет сделать вывод о тенденциях потребительского поведения населения. Несмотря на рост физического объема розничной торговли в 2018 году, производство продуктов питания осталось на прежнем уровне. Это может указывать на то, что значительная часть потребляемых продуктов была импортирована.

За период с 2019 по 2021 годы наблюдался спад как в физическом объеме розничной торговли, так и в производстве продуктов питания. Однако, по сравнению с 2019 годом, производство продуктов питания в 2020 году показало незначительный рост. В то же время в 2021 году производство продуктов питания снова снизилось и достигло уровня 2017 года. Анализ динамики физического объема розничной торговли к производству продуктов питания показал, что значительная часть потребляемых продуктов питания в Республике Казахстан могла быть импортирована. Кроме того, наблюдался спад в производстве продуктов питания, что может указывать на необходимость принятия мер для развития отечественного производства [4,5].

Обеспечение продуктами питания сектором МСП является важным проектом, и прилагаются различные государственные программы по поддержке малого и индивидуального предпринимательства. Согласно официальной статистике, представленной на сайте Stat.gov, доля субъектов МСП, связанных с выпуском продукции питания к 2021 году, незначительно сократилась на 0,73%, при этом упала доля по производству именно сектора сельского хозяйства, в то время как доля других МСП выросла.

Рисунок 4. Доля количества действующих МСП, связанных с выпуском продукции от общего количества (составлено авторами на основании Stat.gov [1,2])

В Казахстане МСП являются важным сектором экономики, в том числе в производстве продуктов питания. Согласно официальной статистике РК, доля МСП в производстве продуктов питания в 2020 году составила около 10%, что является достаточно высоким показателем. Доля производства продуктов питания субъектами и предприятиями МСП может иметь как положительные, так и отрицательные последствия для доступности продуктов для всех категорий населения. С одной стороны, увеличение доли производства продуктов питания субъектами и предприятиями МСП может способствовать повышению доступности продуктов для всех категорий населения. С другой стороны, увеличение доли производства продуктов питания субъектами и предприятиями МСП может иметь отрицательное влияние на доступность продуктов для всех категорий населения. Малые и

средние предприятия могут не иметь достаточного масштаба для производства продуктов питания в достаточном количестве, чтобы удовлетворить потребности всех категорий населения [6].

Ценовая политика субъектов и предприятий МСП в производстве продуктов питания может различаться в зависимости от многих факторов, включая затраты на производство, конкуренцию на рынке и доступность сырья. МСП склонны устанавливать более низкие цены на свои продукты по сравнению с крупными компаниями, так как они часто не несут таких больших расходов на маркетинг и логистику. Также МСП часто ориентированы на региональные рынки, где конкуренция может быть менее высокой, что также способствует снижению цен на продукты питания.

Цены на продукты питания в Казахстане высокие в целом из-за факторов, таких, как высокие затраты на транспортировку и другие расходы. Поэтому несмотря на то, что субъекты и предприятия МСП могут устанавливать более низкие цены, они все равно остаются выше по сравнению с некоторыми другими странами. Низкие цены отдельных МСП могут быть связаны с их ограниченными производственными мощностями и ограниченным доступом к ресурсам, что может влиять на качество продукции. Кроме того, государственные регулирования, такие, как налоги, субсидии и другие меры поддержки, могут также влиять на сектор МСП в производстве продуктов питания. Например, правительство Казахстана предоставляет ряд налоговых льгот и субсидий для МСП, что способствует снижению их затрат на производство и улучшению конкурентоспособности.

Таким образом, МСП в производстве продуктов питания в Казахстане могут устанавливать более низкие цены на свою продукцию, но они все равно остаются высокими из-за общей высокой стоимости производства и транспортировки продуктов в стране. Ограниченная производственная мощность и доступ к ресурсам также могут ограничивать возможности МСП и влиять на качество продукции. Правительственные меры поддержки, такие, как налоговые льготы и субсидии, могут помочь МСП снизить затраты и повысить конкурентоспособность. МСП остаются важным сектором экономики Казахстана и их развитие может способствовать экономическому росту и развитию региональных рынков.

Экономико-статистический анализ и оценка роли МСП в обеспечении продовольственной безопасности в РК

Казахстан является одной из крупнейших аграрных стран в мире и занимает одно из ведущих мест в производстве ряда продуктов питания, включая зерно, мясо, молоко и другие. Однако, несмотря на значительный потенциал, страна столкнулась с проблемами в обеспечении населения продовольствием в достаточном объеме и качестве.

Роль малого и среднего предпринимательства (МСП) в обеспечении продовольственной безопасности становится все более важной в свете существующих проблем и вызовов, таких, как изменение климата, уменьшение площадей под посевы, рост населения и повышение уровня жизни. Малые и средние предприятия (МСП) играют важную роль в производстве продуктов питания в Республике Казахстан. Среди МСП выделяются три основных субъекта:

- колхозы и фермерские хозяйства (КХ и ФХ) и индивидуальные предприниматели (ИП). Помимо этого, они также делятся на малое, среднее и индивидуальное предпринимательство. Доля среднего предпринимательства составляет менее 1%, поэтому их условно не учитываем.

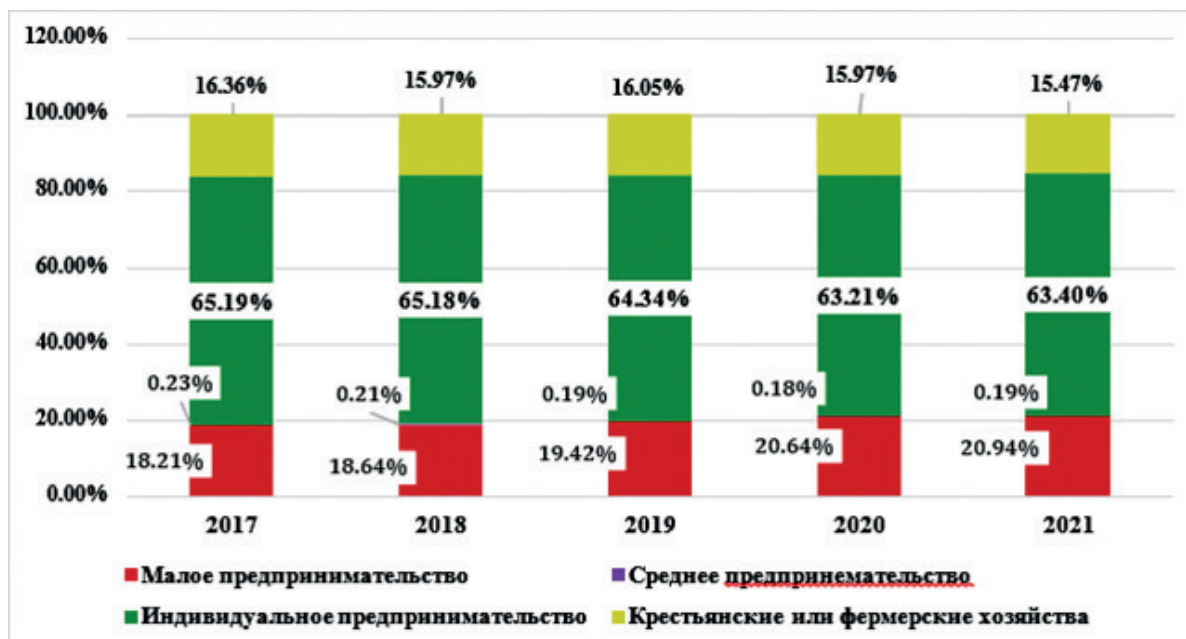

Рисунок 5. Структура МСП по количеству предприятий (составлено авторами на основании Stat.gov [1,2])

Одним из главных достоинств МСП является их гибкость и способность быстро адаптироваться к изменяющимся рыночным условиям. Кроме того, МСП в большей степени ориентированы на производство качественной и экологически чистой продукции, что является важным фактором в обеспечении продовольственной безопасности. В Казахстане в настоящее время МСП занимают значительную долю в производстве сельскохозяйственной продукции. Согласно официальным статистическим данным, в 2020 году МСП произвели более 30% зерна, 20% молока и 10% мяса в стране. Также МСП активно занимаются переработкой продуктов питания и предоставлением услуг по доставке продуктов до конечных потребителей. Однако у МСП все еще есть проблемы, связанные с доступностью финансирования, технологическими проблемами и ограничениями на экспорт продукции [9].

В Казахстане крестьянские хозяйства (КХ) играют ключевую роль в производстве продуктов питания, таких, как зерно, овощи, фрукты, молоко и мясо. Согласно официальным статистическим данным, более 90% сельскохозяйственных предприятий в стране – это КХ, и они обладают гибкостью, способностью к адаптации к изменениям на рынке, и часто производят высококачественные и экологически чистые продукты. Тем не менее, у КХ есть свои проблемы, такие, как доступ к финансированию, технологические ограничения, недостаток квалифицированных кадров и ограниченный доступ к современным рынкам. Правительство Казахстана предпринимает шаги по поддержке КХ, включая создание специальных финансовых инструментов и программ для повышения квалификации и поддержки экспорта.

Помимо КХ, фермерские хозяйства (ФХ) и индивидуальные предприниматели (ИП) также играют важную роль в обеспечении продовольственной безопасности Республики Казахстан. ФХ и ИП также занимаются сельским хозяйством, однако их структура и характер деятельности отличаются от КХ. ФХ являются более крупными предприятиями, чем КХ, и они нацелены на производство продукции высокого качества для рынка. ФХ получают доступ к более крупным объемам финансирования и могут применять более современные технологии, что повышает их конкурентоспособность на

рынке. Индивидуальные предприниматели, в свою очередь, являются еще более гибкими и адаптивными субъектами, чем КХ и ФХ. Они могут заниматься различными видами сельскохозяйственной деятельности, а также другими видами бизнеса, что позволяет им быстро реагировать на изменения на рынке и обеспечивать разнообразие продуктов в потребительской корзине.

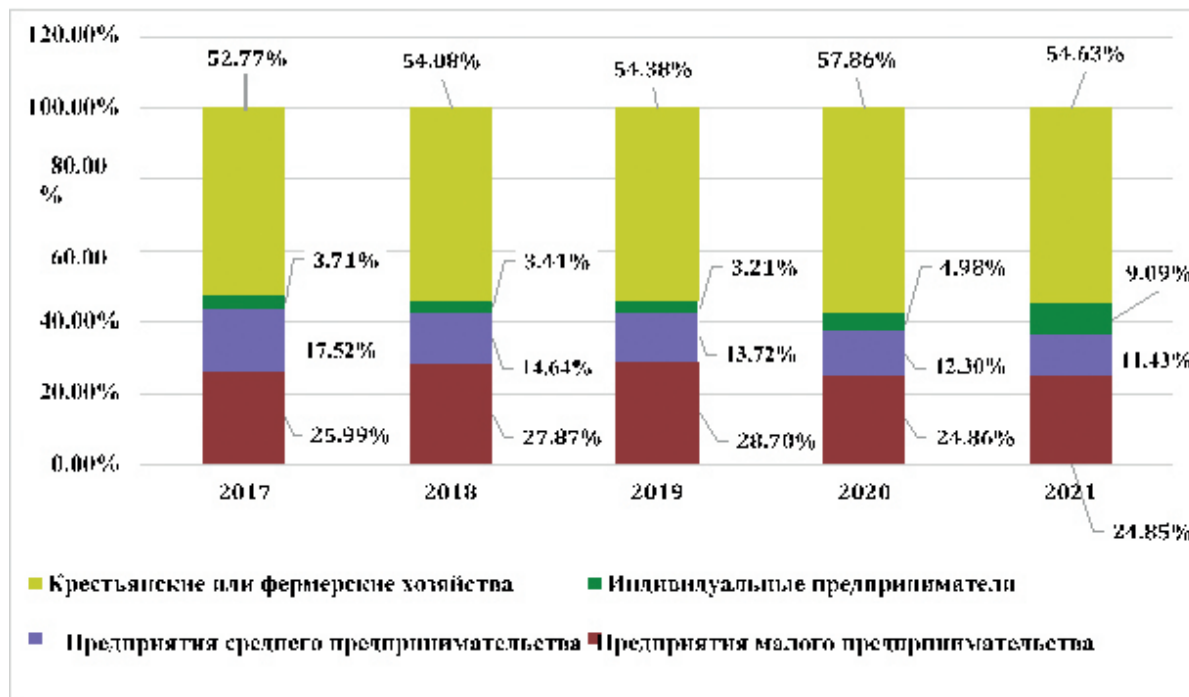

Рисунок 6. Доля производства продуктов питания по структуре МСП (составлено авторами на основании Stat.gov [1,2])

Несмотря на малую долю количества предприятий КХ, они занимают более 50% в объемах производства продовольствия. В то время как самые многочисленные ИП занимают в среднем 5% в структуре МСП по производству продуктов питания. Однако с введением государственных программ по поддержке малого бизнеса их доля увеличилась до 9% в 2021 году [12].

Таким образом, роль малого и среднего предпринимательства (МСП) в производстве продуктов питания является важным фактором в обеспечении продовольственной безопасности в Республике Казахстан. Анализ производства показывает, что крестьянские хозяйства (КХ), фермерские хозяйства (ФХ) и индивидуальные предприниматели (ИП) играют разные роли в производстве продуктов питания в Казахстане. КХ, как правило, занимаются производством продукции для собственных нужд, что позволяет им обеспечивать свою семью и предоставлять продукцию на местном рынке. Однако у КХ ограниченный доступ к финансированию и инфраструктуре, что ограничивает их возможности в производстве. ФХ, в свою очередь, являются более крупными предприятиями и ориентированы на производство продукции высокого качества для рынка. Они обладают более современными технологиями и получают доступ к более крупным объемам финансирования, что позволяет им повышать эффективность производства и конкурентоспособность на рынке. Индивидуальные предприниматели являются наиболее гибкими и адаптивными субъектами сельского хозяйства, поскольку могут заниматься различными видами бизнеса, в том числе сельскохозяйственной деятельностью. Это позволяет им быстро реагировать на изменения на рынке и обеспечивать разнообразие продуктов в потребительской корзине.

В результате проведенного анализа можно сделать вывод, что поддержка малых и средних предпринимателей в сельском хозяйстве и других сферах продовольственного производства является необходимым элементом государственной политики по обеспечению продовольственной безопасности. Однако существует ряд проблем, которые могут ограничивать возможности МСП в производстве продуктов питания, некоторые из них - это ограниченный доступ к финансированию, технологическому оборудованию и квалифицированному персоналу. Несмотря на это, субъекты МСП имеют потенциал для обеспечения потребительской корзины внутри страны, что является важным фактором в условиях глобальной нестабильности и внешних экономических вызовов.

Региональное развитие МСП имеет огромное значение для устойчивого экономического роста. В наше время, когда мировая конкуренция становится все более усиленной и рынки становятся нестабильными, поддержка региональных МСП стимулирует экономическое развитие. Важность МСП подтверждается их ролью как крупнейших работодателей в регионах и формированием предпринимательского климата. Малые и средние предприятия способствуют устойчивому развитию экономики и обеспечению рабочих мест, а их гибкость и способность к инновациям делают их важными участниками в региональном развитии. Общая ситуация в производстве продуктов питания в Казахстане в целом можно охарактеризовать как неоднородную по регионам. Некоторые области и города активно развивают эту отрасль, в то время как в других она менее развита. Южный Казахстан является лидером среди регионов по доле МСП в производстве продуктов питания, что подчеркивает его ключевую роль в этой сфере. Однако необходимо также уделять внимание и поддерживать развитие МСП в других регионах, чтобы обеспечить продовольственную безопасность в стране.

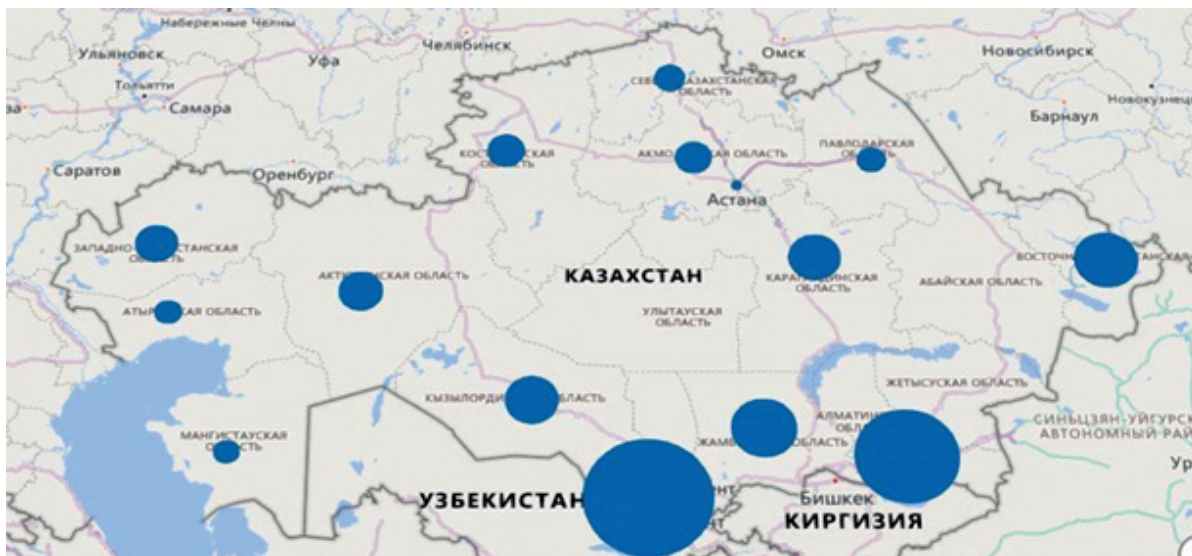

Рисунок 7. Доля МСП по регионам (составлено авторами на основании Stat.gov [1,2])

Общая ситуация в производстве продуктов питания в Казахстане в целом можно охарактеризовать как неоднородную по регионам. Некоторые области и города проявляют больший интерес и развивают производство продуктов питания, тогда как в других регионах это направление является менее развитым. Наиболее высокую долю МСП в производстве продуктов питания можно наблюдать в Южном Казахстане, который является одним из ключевых регионов страны в этой области. Однако необходимо уделить внимание и

поддержку развитию МСП в других регионах для повышения уровня продовольственной безопасности в стране.

Покупательная способность продуктов питания в Казахстане важна для продовольственной безопасности. В условиях роста цен на продукты доступность и качество питания становятся проблемами. Необходимо анализировать эту способность, учитывая особенности рынка и социально-экономические различия в регионах.

Важные аспекты оценки покупательной способности включают в себя:

1. Особенности рынка и пищевой культуры, такие, как популярность мяса и молочных продуктов.
2. Региональные различия в ценах и доступности продуктов.
3. Социально-экономические различия в уровне доходов и структуре расходов на питание в зависимости от региона.

Данные по индексу цен на продовольственные товары и индексу реальных денежных доходов населения (Рисунок 9) позволяют оценить покупательную способность населения в Казахстане. Они указывают на то, что в период с 2017 по 2021 год цены на продовольственные товары увеличивались, однако в целом реальные денежные доходы населения оставались стабильными или увеличивались незначительно. Это может означать, что доступность продуктов питания ухудшалась для некоторых групп населения. При этом данные по импорту и экспорту продуктов питания указывают на значительную зависимость от импорта. В период с 2017 по 2021 год импорт продуктов питания значительно увеличился, а экспорт несколько уменьшился. Это может указывать на необходимость развития внутреннего производства продуктов питания и снижения зависимости от импорта.

В целом данные указывают на необходимость проведения мер для обеспечения доступности продуктов питания для населения, в том числе развития внутреннего производства и импортозамещения.

Рисунок 8. Оценка влияния импорта на покупательскую способность населения (составлено авторами на основании Stat.gov [1,2])

Тенденции в экспорте и импорте продовольственных товаров в Казахстане связаны с ростом спроса и объемов, но снижение доходов населения может негативно повлиять на спрос. Покупательная способность зависит от уровня дохода, цен и доступности с учетом региональных различий. Уровень дохода растет, но остается низким в некоторых регионах. Импортозамещение также важно, страна должна развивать собственное производство продуктов. В настоящее время Республика Казахстан старается развивать собственное производство продуктов питания, чтобы уменьшить зависимость от импорта и обеспечить продуктами питания своих граждан. В связи с этим возникает ряд вопросов и в рамках этого пункта мы будем рассматривать вопросы импортозамещения, связанные с продуктами питания в Республике Казахстан:

1. Способствует ли импортозамещение развитию отечественного производства продуктов питания? Введение импортозамещения может стимулировать развитие отечественного производства продуктов питания, поскольку повышение цен на импортные продукты питания способствует увеличению спроса на альтернативы отечественного производства.

2. Каким образом государство поддерживает отечественное производство в условиях импортозамещения? В условиях импортозамещения государство может применять меры государственной поддержки для стимулирования отечественного производства продуктов питания. Это может включать в себя субсидирование производства, льготы на земельные участки и налоговые льготы.

3. Какие продукты питания наиболее востребованы в РК и какой процент этих продуктов импортируется? Наиболее востребованными продуктами питания в РК являются мясо, молоко и молочные продукты, зерновые культуры и овощи. По данным на 2021 год, около 30% потребления мяса в РК было импортировано. Около 70% молока и молочных продуктов также было импортировано, а почти 40% зерновых культур импортировано из-за нехватки собственного производства [14].

4. Каковы причины высокой зависимости РК от импорта продуктов питания? Одной из главных причин высокой зависимости РК от импорта продуктов питания является недостаточное развитие отечественного производства, а также низкая конкурентоспособность отечественных производителей на мировых рынках.

5. Какие меры можно предпринять для увеличения доли отечественного производства продуктов питания в РК? Для увеличения доли отечественного производства продуктов питания в РК необходимо развивать отечественное производство, поддерживать отечественных производителей и улучшать их конкурентоспособность, а также проводить мероприятия по модернизации технологий и инфраструктуры, обучению и подготовке кадров, и созданию условий для более эффективного использования природных ресурсов.

6. Какие последствия может иметь импортозамещение продуктов питания в РК? Позитивные последствия импортозамещения продуктов питания включают развитие отечественного производства и повышение его конкурентоспособности, увеличение занятости населения и рост экономического роста в целом.

Разработка модели по координации деятельности МСП через слияние и создание национальных конгломератов

Для обеспечения продовольственной безопасности Республики Казахстан необходима эффективная координация между субъектами и предприятиями малого и среднего предпринимательства (МСП). Однако на сегодняшний день в стране отсутствует межрегиональная консолидация, что приводит к неэффективному использованию ресурсов и неравномерному развитию регионов.

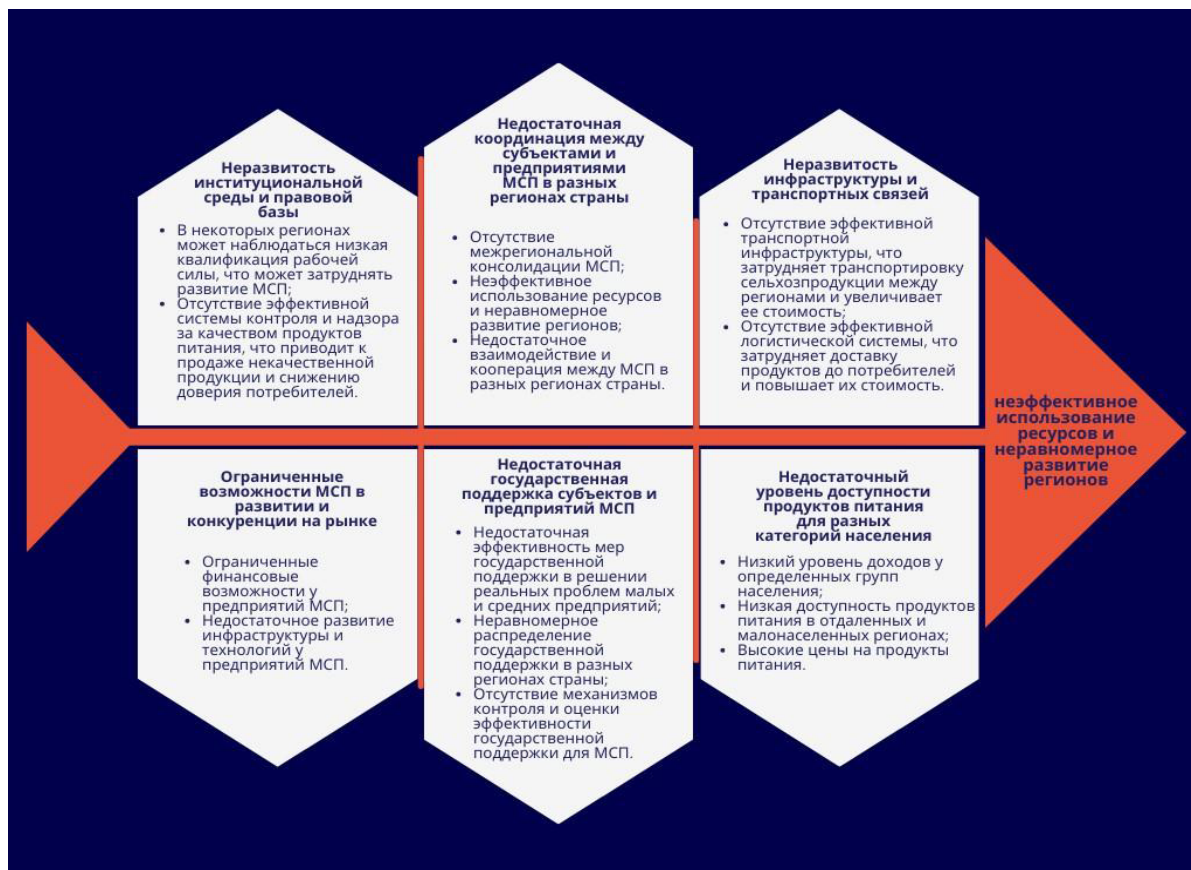

Рисунок 9. Диаграмма Исикавы: причинно-следственные связи

Для решения этих проблем предлагается создание региональных национальных конгломератов (РНК), которые объединят субъекты и предприятия МСП в разных регионах страны для обеспечения ПБ. Для стимулирования создания РНК и участия в них необходимо ввести гибкие мотивационные инструменты государственного управления и дифференцировать налоги для субъектов и предприятий МСП.

Одной из главных целей создания РНК будет обеспечение доступности продуктов питания для разных категорий населения, что позволит повысить уровень продовольственной безопасности в стране. Кроме того, создание РНК будет способствовать устойчивому развитию регионов, повышению конкурентоспособности МСП и их роли в общей потребительской корзине. Для этого РНК могут создавать социальные программы и проекты, направленные на улучшение доступности и качества продуктов питания. Конкретные социальные программы и проекты, которые могут быть созданы региональными национальными конгломератами (РНК), зависят от местных условий и потребностей населения. Однако некоторые возможные программы и проекты могут включать в себя:

Рисунок 10. Дорожная карта по созданию РНК

Эти программы и проекты могут быть адаптированы под различные потребности и региональные особенности, что поможет улучшить доступность и качество продуктов питания в Республике Казахстан. Суть работы РНК заключается в том, что участники объединяют свои усилия и ресурсы для создания более эффективной системы производства и поставки продуктов питания. Это позволяет снизить затраты на производство и увеличить объемы производства, что, в свою очередь, приводит к более низким ценам на продукты для конечного потребителя. Кроме того, участники РНК совместно разрабатывают и внедряют инновационные технологии и методы производства, что позволяет повысить качество продуктов и сделать их более конкурентоспособными на рынке.

Несмотря на то, что МСП работают для получения личной выгоды, их объединение принесет также много пользы для участников РНК:

1. Увеличение объемов производства. Объединение усилий МСП позволяет увеличить объемы производства, что, в свою очередь, может привести к снижению себестоимости продукции и увеличению прибыли.

2. Доступ к новым рынкам сбыта. Работа в рамках РНК может предоставить МСП доступ к новым рынкам сбыта и потребителям, что может увеличить объемы продаж и прибыль.

3. Совместное использование ресурсов. Объединение усилий позволяет совместно использовать ресурсы, такие, как производственные помещения, оборудование, технологии и т.д., что может снизить затраты на производство и повысить его эффективность.

4. Снижение рисков. Работа в рамках РНК может помочь снизить риски, связанные с производством и сбытом продукции. Например, МСП могут совместно защищать свои интересы на рынке, участвовать в общих программах страхования и т.д.

5. Создание новых продуктов и услуг. Объединение усилий может привести к созданию новых продуктов и услуг, которые не могут быть созданы отдельно каждым предприятием. Это может стать дополнительным источником дохода для участников РНК.

В результате объединение усилий с другими предприятиями в рамках РНК может быть выгодным для МСП, что позволяет достичь более эффективного использования

ресурсов, увеличить объемы производства и продаж, снизить риски и создать новые продукты и услуги.

Создание сценарных моделей по консолидации региональных субъектов МСП в рамках РНК — это процесс, который включает в себя несколько этапов.

1. Определение целей и задач РНК. На этом этапе следует определить, какие конкретные задачи должны решаться в рамках создания РНК.

2. Определение критериев для отбора участников РНК. Для того, чтобы гарантировать успешность работы РНК, необходимо определить критерии для отбора участников.

3. Составление плана мотивационных инструментов. Чтобы участники РНК были заинтересованы в совместной работе, следует предусмотреть мотивационные инструменты.

4. Составление бизнес-плана для РНК. На этом этапе следует составить бизнес-план для РНК, в котором надо определить цели, задачи, структуру управления, прогнозируемую прибыль.

5. Разработка сценариев моделей. Наконец, следует разработать сценарии моделей для консолидации региональных субъектов МСП. Каждый сценарий должен содержать описание основных этапов работы, структуру управления, ресурсы, необходимые для реализации проекта, ожидаемый эффект.

При создании сценарных моделей необходимо учитывать местные особенности и условия работы субъектов МСП в регионе, а также прогнозируемые риски и возможные препятствия для реализации проекта.

В качестве мотивационных инструментов для создания и развития региональных национальных конгломератов можно выделить следующие меры:

1. Финансовая поддержка: государство может предоставлять финансовую поддержку, такую, как гранты, субсидии и льготные кредиты, для стимулирования участия малых и средних предприятий (МСП) в РНК.

2. Техническая и консультационная поддержка: предоставление МСП доступа к специализированным консультациям и обучению помогает им улучшить навыки и знания в различных сферах бизнеса.

3. Расширение рынков сбыта: РНК могут получить поддержку со стороны государства для продажи своей продукции на новых рынках, включая возможность экспорта в другие страны.

4. Поддержка инноваций: поддержка инновационных проектов в рамках РНК способствует увеличению конкурентоспособности продукции и привлечению инвестиций.

5. Формирование бренда: государство может помочь РНК в создании и продвижении бренда.

6. Формами финансовой поддержки могут выступить: снижение налогов на прибыль или предоставление грантов на развитие. Снижение налогов для участников РНК может быть рискованным для государственного бюджета, так как это может привести к снижению поступлений в бюджет и, как следствие, ухудшению финансовой устойчивости государства.

В целом, чтобы максимизировать выигрыш государства от РНК, необходимо разработать эффективную систему государственного контроля и мониторинга деятельности участников конгломерата, обеспечить прозрачность и открытость процесса формирования и функционирования РНК, а также использовать масштабы конгломерата для повышения качества и безопасности продукции и увеличения доступности продуктов питания для населения.

Заключение

В результате проведенного исследования можно сделать следующие выводы. Период ретроспективного анализа составил пять и более лет в зависимости от факторов, влияющих на деятельность МСП. В процессе исследования были изучены проблемы МСП в лице крестьянских и фермерских хозяйств, индивидуального, малого и среднего

предпринимательства. Проанализирована и выявлена доля этих хозяйствующих субъектов в общую корзину продовольственной безопасности Республики Казахстан. Через экономико-статистический анализ доказана актуальность двух граней макроэкономического вопроса. Кроме того, были выявлены проблемные зоны и разработаны рекомендации по разработке модели создания региональных национальных конгломератов (РНК).

Была представлена доказательная база для обоснования существующих проблем и выдвинутой гипотезы. Очевидно, что разобщенность и одиночное плавание субъектов МСП без активной и целенаправленной государственной поддержки требует создания региональных национальных конгломератов (РНК) для консолидации усилий в обеспечении ПБ и реализации целей устойчивого развития через доступные продукты питания для разных категорий населения, а также повышения роли МСП в общей потребительской корзине.

В процессе анализа в течение последних лет в Республике Казахстан происходил рост потребления основных продуктов питания за счет повышения уровня жизни населения и улучшения экономической ситуации в стране. Кроме того, анализ динамики физического объема розничной торговли к производству продуктов питания показал, что значительная часть потребляемых продуктов питания в Республике Казахстан могла быть импортирована, наблюдался спад в производстве продуктов питания, что указывало на необходимость принятия мер для развития отечественного производства. Было отмечено, что МСП в производстве продуктов питания в Казахстане могут устанавливать более низкие цены на свою продукцию, ограниченные производственные мощности и доступ к ресурсам ограничивали возможности МСП в производстве продуктов питания и приводили к неравномерному качеству продукции. Считаем, что гибкие правительственные меры поддержки, такие, как налоговые льготы и субсидии, могут помочь МСП в производстве продуктов питания снизить свои затраты и улучшить конкурентоспособность. В целом МСП остаются важным сектором экономики в Казахстане, в том числе в производстве продуктов питания, и их развитие может иметь положительный эффект на экономический рост и развитие региональных рынков.

Таким образом, роль малого и среднего предпринимательства (МСП) в производстве продуктов питания является важным фактором в обеспечении продовольственной безопасности в Республике Казахстан. Однако для того, чтобы лучше понять динамику производства продукции субъектов МСП, необходимо проводить более глубокий рефлексивный анализ. Анализ производства показывает, что крестьянские хозяйства (КХ), фермерские хозяйства (ФХ) и индивидуальные предприниматели (ИП) играют разные роли в производстве продуктов питания в Казахстане. КХ, как правило, занимаются производством продукции для собственных нужд, что позволяет им обеспечивать свою семью и предоставлять продукцию на местном рынке. Однако у КХ ограниченный доступ к финансированию и инфраструктуре, что ограничивает их возможности в производстве. ФХ, в свою очередь, являются более крупными предприятиями и ориентированы на производство продукции высокого качества для рынка. Они обладают более современными технологиями и получают доступ к более крупным объемам финансирования, что позволяет им повышать эффективность производства и конкурентоспособность на рынке. Индивидуальные предприниматели являются наиболее гибкими и адаптивными субъектами сельского хозяйства, поскольку могут заниматься различными видами бизнеса, в том числе сельскохозяйственной деятельностью. Это позволяет им быстро реагировать на изменения на рынке и обеспечивать разнообразие продуктов в потребительской корзине.

В результате проведенного анализа можно сделать вывод, что поддержка малых и средних предпринимателей в сельском хозяйстве и других сферах продовольственного производства является необходимым элементом государственной политики по обеспечению продовольственной безопасности. Были отмечены существующие проблемы, которые ограничивают возможности МСП в производстве продуктов питания, некоторые из них - это ограниченный доступ к финансированию, технологическому оборудованию и

квалифицированному персоналу. Несмотря на это, субъекты МСП имеют потенциал для обеспечения потребительской корзины внутри страны, что является важным фактором в условиях глобальной нестабильности и внешних экономических вызовов.

Следует отметить, что рассмотренные вопросы импортозамещения также имеют негативные последствия, такие, как повышение цен на продукты питания из-за увеличения затрат на производство, снижение качества продуктов из-за недостаточного уровня технологического развития отечественного производства, а также возможное ограничение доступа к различным продуктам, которые не могут быть произведены в РК. Также при импортозамещении возникают проблемы перераспределения средств, так как часть средств, которые ранее тратились на импорт, теперь будут направляться на развитие отечественного производства, что может привести к нехватке средств в других сферах экономики.

Таким образом на основе предлагаемых рекомендаций считаем, что объединение усилий с другими предприятиями в рамках РНК может быть выгодным для МСП, что позволяет достичь более эффективного использования ресурсов, увеличить объемы производства и продаж, снизить риски и создать новые продукты и услуги. При создании сценарных моделей необходимо учитывать местные особенности и условия работы субъектов МСП в регионе, а также прогнозируемые риски и возможные препятствия для реализации проекта. В целом, чтобы максимизировать выигрыш государства от РНК, необходимо разработать эффективную систему государственного контроля и мониторинга деятельности участников конгломерата, обеспечить прозрачность и открытость процесса формирования и функционирования РНК, а также использовать масштабы конгломерата для повышения качества и безопасности продукции и увеличения доступности продуктов питания для населения. Это может улучшить индекс пищевой безопасности и повысить уровень устойчивого развития. Однако необходимо учитывать, что введение РНК может также привести к ряду вызовов и проблем, таких, как организационные сложности, возможность конфликтов между участниками, управленческие риски, неэффективное использование ресурсов и другие, поэтому ученым и исследователям необходимо проводить тщательный анализ и разработку моделей управления для успешной реализации этой идеи.

Список литературы

1. Национальный статистический комитет Республики Казахстан, 2021. Основные показатели социально-экономического развития Республики Казахстан. -URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/6/statistic/4>.
2. Республика Казахстан, 2017. Государственная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017–2021 годы. -URL: https://online.zakon.kz/doc-ument/?doc_id=34153875.
3. Азиатский банк развития, 2018. Казахстан: Стратегия партнерства со страной, 2017–2021. -URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/cps-kaz-2017-2021-01022018.pdf>.
4. Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций, 2021. ФАОСТАТ. -URL: <http://www.fao.org/faostat/en/#data>.
5. Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан, 2019. Сельское хозяйство в Казахстане, 2018. -URL: <http://www.minagri.gov.kz/en/press-center/news/15233>.
6. Национальный Банк Казахстана, 2022. Основные макроэкономические показатели. -URL: https://nationalbank.kz/monetary/monetary_policy/main_macro_economic_indicators.
7. Всемирный банк, 2021. Показатели мирового развития. -URL: <https://data-bank.worldbank.org/source/world-development-indicators>.
8. Национальный банк Республики Казахстан, 2021. Главные макроэкономические показатели. -URL: <https://www.nationalbank.kz/?do-cid=785&switch=russian>.
9. Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан, 2021. Статистические данные. -URL: <https://www.minagri.gov.kz/ru/press-center/statistics>

10. Организация Объединенных Наций, 2021. Мировые демографические перспективы 2019: основные моменты. Департамент по экономическим и социальным вопросам, Отдел Народонаселения. -URL: https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_Highlights.pdf

11. Национальный Банк Республики Казахстан, 2021. Официальные курсы валют. -URL: <https://nationalbank.kz/?docid=796&switch=russian>.

12. Статистический комитет Республики Казахстан, 2021. Валовой внутренний продукт Казахстана. -URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/37/statistic/1>.

13. Всемирный банк, 2021). Казахстан. -URL: <https://www.worldbank.org/en/country/kazakhstan>.

14. Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций, 2021. Показатели продовольственной безопасности – Распространенность недоедания. -URL: <http://www.fao.org/faostat/en/#data/SN>.

15. Экономика торговли, 2021. Розничные продажи в Казахстане, годовые изменения. -URL: <https://tradingeconomics.com/kazakhstan/retail-sales-annual>.

Г. С. Тайкулакова, Я.И. Потошина, К.Е. Абдигалиева
Алматы Менеджмент Университеті, Алматы, Қазақстан

Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігінің қамтамасыз етудегі шағын және орта бизнестің рөлі

Аңдатпа. Елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде шағын жеке кәсіпкерліктен бастап ірі ұлттық компанияларға дейінгі барлық шаруашылық жүргізуші субъектілердің азық-түлік өндірісіндегі рөлі басым бағыт болып табылады. Олардың тек азық-түлік саласында ғана емес, өнеркәсіп салаларын шикізатпен қамтамасыз ету, өндіріс тауарларын жасаудағы қызметі жаңа экономикалық даму аясында ғалымдар мен зерттеушілердің зерттеу нысаны болды. Азық-түлік қауіпсіздігі тақырыбы бүгінгі таңда жаһандық сипатқа ие, өйткені кез келген елде осы макроэкономикалық мәселені жүзеге асырудың негізгі ұстанымдары БҰҰ Бас Ассамблеясы 2015 жылы әзірлеген ТДМ (Тұрақты даму мақсаттары) жүзеге асыруға әсер етеді.

Бұл зерттеу жұмысында шаруа және фермер қожалықтары, жеке, шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері ұсынатын ШОБ мәселелерін осы шаруашылық жүргізуші субъектілердің Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігінің жалпы қоржынына қандай үлес қосатынын түсіну үшін зерттеуге әрекет жасалды. Қазақстан.

Ғылыми зерттеудің мақсаты – мемлекеттік басқарудың икемді уәждемелік құралдары және ШОБ және кәсіпорындар үшін салықтарды саралау арқылы Аймақтық Ұлттық Конгломераттарды (РҰК) құру моделін әзірлеу. Мәселе ШОБ пен кәсіпорындардың аймақтық бытыраңқылығы, қолда бар ресурстарды тиімсіз пайдалану және Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігін жүзеге асыру мен қамтамасыз етуде өңіраралық шоғырландырудың жоқтығы болып табылады.

Түйін сөздер: шаруашылық жүргізуші субъектілер, экономикалық талдау, азық-түлік қауіпсіздігі.

G. S. Taikulakova, Ya.I. Potoshina, K.E. Abdigalieva
Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan

The role of small and medium-sized businesses in ensuring food security of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The role of all economic entities, from small individual businesses to large national companies, in food production is a priority for ensuring the country's food security. Their activities in creating production goods, providing raw materials for industrial sectors and not only in the field of food, have always been the object of study by scientists and researchers within the framework of new economic development. The topic of food security today is global, since the main positions of the implementation of this macroeconomic issue in any country affect the implementation of the SDGs (Sustainable Development Goals), developed by the UN General Assembly in 2015.

In this research work, there was an attempt to study the problems of SMEs represented by peasant and farm enterprises, individual, small and medium-sized enterprises to understand what share these economic entities contribute to the overall food security basket of the Republic of Kazakhstan. The purpose of the scientific research is to develop a model for the creation of Regional National Conglomerates (RNC) through flexible motivational instruments of public administration and differentiation of taxes for SMEs and enterprises. The problem is the regional disunity of SMEs and enterprises, ineffective use of available resources and the lack of interregional consolidation in the implementation and ensuring food security of the Republic of Kazakhstan.

Key words: business entities, economic analysis, food security.

References

1. Natsional'nyy statisticheskiy komitet Respubliki Kazakhstan. Osnovnyye pokazateli sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya Respubliki Kazakhstan, 2021 [National Statistical Committee of the Republic of Kazakhstan. Main indicators of the socio-economic development of the Republic of Kazakhstan, 2021]. Available at: <https://stat.gov.kz/official/industry/6/statistic/4>.
2. Respublika Kazakhstan, 2017. Gosudarstvennaya programma razvitiya agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazakhstan na 2017-2021 [Republic of Kazakhstan, 2017. State program for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021]. Available at: https://online.zakon.kz/doc-ument/?doc_id=34153875.
3. Aziatskiy bank razvitiya, 2018. Kazakhstan: Strategiya partnerstva so stranoy, 2017-2021 [Asian Development Bank, 2018. Kazakhstan: Country partnership strategy, 2017-2021]. Available at: <https://www.adb.org/sites/default/files/cps-kaz-2017-2021-01022018.pdf>.
4. Prodovol'stvennaya i sel'skokhozyaystvennaya organizatsiya Ob'yedinennykh Natsiy, 2021. FAOSTAT [Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2021. FAOSTAT]. Available at: <http://www.fao.org/faostat/en/#data>.
5. Ministerstvo sel'skogo khozyaystva Respubliki Kazakhstan, 2019. Sel'skoye khozyaystvo v Kazakhstane, 2018 [Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan, 2019. Agriculture in Kazakhstan 2018]. Available at: <http://www.minagri.gov.kz/en/press-center/news/15233>.
6. Natsional'nyy Bank Kazakhstan, 2022. Osnovnyye makroekonomicheskiye pokazateli [National Bank of Kazakhstan, 2022. Main macroeconomic indicators]. Available at: https://nationalbank.kz/monetary/monetary_policy/main_macro_economic_indicators.
7. Vsemirnyy bank, 2021. Pokazateli mirovogo razvitiya [World Bank, 2021. World Development Indicators]. Available at: <https://data-bank.worldbank.org/source/world-development-indicators>.
8. Natsional'nyy bank Respubliki Kazakhstan, 2021. Glavnyye makroekonomicheskiye pokazateli [National Bank of the Republic of Kazakhstan, 2021. Key macroeconomic indicators]. Available at: <https://www.nationalbank.kz/?do-cid=785&switch=russian>.
9. Ministerstvo sel'skogo khozyaystva Respubliki Kazakhstan, 2021. Statisticheskiye dannyye [Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan, 2021. Statistical data]. Available at: <https://www.minagri.gov.kz/ru/press-center/statistics>.
10. Organizatsiya Ob'yedinennykh Natsiy, 2021. Mirovyye demograficheskiye perspektivy 2019: osnovnyye momenty. Departament po ekonomicheskim i sotsial'nym voprosam, Otdel Narodonaseleniya [United Nations, 2021. World Population Prospects 2019: Highlights. Department of Economic and Social Affairs, Population Division]. Available at: https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_Highlights.pdf.
11. Natsional'nyy Bank Respubliki Kazakhstan, 2021. Ofitsial'nyye kursy valyut [National Bank of the Republic of Kazakhstan, 2021. Official exchange rates]. Available at: <https://nationalbank.kz/?docid=796&switch=russian>.
12. Statisticheskiy komitet Respubliki Kazakhstan, 2021. Valovoy vnutrenniy produkt Kazakhstana [Statistical Committee of the Republic of Kazakhstan, 2021. Gross Domestic Product of Kazakhstan]. Available at: <https://stat.gov.kz/official/industry/37/statistic/1>.
13. Vsemirnyy bank, 2021. Kazakhstan [World Bank, 2021. Kazakhstan]. Available at: <https://www.worldbank.org/en/country/kazakhstan>.
14. Prodovol'stvennaya i sel'skokhozyaystvennaya organizatsiya Ob'yedinennykh Natsiy, 2021. Pokazateli prodovol'stvennoy bezopasnosti – Rasprostranennost' nedoyedaniya [Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2021. Food Security Indicators - Prevalence of Undernourishment]. Available at: <http://www.fao.org/faostat/en/#data/SN>.

15. *Ekonomika torgovli*, 2021. *Roznichnyye prodazhi v Kazakhstane, godovyye izmeneniya* [Trading Economics, 2021. *Kazakhstan Retail Sales YoY*]. Available at: <https://tradingeconomics.com/kazakhstan/retail-sales-annual>.

Сведения об авторах:

Тайкулакова Гульнура Сериковна – кандидат экономических наук, профессор Школы экономики и финансов, Алматы Менеджмент Университет, ул. Розыбакиева, 227, Алматы, Казахстан. ORCID 0000-0001-9852-6083.

Потошина Яна Игоревна – бакалавр, студент 4 курса ОП6В04190 – Бизнес-аналитика и экономика, Алматы Менеджмент Университет, ул. Розыбакиева, 227, Алматы, Казахстан.

Абдигалиева Камилла Ермековна – бакалавр, студент 4 курса ОП6В04190 – Бизнес-аналитика и экономика, Алматы Менеджмент Университет, ул. Розыбакиева, 227, Алматы, Казахстан.

Taikulakova Gulnura Serikovna – Candidate of Economic Sciences, Professor, School of Economics and Finance, Almaty Management University, 227 Rozybakiev st., Almaty, Kazakhstan. ORCID 0000-0001-9852-6083.

Potoshina Yana Igorevna – undergraduate, Almaty Management University, 227 Rozybakiev st., Almaty, Kazakhstan.

Abdigalieva Kamilla Ermekovna – undergraduate, Almaty Management University, 227 Rozybakiev st., Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

N.T.Adambekov,¹ A.A.Adambekova²

¹International IT University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: ¹nuradamsdu@gmail.com, ²ainatas0408@gmail.com)

Investment Analysis Methodology: Overview and Application

Abstract. *In the context of geopolitical trends that change the practice of business, the significance of the results of investment analysis increases. The goal of the work is to study classical approaches to investment analysis of the issuer, taking into account current trends in analytics, to identify the most relevant methods and test them, assessing their application prospects. The scientific interest of this work is determined by the use of RSWA analysis when conducting a literature review, substantiating the applicability of fundamental and technical analysis methods from the perspective of the practice of CFA analytics, identifying the scientific background on the need to develop ESG analysis tools. The methodological basis was the methods of comparison and interpretation of statistical data, a critical review of studies, which made it possible to assess the factors and justify the selection of recommended investment analysis methods. The application of the stated methodology made it possible to develop applied recommendations in analytics regarding the need to take into account certain limitations: the difficulty of obtaining a real assessment of companies that maintain their exchange rate value through market-making services, the rare reflection of goodwill by companies in accounting and, as a result, in financial statements (distorts the value, and therefore and analysis results), the influence of geopolitical factors cannot be quickly influenced and can produce the opposite effect from the expected one. The significance of the research results is determined by the possibility of further development of the investment analysis methodology, expanding research in the direction of applying ESG analysis.*

Key words: *investment analysis, fundamental analysis, technical analysis, analysis methodology, exchange rate.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-159-174>

Introduction

Due to current geopolitical transformations, the trends in the global economy have changed not only approaches in doing business and building intercompany relationships, but also pointed to the need to revise methods and approaches to analyze this economy. In economic science and business practice itself, there is a constant clarification and study of trends that determine changes in the methodology of investment analysis and the tools used in it. The need to adjust the goals of the analysis in accordance with the need to comply with GRI standards, sustainable development goals, ESG principles, mission and strategy of the company dictate a review of both macro and micro factors that determine the investment potential of the company and region. According to current research, investment analysis is an important aspect of investment management and is used by investors, analysts and financial professionals to identify and evaluate potential investment opportunities, reduce risk and optimize investment returns. According to its purpose, investment analysis is usually used when assessing the investment attractiveness of certain companies' securities. The most extensive and meaningful investment analysis is when funding through an IPO. This is due to the fact that companies during this period provide fairly detailed data on their activities. It was these factors that determined the choice of **the object of**

the research are companies that placed their shares through an IPO. *The subject of the research* are current methods and approaches used in investment analysis, justified both from the position of scientific argumentation and applied demand among researchers and analysts. *The goal of the research* is to study classical approaches to investment analysis of an issuer, taking into account current trends in investment strategy. As part of this goal, there were stated such *objectives* as assessing current research on the interpretation of the concept of investment analysis and its methods, and basing on them selecting indicators that will be useful for predicting changes in prices for investment assets, testing and applying the selected methods in the investment analysis of selected companies, and development of recommendations for its improvement.

Research methodology

Research strategy and methods. As part of this scientific work, current publications were studied as the results of a study of investment analysis and its methods, by collecting theoretical approaches and interpretations in the field of investments, investment analysis and analysis methods. To conduct a literature review, a special RSWA method was used, which allows us to systematically approach this problem and obtain comparable conclusions. To carry out the selection and development of recommendations on current and promising methods of investment analysis, the systemic, structural, and dialectic methods were used. When testing the recommended methods of analysis, data on the financial indicators of public companies were collected and processed, to which statistical and mathematical methods were applied for a certain time period.

Main methods used. Descriptive research is used to provide a meaningful overview of CFA investment analysis methods and the main evidence-based approaches used by leading investment companies, rating agencies and international organizations. Methods of critical analysis, comparison and interpretation of the data obtained, based on the methods of deduction and genesis, made it possible to identify factors and solve the problems.

Primary data is collected using the following methods:

- 1) Conducting research on scientific and business publications on world and domestic scientific works, collecting financial indicators of companies.
- 2) Content analysis of regulatory instructions, governing procedures, methods and content of investment analysis in financial organizations.

In accordance with the set objectives, the *stages of the study* were built, which include literature review and RSWA analysis of its findings, selection of indicators applicable in predicting changes in prices for investment assets, testing and application of the selected methods using the example of the research object and development of recommendations for its improvement.

Literature review

The term "investment analysis" refers to the process of making informed investment decisions based on the assessment of investment opportunities and careful analysis of various factors [1]. As a rule, investment analysis falls into the category of applied methods of analysis and from this position is perceived as a combination of quantitative and qualitative methods, including financial modelling, valuation methods, risk analysis and market research. Let us conduct a comparative analysis of the definitions given by famous authors to the definition of investment analysis.

We propose to use the methodology of critical applied analysis RSWA (Relevance/Strengths/Weaknesses/Applicability), developed by Professor A.Adambekova as the basis for the research, which allows for a comparative analysis using a unified methodology and linking the findings with the author's research [2].

Table 1 RSWA - Assessment of investment analysis interpretations in modern researches

Relevance	Strengths	Weaknesses	Applicability
Sharp, Alexander & Bailey(1999) - Investment analysis is the process of analysing the financial indicators of investments and the risks associated with them, as well as macroeconomic factors influencing these investments [3]			
A fairly general approach that forms the basis of technical and fundamental analysis. They are used as a guide when conducting investment analysis, both when assessing the external and internal environment.	Taking into account financial and macroeconomic factors provides a complete view of the investment analysis. Emphasizes the importance of understanding the investments risks	Investment as a concept can be too broad. This makes it difficult to determine the exact methods used in the analysis. The role of the investor's goal in the analysis and existing limitations are not taken into account	The definition allows us to understand the significance of macro and micro factors, although it is too general. Difficult to use when selecting recommended investment analysis methods
A.Torok & I.Futyu(2012) – Investment analysis is the process of assessing the suitability of an investment by analysing a company's financial information, economic and industry trends, and the company's state in the industry [4].			
A fairly general understanding of investment analysis, while providing an approach to the main elements, but not reflecting current trends	The definition provides a detailed description of the investment analysis process and the factors that should be considered when evaluating an investment	For investors who are less familiar with financial analysis or who prioritize environmental or other factors such as social impact in their investment decisions may be inconsistent	Unlike the previous definition, it is applicable from clarifying the elements of analysis, taking into account the risks caused by weaknesses
Ganesan & Sridhar (2016) Investment analysis is the process of evaluating an investment in terms of risk and return to determine whether it is suitable for a particular investor. [5]			
Sufficiently general concept, but reflects trends expressing the focus on a specific recipient of its results	It shows the importance of assessing the suitability of an investment for an investor, taking into account factors such as risk tolerance	The definition is rather broad and does not provide clear guidance on how to evaluate investments or what factors to consider	Focuses our attention on the need to take into account the interests of the customer, the consumer of the results of analysis
Yu Sheng & Ibrahim (2019) Investment analysis - assessment of investment opportunities, including assessment of their risk and potential return, analysis of market trends and conditions, as well as consideration of macroeconomic factors affecting investment results [6]			

Taking into account the approach applied by the authors to investment analysis in the context of Islamic finance, it shows interest in it in conditions different from traditional ones.	Includes recognition of the importance of risk management in investment analysis and focus on investment analysis in a cultural and religious context	The definition may be less applicable to investment analysis in non-Islamic contexts or contexts where risk management is not a major concern.	It draws attention to the identification of investment opportunities, which is especially applicable when analysing the investment attractiveness of an issuer
A.Kumar et al. (2020) Investment analysis - is the process of evaluating investment opportunities and making informed investment decisions based on analysis of factors such as financial performance, market trends and macroeconomic conditions [7].			
Reflects current trends in the applied technologies of investment analysis , it is important when developing new solutions	Includes recognition of the importance of quantitative analysis methods and big data, which help investors identify unseen patterns and trends.	This definition may be less useful to investors who are less quantitatively savvy or who lack access to data and technology.	It is applicable when studying the advantages and disadvantages of investment analysis and developing factorial model
Saktia & Suwadid (2023) Investment analysis is an assessment of investment opportunities by analysing the issuer's financial results and stability, investment risk and potential return, market trends, and macroeconomic and geopolitical factors that affect investment results [8].			
Reflects current trends and approaches to investment analysis, while taking into account the element-by-element approach and analysis methods	Includes concepts of understanding the broader economic and political context to help investors make more informed decisions.	This definition may be less applicable to investment analysis in developed markets, where the influence of macroeconomic and geopolitical factors may be less.	Applicable in the framework of this study, since it is interesting due to its emphasis on emerging markets, which should be taken into account in the interpretation of the definition itself
Note: Compiled by the author based on the above studies [3-8]			

In contrast to the definitions presented, the CFA considers any analysis of a company to be the process of examining a company's performance in the context of its industry and economic environment in order to make a decision or make a recommendation. Analysts' recommendations are often related to the provision of capital, in particular whether to invest in a company's debt or equity securities and at what price. An equity investor evaluates a company's ability to pay dividends and the likelihood that its share price will rise [9].

When conducting investment analysis, various methodological tools are used depending on its main purpose, who conducts the analysis and what its results are aimed at.

According to the CFA Institute's guidelines, a company's investment analysis can be conducted on a variety of assets, from an equity assessment to subsidiaries performance assessment. Any analysis of a company should consider: financial analysis and creditworthiness analysis. In our case, we consider the analysis of the issuer conducted from the outside. This is done by a credit institution or a bondholder in order to assess the investment effectiveness of the decision when the company attracts external borrowings, or as an investor in order to invest in equity securities of the company.

From the above definitions, it becomes clear that investment analysis is a complex and multifaceted process that involves the evaluation of a wide range of factors in order to identify

suitable investment opportunities. Ultimately, *the goal of investment analysis is to identify investment opportunities that are in line with the investor's objectives and are most likely to generate the desired returns through proper risk management.*

Table 2 – RSWA assessment of investment analysis methods for issuers

Relevance	Strengths	Weaknesses	Applicability
Fundamental analysis is an analysis of all factors affecting the value of a company and its securities at the macroeconomic and industry level, determining the true value of these securities.			
The basic classical approach underlying investment analysis. It guides investment analysis both in assessing global and country trends.	The ability to see the situation in business and identify both promising companies and possible bankrupts. The ability to search for valuable shares and promising growing companies on the market.	It takes a lot of time. It is very difficult for novice traders to connect the results of fundamental analysis with a chart. The method that can lead to errors in this work is very extensive.	Mandatory component of investment analysis. The experience of using this approach shows that it has no alternative for many years. As part of this study, the task is to choose the most accessible indicators for the implementation of the goal.
Technical analysis is a technique that involves analysing historical price and volume data of a security to identify patterns and trends that can predict future price movements.			
Refers to the most applied approaches in analysis. Relevant at all times as it is associated with the performance of the companies themselves acting as the object of analysis	The universal approach can be used for transactions of different lengths. Simple and easy to learn, useful for making short-term trading decisions.	It can ignore fundamental factors that affect the long-term success of the company, such as the quality of management and industry trends. In addition, it strongly depends on historical data.	In emerging markets, this may not give a completely clear picture. However, in this study it is the most basic one.
Quantitative analysis - this method involves the use of mathematical models and statistical analysis to assess the financial and economic factors of the company and identify investment opportunities.			
It reveals the features of the object of analysis in terms of characteristics and indicators that can be tracked, verified and calculated. Acceptable where there is systematic data collection and reflection	Provides objective and systematic analysis of a large amount of data, providing a complete picture of the company's activities.	Can be complex and may require additional statistical knowledge and programming skills. It can also be difficult to determine which variables are truly important and useful in predicting performance.	Within the framework of this study, it is a key method that determines the specifics of these economic accounting methods of analysis.
Qualitative analysis - takes into account factors beyond financial data, such as the quality of management and industry trends, which can be important in determining long-term results.			

Contributes to obtaining data based on expert opinions, qualitative expansion of research and argumentation of conclusions using non-financial indicators, which is relevant in recent years	Considers factors beyond financial data, such as management quality and industry trends, that may be important in determining long-term success.	May be subjective and based on personal views and opinions. In addition, qualitative factors can be difficult to measure and compare across companies.	Unpopular in investment analysis and therefore its study and development of proposals for its application can have a scientific foundation and a scientific perspective
Environmental, Social Responsibility and Corporate Governance (ESG) Analysis – This method includes an analysis of a company’s environmental and social performance, as well as corporate governance practices, to identify risks and opportunities related to sustainability and ethical considerations.			
Especially popular in recent years against the backdrop of expanding perception of the philosophy of sustainable development. Allows you to evaluate a business not only from the financial side, it is useful from the standpoint of assessing the perception of society	This can help investors identify potential risks and opportunities related to environmental, social and governance factors. Increasingly popular among socially responsible investors.	This can be subjective and difficult to measure consistently across companies and industries. May not fully reflect the financial impact of ESG factors.	Requires extended study not only from the standpoint of the essence of perception and the methodology of ESG analysis, but also the interpretation of the findings, taking into account industry and regional specifics of business implementation
Note: Compiled by author based on the above studies [10 -11]			

It is important to note that the pros and cons of each method may vary depending on the specific context and goals of investment analysis. In addition, many analysts use a combination of methods to gain a broader view of a company’s success potential. Technical analysts get the information they need to make decisions by analysing historical price movements while ignoring fundamental variables [12]

In fundamental analysis, an investor examines the company’s financial and accounting records and tries to determine the fair value of its securities. Investors who use this method include Warren Buffett and Peter Lynch. [10]

Thus, fundamental analysis is one of the analytical methods aimed at predicting price changes from the point of view of studying the political and economic situation in the world and in the country, the economic situation and the general situation of the industry with a particular issuer. Based on CFA research, analysts can use a top-down, bottom-up, or hybrid approach to forecast income and expenses. Graham and Dodd (2000) noted: “However, many very large organizations use a bottom-up approach to investing, and many individual investors with very modest resources move from the top to bottom” [10]. The top-down analysis approach will be carefully considered and used in our research work. Almost all foreign specialists use this method, and sometimes a hybrid method.

Results and discussion

Many stock market studies show that: about half of the volatility (variability) of investment results can be explained by movements in the macroeconomic environment. In addition, according to the results of a number of studies, an interesting conclusion was made - the appearance of macroeconomic estimates for one country significantly affects the movement of the indices of a number of other countries. Traditionally, the largest signalling effect for investors is provided by the US market, which receives standardized information with a certain frequency and accumulates a large statistical base.

To determine the main indicators, consider a number of indicators proposed by various authors and studies.

McLeavey, D. (2007) groups known indicators into 4 groups as follows:

- Monetary (monetary) indicators
- Production indicators
- Labor market indicators
- A group of trust indicators (mood, expectation) [13]

Altunbas, Y. et al. (2020) suggest in their work that in some cases only the economic cycle and current fiscal and monetary policy should be taken into account [14]. Berger & other (1997) divide the indicators into three groups depending on the duration of the impact on the market value of securities. And according to the hierarchy of fundamental analysis in the research of the CFA Institute, external factors affecting the growth of the industry include macroeconomic, technological, demographic, government, and social factors. [15]

Summarizing the above and other studies and taking into account that the indicators in the experiments are generally similar and repeatable, we obtain the following indicators for our research work:

- Gross Domestic Product and Growth Rate (GDP)
- GNP and growth rates.
- Inflation indicators
- Period of the business cycle.

Thus, analysis of the state of the economy at the macro level includes how the economy has performed in the past, how it is performing now, and how it is expected to perform in the future. In this context, it is also important to know how different sectors of the economy will grow in the future. According to the CFA Institute, industry and company analysis is a key step in the process of evaluating companies and the securities they issue. In our analysis, we focus on how a company uses industry and corporate information to predict future financial results and share prices. [16]

An effective forecasting model must be based on a deep understanding of the company's business and historical performance. Thus, the analyst begins with an analysis of the company and its environment — industry, key products, strategic position, management, competitors, suppliers, and customers.

The fundamental approach of the theory of cyclical development is based on the fact that companies in certain industries outperform other industries in the dynamics of the company's development at all stages of the economic cycle.

In fact, an important problem in the implementation of sectoral analysis is the lack of a generally accepted classification of industries and the creation of sectoral indices (growth rates, inflation, etc.) on its basis. The most popular classifications in the world, which, as a rule, are the most popular in investment analysis:

- SIC (standard industry classification) - a system adopted in the United States, Canada, Mexico (includes 20 major sectors of the economy);
- Classification of the investment company Morgan Stanley - Morgan Stanley Capital International (MSCI), which is used to create analytical studies of sectoral indices (the classification includes 10 sectors of the economy, 23 industry groups, 59 industries and 123 sub-sectors);

- Classification by Standard & Poor's (S&P), the largest rating agency of countries and companies;
- The Dow Jones classification and the global indices built on it (Dow Jones Global Indexes), which are divided into 10 economic sectors, 18 market sectors, 40 industry groups and 70 subgroups [13].

After choosing a certain industry, it is necessary to focus on the stage of individual analysis and selection of issuers. Most analysts usually use the following indicators, but in addition to them, in a deeper analysis, there are used B

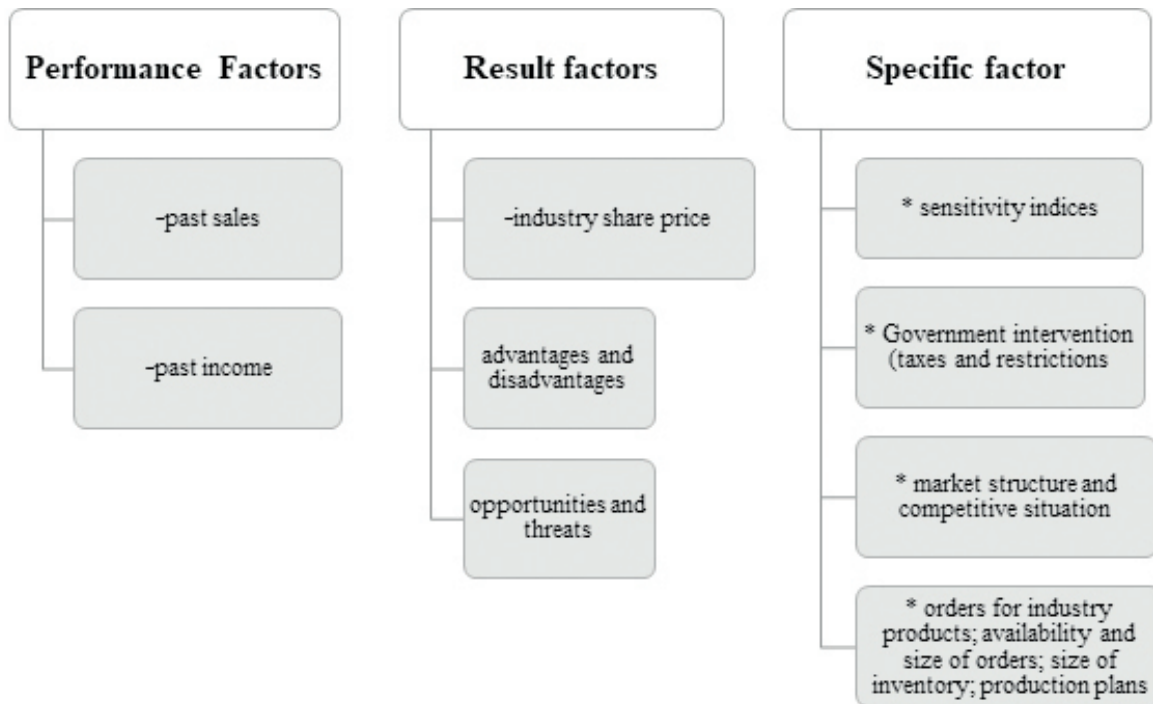

Figure 1 - Indicators of analysis and selection of issuers.
 Note: is based on source [17]

The need for sectoral analysis is dictated by two arguments. First, firms in every single industry typically face the same levels of risk and the same rates of return. Second, average stocks in growth industries tend to outperform stagnant industries. From the point of view of the methodology of investment analysis, this allows taking into account a larger number of existing identified factors to ensure greater efficiency of the management decision.

The study showed that modern practice of investment analysis uses two approaches of Frank J. Fabozzi and David Brown, as well as the valuation model recommended by the CFA. The figure below shows a visual representation of these alternative approaches.

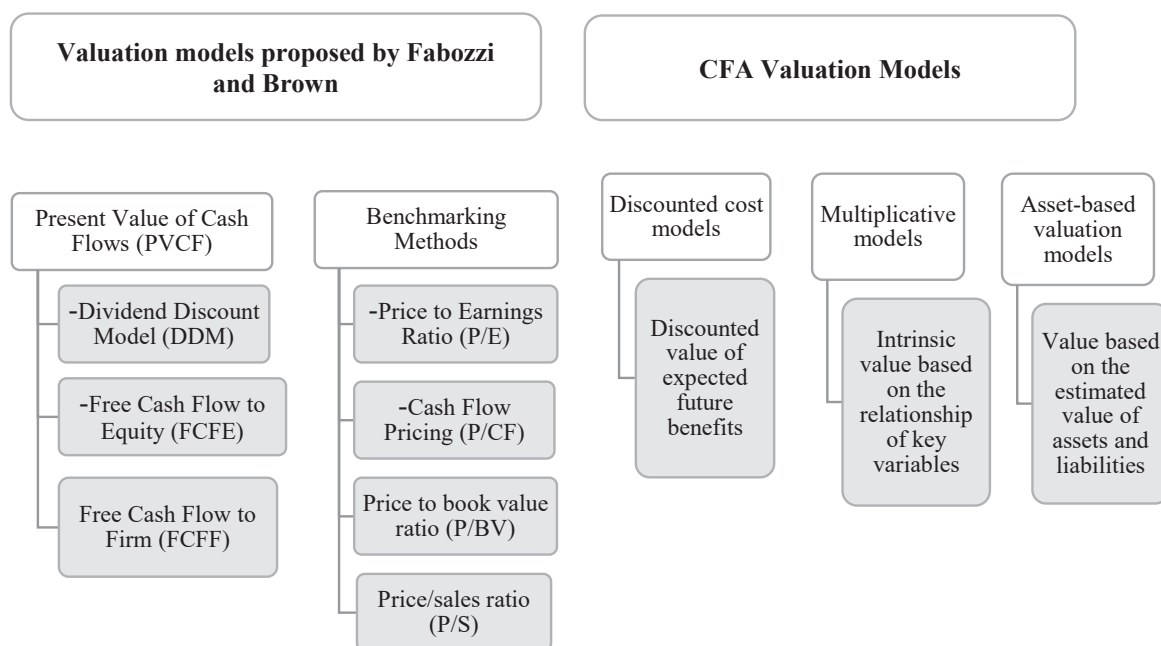

Figure 2 – Popular models for estimating company value in investment analysis.

Note: Compiled by author based on [16, 18].

The approach recommended by Fabozzi and Brown is based on several common factors. First, there is an effect of the rate of return on the stock, as this rate becomes the discount rate. Second, all valuation methods are affected by the expected growth rate of the variable used in the valuation method, such as dividends, earnings, cash flow, or sales.

CFA studies use several major categories of assessment models. These include present value models, which estimate value as the present value of expected future benefits, and multiplicative models, which estimate intrinsic value based on a variety of key variables. The study will use the models of these two directions. Focusing on each type of model separately, we will determine the selection criteria.

Present value models or discounted cash flow models evaluate return on securities in the form of cash to be distributed to shareholders (dividend discount models), or in the form of cash flows that can be distributed to shareholders after the necessary expenses have been incurred and working capital requirements have been met (Free Cash Flow to Equity (FCFE)). In the framework of this study, we will consider the most common ones. The study showed that the use of the Gordon model in investment analysis is dictated by the need to evaluate the infinite sequence of expected dividends. Because of its constant growth assumption, the Gordon growth model is ideal for valuing dividend-paying stocks that are relatively insensitive to the business cycle and are mature (CFA Institute, 2020).

We take the formula of the Gordon growth model (1 and 2) with the formulas:

$$P = \sum_{t=1}^{\infty} D \frac{(1+g)^t}{(1+r)^t} \quad (1) \quad V_0 = \sum_{t=1}^{\infty} \frac{D_t}{(1+r)^t} \quad (2)$$

Where,

P - share price on the current date

D - current annual dividends per share

r - required rate of return on shares / discount rate.

g - dividend growth rate

V₀ is the value of shares on the current date, at time t=0

Multistage growth models are often used to model the value of fast growing companies (John B. Williams). The two-stage dividend discount model (DDM) assumes that at some point the company will start paying dividends that grow at a constant rate, but until that point the company pays dividends that grow at a faster rate than long-term dividends.

Asset-based valuation models estimate the fair value of common equity capital as the estimated value of assets less the estimated value of liabilities and preferred shares. The estimated market value of assets is often determined by adjusting the book value of assets and liabilities. The theoretical basis of this approach is that the value of a business is equal to the sum of business assets. Thus, asset-based valuation is best suited for companies that do not have a high proportion of intangible or “off-balance sheet” assets and have a high proportion of current assets and current liabilities.

When making an asset-based valuation, the analyst should consider the following important facts:

- When using asset-based valuation methods, it is very difficult to analyze companies whose assets do not have an active market that makes it easy to determine the market (fair) value.
- The fair value of assets and liabilities may differ materially from their carrying amounts.
- Certain assets that are “intangible” are carried at their carrying amount. Other intangible assets such as goodwill may not be reported.
- In a hyperinflationary economy, it is more difficult to assess the value of assets (Serrano-Cinca, Mar Molinero, Gallizo Larraz, 2002). At the same time, the influence of geopolitical factors and global cataclysms can have an even greater impact, even than inflation.

The choice of model depends on the availability of the information used in the model, as well as the analyst’s confidence in that information and the suitability of the model.

The work examines the algorithm for implementing the methodology of fundamental analysis of issuers of securities, as well as the analyzes and main indicators carried out at each stage. As we have noted, since fundamental analysis is a popular method among practicing analysts, there are many styles of flexible application by researchers. This study will use two valuation models presented in the CFA Institute guidelines. Some of the most successful and largest IPOs on the Kazakhstan Stock Exchange are presented in the table below.

Table 3 - the largest successful IPO on the Kazakhstan Stock Exchange

IPO	International		Local		
	KCell	Kazatomprom	KazTransOil	KEGOC	KazMunayGas
Number of applications, in thousands	34.7	2.8	34	42	129.9
Placement volume, billion dollars tenge	78.9	168.2	27.9	13.1	153.9
Share of pension funds, %	18.9	33.2	20.4	26.3	0.087
Note: Compiled by author based on KASE [18]					

For the purposes of the study, we identified two companies, designated as K1 and K2 . We will carry out further analysis at the level of issuers on the example of these two issuers. Let us estimate the true intrinsic value of the issuer’s shares using the Gordon constant growth model, which is popular among dividend discount models.

Table 4-Gordon model for companies K1 and K2

	Results for company K1	Results for K2
P0	9983.6	726.1
g	19.1%	-12%
D1	$(D_0 * (1 + g)) = 328.1 * (1 + 0.191) = 390.767$	$(D_0 * (1 + g)) = 26 * (1 - 0.12) = 22.88$
r	$(D_1 / P_0) + g = (D1 / P0) + g = 390.767 / 9983.6 + 0.191 = 0.23 = 23\%$	$(D_1 / P_0) + g = (D_1 / P_0) + g = 22.88 / 726.1 - 0.12 = -0.08 = -8\%$
V0	$D1 / rg = 390.767 / (0.23 - 0.191) = 10019.67$	$D1 / rg = 22.8 / -0.8 + 0.12 = 286$

Note: Compiled by author based on data [19,20]

Gordon's model shows that K1 stocks are only slightly undervalued, and there is reason to conclude that they are relatively fairly priced. Judging by the amount of dividends paid last year and the forecast, this opinion is confirmed.

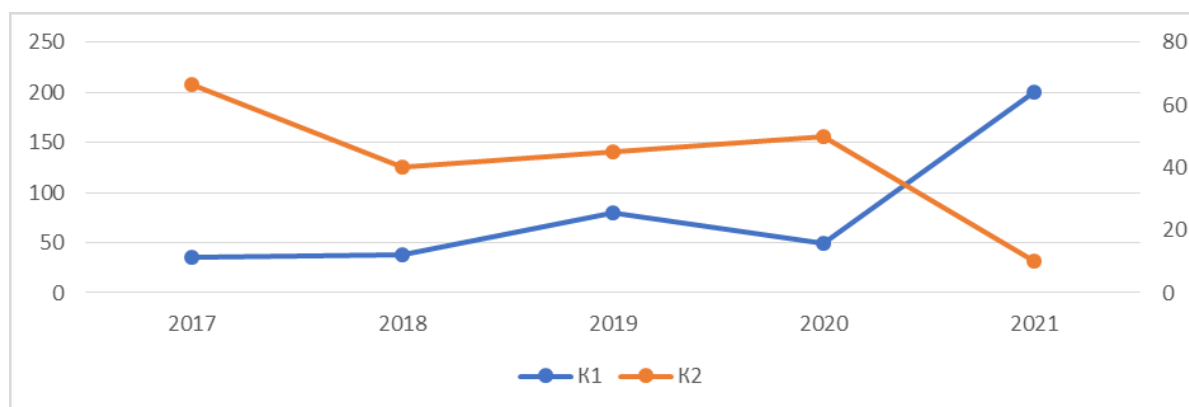

Figure 3 - dynamics of paid dividends of companies K1 and K2, billion tenge/dollars
Note: Compiled by the author based on data [19,20]

The forecast for dividends per share for 2022 is 390,082 tenge. Given the rapid growth of the company's dividends in the last year and in the next few years, more multi-stage discount models may appear.

Table 5 - two-stage dividend discounting model for the company K1

	2021	2022	2023	2024	2025
DPS	327.6	409.7	512.4	640.3	736.2
g		25%	25%	25%	15%
r	23%	23%	23%	23%	23%
Vn					9179.3
Price	9891,4				

Note: Compiled by author based on data [19,20]

The interpretation of the two-stage dividend discount model also confirms that the market price of K1 shares is relatively fairly valued. According to Table 4, Gordon's model for K2 shows that the issuer's shares are overvalued and have low investment attractiveness. This was caused by a sharp decline in the volume of dividends paid last year. In 2022 was the lowest dividend payout since the company's IPO. The main reason for the company's low value remains the construction of a new water main. When using multiplicative models, market multipliers are

used as derivative financial indicators. We study two issuers taken as an example, comparing them with each other and with the industry average, putting them into a multiplier model.

Table 6 - Multiplier model for companies K1 and K2

	2018	2019	2020	2021	2022
K1					
P/E	2.6	2	16.4	2.9	4.8
P/B	0.1	0.2	0.2	0.2	0.6
P/S	0.2	0.3	0.7	0.5	0.6
P/CF	2.8	18.9	6.3	3.1	4.0
EV/EBITDA	1	1.1	3.4	2.3	3.6
K2					
P/E	14	9.4	9.0	7.4	11.8
P&B	0.87	0.57	0.6	0.5	0.3
P/S	2.39	1.33	1.72	1.58	0.9
P/CF	5.5	3.4	4.3	4.3	3.2
EV/EBITDA	4.59	3.85	4.1	3.4	2.8
Compiled by author based on data [19,20]					

If we study the main multipliers, we can conclude that K1 shares are relatively undervalued and attractive for purchase in terms of P/E, P/S. And P/CF and EV/EBITDA make it possible to draw a conclusion in favour of K2 only on the basis of last year 's data, albeit in the long term. P/B indicates high growth potential for shares of both issuers. Compared to the industry average, both companies show a good trend. Thus, an offer to purchase and own the issuer's shares would be justified.

Current cyclical trends demonstrate high elasticity depending on the phase of the cycle in the economy as a whole and conditions in the geopolitical oil field. And, in conclusion, K1 shares today may become a more attractive and optimal choice for investors. However, not all studies and indicators can be objective, and given the specifics of the stock market industry, the share price may undergo various changes due to the influence of completely different additional factors. Comprehensive and detailed studies will be required to make a decision and the level of risk cannot be ruled out.

It can be concluded that the principles and methods of the fundamental analysis methodology in the investment analysis of Kazakhstan issuers of securities, including issuers of equity securities, are consistent and have practical value. The cyclical nature of the shares of the Kazakh economy and the main large companies, including oil companies, selected for the study, the relationship observed between them in recent years, the relationship between the results of the analysis of the issuing company and the position of the issuer on the real stock market can serve as the basis for such a conclusion. In addition, it must be taken into account that a long-term and extensive review and additional research are needed to compile and justify a unified and universal analysis methodology adapted to the Kazakh stock market.

Conclusion

Within the framework of this scientific work, classical approaches to the issuer's investment analysis were studied, taking into account such macroeconomic factors as GDP growth, interest rates and their changes, the period of the business cycle. An in-depth RSWA analysis was carried out, which made it possible to obtain conclusions that determined approaches to the interpretation of investment analysis and identify four groups of methods. So, as a basis for developing a methodology for investment analysis, an approach based on goal-setting analysis

is recommended. The goal itself is to identify investment opportunities that match the investor's goals and are most likely to bring the desired return through proper risk management. The key groups of investment analysis are fundamental, technical, quantitative, qualitative and ESG analysis. Within the framework of this work, three methods are considered - fundamental, technical, quantitative. The remaining two methods will be studied in subsequent studies, since the key principle in conducting the study was the study of classical and at the same time popular methods. The study showed that despite the significant scientific groundwork on this issue, the main contribution to the systematization of approaches and the development of recommendations for application is made by the CFA Institute, acting as a methodological centre. In assessing the industry impact on the investment attractiveness or sensitivity of shares, internationally recognized ratings such as MSCI, S&P, Dow Jones Global Indexes and others play a significant role.

Within the framework of the tasks set, a critical review and selection of methods of analysis was carried out and the approaches of Fabozzi and Brown were selected, as well as the cost estimation model recommended by the CFA. When making an asset-based valuation, the analyst must take into account some limitations: the difficulty of obtaining a real valuation of companies that maintain their market value through market maker services (there is no active market for them), rare reflection of goodwill by companies in accounting and, as a result, in financial statements, the impact geopolitical factors are not amenable to rapid impact and may have the opposite effect from the expected a. The selected methods of investment analysis were tested on the evaluation of two companies. The results of fundamental, technical and quantitative investment analysis showed that the degree of overvaluation or undervaluation of the shares of these issuers is low and in the short-term forecasts expected. Current cyclical trends demonstrate high elasticity depending on the phase of the cycle in the economy as a whole and the conditions in the geopolitical field. This allows us to conclude that the tasks set within the framework of this scientific work have been achieved. For the purposes of further research, the task is to study and evaluate the application of ESG analysis in the general group of investment analysis methods.

Funding: *This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19678012 - The Triune Concept of Sustainable Development (ESG): interests of business in the context of balanced development of regions).*

References

1. Касьяненко Т. Г. Инвестиционный анализ. - Москва : Издательство Юрайт, [Электронный ресурс]. — 2022. — 560 с. URL: <https://urait.ru/bcode533058> (дата обращения: 01.07.2023).
2. Adambekova A.A. Course of lectures: Organization and planning of scientific research. [Электронный ресурс].- 2022.- URL: <https://univer.kaznu.kz/teacher/umkdpack/edit/90630/2022/1/> (дата обращения: 03.07.2023).
3. Sharpe W.F., Bailey J.W. and Alexander, G.J. Investments. Fifth edition. New Jersey: Prentice Hall. -1998.- 485p.
4. Torok A. and Futyu I. Investigating the effects of transport safety- and infrastructure- development with the use of SCGE models in the material flows. Subotica: IEEE. -2012.- pp.199–203. DOI:10.1109/SISY.2012.6339514
5. Ganesan P., Sridhar M. Service innovation and customer performance of telecommunication service provider: A study on mediation effect of corporate reputation. Corporate Reputation Review .- 2016.- 19(1), pp. 77-101. DOI:10.1057/CRR.2015.29
6. YuSheng K. and Ibrahim M. Service innovation, service delivery and customer satisfaction and loyalty in the banking sector of Ghana. International Journal of Bank Marketing.- 2019.- 37(5), pp. 1215-1233. DOI:10.1108/IJBM-06-2018-0142
7. Strokovych H., Kumar A., Pohorelenko N., Dzenis O., Dzenis V. Comparative Analysis of Factors Non-Performing Loan in Ukraine and India. T.E.M. Journal.- 2020.- 9(4).- pp.1535 – 1542. DOI:10.18421/TEM94-28

8. Saktia M., Suwadib P., Waluyoc B. Implementation of Halal product guarantee in Indonesia's E-Commerce. International Journal of Professional Business Review. 2023.- 8(4).- P. 1-17. DOI:10.26668/businessreview/2023.v8i4.1391
9. CFA Institute. Main categories of stock valuation models. CFA Institution. Program Level I equity Investment. – 2022.- 530p.
10. Graham, B. and Dodd, L.D. Security analysis. Sixth Edition. New York: McGraw Hill. – 2008.- 247p.
11. CFA Institute. ESG Investing and Analysis. CFA institution official website [Электронный ресурс].- 2023.- URL: <https://www.cfainstitute.org/en/rpc-overview/esg-investing> [дата обращения 05.08.2023]
12. Cottle S., Murray R.F., Block F.E. Graham and Dodd's Security analysis, Fifth Edition. New York: McGraw Hill. 1988.- 126p.
13. CFA Institute. Quantitative Investment Analysis. 4th edition. Hoboken, NJ: Wiley.-2020.-612p.
14. Altunbas Y., Liu M.-H., Molyneux P. and Seth R. Efficiency and risk in Japanese banking. Journal of Banking and Finance. -2000.- 24(10), pp. 1605-1628. DOI:10.1016/S0378-4266(99)00095-3
15. Berger A.N., DeYoung R. Problem loans and cost efficiency in commercial banks. Journal of Banking and Finance.- 1999.- 21(6), pp. 849-870. DOI:10.1016/S0378-4266(97)00003-4
16. CFA Equity Evaluation UWorld Finance Official Website. [Электронный ресурс].- 2023.- URL: <https://finance.uworld.com/cfa/equity-valuation/> [дата обращения 07.08.2023]
17. Serrano-Cinca C., Mar Molinero C., Gallizo Larraz J.I. A multivariate study of the economy of the European Union via financial statements analysis. Journal of the Royal Statistical Society Series D: The Statistician .- 2002.- 51(3), pp. 335-354. DOI: 10.1111/1467-9884.00322
18. KASE. [Электронный ресурс].- 2023.- URL: <https://kase.kz/ru/>. [дата обращения 01.08.2023]
19. KazMunayGas [Электронный ресурс].- 2023.- URL: <https://www.kmg.kz/ru/> [дата обращения 04.08.2023]
20. KazTransOil [Электронный ресурс].- 2023.- URL: <https://kaztransoil.kz/ru/> [дата обращения 04.08.2023]

Н.Т.Адамбеков,¹ А.А.Адамбекова²

¹АО «Международный университет информационных технологий»,
Алматы Казахстан

²КазНУ им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Методология инвестиционного анализа: обзор и применение

Аннотация. В условиях явных геополитических трендов, которые изменяют практику бизнеса и процессов и процедур, его обслуживающих, возрастает значимость результатов инвестиционного анализа. В работе поставлена цель - изучить классические подходы к инвестиционному анализу эмитента, учитывающие при этом текущие тенденции в аналитике, выявить наиболее актуальные методы и апробировать их, оценив их прикладную перспективность. Научный интерес данной работы определен применением RSWA-анализа при проведении литературного обзора, обосновании применимости методов фундаментального и технического анализа с позиции практики CFA-аналитики, выявлении научного задела о необходимости разработки инструментов ESG-анализа для целей оценки инвестиционной привлекательности эмитента. Методологической основой послужили методы сопоставления и интерпретации статистических данных и зависимостей между ними, критический обзор исследований, позволивший объективно оценить факторы и обосновать отбор рекомендованных методов инвестиционного анализа. Применение заявленной методики позволило выработать прикладные рекомендации в аналитике относительно необходимости учета некоторых ограничений: сложность получения реальной оценки компаний, поддерживающих свою курсовую стоимость за счет маркет-мейкерских услуг, редкое отражение компаниями гудвилла в учете и, как следствие, в финансовой отчетности (искажает стоимость, а значит и результаты анализа), влияние геополитических факторов не поддается быстрому воздействию и может давать противоположный от ожидаемого эффект. Значимость результатов исследования определена возможностью дальнейшего развития методологии инвестиционного анализа, расширение исследований в направлении применения ESG-анализа.

Ключевые слова: инвестиционный анализ, фундаментальный анализ, технический анализ, методология анализа, курсовая стоимость.

Н.Т.Адамбеков,¹ А.А.Адамбекова²

¹Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті,
Алматы, Қазақстан

²ал-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

Инвестициялық талдау әдістемесі: шолу және қолдану

Аңдатпа. Бизнес тәжірибесін және оны қолдау процестері мен процедураларын өзгертетін айқын геосаяси үрдістер жағдайында инвестициялық талдау нәтижелерінің маңыздылығы артады. Жұмыстың мақсаты – аналитикадағы ағымдағы тенденцияларды ескере отырып, эмитенттің инвестициялық талдауының классикалық тәсілдерін зерделеу, ең өзекті әдістерді анықтау және олардың қолданбалы перспективаларын бағалай отырып, оларды сынау. Бұл жұмыстың ғылыми қызығушылығы әдебиеттерге шолу жасау кезінде RSWA талдауын қолданумен, CFA аналитикалық тәжірибесі тұрғысынан іргелі және техникалық талдау әдістерінің қолданылуын негіздеумен, ESG талдау құралдарын әзірлеу қажеттілігі туралы ғылыми негізді анықтаумен эмитенттің инвестициялық тартымдылығын бағалау мақсатымен анықталады. Әдістемелік негіз ретінде факторларды объективті бағалауға және инвестициялық талдаудың ұсынылған әдістерін таңдауды негіздеуге мүмкіндік беретін, статистикалық деректерді және олардың арасындағы тәуелділікті салыстыру мен өзінше пайымдау әдістері болып табылды. Мәлімделген әдістемені қолдану кейбір шектеулерді ескеру қажеттілігіне қатысты аналитикада қолданбалы ұсыныстарды әзірлеуге мүмкіндік берді: маркет-мейкерлік қызметтер арқылы өз бағамдық құндылығын сақтайтын компаниялардың нақты бағалауға қол жеткізудің қиындығы, компаниялардың есептіліктерінде және сонымен қатар қаржылық есептілікте (құнды, демек және талдау нәтижелерін бұрмалайды) гудвиллдің сирек көрінісі, геосаяси факторлардың әсері жылдам әсер етуге бейім бермейді және күтілгеннен керісінше әсер етуі мүмкін. Зерттеу нәтижелерінің маңыздылығы инвестициялық талдау әдістемесін одан әрі дамыту мүмкіндігімен, ESG талдауын қолдану бағытында зерттеулерді кеңейтумен анықталады.

Түйін сөздер: инвестициялық талдау, іргелі талдау, техникалық талдау, талдау әдістемесі, бағамдық құн.

References

1. Kas'yanenko T. G. Investicionnyj Analiz [investment analysis]. Available at: <https://urait.ru/bcode533058> (accessed: 01.07.2023).
2. Adambekova A.A. Course of lectures: Organization and planning of scientific research. Available at: <https://univer.kaznu.kz/teacher/umkdpack/edit/90630/2022/1/> (accessed: 03.07.2023).
3. Sharpe W.F., Bailey J.W., Alexander G.J. Investments. Fifth edition. (New Jersey: Prentice Hall, 1998, 485p.)
4. Torok A., Futyu I. Investigating the effects of transport safety- and infrastructure- development with the use of SCGE models in the material flows. Subotica: IEEE. -2012.- pp.199–203. DOI:10.1109/SISY.2012.6339514
5. Ganesan P., Sridhar M. Service innovation and customer performance of telecommunication service provider: A study on mediation effect of corporate reputation. Corporate Reputation Review.19(1). 77-101(2016). DOI:10.1057/CRR.2015.29
6. YuSheng K., Ibrahim M. Service innovation, service delivery and customer satisfaction and loyalty in the banking sector of Ghana. International Journal of Bank Marketing. 37(5), 1215-1233(2019). DOI:10.1108/IJBM-06-2018-0142
7. Stokovych H., Kumar A., Pohorelenko N., Dzenis O., Dzenis V. Comparative Analysis of Factors Non-Performing Loan in Ukraine and India. T.E.M. Journal. 9(4),1535 – 1542(2020). DOI:10.18421/TEM94-28
8. Saktia M., Suwadib P., Waluyoc B. Implementation of Halal product guarantee in Indonesia's E-Commerce. International Journal of Professional Business Review,8(4), 1-17(2023). DOI:10.26668/businessreview/2023.v8i4.1391
9. CFA Institute. Main categories of stock valuation models. CFA Institution. Program Level I equity Investment. – 2022.- 530p.

10. Graham B., Dodd L.D. Security analysis. Sixth Edition. (New York: McGraw Hill, 2008. 247p.)
11. CFA Institute. ESG Investing and Analysis. CFA institution official website Available at: <https://www.cfainstitute.org/en/rpc-overview/esg-investing> (accessed:05.08.2023)
12. Cottle S., Murray R.F., Block F.E. Graham and Dodd's Security analysis, Fifth Edition. (New York, McGraw Hill. 1988. 126p.)
13. CFA Institute. Quantitative Investment Analysis. 4th edition. Hoboken (NJ, Wiley. 2020. 612p.)
14. Altunbas Y., Liu M.-H., Molyneux P., Seth R. *Efficiency and risk in Japanese banking*. Journal of Banking and Finance. 24(10). 1605-1628(2000) DOI:10.1016/S0378-4266(99)00095-3
15. Berger A.N., DeYoung R. *Problem loans and cost efficiency in commercial banks*. Journal of Banking and Finance. 21(6). 849-870(1999). DOI:10.1016/S0378-4266(97)00003-4
16. CFA Equity Evaluation UWorld Finance Official Website. Available at: <https://finance.uworld.com/cfa/equity-valuation/> (accessed:07.08.2023)
17. Serrano-Cinca C., Mar Molinero C., Gallizo Larraz J.I. A multivariate study of the economy of the European Union via financial statements analysis. Journal of the Royal Statistical Society Series D: The Statistician, 51(3),335-354(2002). DOI: 10.1111/1467-9884.00322
18. KASE. Available at: <https://kase.kz/ru/>. (accessed:01.08.2023)
19. KazMunayGas Available at: <https://www.kmg.kz/ru/> (accessed:04.08.2023)
20. KazTransOil Available at: <https://kaztransoil.kz/ru/> (accessed:04.08.2023)

Information about authors:

Adambekov N.T. – corresponding author, MSc, Head of the Educational program “Financial Engineering”, International IT University, 34\1 Manas st., Almaty, Kazakhstan.

Adambekova A.A. – Doctor of Economics, Professor, KazNU named after Al-Farabi, 4 Timiryazev Street, Almaty, Kazakhstan.

Адамбеков Н.Т. – негізгі автор, ХАТУ, Қаржылық инжиниринг БББ басшысы, Манас к-сі 34\1 Алматы, Қазақстан

Адамбекова А.А. – Ә.ғ.д, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, көш. Тимирязева 4, Алматы, Қазақстан

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Д.Н. Айтжанова¹, Г.С. Муханова², Алфонц Энтони³

¹Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

²Сатбаев университет, Алматы, Казахстан

³Будапешт Метрополитан университет, Будапешт, Венгрия
(e-mail: aytzhanova.di@mail.ru, g.mukhanova@satbayev.university,
aantoni@metropolitan.hu)

Классификация факторов успеха проектов молодежного предпринимательства

Аннотация. Правительство государств, различные международные организации уделяют большое внимание развитию молодежного предпринимательства. Успех развития молодежных инициатив в области открытия и внедрения предпринимательской деятельности зависит от различных причин и факторов. В процессе внедрения бизнес-идеи и становления новой молодой компании и ее развития молодого предпринимателя окружают люди, компании различной сферы деятельности и прав собственности, финансово-кредитные организации, государственные органы. В статье на основе изучения влияния различных факторов на положительный результат предпринимательских инициатив молодежи и поддержки их начинаний проведена квалификация факторов по следующим категориям: молодой предприниматель, государство, бизнес-среда, бизнес-знания, организации образования и финансовый сектор. В статье применены графический метод анализа ряда взаимосвязанных факторов или причин, которые воздействуют на успех проекта. Проведен обзор исследователей по определению зависимости факторов между собой в различных странах разного уровня развития. Однако важные или значимые факторы зависят от отрасли экономики, в которой молодой предприниматель желает открыть свое дело. Общими для всех предпринимательских проектов являются знания, которыми должен обладать молодой предприниматель. Знание законов, сферы деятельности, отрасли экономики и умение применять инструменты и методы управления проектами существенно влияют на успех. Поэтому была выделена отдельная группа «бизнес-знания», несмотря на то, что некоторые моменты знаний есть и в категориях «Молодой предприниматель» и «Организации образования».

Ключевые слова: молодежное предпринимательство, факторы развития молодежного предпринимательства, классификация факторов, взаимосвязь факторов.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-175-185>

1. Введение

Для решения вопросов занятости молодежи на международном, национальном и местном уровнях Генеральной Ассамблеей ООН были приняты резолюции. Эти документы способствовали занятости молодежи, разработке Национальных программ поддержки молодежного предпринимательства. Резолюции также усилили работу сети Генерального секретаря по вопросам занятости молодежи [1]. Сеть представляет собой партнерство под руководством ООН, Всемирного банка и Международного офиса труда. Резолюции призывают страны разработать Национальные планы мероприятий по трудоустройству молодежи. Основная цель планов направлена на разработку и реализацию стратегии по поддержке молодежи в успешном построении трудовой карьеры. В этом им помогут

ООН, Всемирный банк и Международный офис труда, а также ряд специализированных организаций с участием молодых людей.

Проблемы, с которыми молодые люди сталкиваются в мире труда, тесно связаны с общими условиями рынка труда. Среди таких условий можно перечислить [2]:

1) чем выше общий уровень безработицы в стране, тем выше безработица среди молодого поколения;

2) в период финансово-экономического кризиса при сокращении штатов компании первыми под эту программу попадают молодые люди - новенькие в компании, а не сотрудники с большим опытом работы;

3) молодые люди - выпускники организации образования - являются нежелательными для компании в связи с отсутствием опыта работы, низким уровнем знаний и навыков. Другой причиной может быть несоответствие учебной программы в организациях образования [3]. А это показывает на слабую связь или даже отсутствие сотрудничества образовательных учреждений и реальных секторов экономики в направлении разработки таких учебных программ, по которым готовятся востребованные для индустрии кадры;

4) низкая заработная плата молодых сотрудников компании;

5) молодые люди лишены прав голоса в решении важных экономических и финансовых вопросов компании.

В связи с этим молодые люди, учитывая отсутствие возможностей трудоустройства в существующих предприятиях и компаниях, могут принять смелость, создавая собственную занятость через собственные компании, начав предпринимательскую деятельность.

В свою очередь, все больше ученых, исследователей, специалистов-практиков и правительство сходятся к единому мнению, что устойчивые предпринимательские компании являются необходимым и важным условием для роста экономики, снижения безработицы и создания новых рабочих мест [4].

2. Исследование факторов

Изучение факторов развития молодежного предпринимательства, их взаимосвязь и взаимозависимость опирается на количественных и качественных методах исследования. Ученые применяли различные методы при исследовании факторов успешного предпринимательства. Один из распространённых методов, корреляционно-регрессионный анализ, проводился на основе данных статистики, опроса и анкетирования молодых предпринимателей, структурированного вопросника, экспертной оценки и анализа полученных данных. Также применялись метод комплексного кабинетного исследования в виде опроса и консультации во взаимодействии и лицом к лицу с молодыми предпринимателями. Проверка гипотез о наличии или отсутствии связи между факторами проверялась на коэффициенте корреляции Пирсона. При обзоре литературы в статье отмечены использованные методы и результаты исследования по выявлению факторов влияния на развитие проектов молодежного предпринимательства.

Молодому предпринимателю на пути становления и успешного развития необходимо пройти несколько стадий, и на каждом из них есть факторы, которые помогут ему в успешном прохождении данной стадии.

Правительство многих стран, как развитых, так и развивающихся, стремятся привить молодому поколению желание заниматься предпринимательством. Несмотря на усилия правительств, частного сектора стран Европейского Союза, разработанные инструменты и программы не несут однозначного влияния на развитие бизнеса молодых предпринимателей [5]. Такие программы, как обучение навыкам предпринимательства; оказание консультационных услуг, наставничество и привитие практических навыков; проекты по микрофинансированию, беспроцентные ссуды и гранты должны быть фактором успешного развития молодежного предпринимательства.

Поддержка молодых предпринимателей может иметь индивидуальную и коллективную направленность.

Индивидуальная направленность включает [5]:

- предоставление доступа к рабочим помещениям или бизнес-инкубаторам для начинающих предпринимателей, а также места для учеников-стажеров;
- помощь наставников или тренеров из числа опытных специалистов, которые предоставляют молодым предпринимателям неформальные советы и рекомендации;
- обучающие курсы по разработке бизнес-идей, открытию бизнеса, управлению бизнесом и повышению эффективности и производительности компании;
- разработка ряда программ облегчения доступа к финансированию бизнеса молодых предпринимателей, включая предоставление грантов, льготного кредитования, помощь в подготовке качественных заявок на получение кредита;
- создание ряда небанковских финансовых учреждений, которые ориентированы на конкретные уязвимые группы молодых предпринимателей.

Коллективный аспект поддержки предприятия молодого предпринимателя должен быть направлен со стороны государственных, квазигосударственных и частных организаций, таких, как университеты, специализированные отраслевые компании и организации и другие. Их действия должны содействовать развитию сотрудничества между малыми и крупными предприятиями. Это позволит молодой компании предпринимателя на начальной стадии становления с наименьшими затратами развивать бизнес.

Основные направления партнерства представлены на рисунке 1.

Таким образом, развитие молодежного предпринимательства требует создания и функционирования сетевых отношений между предприятиями молодых предпринимателей и различными поддерживающими организациями.

Программы содействия развитию молодежного предпринимательства в Африке были инициированы и разработаны правительственными органами, бизнес-компаниями, финансовыми организациями. Несмотря на широкий перечень программ и проектов по поддержке молодежного предпринимательства на Африканском континенте, наблюдается низкий уровень занятости молодежи предпринимательскими делами [6]. Исследователи указывают на ряд причин:

- низкая степень реализации программ из-за плохого управления существующими программами и низкого уровня или отсутствия системы их контроля и мониторинга;
- низкий уровень предоставления информации о существующих программах среди молодых предпринимателей.

Рисунок 1 – Основные направления сотрудничества между малыми и крупными предприятиями

Исследования в Африке выявили слабую взаимосвязь между уровнем образования (профессиональной подготовкой) и развитием молодежного предпринимательства [7]. Наиболее важным фактором успешного молодежного предпринимательства отмечается уровень знаний и навыков предпринимателя по открытию и управлению бизнесом, полученные во время прохождения специальных курсов и тренингов. Успешный бизнес-проект требует высокой жизнеспособной бизнес-идеи, знания и навыков построения устойчивого бизнеса. Эти знания и навыки молодой предприниматель может получить через специальные тренинги и обучающие курсы, организованные бизнес-инкубаторами и наставниками. В современном мире необходимы менеджерские (управленческие) знания через проектное управление. Знания инструментов, методов и технологии управления проектами позволили бы предпринимателю правильно построить иерархическую структуру работ бизнеса, провести соответствующие расчеты по стоимости бизнеса, правильно распределить имеющиеся ресурсы, выявить риски проекта и предпринять меры по их снижению и устранению.

Выявлена высокая зависимость успеха молодежного предпринимательства от финансовой поддержки бизнеса [8].

Молодой предприниматель проходит несколько стадий, чтобы построить свой бизнес: от бизнес-идеи до приобретения доли на рынке. На каждом этапе построения бизнеса молодому предпринимателю необходима определенная группа людей или компании, которые могут оказать помощь или поддержку в успехе дела.

В работе [9] были выделены три группы поддержки молодежного предпринимательства, в которую входят организации образования, государство и бизнес-среда. Была определена роль каждой группы и участие на стадиях последовательного процесса старта бизнеса. Требуется более детализированный проектный подход на всех стадиях построения первоначального предпринимательского бизнеса.

Одним из направления исследования в области привития духа предпринимательства является определение отношения студента к предпринимательской деятельности. К решающим факторам предпринимательских намерений студентов уровня бакалавриата отнесли: *личное отношение, воспринимаемый поведенческий контроль, воспринимаемая зависимая поддержка* [10]. Личное отношение проявляется в видении студентами преимуществ, удовлетворенности и привлекательности предпринимательской деятельности. При поведенческом контроле студент чувствует, что предпринимателем стать не так уж и тяжело, и поэтому возрастает его намерение. Поддержка друзей и родных также имеет значительное влияние на предпринимательское намерение студента, что определяется через реляционную поддержку. Однако, такие факторы, как помощь со стороны экономики, государственных, частных и негосударственных организаций и поддержка со стороны учебных заведений, оказывает меньшее влияние на намерение студентов к предпринимательству. Все факторы намерения студента к предпринимательству требуют тщательного изучения и исследования.

Определение факторов или критериев развития предпринимательского бизнес-проекта зависит от многих условий. В работе [11] проводились исследования по измерению предпринимательского успеха по 11 показателям среди 4-х групп предпринимателей:

- 1) успешные с самого старта своего бизнеса;
- 2) вначале был успешными, но с течением времени ситуация в бизнесе ухудшилась;
- 3) были трудности в начале построения бизнеса, но со временем успех пришел;
- 4) столкнулись с трудностями на начальной стадии предпринимательского дела и продолжают бороться с ними до сих пор.

Показатели подразделялись на субъективные и объективные. К субъективным показателям относились такие, как уровень удовлетворенности развитием бизнеса, количество клиентов, результаты работ сотрудников, конкурентоспособность компании в бизнес-среде и достижение целей по развитию бизнес-проекта. Объективными показателями выбраны: получение прибыли, собственный офис компании, наличие

штата сотрудников, наличие рабочих мест, поддержка финансовой состоятельности, социальный пакет для сотрудников и наличие постоянных клиентов компании.

Однако, как отмечают исследователи, результаты измерений предпринимательского успеха могут быть неоднозначными, например, какие возрастные категории людей рассматриваются, в каких отраслях возникали предпринимательские инициативы и т.д.

В работе [12] изучены факторы связи семьи и предпринимательского успеха его члена. Такой фактор, как взаимоотношение, система общения между родными (моральная и психологическая поддержка, уважение к стремлению члена семьи), имеют важное значение в успехе предпринимательства. С другой стороны, высокие требования и критика родителей к члену семьи может отрицательно повлиять на успех его предпринимательских инициатив.

Рассмотрены три вида предпринимательского увлечения: увлечение к изобретательности, к созданию и развитию [13]. Обнаружены различные профили увлечений: полностью увлеченный, движимый действиями, движимый интересами и беспристрастный (всецелло увлеченный, драйвер действиями, драйвер интересов и менее увлеченный) в зависимости от лично-направленного подхода. При этом результаты исследования показали различные уровни предпринимательского успеха и психологического благополучия в профилях. Так, высокого уровня успеха в предпринимательстве достигал полностью увлеченный профиль, а уровень психологического благополучия выше всего было у предпринимателей, которые руководствовались действием.

Инновационность малого бизнеса является важным фактором ее роста и устойчивости. В исследовании изучается [14] сильная взаимосвязь между интеллектуальным капиталом и производительностью компании. Два компонента интеллектуального капитала, человеческий и организационный капитал, действуют положительно на эффективность организации через инновацию.

Проведена оценка влияния нового инструмента поддержки молодежного предпринимательства, фонда социального бизнеса, на доходы и расходы предпринимателей [15]. В исследовании использован метод сопоставления баллов по склонности, разработанный Розенбаумом и Рабином в 1983 году. Недостаток данного метода заключается в игнорировании влияния ненаблюдаемых переменных на результат. Поэтому в исследовании также был применен метод бинарной логистической регрессии, с включением других факторов воздействия, кроме фонда социального бизнеса, на экономическое благосостояние молодого предпринимателя. Результаты исследований представлены в таблице 1.

Таблица 1

Факторы и степень влияния

Факторы влияния	Степень влияния на доход предпринимателя
Фонд социального бизнеса	сильная и положительная
Количество рабочих часов	сильная и положительная
Количество членов семьи	сильная и положительная
Обучение	сильная и положительная (ключевая роль)
Доступ к банку	низкая
Возраст	сильная и положительная
Образование	средняя

Источник: [15]

Однако, как отмечают авторы, среди факторов влияния на доход не учтены личностные характеристики или же социально-экономические факторы предпринимателей (семейный доход, наличие в собственности земли, активов и другого капитала).

На успех предпринимательства у молодежи немаловажную роль играет предпринимательское намерение. Были разработаны следующие четыре подвида предпринимательского намерения [16-18]:

- надежды и цели построения бизнеса, определенные как чистые намерения;
- намерения в зависимости от возможности и желания, обозначенные как самопрогнозирование;
- мотивированность, компетентность и социальная потребность занятия предпринимательской деятельностью, названная как предпринимательская решимость;
- приверженность и инициатива, выраженная как направленность к предпринимательским задачам и результатам.

Исследователи применили методы измерения четырех подвигов предпринимательского намерения: модифицированный метод Дельфи и эксплораторный факторный анализ при помощи индекса каппы Флейсса и индекса валидности содержания. Дальнейшие исследования могут быть связаны с расширением подвигов предпринимательского намерения.

Критериями начинающего предпринимателя является совокупность показателей [19]:

1. человеческий капитал – это имеющиеся знания и навыки предпринимателя;
2. социальный капитал – сложившиеся отношения с обществом;
3. Когнитивный капитал - сформированные психологические черты или поведение (понимание и восприятие риска, познавательное мышление, высокий уровень умения работы с информацией, уверенность и целеустремленность, прогнозирования и желания).

Немаловажная роль отведена и региону или местности, где зарождается предпринимательский проект.

Проводили исследования влияния показателей по отдельности и различных сочетаний двух видов показателей на успех начинающего предпринимательского дела. Результаты исследования указали на значительное влияние когнитивного капитала на успешный результат зарождающего предпринимательства, если рассматривать эти показатели как по отдельности, так и в совокупности. В свою очередь, выявили незначительное влияние человеческого и социального капитала. Однако успех предпринимательства будет достигнут даже при низких уровнях человеческого и социального капитала, если имеются высокие значения когнитивного показателя.

Данная модель проверялась с помощью данных панельного исследования предпринимательской динамики.

Университеты могут сыграть большую роль в развитии молодежного предпринимательства. Уже на студенческой скамье молодежь учится построению бизнеса, коммуникации с бизнес-средой. Большой опыт в этом направлении имеется у американских вузов. В работах [21-24] изучается создание студенческих спин-офф-компаний. На основе качественного метода множественного исследования конкретных случаев были изучены примеры студенческих инкубированных компаний в университетах Бразилии. Опрос молодых людей, вовлеченных в реальный бизнес-процесс, выявил большую роль организации инкубированных компаний в возрастании предпринимательских намерений. Студенты поддерживали тесную связь со специалистами-практиками, приобретали знания и навыки у старшего поколения.

Исследователи проводили оценку различных факторов на успех предпринимательских проектов среди молодежи с применением методов и моделей [25-26].

На основе выявленных факторов или причин развития молодежного предпринимательства проведена их классификация по категориям Молодой предприниматель, Государство, Бизнес-среда, Бизнес-знания, Организации образования и Финансовый сектор, что представлены в таблице 2.

Таблица 2

Классификация факторов по категориям

№ п/п	Группы категорий	Факторы
1	Молодой предприниматель	<ol style="list-style-type: none"> 1) Опыт ведения бизнеса 2) Квалификация 3) Наличие бизнес-плана 4) Наличие первоначального капитала 5) Поддержка или помощь семьи по ведению бизнеса 6) Человеческий капитал 7) Социальный капитал 8) Когнитивный капитал 9) Некогнитивный капитал 10) Предпринимательские намерения
2	Государство	<ol style="list-style-type: none"> 1) Закон о молодежной политике 2) Государственная программа поддержки молодежного предпринимательства 3) Система информирования молодежи о существующих программах поддержки 4) Специальные гранты 5) Специальные субсидии 6) Специальная инфраструктура 7) Поддержка сотрудничества организации образования и индустрии
3	Бизнес-среда	<ol style="list-style-type: none"> 1) Бизнес-наставничество-менторство 2) Бизнес-инкубаторы 3) Курсы по разработке бизнес-идей и открытию бизнеса 4) Ассоциация предпринимателей 5) Сотрудничество между малыми и крупными компаниями 6) Создание небанковских финансовых учреждений 7) Бизнес-ангелы (спонсоры) 8) Помощь в завоевании доверия на рынке
4	Организации образования	<ol style="list-style-type: none"> 1) Образовательные программы обучения в вузах и ТИПО; 2) Дисциплины по предпринимательству 3) Специальные дисциплины по предпринимательству в вузах и ТиПо 4) Студенческие организации 5) Партнерство организации образования и бизнес-среды 6) Дуальные образовательные программы 7) Создание студенческих спин-офф-компаний 8) Длительная связь с выпускниками студенческих спин-офф-компаний

5	Финансовый сектор	1) Фонд социального бизнеса 2) Гибкая система микрофинансирования молодых предпринимателей 3) Облегченная система залога 4) Система льготного кредитования 5) Целевые курсы финансового образования 6) Консультационные услуги 7) Система стимулирования
6	Бизнес-знания	1) Знание государственных нормативных документов по предпринимательству 2) Знание построения бизнес-проекта 3) Знание инструментов и методов проектного управления 4) Навыки коммуникации и делового этикета 5) Навыки ведения переговоров 6) Финансовая грамотность

Источник: разработано авторами на основе проведенного обзора

В таблице приведен неполный перечень факторов развития и успеха предпринимательского дела среди молодежи. Дальнейшие исследования позволяют дополнить данный перечень.

Причинно-следственная связь показывает, какие последствия могут возникнуть при появлении каких-либо препятствий к успешному результату внедрения предпринимательского проекта.

Заключение

Важная роль развития молодежного предпринимательства в экономике страны и снижении уровня безработицы принимаются многими правительствами, компаниями, бизнес-средой и образовательными учреждениями. В настоящее время в университетах Республики Казахстан по всем образовательным программам внедрены элективные дисциплины по основам предпринимательства. Все большее внимание уделяют развитию у молодежи креативности, инициативности, самостоятельности, инновационности и предпринимательских качеств.

В данной статье изучены факторы развития молодежного предпринимательства, впервые сделана попытка провести ранжирование факторов по критериям, которые играют определенную роль в развитии и успехе молодежного предпринимательства. Впервые проведена классификация факторов или причин в разрезе категорий, которые влияют на успешную реализацию проектов молодежного предпринимательства.

В статье исследованы и изучены множество критериев и факторов успешного ведения бизнеса у молодых предпринимателей. Однако необходимо выделить важные или значимые факторы, которые будут основой успеха начатого предпринимательского дела. Дальнейшие исследования в данном направлении будут связаны с выделением или определением наиболее значимых факторов по категориям и по отраслям экономики, построением причинно-следственных связей между факторами и их влиянию на конечный успех предпринимательской деятельности у молодежи.

Список литературы

1. Improving prospects for young women and men in the world of work. A Guide to Youth Employment. International Labour Office. – Geneva, 2004. – 86 p.
2. Blokker P., Dallago B. Youth Entrepreneurship and Local development in central and Eastern Europe. – New York: Routledge, 2008. – 235 p.
3. White S., Kenyon P.: Enterprise-based youth employment policies, strategies and programmes, Skills Working Paper 1, Geneva: ILO, 2007. – 52 p.
4. Evelyn Chiloane-Tsoka and Nthabeleng Mmako. Effects of migration and immigration on SMMEs: the case study of Diepsloot informal settlement, South Africa. //Problems and Perspectives in Management. –2014. –Volume 12, Issue 4. – P. 377-383.
5. Greene F. Youth entrepreneurship. A background paper for the OECD Centre for Entrepreneurship, SMEs and Local Development. OECD Publishing, 2013. Available at: www.oecd.org/cfe/leed/youth_bp_finalt.pdf
6. Wise Sambo. Factors influencing the development of youth entrepreneurship: the case of Ethekwini municipality, South Africa. //Problems and Perspectives in Management. – 2015. – № 13(4-1). – P.159-167.
7. Dinah Rajak, Catherine Dolan. Aspiring Minds: 'A Generation of Entrepreneurs in the Making'// Sociological Research Online. – 2022. – Vol. 27(4). – P. 803–822. DOI 10.1177/13607804211042905.
8. Wise Sambo Factors affecting youth entrepreneurship development in Kibera district, Kenya // Problems and Perspectives in Management. – 2016. – №14(3-1). – P. 154- 161. doi:10.21511/ppm.14(3-1).2016.02
9. Boris O., V.Parakhina. Youth Entrepreneurship Support Model and Youth Business Associations //WSEAS Transactions on Business and Economics. – 2022. – Volume 19. – P.1649-1660. DOI: 10.37394/23207.2022.19.149
10. Sylvia Nabila Azwa Ambad, Dayang Haryani Diana Ag Damita. Determinants of Entrepreneurial Intention among Undergraduate Students in Malaysia.// Fifth international conference on marketing and retailing (5th incommar) 2015. Procedia Economics and Finance 37. – 2016. – P. 108 – 114.
11. Marcin Waldemar Staniewskia, Katarzyna Awruk. Questionnaire of entrepreneurial success – Report on the initial stage of method construction. //Journal of Business Research. – 2018. – №88. – P. 437-442.
12. Marcin Waldemar Staniewski, Katarzyna Awruk. Parental attitudes and entrepreneurial success. //Journal of Business Research. – February 2021. – Volume 123. – P. 538-546.
13. Chen C., Zhang J., Tian H., Bu X. The impact of entrepreneurial passion on entrepreneurial success and psychological well-being: a person-centered investigation. //International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research. – 2022. – Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/IJEBR-12-2021-0977>
14. William C. McDowell, Whitney O. Peake, LeAnne Coder, Michael L. Harris. Building small firm performance through intellectual capital development: Exploring innovation as the “black box”//Journal of Business Research. – 2018, July. – P. 321-327.
15. Ferdousi F., Mahmud P., Mahmud K.T. Fostering Youth Entrepreneurship Development through Social Business—Evidence from Bangladesh //Sustainability. – 2023. – P.756-771.
16. Darma Rika Swaramarinda, Badrul ISA, Norhayati Mohd. Yusof, Mohd. Ali Bahari Abdul Kadir, Zarizi Ab. Rahman. Improving The Quality of Youth: Scale Development of Entrepreneurial Intention // General Management. – 2022. – Vol. 23, No. 191. – P.143-155. DOI: 10.47750/QAS/23.191.17
17. Sun J, Shi J and Zhang J (2023) From entrepreneurship education to entrepreneurial intention: Mindset, motivation, and prior exposure. //Frontier in Psychology. - 2023. 14:954118. doi: 10.3389/fpsyg.2023.954118
18. Jin D, Liu X, Zhang F. and Wen Z. Entrepreneurial role models and college students' entrepreneurial calling: A moderated mediation model. //Frontier in Psychology. - 2023. 14:1129495. doi: 10.3389/fpsyg.2023.1129495
19. Rikard Eriksson, Marcin Rataj. The geography of starts-ups in Sweden. The role of human capital, social capital and agglomeration //Entrepreneurship & Regional Development. - 2019. - Volume 31. - Issue 9-10 <https://doi.org/10.1080/08985626.2019.1565420>
20. Bezerra, E.D., Borges, C. & Andreassi, T. Universities, local partnerships and the promotion of youth entrepreneurship. //International Review of Education. - 2017. - 63. - P. 703–724 (2017). <https://doi.org/10.1007/s11159-017-9665-y>
21. Marcin Waldemar Staniewski, Katarzyna Awruk. Entrepreneurial success and achievement motivation – A preliminary report on a validation study of the questionnaire of entrepreneurial success. // Journal of Business Research. - August 2019. - Volume 101. - P. 433-440.

22. Cetin G., Altinay L., Alrawadieh F., Ali F. «Entrepreneurial motives, entrepreneurial success and life satisfaction of refugees venturing in tourism and hospitality» //International Journal of Contemporary Hospitality management. - 2022. - Vol. 34 No. 6. - P. 2227-2249. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-11-2021-1363>
23. Yodchai N., Ly P.T.M., Tran L.T.T. How the creative mindset affects entrepreneurial success in the tourism sector: the mediating role of innovation capability»//International Journal of Contemporary Hospitality management. - 2022. - Vol. 34 No. 1. - P. 279-298. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-06-2021-0695>.
24. Fan X, Tian S and Lu Z. Quality evaluation of entrepreneurship education in higher education based on CIPP model and AHP-FCE methods //Frontier in Psychology. - 2022. - 13:973511. doi: 10.3389/fpsyg.2022.973511.
25. Khuram S, Ahmed H and Ali S. The impact of entrepreneurial education on the propensity of business students to support new ventures: A moderated mediation model //Frontier in Psychology. - 2022. - 13:1046293. doi:10.3389/fpsyg.2022.1046293.
26. Gao Y and Qin X. Entrepreneurship education and entrepreneurial intention of Chinese college students: Evidence from a moderated multi-mediation model. //Frontier in Psychology. - 2022. v13: 1049232. doi: 10.3389/fpsyg. 2022.1049232.

Д.Н. Айтжанова¹, Г.С. Муханова², Алфонц Энтони³

¹Торайгыров университеті, Павлодар, Қазақстан

²Сәтбаев университеті, Алматы, Қазақстан

³Будапешт Метрополитан университет, Будапешт, Венгрия

Жастар кәсіпкерлігі жобаларының табыс факторларының жіктелуі

Аңдатпа. Мемлекеттер үкіметі, түрлі халықаралық ұйымдар жастар кәсіпкерлігін дамытуға үлкен көңіл бөледі. Кәсіпкерлік қызметті ашу және енгізу саласындағы жастар бастамаларын дамытудың жетістігі әртүрлі себептер мен факторларға байланысты. Бизнес-идеяны енгізу және жаңа жас компанияның қалыптасуы және оның жас кәсіпкердің дамуы процесінде адамдар, әртүрлі қызмет салалары мен меншік құқығы компаниялары, қаржы-несие ұйымдары, мемлекеттік органдар қоршалған. Мақалада әр түрлі факторлардың жастардың кәсіпкерлік бастамаларының оң нәтижесіне әсерін зерттеу және олардың бастамаларын қолдау негізінде факторларды келесі санаттар бойынша саралау жүргізілді: жас кәсіпкер, мемлекет, бизнес-орта, бизнес-білім, білім беру ұйымдары және қаржы секторы. Мақалада жобаның сәттілігіне әсер ететін бірқатар өзара байланысты факторларды немесе себептерді талдаудың графикалық әдісі қолданылады. Жастардың кәсіпкерлік қызметін іске асырудың бастапқы кезеңдерінде және одан кейінгі кезеңдерінде табысты жүргізудің факторлар тізімі құрылды. Әр түрлі даму деңгейіндегі елдердегі факторлардың өзара тәуелділігін анықтау бойынша зерттеушілерге шолу жасалды. Алайда, қажетті немесе маңызды факторлар жас кәсіпкер өз ісін ашқысы келгенде экономика саласына байланысты. Бірақ барлық кәсіпкерлік жобаларға ортақ нәрсе – ол жас кәсіпкердің білімі. Заңдарды, қызмет саласын, экономика саласын білу және жобаларды басқару құралдары мен әдістерін қолдана білу. Сондықтан «жас кәсіпкер» және «білім беру ұйымдары» санаттарында білімнің кейбір сәттері болғанына қарамастан, «бизнес-білім» жеке тобы бөлінді.

Түйін сөздер: жастар кәсіпкерлігі, жастар кәсіпкерлігінің даму факторлары, факторларының жіктелуі, факторларының байланысы.

D.N. Aitzhanova¹, G.S. Mukhanova², A. Antoni³

¹Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

²Satbayev University, Almaty, Kazakhstan

³Budapest Metropolitan University, Budapest, Hungary

Classification of success factors of youth entrepreneurship projects

Abstract. The government of countries, various international organizations pay great attention to the development of youth entrepreneurship. The success of the development of youth initiatives in the field of starting and implementing entrepreneurial activities depends on various reasons and factors. In the

process of introduction of a business idea and creation of a new young company and its development, a young entrepreneur is surrounded by people, companies of different spheres of activity and ownership rights, financial and credit organizations, state bodies. In the article on the basis of studying the influence of various factors on the positive result of entrepreneurial initiatives of young people and support of their undertakings the qualification of factors is carried out in the following categories: young entrepreneur, country government, business environment, business knowledge, universities and financial sector. The paper applied a graphical method to analyze a number of interrelated factors or causes that influence the success of the project. A review of researchers to determine the dependence of factors on each other in different countries at different levels of development has been done. However, the important or relevant factors depend on the sector of the economy in which the young entrepreneur wishes to start a business. Common to all entrepreneurial projects is the knowledge that a young entrepreneur must possess. Knowledge of the laws, business area, industry and the ability to apply project management tools and techniques have a significant impact on success. Therefore, a separate group of «business knowledge» was singled out, despite the fact that there are some knowledge points in the categories of «Young Entrepreneur» and «Educational Organizations» as well.

Keywords: youth entrepreneurship, factors of youth entrepreneurship development, classification of factors, interrelation of factors.

Сведения об авторах:

Айтжанова Динара Нуржанова – докторант, Торайгыров Университетіні, Павлодар қ., Ломов көш., 64 ұй, Қазақстан.

Муханова Гульмира Самудиновна – техника ғылымдарының кандидаты, көлік инженерия және логистика мектебінің білім бағдарламалар жетекшісі, қауымдастырылған профессоры, Сәтбаев университеті, Алматы, Қазақстан.

Алфонц Энтони – PhD, экономика және менеджмент мектебінің қауымдастырылған профессоры, Будапешт Метрополитан Университеті, Будапешт, Венгрия

Айтжанова Динара Нуржанова – докторант, Торайгыров Университет, Павлодар, ул. Ломова, 64, Казахстан.

Муханова Гульмира Самудиновна – кандидат технических наук, ассоциированный профессор, Сатпаев университет, Алматы, ул. Сатпаева, 22в, Казахстан.

Алфонс Энтони - PhD, ассоциированный профессор школы экономики и менеджмента, Будапешт Метрополитан Университет, Будапешт, ул. короля Лайоша Великого, 1-9, Венгрия.

Aitzhanova Dinara Nurzhanova – PhD student, Toraigyrov University, Pavlodar, 64 Lomov str., Kazakhstan.

Mukhanova Gulmira Samudinovna – Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Head of Educational Program of Transport Engineering and Logistics School, Satbayev University, Almaty, 22b Satbayev str., Kazakhstan.

Alfonz Antoni – PhD, Associate Professor, School of Economics and Management, Budapest Metropolitan University, Budapest, 1-9 King Lajos the Great str., Hungary.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 06.56.31

R.A. Ismailova, A.R. Kalymbetova*

*Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Kazakhstan*

H.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(e-mail: rymkul.kz@mail.ru, aigul.kalimbetova@ayu.edu.kz*)*

Analysis of citizens' participation in the management of independent budget of local self-government

Abstract. *Involvement of citizens in the budget management of local self-government remains an open question due to the lack of a clear mechanism for their participation in this process, but without which it is impossible to carry out reforms to decentralize public administration.*

The purpose of this study is to identify the main problems and identify tools for involving citizens in the process of self-government by the budget of rural territories.

The article presents the results of a sociological survey that allowed us to determine the degree of citizens' participation in the management of the budget of local self-government using two main dimensions: the assessment of citizens' involvement and the assessment of citizens' participation in the management of the budget of the fourth level.

The novelty of the expected results consists in the development of recommendations to ensure the flexibility of the mechanism of interaction between the state body and the population, aimed at increasing the customer orientation of state bodies and stimulating the activities of both public organizations and individual citizens. This is due to the fact that it is necessary to eliminate formalism when holding meetings of heads of state bodies with the population, business and public associations.

Keywords: *budget, local government, citizens, income, expenses, transfers.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-186-195>

Introduction

Kazakhstan has a four-level budget system, where the first level is the republican budget, the second level is the regional budgets of cities of republican significance and the capital, the third is the budgets of cities of regional significance and district budgets, and the fourth level of the budget is the budget of the village, rural district and city of district significance.

Today, the enhancement of the status of local self-government bodies and the development of civil society institutions is largely determined by the degree of accountability and openness of the state body.

A strong system of local self-government should become the basis for citizens' participation in improving the quality of life in their locality. It opens up new opportunities for the development of regions, the reduction of dependent attitudes, the deep-rooted democratic transformations in the country [1].

However, in Kazakhstan practice, the reports of Akims on the work done and on the execution of the budget are formal. The obvious reason is the fact that persons approved by Akim (mayor) or his/her deputy are appointed to the local assembly of the community and public councils. This negatively affects the level of involvement of citizens, especially in the discussion of the local budget.

Therefore, it is important to assess the opinion of citizens regarding the provision of timely and high-quality information on the activities, openness, transparency and accountability of local self-government bodies. Openness promotes harmonious social changes and has a positive effect on the level of trust of citizens in state bodies. Today, citizens want and can bear joint responsibility for resolving issues related to elections to local self-government bodies, revenue generation and the allocation of budget funds for the socio-economic development of the local community.

Budget programs with public participation can directly affect the allocation of budget funds and the credibility of those who participate, and those that are well distributed can also affect the trust of the general population [2]. While the use of social media by local authorities has gained relevance in recent years, crises are critical situations that reinforce the need to reach citizens to disclose information, demonstrate government commitment and increase citizens' readiness and awareness of resources [3]. It is very important to assess the opinion of citizens regarding the provision of high-quality information by the government in social networks and factors such as transparency, trust, efficiency of state and local authorities and citizens' participation in political life [4]. To determine the involvement of citizens in the management of the budget of the fourth level in local self-government, the method of a sociological survey was used.

Research questions. The main research questions of the article: 1. What degree of interest, influence and power do citizens have when discussing the budget of local self-government in Kazakhstan? 2. What measures are necessary to increase the activity of citizens in the management of the budget of local self-government?

Literature Review

This scientific research is based on the achievements of foreign and domestic scientists in the field of decentralization of public administration and the development of civil society. These reforms are especially important for those countries that have undergone political transformations.

Decentralization of local authorities through laws or decrees without taking into account the requirements of local residents contradicts the principle of subsidiarity [5]. There is a relationship between the efficiency of local resource allocation and the environmental sustainability of municipalities [6]. The effectiveness of local authorities depends not only on the competence of state managers, but also on the results of environmental variables. Negative variable factors include tax revenues, transfers, public debt, political concentration and the level of turnout of citizens. Positive variables include population density, the proportion of immigrants, the unemployment rate, the disposable income of citizens and a political attribute [7]. In-kind transfers provided by local authorities affect economic inequality. The distribution of in-kind transfers to households and adjustment to account for differences in needs are based on the spending model of local authorities. There is a difference between fixed and variable costs in production, as well as mandatory components of program costs compared with discretionary costs for various service sectors and target groups [8].

The leadership of local self-government can act as an institutional entrepreneur. Recent studies of budgeting in the public sector have revealed the endogenization of budget rules as an important element of institutional entrepreneurship [9]. The question is how effective budget rules are to correct distorting financial results in local government [10]. The main priority in planning the revenues and expenditures of the local government budget is the well-being of local citizens, social support, health and education, as well as the creation of conditions for the growth of the quality of life of the population.

The impact of digital technologies on the effectiveness of local authorities, which help accelerate the integration processes of public and private information systems in the provision of public services, is comprehensively studied [11]. Organizational capacity is needed to explain what local authorities need to succeed in their digital transformation, therefore, local authorities should increase their organizational capacity to achieve digital transformation. The issues of finding new ways of acting within the existing regulatory framework play an important role in this [12]. Effective and efficient management of public resources is essential at all levels of public administration.

Meanwhile, local authorities manage communication with citizens in pandemic-related crisis situations in their social media profiles and will apply the communication strategy that is most attractive [13]. Local self-government bodies should demonstrate effective and rational management of financial resources and provision of public services. Good governance has a direct impact on the quality of life and well-being of the population [14].

Research methods

To determine the involvement of citizens in the management of the budget of the fourth level in local self-government, the method of a sociological survey was used. Using this method, a survey was conducted among the population of rural districts of 14 districts and two cities of regional significance of the Turkestan region from 18 years and older, permanently residing in the territory of these cities and districts. Thanks to this method of research, the participation of citizens in the management of an independent budget is assessed, as well as their desire to participate in the planning process of local self-government.

When assessing the degree of involvement of citizens in the management of the budget of the fourth level, a sociological survey was used to obtain primary information. To ensure that suggestions and recommendations are taken into account when forming conclusions, interviewing methods and conversations with mayors of cities of district significance, mayors of rural districts, representatives of the Department of Economics, Finance and state assets were used. The data collected during the interview and interviewing were used in the preparation of information on the analysis of the state of independent budgets.

Results and discussion

The real development of local self-government can be judged by the degree of participation of citizens in local self-government and their joint responsibility for the decisions taken. What is the current situation regarding the participation of citizens in the management of the budget of local self-government in Kazakhstan?

To identify the main problems and possible mechanisms for involving citizens in the process of managing the independent budget of rural districts on the ground, we conducted a sociological survey of the rural population. 259 rural residents from 14 districts and two cities of regional significance of Turkestan region took part in the survey. This region is the most densely populated territory, in which more than 50% of the population lives in rural districts.

The specific weight by age category was as follows: from 18 to 30 years – 41.3% (107 people); from 31 to 40 years - 22.0% (57 people); from 41 to 50 years -22.0% (57 people); from 51 and older – 14.7% (38 people).

By 78.3% of respondents are specialists with diplomas of secondary specialized and higher educational institutions, 11.6% of respondents have postgraduate education, and the remaining 10% of respondents have graduated only from secondary school.

The social structure of respondents, where 52.6% were civil servants and employees. In second place – students, whose share was 30.1%, in third – employees 4.2%. Followed by entrepreneurs (3.5%), self-employed (4.6%), unemployed (3.5%) and pensioners (1.5%).

In general, the analysis of the socio-demographic structure of respondents showed that the survey was dominated by women by gender (63.3%); by age category – the majority of respondents can be attributed to the able-bodied population, i.e. from 18 to 50 years or 85.3%; by

education level - more than half of the participants have average and high qualifications (78.3%); by social status – about 85% of respondents belong to the economically active population. As can be seen, the majority of respondents have a sufficiently high human potential, which could hypothetically be used by local self-government bodies to involve the local community in the decision-making process to solve socio-economic problems. Is this really the case?

Assessment of the involvement of citizens in the management of the budget of local self-government. The analysis of the sociological survey showed that 52 respondents or 20.1% are members of the public council and 61 respondents or 23.6% of all respondents participated in meetings. This indicates a low level of involvement of citizens in the decision-making process. (Figure 1)

a) Membership in public councils b) Participation in local government meetings

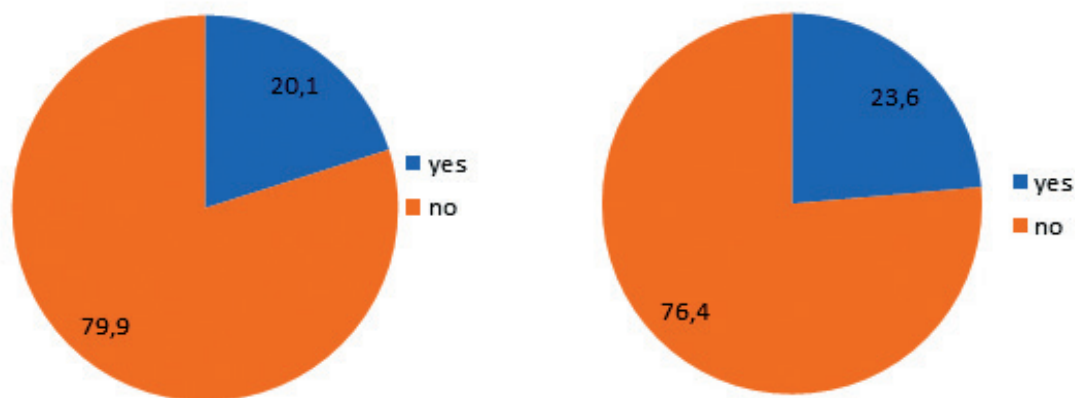

Figure 1. Participation of citizens in public councils and meetings of local self-government (in % of the total number of respondents)*

* Compiled by the authors on the basis of a sociological survey

An analysis of questionnaires on the reasons why citizens did not participate in meetings and gatherings of the local community showed that 37.1% of respondents did not know that they had the right to participate; 22.8% of respondents were not informed about upcoming meetings and 40.1% of respondents were not interested because they did not trust local self-government bodies.

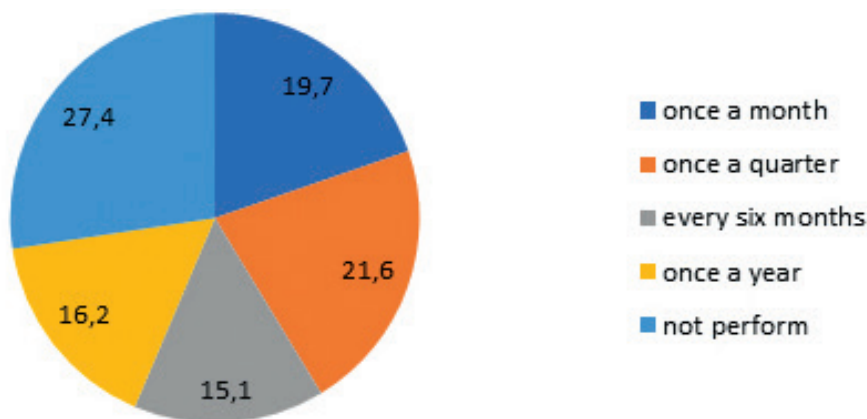

Figure 2. Frequency of meetings of local self-government akims with the population (in % of the total number of respondents)*

* Compiled by the authors on the basis of a sociological survey

As can be seen from Figure 2, meetings and gatherings of the local community on financing socio-economic tasks for the development of the village are held monthly, which amounted to 19.7%, quarterly - 21.6%, semi-annually - 15.1%, once a year – 16.2%. It is worth noting that 27.4% of respondents indicated that local governments did not hold meetings at all. Although, in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan, local authorities must meet with citizens at their request and, if necessary, meetings outside the calendar.

Respondents who participated in local government meetings, to the question “In what form did you participate in the discussion of the local budget?” The answers were as follows: 50.8% participated by voting at meetings or gatherings of the local community, 24.6% of respondents - through a mobile application, 11.4% - online voting using an electronic digital signature (EDS), 13.2% - a questionnaire on paper.

To the question “Does the mayor discuss budget planning with you to solve the socio-economic problems of the village?” 47.5% respondents answered positively, and 52.5% respondents answered negatively.

When discussing the budget of local self-government, 78.8% respondents did not make their proposals on its distribution, and the opinion of 21.2% respondents was taken into account.

Assessment of citizens’ participation in the management of the LSG budget. The analysis of the sociological survey on the satisfaction of the population in the discussion of the local budget showed that 79 respondents (30.5%) are not satisfied, 25 respondents (9.7%) are partially dissatisfied, 72 respondents (27.8%) are partially satisfied, 83 respondents (32.0%) are satisfied.

To the question “Do you think that citizens can and should participate in planning and using the budget of your rural district?” the majority of respondents (71.4%) answered positively, and 6.2% of respondents - negatively, 22.4% of respondents could not answer this question.

The factors that negatively affect the effectiveness of the formation of a policy for the management of the budget of local self-government include:

- untimely awareness or lack of information about upcoming meetings (56.4%);
- lack of sufficient powers of the Akim of the rural district (16.2%);
- lack of openness and transparency of Akim’s activities (14.3%);
- lack of relevant competencies and knowledge among civil servants (4.2%),
- bureaucracy and a formal approach to budget discussions (3.5%);
- low level of trust of citizens in the Akim of the rural district (5.4%).

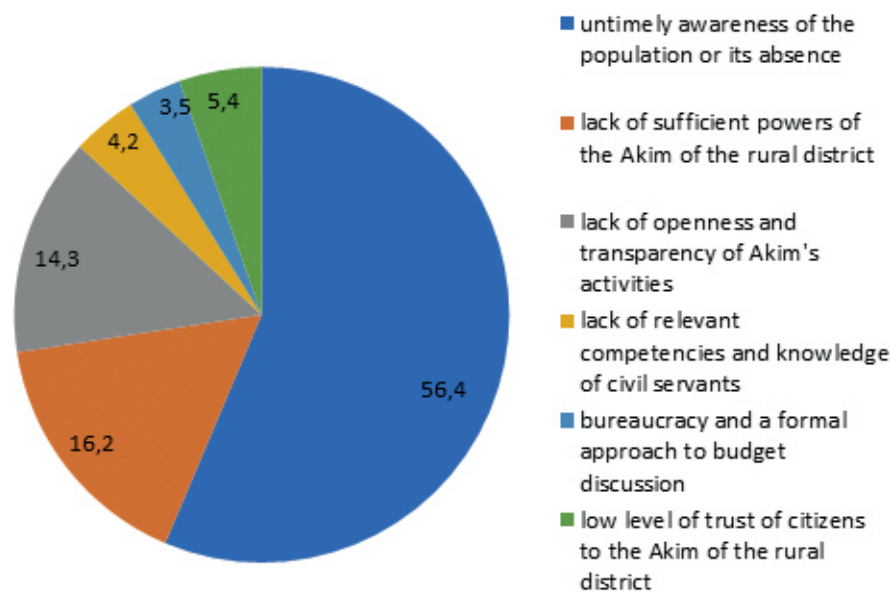

Figure 3. Factors affecting the effectiveness of local budget management (%)*
 * Compiled by the authors based on a sociological survey

As shown in Figure 4, the majority of respondents prefer meetings in the format of a general meeting and a gathering of the local community (42.1%). In second place – mobile application (30.1%), in third place - local referendums (21.2%). Written surveys are in last place (6.6%).

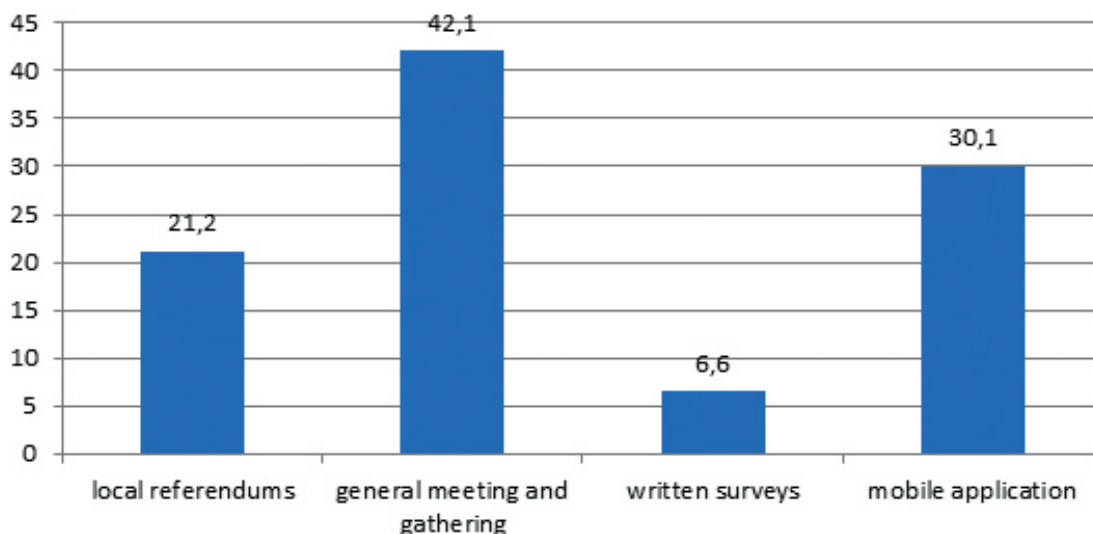

Figure 4. **Forms of interaction of citizens with local self-government bodies (%)***
 * Compiled by the authors on the basis of a sociological survey

According to the survey participants, the most effective form of assessing the effectiveness of the village budget execution are quarterly reports of the Akim (44.0%), open publication of the civil budget on the website of the village Akim (29.8%), monitoring of budget execution through a mobile application (12.7%), sociological surveys of the population (6.9%) and public control (6.6%). (figure 5)

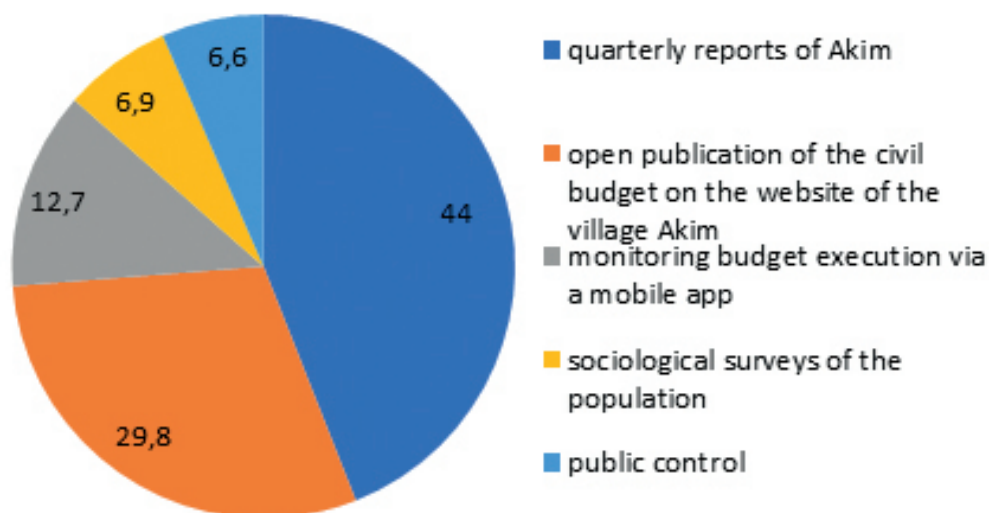

Figure 5. **Forms for evaluating the effectiveness of budget execution (%)***
 * Compiled by the authors on the basis of a sociological survey

As the survey results showed, citizens can and want to participate in the management of the budget of the local community. 30.5% of respondents are dissatisfied with the degree of

participation in the budget discussion. In their opinion, there are no specific mechanisms for citizens' participation today, which negatively affects the level of involvement in the management of the local budget.

To solve these problems, an expert interview was conducted with the main stakeholders, including 4 mayors of rural territories, the head of the Department of Economics and Finance of the district management body, the head of the Department of Finance and state assets of the regional management body, the deputy head of the state revenue management of the district management body.

Experts noted the low level of self-sufficiency of the local budget (the share of own income is 10-15%), which is caused by the high proportion of self-employed and unemployed in rural areas. The problem of low self-sufficiency of the budget of the fourth level is the main factor of low efficiency of the management of the budget of rural districts. On the other hand, akims of rural districts have a limited set of tools to replenish the revenue side of the local budget.

In order to increase the revenues of the local budget, it is proposed, in addition to existing taxes, to transfer to the local government a fee for the use of agricultural land plots and proceeds from their sale. In this regard, it is necessary to conduct a full inventory of land plots in rural districts to adjust the tax base.

According to experts, one of the main tasks that civil servants should face is not only to be able to hear, but also to have effective communication skills. To talk to people, to be open, to give information in the most accessible form through communication channels that are accessible and interesting to people. Here it is necessary to explain in social networks and messengers what is being done by local self-government bodies and for what, to encourage civic initiatives and discuss the results of joint activities.

Conclusion

Let's take a closer look at the main results of the study on the assessment of the level of participation of citizens in the management of the budget of local self-government.

1) The analysis of the social and demographic structure showed that the active participants of the survey are women (63.3%). More than half of the respondents have specialized secondary and higher education. The majority of respondents are government or civil servants, and entrepreneurs made up only 3.5%.

2) The analysis of the level of involvement of citizens in the management of the budget of local self-government revealed that most of the respondents did not participate in the meetings of the general assembly or local gatherings. In their opinion, the main reason is that they were not informed about the upcoming meetings. Thus, 22.8% of respondents noted that they did not have timely information, and 37.1% did not know that they were eligible to participate.

3) The main forms of citizens' participation in decision-making on issues of local self-government are general meetings or local gatherings. At meetings, as a rule, akims prefer to periodically speak to residents about the results of their activities, but do not discuss issues of upcoming short- and medium-term plans for the socio-economic development of the territory. Thus, 52.5% of respondents noted that akims do not discuss with them the planning and use of budget funds. The accountability and openness of local authorities is formal.

4) As for the level of involvement of citizens, the activity of participants demonstrates the willingness of residents to get involved in decision-making processes. Experts note that it is worth developing civic engagement, raising awareness and people's desire to participate in the processes. Therefore, along with the acquisition of management rights, it is necessary to realize that at the same time it imposes on people certain responsibilities and joint responsibility for the results of a joint decision. In this regard, it is proposed to increase the political, economic and financial literacy of the population.

Local self-government bodies should create a healthy basis for stimulating entrepreneurial activity, be accountable and open to dialogue with citizens in order to improve the welfare and quality of life of the population.

References

1. Послание Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2022 года «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130>. (дата обращения 06.02.2023).
2. Ardanaz M., O'álvaro-Ramírez S., Scartascini C. Does information about citizen participation initiatives increase political trust? // World Development. - 2023. - Vol. 162. - P. 1-33.
3. Padeiro M., Bueno-Larraz B, Freitas A. Local governments' use of social media during the COVID-19 pandemic: The case of Portugal //Government Information Quarterly. - 2021.- Vol. 38.- P. 1-20.
4. Arshad S., Khurram S. Survey dataset on citizens' perspective regarding government's use of social media for provision of quality information and citizens online political participation in Pakistan S // Data in Brief. - 2020. -Vol. 32.- P. 1-7.
5. Husniye Akilli., H.Serkan Akilli. Decentralization and recentralization of local governments in Turkey //Procedia - Social and Behavioral Sciences. - 2014.- Vol. 140. - P. 682 – 686.
6. Lopez N.R., García J.M., Toril J.U., Valenciano J.P. Evolution and latest trends of local government efficiency: Worldwide research (1928e2019) //Journal of Cleaner Production. - 2020. -Vol. 261. - P. 1-15.
7. Narbón-Perpiñá I., Arribasb I., Balaguer-Collc., M.T, Tortosa-Ausinad.E. Explaining local governments' cost efficiency: Controllable and uncontrollable factors // Cities. - 2020. -Vol. 100.- P. 1-13.
8. Aaberge R., Eika L., Langørgen A., MogstadaM. Local governments, in-kind transfers, and economic inequality // Journal of Public Economics. - 2019.- Vol. 180.- P. 1-22.
9. Ahrens T., Ferry L. Institutional entrepreneurship, practice memory, and cultural memory: Choice and creativity in the pursuit of endogenous change of local authority budgeting // Management Accounting Research. - 2018.- Vol. 38.- P. 12-21.
10. Picchio M and Santolini R. Fiscal rules and budget forecast errors of Italian municipalities // European Journal of Political Economy. - 2020. -Vol. 64.- P. 1-20.
11. Pittaway J.J and Montazemi A.R. Know-how to lead digital transformation: The case of local governments/ Government Information Quarterly. - 2020. -Vol. 37.- P. 1-15.
12. Sperling K and Arler F. Local government innovation in the energy sector: A study of key actors' strategies and arguments /Renewable and Sustainable Energy Reviews. - 2020. -Vol. 126.- P. 1-9.
13. Gorska A., Dobija D., Grossi G., Staniszewska Z. Getting through COVID-19 together: Understanding local governments' social media communication //Cities.- 2022.- Vol. 121. - P. 1-5.
14. Carcaba A., Arrondo R., Gonzalez.E. Does good local governance improve subjective well-being? //European research on management and business economics. - 2022. -Vol. 28. - P. 1-10.

Р.А. Исмаилова, А.Р.Калымбетова

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясы Мемлекеттік басқару ұлттық мектебі, Астана, Қазақстан
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Жергілікті өзін өзі басқарудың дербес бюджетін басқаруға азаматтардың қатысуын талдау

Аңдатпа. Азаматтарды жергілікті өзін-өзі басқару бюджетін басқаруға тарту олардың осы процеске қатысуының нақты тетігінің болмауына байланысты ашық мәселе болып қала береді, бірақ онсыз мемлекеттік басқаруды орталықсыздандыру бойынша реформалар жүргізу мүмкін емес.

Бұл зерттеудің мақсаты негізгі проблемаларды анықтау және ауылдық аумақтардың бюджеті есебінен азаматтарды өзін-өзі басқару процесіне тарту құралдарын анықтау болып табылады.

Мақалада екі негізгі өлшемді қолдана отырып, азаматтардың жергілікті өзін-өзі басқару бюджетін басқаруға қатысу дәрежесін анықтауға мүмкіндік беретін әлеуметтік сауалнама нәтижелері келтірілген: азаматтардың қатысуын бағалау және азаматтардың төртінші деңгейдегі бюджетті басқаруға тартылуын бағалау.

Күтілетін нәтижелердің жаңалығы мемлекеттік органдардың клиентке бағдарлануын арттыруға және қоғамдық ұйымдардың да, жекелеген азаматтардың да қызметін ынталандыруға

бағытталған мемлекеттік органның халықпен өзара іс-қимыл тетігінің икемділігін қамтамасыз ету жөніндегі ұсынымдарды әзірлеуден тұрады. Бұл мемлекеттік органдар басшыларының халықпен, бизнеспен және қоғамдық бірлестіктермен кездесулерін өткізу кезінде формализмді жою қажет екендігіне байланысты.

Түйін сөздер: бюджет, жергілікті өзін-өзі басқару, азаматтар, кірістер, шығыстар, трансферттер.

Р.А. Исмаилова, А.Р.Калымбетова

*Национальная школа государственного управления Академии государственного управления при
Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан
Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави, Туркестан, Казахстан*

Анализ участия граждан в управлении самостоятельным бюджетом местного самоуправления

Аннотация. Вовлечение граждан в управление бюджетом местного самоуправления остается открытым вопросом из-за отсутствия четкого механизма их участия в этом процессе, но без которого невозможно проведение реформ по децентрализации государственного управления.

Целью данного исследования является выявление основных проблем и определение инструментов вовлечения граждан в процесс самоуправления за счет бюджета сельских территорий.

В статье представлены результаты социологического опроса, который позволил нам определить степень участия граждан в управлении бюджетом местного самоуправления, используя два основных измерения: оценку вовлеченности граждан и оценку участия граждан в управлении бюджетом четвертого уровня.

Новизна ожидаемых результатов заключается в разработке рекомендаций по обеспечению гибкости механизма взаимодействия государственного органа с населением, направленных на повышение клиентоориентированности государственных органов и стимулирование деятельности как общественных организаций, так и отдельных граждан. Это связано с тем, что необходимо устранить формализм при проведении встреч руководителей государственных органов с населением, бизнесом и общественными объединениями.

Ключевые слова: бюджет, местное самоуправление, граждане, доходы, расходы, трансферты.

References

1. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana ot 1 sentjabrja 2022 goda «Spravedlivoje gosudarstvo. Edinaja nacija. Blagopoluchnoje obshhestvo». Oficial'nyj sajt prezidenta Respubliki Kazahstan [Message from the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan dated September 1, 2022 "A fair state. One nation. Prosperous society". Official website of the President of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130> [in Russian]. (accessed 06.02.2023).
2. Ardanaz M., Otálvaro-Ramírez S., Scartascini C. Does information about citizen participation initiatives increase political trust? *World Development*. 162. 1-33(2023).
3. Padeiro M., Bueno-Larraz B, Freitas A. Local governments' use of social media during the COVID-19 pandemic: The case of Portugal. *Government Information Quarterly*. 38. 1-20(2021).
4. Arshad S., Khurram S. Survey dataset on citizens' perspective regarding government's use of social media for provision of quality information and citizens online political participation in Pakistan S. *Data in Brief*. 32. 1-7(2020).
5. Husniye Akilli, H.Serkan Akilli Decentralization and recentralization of local governments in Turkey. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 140. 682 – 686(2014).
6. Lopez N.R., García J.M., Toril J.U., Valenciano J.P. Evolution and latest trends of local government efficiency: Worldwide research (1928e2019). *Journal of Cleaner Production*. 261. 1-15(2020).
7. Narbón-Perpiñá I., Arribasb I., Balaguer-Collc., M.T, Tortosa-Ausinad.E. Explaining local governments' cost efficiency: Controllable and uncontrollable factors . *Cities*. 100. 1-13(2020).

8. Aaberge R., Eika L., Langørgen A., Mogstada M. Local governments, in-kind transfers, and economic inequality. *Journal of Public Economics*. 180. 1-22(2019).
9. Ahrens T., Ferry L. Institutional entrepreneurship, practice memory, and cultural memory: Choice and creativity in the pursuit of endogenous change of local authority budgeting. *Management Accounting Research*. 38. 12-21(2018).
10. Picchio M., Santolini R. Fiscal rules and budget forecast errors of Italian municipalities // *European Journal of Political Economy*. 64. 1-20(2020).
11. Pittaway J.J and Montazemi A.R. Know-how to lead digital transformation: The case of local governments. *Government Information Quarterly*. 37. 1-15(2020).
12. Sperling K and Arler F. Local government innovation in the energy sector: A study of key actors' strategies and arguments. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 126. 1-9(2020).
13. Gorska A., Dobija D., Grossi G., Staniszewska Z. Getting through COVID-19 together: Understanding local governments' social media communication. *Cities*. 121. 1-5(2022).
14. Carcaba A., Arrondo R., Gonzalez E. Does good local governance improve subjective well-being? *European research on management and business economics*. 28. 1-10(2022).

About the author:

Исмаилова Рымкуль Аманжоловна – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясы Мемлекеттік басқару ұлттық мектебінің профессоры, Абай даңғылы 33А, Астана, Қазақстан.

Калымбетова Айгуль Рахмановна – 8D014114 «Мемлекеттік және жергілікті басқару» білім бағдарламасының докторанты, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Б.Саттарханов даңғылы 29, Түркістан, Қазақстан.

Ismailova Rymkul Amanzholovna – Doctor of Economics, Professor, National School of Public Administration, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, 33a Abay Ave., Astana, Kazakhstan.

Kalymbetova Aigul Rahmanovna – corresponding author, PhD student, H.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, 29 B.Sattarkhanov Avenue, Turkestan, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

L.P. Moldashbaeva¹, *Zh.M. Seisenbayeva², D.A. Kulanova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

(E-mail: ¹askar_96_96@mail.ru, *zhannet.malik@bk.ru, ²k_dana_a@mail.ru)

Prospects of innovative integrated structures in the agricultural sector of Kazakhstan

Abstract. *The problem of restructuring the mechanism of enterprise management on an innovative basis is brought to the fore. In order to meet the global challenges of our time, economic entities need to form the best development strategies, improve the organizational structure of production, and constantly introduce innovative forms of management. The purpose of the study is to study the existing integrated innovation structures in the world, and to assess the possibility of applying best practices in the agricultural sector of Kazakhstan. The research method consists in applying analytical, statistical, systematic and integrated approaches to the study of the integration of small business entities, individual entrepreneurs, personal subsidiary farms; expanding and specifying scientific ideas about integration processes in the context of the industry specifics of the agro-industrial complex. The results of the study are to develop proposals for the integration of small agricultural producers into an integrated structure representing collective ownership, where the owners are shareholders, and income is distributed in accordance with the contribution made. Integration on an innovative basis makes it possible to introduce new management mechanisms, achieve high work results in order to quickly saturate the market with food.*

Keywords: *agricultural sector, integrated structure, production chain, economic entities, domestic market, strategy.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-196-211>

Introduction

Currently, the problem of restructuring the mechanism of enterprise management on innovative basis occupies an important place in the socio-economic policy of Kazakhstan. In order to meet the global challenges of our time, the economic entities of the country need to form appropriate development strategies, improve the organizational structure of production, and constantly introduce innovative forms of management. The essence of the innovative activity of any enterprise is the implementation of mechanisms aimed at improving the work of individual and collective management entities of social and socio-technical systems of various levels, contributing to the creation of favorable economic conditions. This is ensured by stimulating the business activity of enterprises, unobtrusively instilling a corporate management culture, expanding the circle of individual and institutional investors.

To do this, it is necessary to improve the economic mechanism of enterprise management by building innovative forms of organizational structure. And here one of the ways to improve the activities of economic entities is to create fundamentally new integrated structures that represent a technological way of higher redistribution and create final products with added value. In our case, we will talk about the integration of small, disparate economic entities in agriculture – personal subsidiary farms (PSF), small agricultural producers (SACP), and peasant farms (PF).

Although the Law of the Republic of Kazakhstan “On Agricultural cooperatives” dated October 29, 2015 No. 372-V has been in force for several years, the problems of enlarging farms, increasing their competitiveness and efficiency have not yet been solved [1].

The mass creation of agricultural cooperatives after the adoption of the aforementioned Law did not significantly affect the innovative rise of the industry. These small farms are not covered by the association in cooperatives, they produce artisanal agricultural products, the existing cattle are mostly not breeding, outdated tools are used. For many types of food, imports remain high, the Kazakh content of the domestic food market is insufficient. Therefore, the authors propose to create an integrated structure that includes a production chain capable of generating high added value.

This topic is relevant from the point of view of the fact that currently there are about 1.636,2 thousand in the agricultural sector of the country. PSF, which by the end of 2020 produced products worth 2.6 trillion tenge. These farms employ more than 3.5 million rural residents, who belong to the category of people with low income [2, 3].

The purpose of the study is to study the existing integrated innovation structures (IIS) in the world and to assess the possibility of applying best practices in Kazakhstan to unite the above-mentioned agricultural entities.

In order to achieve this goal, the following tasks are being solved: the variants of integrated structures that exist in practice are considered; a brief analysis of the development of agriculture in recent years is performed; a variant of vertical integration of agricultural enterprises is being considered, contributing to the growth of the organizational, technological and economic level of production in the industry.

The object of study is the current mechanism of management of economic entities in the agricultural sector. By using analytical, statistical, systematic and integrated approaches in the study of the essence of integrated structures, it is possible to choose the most suitable option for combining small farms in the agricultural sector of Kazakhstan. These methods allow us to reveal the features of management and determine the feasibility of integration of subjects. By getting acquainted with the articles of foreign scientists and specialists, materials on the Internet, the authors tried to develop a variant of a vertical integrated structure (VIS) on an innovative basis in agriculture in Kazakhstan.

The working hypothesis of our research is the creation of IIS that implement the task of increasing the competitiveness of agricultural enterprises, contributing to the formation of a new sector of the rural economy – corporate, which will be based on innovative structures, the use of property management mechanisms on a market basis.

Research methods

The essence of the research is the application of analytical, statistical, systematic and integrated approaches to the study of the integration of small business entities, individual entrepreneurs, personal subsidiary farms; the expansion and specification of scientific ideas about integration processes in the context of the industry specifics of the agro-industrial complex. This involves revealing the genesis, features, socio-economic results of horizontal integration on an innovative basis; substantiating the directions for further development of integration processes in the real sector of the economy.

The main research question is: how correct are the theoretical calculations regarding the integration of traditional economic entities, in particular personal subsidiary farms (PSF), into a new organizational form such as a corporation, where collective ownership takes place and new economic relations arise on the basis of property ownership and income/profit distribution? In addition, the owners of the new combined structure, i.e. shareholders can work as employees in any positions in this structure, receive wages for their work. There is a symbiosis of private property in the form of collective ownership of property and joint management, which some people may associate with the Soviet “collective farm” and cause contradictory associations.

The choice of research methods and tools was carried out on the basis of the principle of necessity and sufficiency to achieve the objectives of the study, ensuring the required depth and detail of the study of the main aspects of the tasks, the reliability and reliability of the results obtained. The research materials include statistical and analytical information of the Statistics Committee of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Agriculture, materials of the websites of organizations for the production and processing of agricultural products. The materials were processed using statistical data, sampling and grouping methods, and expert assessments. The reliability of the information was achieved by comparing, studying alternative sources, data and verification calculations.

Discussion

The current crisis of the economies of a number of countries caused by the covid epidemic and then the sanctions war dictate the need to form well-thought-out development strategies capable of withstanding tough competition and responding to the challenges of the external environment in conditions where WTO rules and international agreements do not apply. In this situation, we consider the mechanism of integration of certain business areas to be a key factor in the development of business entities in order to be able to apply technological innovations and thus strengthen the competitive positions of partners, achieve sustainable development of the new structure.

The relevance of the study of the integration process lies in the justification of its applicability to a particular industry, since the globalization of many business areas, as well as the acceleration of the diffusion of innovations lead to the need for a constant search for new solutions and this affects the economy of almost all countries.

For many years, globalization has been the driving force of integration processes, which has contributed to the formation of world-famous corporate structures. Integration is related to how different divisions of the company coordinate their activities [4].

The COVID pandemic and the sanctions war have destroyed many trade and economic ties between the countries. National governments and national entrepreneurs must take a fresh look at the economy in order to create a new generation of production. In this regard, we find the idea of vertical integration of companies interesting, i.e. the unification of previously autonomous producers connected by successive stages of production of the final product from crop cultivation to the production of finished products.

Before talking about the possibility of creating an IIS in Kazakhstan, it should be remembered that in a number of post-Soviet countries, corporate companies appeared after the collapse of the USSR in the form of holdings, financial and industrial groups (FIG). As you know, privatization and denationalization of property took place in different ways in post-Soviet countries, in Kazakhstan on this basis, a large business emerged, the share of which is about two-thirds [5]. For example, in the Russian Federation, the corporate economy accounts for 60% of GDP [6]. The share of large capital in Kazakhstan is approximately 45%, 50 largest private companies are included in the list forbes.kz [7, 8].

The total revenue of the top 50 in 2019 amounted to 3.42 trillion tenge, in 2020 - 5.04 trillion tenge in Kazakhstan, large capital mainly belongs to foreigners, the raw materials sector is occupied by them by 90% sometimes. For these reasons, there are no truly national companies in Kazakhstan, there is no real capitalization in companies.

Exports account for more than 36% of GDP, and taking into account infrastructure and service industries, this is more than half, that is, the economy of Kazakhstan produces mainly what the country does not consume [9].

The share of imports is more than a quarter – 27% of GDP, and taking into account trade and everything else – also about half, that is, the country consumes mostly what it does not produce.

At the beginning of 2022, Kazakhstan's trade turnover in 2022 collected 18.2 billion US dollars, which is 52.5% more than due to a similar interim last year (12.0 billion US dollars).

Kazakhstan's trade balance has improved. Exports from Kazakhstan in January-February 2022 increased by 71.4%, and also collected 12.1 billion US dollars.

It is known that large integrated structures, through the introduction of innovations, are able to regulate profits in intermediate production chains, reduce transaction costs along the entire product line, increase the range and efficiency of manufacturing final goods. Vertical integration eliminates any monopoly on the price of the intermediate product. As can be seen from figure 1, there are several approaches to motivate the formation of IIS.

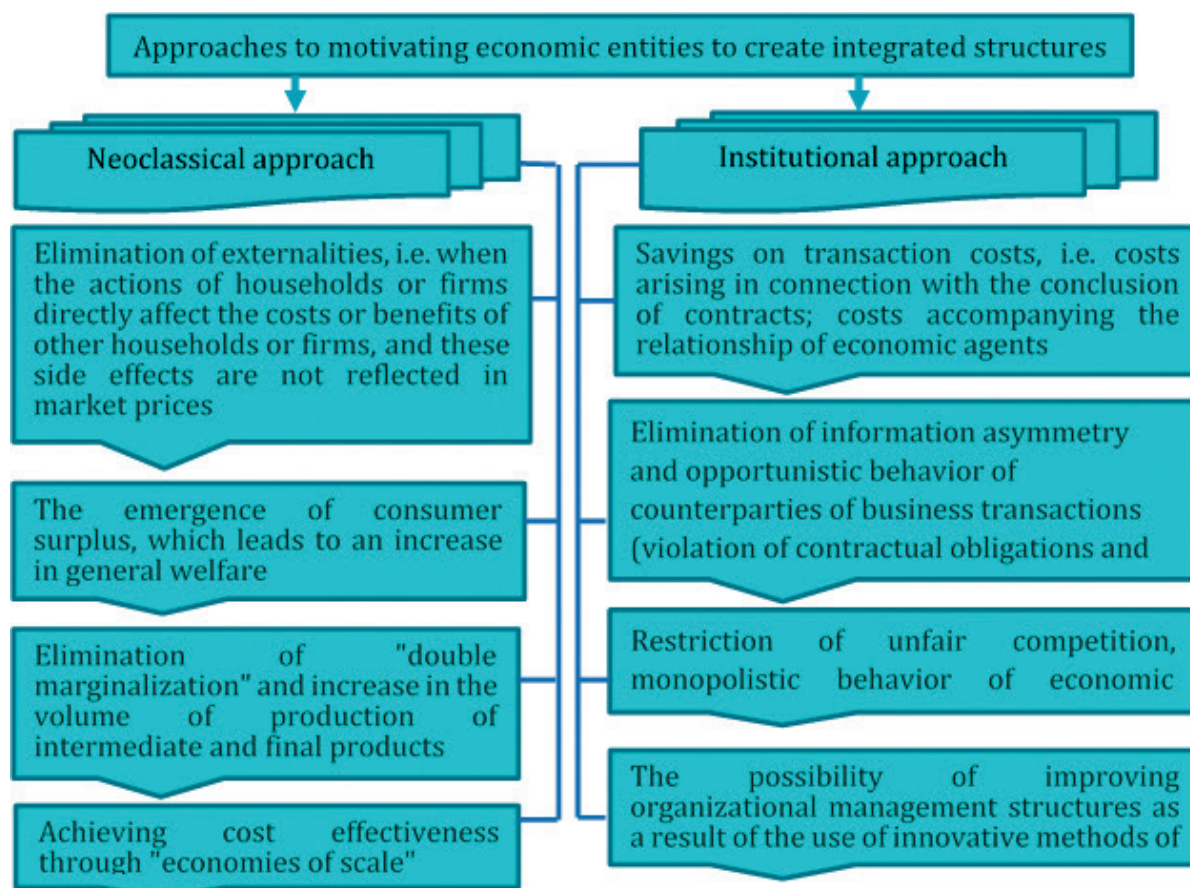

Figure 1 – Motivation factors of economic entities to participate in integrated structures
 Note - Compiled by the authors based on data from the literature [11].

The increase in exports is justified by an increase in the supply of crude oil, ferroalloys, uranium, zinc, etc. Imports to Kazakhstan in January-February 2022 increased by 25.1% and collected 6.1 billion US dollars. An increase in imports is guaranteed for the result of the import of similar products, as well as: grain, car bodies, ECM, ores, as well as copper concentrates, pharmaceuticals packaged for retail sale, telephone devices, etc.

Particular attention should be paid to the trade in energy resources. Kazakhstan lives at the expense of rent, and not by creating efficient industries, the export of oil, gas, metals creates state income. At the same time, the profit from the export of raw materials is either wasted or works for the outflow of capital abroad. The best option is when investments fall into the same raw materials sector.

If we take the period from the noughties for analysis, we can clearly see that the growth of industrial production almost all the time lagged behind the growth of GDP, which indicates the technical backwardness of the main industries and the conservative nature of industrial relations

[10]. At the same time, the volume of investments in fixed assets outstripped the growth of GDP and industrial output, which confirms the extensive nature of production and the low efficiency of capital investments.

Capital investment can be a determining factor in whether the economy is showing healthy growth rates or anemic growth rates. [11].

There are several reasons for this situation. Today, the organizational and innovative culture of entrepreneurship in Kazakhstan is not high enough. The weak trends in improving the quality of economic growth so far indicate the ineffectiveness of the current reform mechanism and the need to form a new model for the development of companies. Therefore, the formation of the structure of enterprises on an innovative basis seems extremely expedient.

The analysis of the works of scientists and specialists shows that in building a scheme of vertical integration of enterprises, a large market power is important for companies operating in adjacent links of the production chain. The main reason for vertical integration is the elimination of the possibility of obtaining a “double margin” and achieving social efficiency, as well as the natural desire of economic entities to reduce costs [12, 13].

A good example of vertical integration is known in the literature, when a company includes several production units characterized by a high level of concentration of managerial, economic and financial resources. Such a corporation structure allows us to rationally distribute investment flows between different types of activities and achieve high development indicators. The main emphasis is on obtaining an economic effect, which represents the amount of winnings for both sellers and buyers [14, 15].

Then it will be possible to delve into the essence of the study, where different approaches will be applied to research methods.

Results

Vertical integration is about improving and strengthening control over various aspects of your business [15].

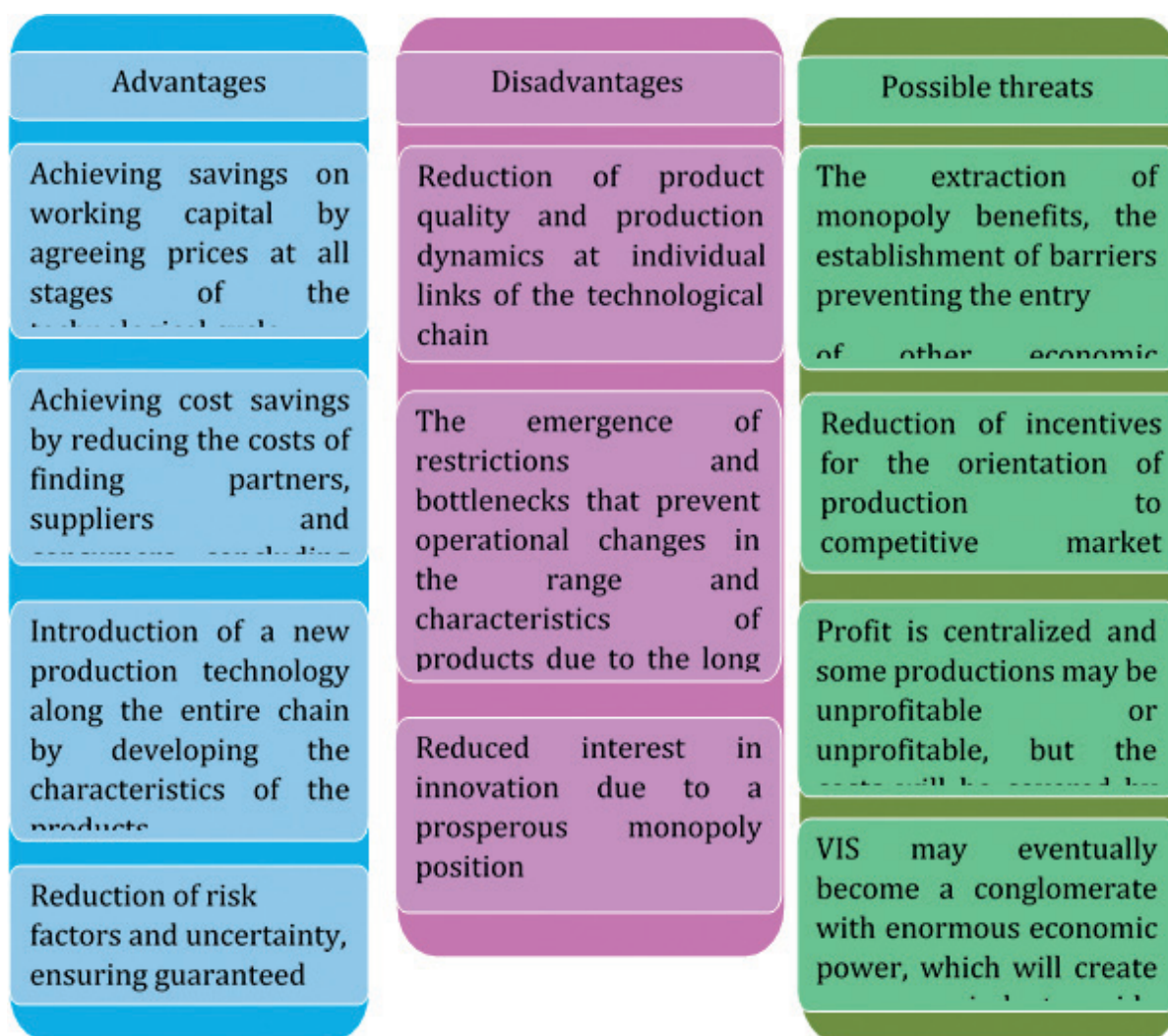

Figure 2 – Advantages, disadvantages and possible threats to the functioning of vertical integrated structures

Note - Compiled by the authors based on data from the literature [15].

The creation of vertical integrated structures can have both positive effects for the region where the partner enterprises are located and negative consequences. The advantages were described above, and in our opinion, the formation of a monopoly structure and the establishment of high barriers to entry into the market should be attributed to undesirable consequences. Another negative aspect of a vertically integrated association may be the loss of interest in finding the most profitable orders, customers, partners, as well as suppliers of raw materials, semi-finished products, which gradually reduces the efficiency of activities. Figure 2 reflects the result of the analysis of negative consequences, potential reserves, opportunities and threats for the effective functioning of vertical structures of innovative type.

Of course, vertically integrated companies have a lot of advantages, but at the same time, they are able to generate negative effects as they exist, which are shown in the figure. Such a lack of integrated structures as the restriction of any competition, the ability to control the market of specific products, dictate prices to suppliers of raw materials and establish a monopoly for consumers is of great concern. In our opinion, before proposing the creation of an IIS, it is advisable to make a preliminary assessment of the effectiveness of integration [14, 16].

To do this, all costs should be divided into constant (FC) and variable (VC). FC is a constant that does not depend on the volume of output. The sales volume function is calculated using the formula:

$$R = ft (QP) \tag{1}$$

where:

Q - the volume of production in the physical dimension;

P – the price of the product.

The total cost function is determined by the formula:

$$TC = f (Q) \tag{2}$$

The totality of the above functions is something other than the production function of determining costs and results, a simplified model of the enterprise’s functioning system. The possibility of its use in the analysis of the integration of individual stages of production is shown in the graph shown in figure 3.

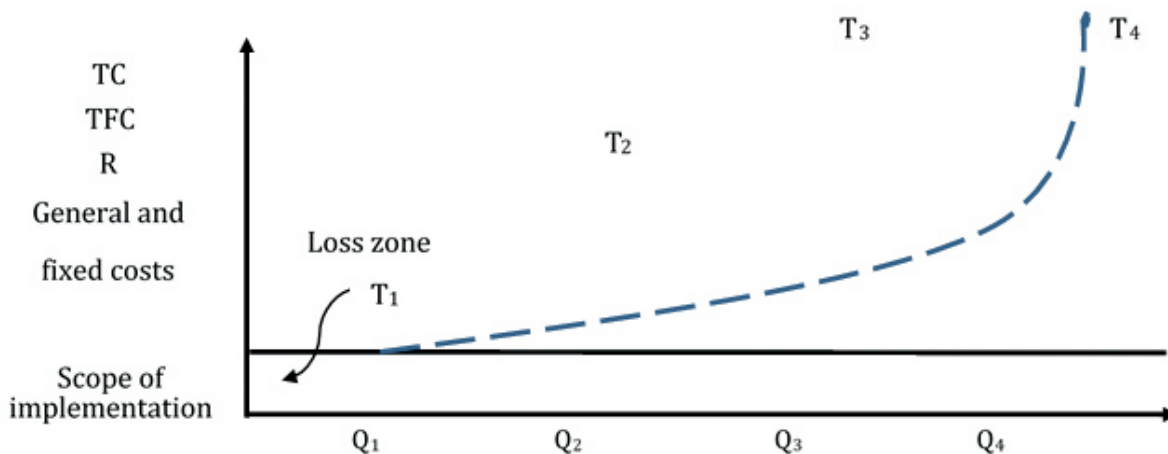

Figure 3 – Graphical model of costs and profitability of the company

Note - Compiled by the authors based on data from the literature [17].

Let us illustrate the formulas given by the example of cotton fiber production for 2010-2022 (Table 1).

Table 1

Calculation of the production function of costs and results for the production of cotton fiber

№	Indicators	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022 *
1	Production volume, thousand tons (Q)	91.4	112.9	127.6	133.3	107.8	92.0	96.3	111.0	115.5	115.7	109.7	97.6	111.6
2	Fixed costs per unit, tenge (FC)	37.5	35.2	36.2	34.9	37.9	39.8	42.1	41.8	45.4	43.6	44.5	49.1	48.5
3	Variable costs per unit, tenge (VC)	471.3	467.7	480.9	464.5	503.9	529.2	558.9	559.9	574.7	578.9	591.6	636.9	645.4
4	Total costs per unit, tenge (TC)	508.8	502.9	517.1	499.4	541.8	569.0	601.0	601.7	620.1	622.5	636.1	686.0	693.9
5	Total cost function, million tenge f (Q)	46,504	56,777	65,982	66,570	58,406	52,348	57,876	66,789	71,622	72,023	69,780	66,954	77,439
6	Price 1 ton, tenge (P)	501.9	574.2	635.1	598.4	650.5	625.9	645.1	653.5	680.4	720.8	706.3	686.1	702.0
7	Revenue, million tenge (R)	45,874	64,827	81,039	79,767	70,124	57,583	62,123	72,539	78,586	83,396	77,481	66,963	78,343
8	Profit/loss, million tenge (I)	-630	8 050	15,057	13,197	11,718	5 235	4 247	5 750	6 964	11,373	7 701	9	904

Note-Compiled by the authors based on data from the literature [10].

* some preliminary data

As you can see, the area of losses lies at the point in 2010, when the volume of production fell, which means that costs increased (-630 million tenge). The decline in profits is recorded in years when the production of cotton fiber decreases, or prices fall. This was the case in 2015 during the period of a strong drop in world prices for mineral and fuel and energy resources, and this trend continued over the next 2-3 years.

We also observe a drop in production volumes, an increase in costs and a slight decrease in prices in the post-pandemic period in 2021, the profit amounted to only 9 million tenge. This point can be called the break-even point, where the curves TC and T4 intersect. At the point of 2021, the sales volume R (66,963 million tenge) is almost equal to the total cost function f (Q) (66,954 million tenge), the total cost of the vehicle (686 tenge per 1 ton) practically coincides with the price P (686.1 tenge), there is a minimum profit of 9 million tenge. In general, a decrease in production volumes below 92-97 thousand tons leads to losses or a significant decrease in profits.

The intersection point of the sales function R and total costs TC is the break-even area up to the point T₄. The profit zone and the loss zone are separated by the point T₁ Q₁. Usually, an increase in production volume, i.e. supply, is accompanied by a slight decrease in price, but total revenue initially increases, but when Q₄ volume is reached, revenue begins to fall.

Let's say that a peasant or farm has attached several private PSF, they are suppliers of an intermediate product. In this situation, the volume of production of finished products is growing, and marginal, primarily variable costs will decrease. The effect is to increase sales and reduce overall costs. At the same time, the quality and assortment of goods may improve, new technological stages of processing agricultural products may appear.

The sequence of steps for the organization of an integrated innovation structure (IIS) is a Business Formation Strategy, which can be considered below in figure 4.

Figure 4 – The sequence of drawing up the Strategy for the organization of an integrated innovation structure

Note - Compiled by the authors based on data from the literature [18].

It should be noted that when creating an integrated structure, most often the fixed costs of FC increase somewhat due to the joining of partners - the manufacturer (supplier) of the intermediate product. In any case, the integration effect should be calculated, it is recommended to clearly determine the costs for each conversion and the total income depending on the market price of the final products. Ultimately, all experts agree on one thing: the effectiveness of vertical integration is to increase the quality, assortment and production volumes, reduce costs and prices of the final product. Both the consumer and the producer win, because their profits are growing.

The production of any product is a sequence of links in the technological chain. Such a chain may include the extraction of raw materials, its primary processing, transportation to the place of deep processing, the stage of manufacture of the final product, as well as appropriate packaging, storage conditions, wholesale and retail sales, after-sales service, etc.

If we take modern agriculture in Kazakhstan, in most cases there is a traditional chain: harvesting, sorting, packaging, processing, transportation of finished products to the consumer. A firm that performs functions on all or several links of this chain is considered vertically integrated. In industrialized countries, such a company is usually controlled by a common owner. At the same time, each division produces its own product or service that meets the most refined tastes of consumers [13, 14].

With regard to the agricultural sector, two options for vertical integration can be proposed. The first type is "backward" integration, when a business expands by moving "backward" (or "down") along the technological chain. For example, a cotton processing plant buys a peasant farm that grows cotton in order to have its own raw material base.

Another type of vertical integrated structure is integration "forward" (or in another way - "up"). In this case, there is an expansion of production due to the addition of several stages of production to the technological chain, mainly due to the subsequent stages of processing the product and/ or its sale. As an example of this kind of integration, it is possible to name the acquisition of yarn manufacturing enterprises, weaving production and tailoring by the same cotton processing plants.

Defining the essence of a business is essentially drawing up a business plan, but this is preceded by the formation of a company's vision in order to clearly understand what the integrated structure will do. Then it is necessary to form a business vision, that is, how the future owners and top management are going to achieve the state in which the company will remain in the future. The concept of understanding the business, the vision and mission of the company should remain constant for some time [17, 18].

It is advisable to formulate a mission at the very beginning of the creation of the company in order to have clear goals and objectives. The fundamental values of the company are embedded in the mission, i.e. the corporate philosophy, the worldview of the company. These conceptual provisions should not depend on the will and desire of officials, momentary actions of management. In developed structures, the core values remain unchanged, even if you have to change the profile somewhat. These are the principles of the business vision of the creators of the integrated structure. The value chain represents both the main and auxiliary activities of the enterprise and reflects the conceptual approach to production.

Today, there is such a chain in the agriculture of Kazakhstan: harvesting, sorting, packaging, storage, transportation and sale of agricultural products. We offer integration on an innovative basis of personal subsidiary farms (PSF), small agricultural producers (SACP), and peasant farms (PF), producing the same goods or services. In the recommended structure, there is no desire to monopolize the market, strengthen control over these farms, because the financial basis of this is shares, collective ownership, the created company will be engaged in the efficiency of multidisciplinary production, reducing costs and increasing profits, and not tracking competitors. Our point of view is to create soft structures in the agro-industrial complex, for example, associations or enterprises based on working joint-stock ownership, which allows joint activities on a corporate basis while maintaining the isolation of its members, rural workers.

The partners of such innovative structures may be disparate agricultural producers who, for a number of reasons, could not effectively organize the economy. Processing, servicing, and trading organizations can also be attached here. It should be noted that among them there may well be economically strong farmers interested in further growth, interested in stable supplies of agricultural raw materials, improving the technology of growing crops and improving the processing of products. It is possible that there may also be economically dependent people who have fallen into the sphere of interests of the first farms. The fact that all personal subsidiary farms (PSF) are included on equal, fair terms in the integrated structure with their shares / shares in the form of money, land, equipment (securities, foreign currency are not offered to accept), makes the proposed structure the most attractive.

Profit distribution takes place according to the size of the share from the mutual fund, all shareholders or at least one family member from the shareholder must work in the created structure, receive wages as an employee. Shareholders have the right to take their share of profits or invest in the further development of the enterprise. Such a system allows each shareholder to be interested in effective work and control the administration of the farm [19, 20].

Such a management mechanism makes it possible to better use the property of the enterprise, ensure the rational movement of capital, and spend finances for their intended purpose. Agricultural enterprises, personal subsidiary farms (PSF), processing, agricultural service, trading and other enterprises included in the integrated structure can be guided by the Law on Agricultural Cooperation of the Republic of Kazakhstan, which allows ordinary shareholders/ shareholders to own a controlling stake in the property and fully manage the enterprise.

In this case, the aim and objectives of the IIS are achieved through the following elements:

1. Cooperation of small private subsidiary farms (PSF), other small agricultural producers (SACP) into large high-tech complexes.
2. The growth of labor productivity in the agricultural sector due to the centralization of the work of services for the repair of machinery, preparation, storage and sowing of seeds, fertilization, provision of fuels and lubricants, material and technical supply of components, etc.
3. The effect of scale when creating an agricultural firm is to reduce conditionally fixed costs.
4. The formation of prices for finished products, taking into account the smooth reduction of costs as a result of the unification of raw materials farms, processing enterprises and sales of products.
5. Combining functions for the implementation of the final product with the possibility of creating a single trademark, brand, the possibility of organizing your own outlets.
6. Investment attractiveness for entrepreneurs, financial and banking institutions, business partners.

In the future, a thoughtfully created VIS is able to attract solid borrowed capital to the agricultural sector of Kazakhstan. Solving the issue of the use of investment loans by farmers would allow them to purchase agricultural machinery, elite seeds, carry out the construction of large agricultural complexes, effectively solve the problems of updating the material and technical base.

Conclusion

Summing up, it should be emphasized that an integrated innovation structure is an important system for development and provides a huge opportunity to improve life in agriculture. You can also pay attention to the following recommendations and justifications for a vertically integrated structure in the economy:

1. Vertically integrated structures in agriculture can become complexes of innovation-oriented value chains aimed at increasing the multiplicative effect of product value increment. Value chains formed on the principle of cooperation represent something other than the process of reproduction and combine the production, distribution and commodity-money circulation of manufactured products. The corporate structure created in this way will be effective if it has its own sales infrastructure and sales network.

2. Vertically integrated structures have a great future, on their basis the economic regulator of the economy is transformed – the mechanism of investment, the pricing system, the efficiency of capital investments will significantly increase. An intersectoral corporation is being established within the VIS, which removes the problem of different profitability between the mining and processing sectors, between intermediate and final production complexes. The issue of distribution of the effect, which is provided by investments in new equipment, technology, and innovative products, is solved in a reasonable way. The main source of accumulation for VIS is not an increase in prices, but a reduction in costs and an increase in commodity output.

3. Vertical integration means creating a flexible organizational structure that is mobile in time and space. It allows you to quickly get rid of unnecessary links, create new units or attach new links as you develop. Integration makes it possible to improve the productivity of the agricultural sector, gain access to agricultural markets, and ensure that food products comply with international quality and safety standards. A responsible task is being solved at the national level - providing food to its own consumer, protecting the domestic market, producing competitive products at a new technological level, accelerated implementation of agricultural sector development programs.

Thus, integration improves the productivity of the agricultural sector, makes it possible to produce competitive products, protect the domestic market, provide food to its own consumer, switch to new technologies, ensure compliance of food products with international quality and safety standards.

References

1. Закон Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 372-V «О сельскохозяйственных кооперативах» (с изменениями от 28.10.2019.) [Электрон. ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32656089
2. Кекчебаев Е., Жакупова Г. Маркетинговые исследования сельского хозяйства Казахстана // Анализ инвестиционной привлекательности рынка [Электрон. ресурс]. – URL: <https://marketingcenter.kz/20/rynok-selskoe-khoziaistvo-kazakhstan.html>
3. Итоги развития сферы сельского хозяйства за 2021 год и планы на предстоящий период. Опубликовано 17 февраля 2022. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-razvitiya-sfery-selskogo-hozyaystva-za-2021-god-i-plany-na-predstoyashchiy-period-22422>
4. Hanks G. What Is Differentiation & Integration in Organization Development? February 12, 2019. [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: <https://smallbusiness.chron.com/differentiation-integration-organization-development-70838.html>
5. Зарецкая С.А. Приватизация в Казахстане: основные направления и итоги [Электрон. ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/privatizatsiya-v-kazahstane-osnovnye-napravleniya-i-itogi>
6. Глазьев С.Ю. О механизмах реализации целей национального развития России в условиях смены технологических и мирохозяйственных укладов // Научные труды Вольного экономического общества России. - 2021. – Т. 230. №4. - С. 66-70.
7. Азбергенова Р.Б. Современные реалии развития экономики Казахстана // Вестник КазНПУ, серия экономика. - 2019. - №4. - С.54-63.
8. 50 крупнейших частных компаний РК – 2020 [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: https://forbes.kz/leader/50_krupneyshih_chastnyih_kompaniy_-_2021_1640446283
9. Социально-экономическое развитие Республики Казахстан. Краткий статистический бюллетень. Январь-декабрь 2021 года.- Акorda, 2022, 30с.
10. Основные социально-экономические показатели Республики Казахстан 1991-2022. Акorda, 2023. – URL: [https://docs.yandex.ru/docs/view?url=ya-browser%3A%2F%2F4DT1uXEPPrJRJIUFoewruEMuSRFNRQE8XGhHEHcZq_qgXsLmlhjXal_tubTT2z6xnCI8_5qJxedx8ln-Mz7ax9EMKB8yR5wOkVpjwtKqiu2QW1FuSSPrFU4nCgpXHU3AM_Z1sGE1etdYgje9qpuQQ%3D%3D%3Fsign%3DjvG3VkI4h1BsSt_I2xnGaprH7ohfe7V9QHkKog3cS-3E%3D&name=Динамика%20СЭП%20РК%201991-2022%20\(рус\).xls&nosw=1](https://docs.yandex.ru/docs/view?url=ya-browser%3A%2F%2F4DT1uXEPPrJRJIUFoewruEMuSRFNRQE8XGhHEHcZq_qgXsLmlhjXal_tubTT2z6xnCI8_5qJxedx8ln-Mz7ax9EMKB8yR5wOkVpjwtKqiu2QW1FuSSPrFU4nCgpXHU3AM_Z1sGE1etdYgje9qpuQQ%3D%3D%3Fsign%3DjvG3VkI4h1BsSt_I2xnGaprH7ohfe7V9QHkKog3cS-3E%3D&name=Динамика%20СЭП%20РК%201991-2022%20(рус).xls&nosw=1)

11. Ross Sh., Anderson, S. (2021). How Does Total Capital Investment Influence Economic Growth? July 30, 2021. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.investopedia.com/ask/answers/032615/how-does-total-capital-investment-influence-economic-growth.asp>
12. Куркина Е.С., Князева Е.Н. Эволюция пространственных структур мира: математическое моделирование и мировоззренческие следствия // Известия высших учебных заведений «Прикладная нелинейная динамика». 2013. Т. 21. №4. С.93-114. narod.ru/Kartochka. [Электрон. ресурс]. – 2013. – URL: <https://spkurdyumov.ru/uploads/2013/08/knkur1000.pdf>
13. Loiko V.I., Efanova N.V. Integrated production systems of the agro-industrial complex // KubGAU Scientific Journal. - 2015. - №113(09). - P. 1001-1012.
14. Мочалов Д.С. Вертикальная интеграция: стратегические выгоды и негативные последствия // Аналитика. - 2018. - №31. - С.55-65.
15. Kaushik P. The Pros and Cons of Vertical Integration. Management & Operations. September 28, 2020. [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.startingbusiness.com/blog/vertical-integration-pros-cons>
16. Каргинова В.В. Вертикальная интеграция как форма корпоративной структуры и система производственных отношений неиндустриального уровня развития производительных сил: автореферат на соискание канд.экон.наук. – Владикавказ. - 2012. - С.27.
17. Бек Н.Н., Гаджиева А.Р. Открытые инновационные бизнес-модели и стратегии: особенности, проблемы, перспективы развития // Высшая школа экономики, Экономика. - 2018. - №1. - С.140-159.
18. Чапов Н.В. Интеграция концепции устойчивого развития в крупный бизнес // Молодой ученый. – 2020. - №28 (318). - С.259-264.
19. Красникова Е.В., Хаматханова А.М. Акционерная собственность как фактор долголетия капитализма: монография. М., 2018, - С.185.
20. Белкин В.Н., Белкина Н.А. Наделение работников собственностью на капитал фирм // Журнал Челябинского государственного университета. – 2019. - №2(35). - С.31-39.

Л.П. Молдашбаева¹, *Ж.М. Сейсенбаева², Д.А. Куланова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент, Қазақстан

Қазақстанның аграрлық секторындағы инновациялық интеграцияланған құрылымдардың болашағы

Аңдатпа. Инновациялық негізде кәсіпорындарды басқару тетігін қайта құру мәселесі бірінші орынға шығады. Қазіргі заманның жаһандық сын-қатерлеріне жауап беру үшін шаруашылық жүргізуші субъектілер дамудың ең үздік стратегияларын қалыптастыруы, өндірістің ұйымдастырушылық құрылымын жетілдіруі, басқарудың инновациялық нысандарын ұдайы енгізуі қажет. Зерттеудің мақсаты әлемде бар интеграцияланған инновациялық құрылымдарды зерделеу және Қазақстанның аграрлық секторында озық тәжірибені қолдану мүмкіндігін бағалау болып табылады. Зерттеу әдісі шағын бизнестің шаруашылық жүргізуші субъектілерінің, жеке кәсіпкерлердің, жеке қосалқы шаруашылықтардың интеграциясын зерделеуге аналитикалық, статистикалық, жүйелік және кешенді тәсілдерді қолдану; АӨК салалық ерекшелігі контекстінде интеграциялық процестер туралы ғылыми түсініктерді кеңейту және нақтылау болып табылады. Зерттеу нәтижелері шағын ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерін ұжымдық меншікті білдіретін интеграцияланған құрылымға біріктіру бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады, мұнда меншік иелері – пайшылар және кіріс енгізілген салымға сәйкес бөлінеді. Инновациялық негіздегі интеграция экономиканың жаңа тетіктерін енгізуге, нарықты азық-түлікпен тез қанықтыру мақсатында жұмыстың жоғары нәтижелеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: аграрлық сектор, интеграцияланған құрылым, өндірістік тізбек, шаруашылық жүргізуші субъектілер, стратегия.

Л.П. Молдашбаева¹, *Ж.М. Сейсенбаева², Д.А. Куланова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент, Қазақстан

Перспективы инновационных интегрированных структур в аграрном секторе Казахстана

Аннотация. Проблема перестройки механизма управления предприятиями на инновационной основе выдвигается на первый план. Чтобы отвечать глобальным вызовам современности, хозяйствующим субъектам необходимо формировать наилучшие стратегии развития, совершенствовать организационную структуру производства, постоянно внедрять инновационные формы управления. Целью исследования является изучение существующих в мире интегрированных инновационных структур, и оценка возможности применения передового опыта в аграрном секторе Казахстана. Метод исследования заключается в применении аналитического, статистического, системного и комплексного подходов к изучению интеграции хозяйствующих субъектов малого бизнеса, индивидуальных предпринимателей, личных подсобных хозяйств; расширению и конкретизации научных представлений об интеграционных процессах в контексте отраслевой специфики АПК. Результаты исследования заключается в разработке предложений по интеграции мелких сельхоз товаропроизводителей в интегрированную структуру, представляющую коллективную собственность, где владельцы – пайщики, и доход распределяется в соответствии с внесенным вкладом. Интеграция на инновационной основе позволяет внедрить новые механизмы хозяйствования, достичь высоких результатов работы в целях быстрого насыщения рынка продовольствием.

Ключевые слова: аграрный сектор, интегрированная структура, производственная цепочка, хозяйствующие субъекты, стратегия.

References

1. Zakon Respubliki Kazahstan ot 29 oktyabrya 2015 goda № 372-V «O sel'skohozyajstvennyh kooperativah» [Law of the Republic of Kazakhstan dated October 29, 2015 No. 372-B "On push-button economic cooperatives"]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32656089 [in Russian]
2. Kekchebaev E., Zhakupova G. Marketingovye issledovaniya sel'skogo hozyajstva Kazahstana [Marketing research of agriculture of Kazakhstan]. Analiz investicionnoj privlekatel'nosti rynka [Analysis of the investing attractiveness of the market]. Available at: <https://marketingcenter.kz/20/rynok-selskoe-khoziaistvo-kazahstan.html> [in Russian]
3. Itogi razvitiya sfery sel'skogo hozyajstva za 2021 god i plany na predstoyashchij period. [Results of the development of agriculture in 2021 and plans for the coming period]. Available at: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-razvitiya-sfery-selskogo-hozyajstva-za-2021-god-i-plany-na-predstoyashchij-period-22422> (accessed 17.02.2022). [in Russian]
4. Hanks G. What Is Differentiation & Integration in Organization Development? Available at: <https://smallbusiness.chron.com/differentiation-integration-organization-development-70838.html> (accessed 12.02.2019).
5. Zareckaya S.L. Privatizaciya v Kazahstane: osnovnye napravleniya i itogi [Privatization in Kazakhstan: main directions and results]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/privatizatsiya-v-kazahstane-osnovnye-napravleniya-i-itogi> [in Russian]
6. Glaz'ev S.YU. O mekhanizmah realizacii celej nacional'nogo razvitiya Rossii v usloviyah smeny tekhnologicheskikh i mirohozyajstvennyh ukladov [About the mechanism of realization of the goals of national development of Russia in the conditions of changing technological and world economic patterns]. Nauchnye trudy Vol'nogo ekonomicheskogo obshchestva Rossii. [Scientific works of the Free Economic Society of Russia], Vol.230, 4, 66-70(2021). [in Russian]
7. Azbergenova R.B. Sovremennye realii razvitiya ekonomiki Kazahstana [Modern realities of the development of the economy of Kazakhstan].

8. Vestnik KazNPU, seriya ekonomika. [Bulletin of KazNPU, economics series], 4, 54-63 (2019). [in Russian]
9. 50 krupnejshih chastnyh kompanij RK – 2020 [50 largest private companies of Kazakhstan – 2020], Available at: https://forbes.kz/leader/50_krupneyshih_chastnyih_kompaniy_-_2021_1640446283 [in Russian]
10. Social'no-ekonomicheskoe razvitie Respubliki Kazahstan. Kratkij statisticheskij byulleten'. YAnvar'-dekabr' 2021 goda. [Socio-economic development of the Republic of Kazakhstan. A brief statistical bulletin'. January'-December' 2021], Akorda, 2022, P.30. [in Russian]
11. Osnovnye social'no-ekonomicheskie pokazateli Respubliki Kazahstan 1991-2021. [The main socio-economic indicators of the Republic of Kazakhstan 1991-2021], Akorda, 2022. [Electronic resource]. Available at: [https://docs.yandex.ru/docs/view?url=ya-browser%3A%2F%2F4DT1uXEPRrJRXIUFoewruEMuSRFNRQE8XGhHEHcZq_qgXsLmlhjXal_tubTT2z6xnCI8_5qJxedx8ln-Mz7ax9EMKB8yR5wOkVpjwtkqiu2QW1FuSSPrFU4nCgpXHU3AM__Z1sGE1etdYgje9qpuQQ%3D%3D%3Fsign%3DjvG3Vkl4h1BsSt_l2xnGaprH7ohfe7V9QHKog3cS-3E%3D&name=Динамика%20ЭП%20ПК%201991-2022%20\(рус\).xls&nosw=1](https://docs.yandex.ru/docs/view?url=ya-browser%3A%2F%2F4DT1uXEPRrJRXIUFoewruEMuSRFNRQE8XGhHEHcZq_qgXsLmlhjXal_tubTT2z6xnCI8_5qJxedx8ln-Mz7ax9EMKB8yR5wOkVpjwtkqiu2QW1FuSSPrFU4nCgpXHU3AM__Z1sGE1etdYgje9qpuQQ%3D%3D%3Fsign%3DjvG3Vkl4h1BsSt_l2xnGaprH7ohfe7V9QHKog3cS-3E%3D&name=Динамика%20ЭП%20ПК%201991-2022%20(рус).xls&nosw=1) [in Russian]
12. Ross Sh., Anderson S. How Does Total Capital Investment Influence Economic Growth? July 30, 2021. [Electronic resource]. Available at: <https://www.investopedia.com/ask/answers/032615/how-does-total-capital-investment-influence-economic-growth.asp> (accessed 30.07.2021).
13. Kurkina E.S., Knyazeva E.N. Evolyuciya prostranstvennyh struktur mira: matematicheskoe modelirovanie i mirovozzrencheskie sledstviya. [Evolution of spatial structures of the world: mathematical modeling and ideological consequences]. Izvestiya vysshih uchebnyh zavedenij «Prikladnaya nelinejnaya dinamika». [Proceedings of higher educational institutions "Applied nonlinear dynamics"], 21, 4, 93-114(2013). Available at: <https://spkurdyumov.ru/uploads/2013/08/knkur1000.pdf>
14. Loiko V.I., Efanova N.V. Integrated production systems of the agro-industrial complex KubGAU Scientific Journal. 113(09), 1001-1012(2015).
15. Mochalov D.S. Vertikal'naya integraciya: strategicheskie vygody i negativnye posledstviya [Vertical integration: strategic benefits and negative consequences], Analitika. [Analytics], 31. 55-65(2018). [in Russian]
16. Kaushik P. The Pros and Cons of Vertical Integration. Management & Operations. September 28, 2020. Available at: <https://www.startingbusiness.com/blog/vertical-integration-pros-cons> (accessed 28.09.2020).
17. Karginova V.V. Vertikal'naya integraciya kak forma korporativnoj struktury i sistema proizvodstvennyh otnoshenij neoindustrial'nogo urovnya razvitiya proizvoditel'nyh sil. Avtoreferat na soiskanie kand.ekon.nauk. [Vertikal'naya integraciya kak forma korporativnoj struktury i sistema proizvodstvennyh otnoshenij neoindustrial'nogo urovnya razvitiya proizvoditel'nyh sil. Abstract for the Candidate of Economic Sciences], Vladikavkaz. 27(2012). [in Russian]
18. Bek N.N., Gadzhieva L.R. Otkrytie innovacionnye biznes-modeli i strategii: osobennosti, problemy, perspektivy razvitiya [Open innovative business models and strategies: features, problems, development prospects]. Vysshaya shkola ekonomiki, Ekonomika. [Higher School of Economics, Economics], 1. 140-159(2018). [in Russian]
19. Chapov N.V. Integraciya koncepcii ustojchivogo razvitiya v krupnyj biznes [Integration of the concept of sustainable development into big business]. Molodoj uchenyj. [A young scientist], 28(318). 259-264(2020). [in Russian]
20. Krasnikova E.V., Hamathanova A.M. Akcionernaya sobstvennost' kak faktor dolgoletiya kapitalizma. [Joint-stock property' as a factor of the longevity of capitalism] 185(2018). [in Russian]
21. Belkin V.N., Belkina N.A. Nadelenie rabotnikov sobstvennost'yu na kapital firm [Endowment of employees with ownership of the capital of firms], Zhurnal Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. [Journal of Chelyabinsk State University], 2(35). 31-39(2019). [in Russian]

Авторлар туралы мәліметтер:

Молдашбаева Л.П. – экономика ғылымының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университеті, Қ. Мұңайтпасов, 13, Астана, Қазақстан.

Сейсенбаева Ж.М. – **негізгі автор**, PhD докторанты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Тауке-хан даңғылы, 5, Шымкент, Қазақстан.

Куланова Д.А. – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті Тауке-хан даңғылы, 5, Шымкент, Қазақстан.

Moldashbaeva L.P. – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 13 K. Munaitpasov, str., Astana, Kazakhstan.

Seisenbayeva Zh.M. – **corresponding author**, PhD student, M. Auezov South Kazakhstan University, 5 Tauke-Khan ave., Shymkent, Kazakhstan.

Kulanova D.A. – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, M.Auezov South Kazakhstan University, 5 Tauke-Khan ave., Shymkent, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

R.A. Zhanbayev^{1*}, A.E. Madenova², S.S. Sagintayeva³

¹ National Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

² Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Kazakhstan

³ Karaganda University named after Academician E. A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: ¹zhanbayevrinat@gmail.com, ²aigulshik_mae@mail.ru, ³sagintayeva@mail.ru)

Green economy: implementation of «Demoethics» principles for sustainable development of environmental compliance and corporate social responsibility

Abstract. *Goal:* Conceptual analysis of “green” economy tools through the implementation of environmental compliance and corporate social responsibility based on the concept of “Demoethics” for sustainable development.

Methods: The study utilizes a general methodological approach, namely a systemic approach, which includes methods of logical, statistical analysis and synthesis, goal setting, and goal decomposition.

Results: The development of a “green” economy through the implementation of effective practices of corporate social responsibility and environmental compliance should be based on the concept of “Demoethics” which is based on the idea that sustainable development of society can only be achieved through adherence to ethical rationalities that can ensure a balance between the economic, social, and environmental needs of humanity. The paradigm of sustainable development is based on ethical rationality, which includes ensuring the basic needs of people, reducing socio-economic inequality, respecting cultural values, and environmental responsibility.

Conclusions: The integration of education and upbringing, a well-developed mind, acquisition of knowledge, scientific principles, and honest labor make a certain contribution to sustainable development. Therefore, democratic principles shape ethical rationality in society, and their effective implementation in corporate social responsibility and environmental compliance allows for improving the quality of life of the population and the competitiveness of society.

Keywords: demoethics; Sustainable Development Goals (SDG); Corporate social responsibility (CSR); environmental compliance; sustainable development; green economy.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-212-227>

Introduction

Currently, most countries in the world are raising issues related to climate regime. One of the first documents dedicated to this topic is the Kyoto Protocol of 1997. The next agreement, considered by the overwhelming majority of countries, is the Paris Agreement, which prioritizes the prevention of the average global temperature increasing by more than 2 degrees Celsius by 2100.

In accordance with the requirements of the Paris Agreement, all participating countries must formulate and submit long-term strategic development plans for their states in order to reduce carbon emissions.

Faced with the global climate crisis, Kazakhstan has demonstrated its commitment to sustainable development by signing the Paris Agreement in August 2016. In this regard, the Strategy for Achieving Carbon Neutrality of the Republic of Kazakhstan until 2060, adopted by the Presidential Decree in February 2023 [1], defines the country's development trajectory towards a low-carbon future and provides a solid foundation for the specific efforts of the country over the next decades.

Currently, the concepts and tools of corporate social responsibility (CSR) and environmental compliance are gaining broader traction worldwide, including in the Republic of Kazakhstan.

"Today, more than ever, partnership for the sake of sustainable business development is relevant. In collaboration with industrial enterprises, it is necessary to more widely integrate an integrated health preservation system into their business structure, which will influence key indicators of sustainable development" [2].

In the future, this will enable the extension of workers' professional longevity and create favorable conditions for labor activities.

The aim of the study is a conceptual analysis of the instruments of the "green" economy through the implementation of environmental compliance and corporate social responsibility based on the concept of "Demoethics" in order to ensure sustainable development.

The subject of the study is the analysis of methodological approaches in the field of environmental compliance and the "green economy" as one of the main elements of sustainable development.

Literature review

A responsible attitude towards society and the environment is essential in implementing CSR and environmental compliance. L. Ionescu proposes mechanisms for assessing and analyzing the relationship between environmentally friendly financial behavior, climate change mitigation, and ecological energy sustainability [3]. Y. Wu has developed a model for analyzing the relationship between innovation and growth in the "green" economy [4]. V. Fang, K. Ma, and Z. Lei have proposed a model to study the relationships between corporate culture and corporate sustainability from the perspective of enterprises engaged in transport infrastructure, as well as determining which factors of corporate culture can influence sustainable low-carbon development in transport infrastructure enterprises [5].

J. Jonsdottir and his co-authors propose property strategy as a mechanism for managing collective actions and responsible ownership to achieve SDGs and conditions for environmental protection, social welfare, and governance [6]. A significant amount of research is focused on studying the conditions for implementing elements of social and environmental responsibility in business models and processes [7; 8; 9], the role of users in the development of intelligent energy systems [10], and the connection between sustainability and corporate social responsibility [11; 12; 13]. M. G. Kairgaliyeva, together with co-authors, summarizes the trends in the development of the economic system in the territory of the Republic of Kazakhstan [14]. Yu. K. Zhakupov, in collaboration with a group of researchers, proposed a methodological approach to assess the impact of entrepreneurship on the socio-economic development of regions in the Republic of Kazakhstan [15]. A. Baktymbek and a group of colleagues identified the peculiarities and problems of the energy industry and developed recommendations for the development of the energy industry in the Republic of Kazakhstan during the fundamental transformation of the global energy system [16].

Mazhorina, in her work dedicated to sustainable development law, states that "different state policies aimed at achieving a general plan for sustainable development should include a set of criteria, from preserving natural capital to developing cultural and social capital, allowing for the assessment of their integrability and synergistic aspect" [17]. In other words, the role of humans as consumers of goods and services and their negative impact on the environment is directly noted.

State policy in the field of sustainable development should be formed based on components such as Demoeconomics, demography, democracy, and demo-economics, as they describe the possibility of effective use and combination of economic, scientific, technical, social, and ecological components [18]. This concept can become one of the new approaches to assessing sustainable development, including in the fields of the “green” economy and Artificial Intelligence.

Currently, the direction of “carbon-free” and “green” energy has gained significant popularity in many countries. It is used for electricity generation and is believed to be able to replace traditional energy sources. However, it is important to remember that at the current stage of development, there is no possibility to store the generated energy. Therefore, it is impossible to quickly abandon traditional energy sources.

Global climate change has already started to cause significant changes. According to data presented by the World Meteorological Organization (WMO), it is possible and necessary to note the following [19]:

- an increase in the annual average temperature;
- a decrease in the Arctic ice area;
- record glacier melting (a decrease in the thickness of reference glaciers by 1.3 m);
- an increase in the heat content of the world ocean;
- an increase in drought (in January 2023, more than 20 million people in East Africa faced food shortages);
- deaths due to heatwaves (in 2022, Spain reported 4,600 deaths, Germany – 4,500, France – 2,800, according to WMO data; the total number of heat-related deaths in Europe exceeded 61,000 people [20]);
- a decrease in food security (in 2021, more than 2.3 billion people faced this issue, of which 924 million people experienced acute food insecurity);
- forced migration due to weather changes (internal migration);
- floods and drought.

In 2023, temperature records were recorded worldwide, so the situation at the end of the year may be considerably worse than in previous observation periods.

During this period of time, despite the challenging situation in the world, many countries are addressing sustainable development issues. However, in our opinion, based on the analyzed literature and legislation, there is no comprehensive study of integrated factors, elements, and problems of corporate social responsibility and environmental compliance aimed at ensuring sustainable development in domestic and foreign science.

At the current stage of economic development, the concept of corporate social responsibility is considered widely implemented and researched in global science, including in the Republic of Kazakhstan. However, sustainable development poses new challenges in the context of harmonization with various areas of knowledge, interdisciplinarity, the influence of digitization on climate change, that is, the development of a digital economy (which is understood as an economy using digital technologies) as one of the elements of the future “carbon-free” energy.

International documents by authoritative organizations such as the United Nations Environment Programme (UNEP), the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), and the World Bank consider and study numerous issues in the field of the “green” economy. Large international institutions, such as the International Food Policy Research Institute, and various international funds are also engaged in sustainable development and the “green” economy, which contributes to the promotion and development of sustainable development methods and principles, responsible investing, and ESG standards.

The health and well-being of workers are one of the goals of sustainable development because the well-being of employees is a competitive advantage for a company. The level of socio-economic development is determined not only by the power of production forces but also to a large extent by the state of the health of the working population. Working in hazardous conditions requires special requirements for managing workers’ health, and a risk-oriented approach is currently the most effective with the possibility of developing preventive and prophylactic measures. More

than 7,000 people with occupational diseases were registered in the country. In the structure of diseases, diseases caused by industrial aerosols occupy a leading place (41.6%); diseases related to functional overloads of individual organs and systems constitute 27.0%; diseases caused by the influence of physical factors – 25.3%; diseases caused by the influence of chemical factors – 4.4%; diseases caused by the influence of biological factors – 0.8%; allergic diseases – 0.9%; malignant neoplasms made up 0.1%. Analysis of the prevalence of occupational pathology by regions showed that 54.7% of patients are residents of the Karaganda region, 34.4% – East Kazakhstan region, 4% – Zhambyl region, 2.1% – Shymkent city, in Akmola region – 1.4%, in Pavlodar region – 0.8%. In Astana city, Aktobe, West Kazakhstan, South Kazakhstan, and Turkistan regions, 23–37 people have occupational diseases. Analysis of indicators of occupational morbidity by sections of economic activity revealed that a high level of morbidity is observed in the mining and coal industry. Workers in the mining industry account for 65%, coal – 27.9%, chemical – 4.1%, metallurgical – 1.6%, medical workers – 0.8%, and construction workers – 0.6%.

The registered level of occupational morbidity does not reflect the true situation in the field of working conditions in modern Kazakhstan. If Kazakhstan sees 300–600 cases of occupational diseases within a year, then in the Czech Republic it is more than 1000 cases, in Poland – more than 2000, and in France – more than 50,000 new cases of occupational diseases per year. Long-term hygienic studies conducted by Kazakhstani scientists as part of planned research work, by specialists of supervisory bodies in the field of sanitary-epidemiological and environmental monitoring, and certification of working conditions on various industrial sites have revealed that the production and surrounding environment in 80% of industrial enterprises in the Republic do not meet sanitary and hygienic and environmental standards [21].

The study showed that the level of occupational morbidity in Kazakhstan from 2018 to 2020 changed insignificantly. The disease rate among women in the general population was 4%, while among men it was 96%. The highest number of cases was recorded among workers aged 45 to 59. Production factors such as noise, silicon-containing dust, working position (standing and sitting), vibration, humidity, lighting, and temperature play the most significant role in morbidity. The data indicate the relevance of implementing measures to prevent occupational diseases among workers in various industries in Kazakhstan [22].

The United Nations has focused its attention on adopting 17 Sustainable Development Goals, while advocating for a new sustainable approach to development policy [23]. The 12th SDG explicitly mentions ensuring “sustainable patterns of consumption and production” [24]. People around the world are increasingly concerned about globalization, industrialization, population growth, and the rapid exploitation of natural resources. Currently, consumers worldwide are beginning to show interest in products that generate less waste, are suitable for further processing after use, and are manufactured in an environmentally friendly manner. Consumer behavior is crucial, as ideas of sustainability and environmentally friendly consumption become increasingly popular in response to growing environmental issues [25]. Understanding the nature of decision-making processes by clients regarding the adoption of environmentally friendly and sustainable products is crucial for a sustainable world [26].

One of the directions considered in the modern stage of human development is sustainable development, and many discussions and research are dedicated to how sustainable consumption can help mitigate the negative consequences for the environment [27]. Human behavior and actions play an important role in protecting the environment [28]. Consumers are recommended to change their lifestyles and consumer habits to more environmentally friendly alternatives [29]. According to recent research, it can be noted that people who care about the environment and feel responsible for its protection prefer to buy environmentally friendly products [30].

The value of green consumption means that an individual’s purchasing and consumer habits can demonstrate that they value the environment [31]. Green consumer values indicate a preference for consuming products that are environmentally friendly and sustainable [32]. Ideals associated with green consumption strongly influence the purchasing habits of “green” consumers [33]. Consumers who value environmentally friendly products believe that their

consumption will not harm the environment [34]. Recent studies have shown that environmental consumer values mediate consumer relationships and environmental behavior. Moreover, the relationship between “green” consumer behavior and “green” consumer values can be mediated by the intention of “green” purchases [35]. However, it is necessary to note that consumers’ attitude towards environmentally friendly products is a subjective concept and therefore may vary depending on the product [36]. Sustainable products are those that can be recycled and bring benefits to both society and the environment [37].

Thus, interdisciplinary, demoethical, and human-oriented research is necessary to emphasize the values and needs of people in managing the “green” economy.

Methods

The main question of the research addressed in the proposed study is to examine the conditions for developing sustainable development goals and transitioning to a “green” economy model through the implementation of effective Corporate Social Responsibility (CSR) practices and environmental compliance based on the principles of Demoethics.

The study is largely based on the concept of “green” consumption advocated by the United Nations Sustainable Development Goal 12 (Responsible Consumption and Production), which aims to ensure sustainable consumption and production models. The study focuses on researching environmental consumer values.

The research has the following objectives:

Objective 1: To examine the conditions for developing sustainable development goals and transitioning to a “green” economy model through the implementation of effective CSR practices and environmental compliance based on the principles of Demoethics.

Objective 2: To investigate the quality of medical services provided in industrial enterprises in order to preserve people’s health in the context of long-term production.

The research was conducted in several stages:

1) Analysis of scientific works dedicated to the currently developed theories and practices of implementing sustainable development principles, as well as legislative aspects in the territory of the Republic of Kazakhstan.

2) Application of Demoethics principles in the development of new “green” economy models.

3) Analysis of professional pathology and occupational injuries.

The research utilized a general methodological approach, which is a systemic approach that includes methods of logical, statistical analysis and synthesis, goal setting, and goal decomposition.

The research results consist of an analysis of the necessity of implementing Demoethics principles in the development of strategic plans for the implementation of “green” economy elements.

Results and discussion

Corporate social responsibility

Ensuring sustainable development is integrated into the CSR system and aims to achieve social, economic, and technological efficiency goals. The concept of “sustainable development” has gained wide recognition in science and practice, as well as in industry and regional studies. Sustainable development primarily involves changes in three main areas: finance, society, and ecology. The role of CSR in the sustainable development of businesses and enterprises in the real sector of the economy is crucial, as it enables them to maintain strategic competitiveness, support their image, and promote the company internationally, in the global market, taking into account compliance with new trends in global sustainable development. It also allows companies to participate in ESG rankings, increase the trust of stakeholders – both internal and external stakeholders, and demonstrates the integration of companies into the global sustainable development agenda.

Ecological compliance

Ecological compliance is aimed at ensuring compliance with and enforcement of environmental and nature conservation legislation in relation to water, oil, gas, energy resources, and other environmental areas. Ecological compliance is considered as an element of Corporate Social Responsibility (CSR) and an essential attribute of the company's corporate policy aimed at long-term sustainability. Moreover, the global trend is towards the formation of environmentally oriented businesses, which, as a form of sustainable development, ensure the transformation of consumer value with an increase in qualitative properties and characteristics. Based on the approach of the International Compliance Association, compliance is understood as the ability to act in accordance with established regulations and requirements. The International Compliance Association identifies the main objectives of compliance in companies as follows:

- 1) identification and prevention of risks;
- 2) development of preventive methods;
- 3) monitoring the effectiveness of the conducted compliance policy;
- 4) resolution of emerging complex compliance implementation issues, including legal matters;
- 5) consulting businesses on regulations, standards, and supervisory procedures.

In order to preserve people's health in the context of long-term production, it is necessary to adhere to four main criteria for the quality of medical care: effective and timely assistance, efficient use of resources, satisfaction of patient needs, and treatment effectiveness.

In Kazakhstan, there are large production complexes in various industries, but working conditions in them are unfavorable and lead to the development of occupational diseases. To improve the situation, it is necessary to develop comprehensive health protection measures, including medical services, occupational hygiene, and other aspects. Workers' health issues require improvement, and the history of harmful production factors continues. Healthy and engaged employees are an important competitive advantage for a company. Improving health protection is only possible through broad cooperation of society, the government, workers, and employers. Emphasis should be placed on prevention and the promotion of employee well-being, taking into account the specificities of their work and health. The quality of medical examinations also needs improvement. A comprehensive approach to employee health is necessary for effective recovery.

Demoethics issues of sustainable development

Over the past few decades, ethics has become increasingly applied, which necessitates the use of normative-philosophical analysis to interpret phenomena related to the medical field [38; 39], education [40], existence of information in the media space [41; 42], the political field [43; 44], environmental protection [45; 46]. Therefore, ensuring the sustainability of society is impossible without ethical foundations and principles.

The study attempts to analyze the extent to which traditional forms of ethical thinking can contribute to the protection of the environment and sustainable use of natural resources worldwide. In particular, environmental ethics has a specific approach to the distribution of responsibility: between UNESCO (which will release an ethical code), national governments (which will ban single-use utensils, gasoline engines, introduce tax benefits for electric vehicles), companies (for their emissions), families (for organizing household waste separation), and individuals (who will reject cosmetics tested on animals, bring their own bags to stores), etc. The ability of moral subjects to take responsibility is largely determined by their strength in the broadest sense of the word, including moral strength.

The idea is to build a "green" economy through the implementation of effective CSO (Corporate Social Responsibility) practices and environmental compliance in a way that meets ethically justified requirements and expectations of all stakeholders and thus creates trust and balance among them.

In 2023, the article "Demoethical Model of Sustainable Development of Society: A Roadmap towards Digital Transformation" [47] justified the necessity of the main principles of demoethics

that contribute to the formation of a worldview that ensures the sustainable development of the modern world.

The practical implementation of the research is ensured by demoethics as a new model of sustainable development of society for the new era, based on the mechanisms of demoethics realization and the transformation of sustainable development.

The concept of “demoethics” emphasizes the social nature of ethical norms, which are of significant importance and implemented by free citizens who have rights and obligations to society. In modern science, there is no comprehensive study in the field of sustainable development of society with consideration of the “demoethics” component. “Demo” and “Ethics” are terms that we use to combine applied ethics and social innovations that contribute to the sustainable development of society. Based on this, we have developed a new model for organizing the activities of sustainable development of society as a way to enhance competitiveness and quality of life for the population.

The development of humanity has led to an imbalance of various components, which can be expressed as the system of “nature-human-society”. The interaction between society and nature has become one of the most pressing issues of modern times. Therefore, questions related to the development of adequate environmental consciousness [48; 49], based on a scientific-philosophical understanding of the unity of human and nature, are particularly acute.

The formation of environmentally oriented consciousness ensures sustainable development, as it is aimed at shaping people’s behavior in a way that does not deprive future generations of the ability to live in a state of well-being. This means that environmental creativity acknowledges the priority of ethical norms of the demo, which contribute to the survival of society and nature.

Sustainable development requires the harmonious coexistence of social, economic, and environmental aspects. In order to achieve this harmony, the principles of demoethics recognize the vital role of education and upbringing. Education provides people with the knowledge, skills, and values necessary to understand and address the problems of sustainable development. Upbringing, on the other hand, emphasizes the importance of instilling ethical and responsible behavior from an early age. Together, education and upbringing form a powerful combination that can lead to the transformation of society towards sustainable development.

The principles of demoethics, aimed at promoting the sustainable development of society, include several key components, including reason, knowledge, and science. Reason enables people to understand and solve the problems of sustainable development, while knowledge allows them to make informed decisions. Science, as a systematic and scientifically based approach, provides the tools necessary for analyzing complex problems of sustainable development and developing effective solutions.

The demoethical model recognizes the importance of honest work as a key component of sustainable development. Honesty fosters trust, fairness, and cooperation within organizations, leading to responsible decision-making and fair distribution of resources. Honest work also includes ethical decision-making practices within organizations. Ethical decision-making involves considering the long-term consequences of actions, evaluating their ecological and social impacts, and making decisions that align with the principles of sustainable development. Ethical decision-making within the demoethical model is based on a commitment to honesty, integrity, and the pursuit of the greater good for society. It encourages people to consider the values and principles of sustainable development when making decisions, beyond short-term profit or personal gain. By including ethical decision-making, honest work ensures that organizations actively contribute to sustainable development, with a priority focus on the well-being of people and the planet.

The integration of honest work into the demoethical model offers several advantages for sustainable development. Firstly, it strengthens relationships with stakeholders, promoting trust, cooperation, and interaction. Trust enables effective collaboration and knowledge exchange, activating collective efforts to ensure sustainability. Secondly, honest work fosters innovation and creativity within organizations. When people feel empowered, valued, and trusted, they are

more likely to offer innovative ideas and solutions to the problems of sustainable development. Honest work creates an environment that encourages experimentation, learning, and continuous improvement.

Therefore, we believe that a green economy, through the implementation of effective CSR practices and environmental compliance, should be built on the concept of “demoethics”. This concept is based on the idea that sustainable development can only be achieved by adhering to ethical rationalities that can balance the economic, social, and environmental needs of humanity. It is this ethical rationality that underlies the paradigm of sustainable development, which is not only focused on economic growth but also on ensuring basic human needs, reducing socio-economic inequality, respecting cultural values, and increasing environmental responsibility.

Conclusions

In general, demoethics governance in the “green” economy plays an important role in ensuring justice, sustainability, and trust from society and stakeholders. This contributes to the successful development of green initiatives and establishes the foundation for long-term sustainable economics.

Demoethics governance shapes policies that prioritize sustainable practices, social well-being, and environmental preservation. Sustainable cities integrate advanced technologies, promote efficient resource utilization, and enhance citizens’ well-being.

Education and upbringing contribute to holistic personal development through the cultivation of the mind, acquisition of knowledge, and application of scientific principles. Honest labor plays a key role in manifesting and embodying values that align with virtuous individuals, leaders, cities, and sustainable development. The integration of education and upbringing, a well-developed mind, the acquisition of knowledge, scientific principles, and honest labor all contribute to sustainable development.

Values shape a person’s way of existence. Despite the existence of various forms of value differentiation and their relative nature, the highest and absolute value is people themselves and their lives. Following the paradigm of Society 5.0 and Industry 5.0 for sustainable development, the value of an individual should be perceived only as a valuable goal, never as a means to achieve sustainable development.

Funding

This study was funded and supported by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan No. AP13068164 “Development of tools aimed at modeling socio-economic systems for sustainable development of society”.

Gratitude

In scientific work based on the principle of transdisciplinary research, a constructive dialogue was conducted between specialists from different fields, which contributes to the transformation of other components of the economy. Scientists were included as co-authors of the article in order to acquire new knowledge in the field of sustainable development goals formation.

References

1. Ukaz Prezidenta RK [the Presidential Decree] ot 02.02.2023g. №121 Ob utverzhdenii Strategii dostizheniya uglerodnoj nejtral’nosti RK do 2060 goda [On approval of the Strategy for achieving carbon neutrality of the Republic of Kazakhstan until 2060]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2300000121> (Accessed: 29.08.2023)
2. Chto takoe koncepciya ustojchivogo razvitiya i pochemu krupnomu biznesu stoit obratit’ na neyo vnimanie? [What is the concept of sustainable development?] Available at: <https://globalccm.com/sustainabledevelopment> (Accessed: 28.08.2023) [In Russian].
3. Ionescu L. Transitioning to a Low-Carbon Economy: Green Financial Behavior, Climate Change

Mitigation, and Environmental Energy Sustainability. Geopolitics, History, and International Relations. 13(1). 86–96 (2021). Doi: 10.22381/GHIR13120218

4. Wu Y. A Model-Driven Analysis of the Relationship between Innovation and Growth in a Green Low-Carbon Economy Based on Open Public Data. *Wireless Communications and Mobile Computing*. – 2022. – Article ID 1553726. Doi: 10.1155/2022/1553726

5. Fang W., Ma C., Lei Z. Research on Sustainable Development of Transport Infrastructure Based on Corporate Culture and Low-Carbon Perspective. *Journal of Environmental and Public Health*, Article ID 4629422 (2022). Doi: 10.1155/2022/4629422

6. Jonsdottir G.E., Sigurjonsson T.O., Alavi A.R., Mitchell J. Applying Responsible Ownership to Advance SDGs and the ESG Framework, Resulting in the Issuance of Green Bonds. *Sustainability*, 13, 7331 (2021). Doi: 10.3390/su13137331

7. Adams S., Brown D., Cárdenas Álvarez J.P., Chitchyan R., Fell M.J., Hahnel U.J., Hojckova K., Johnson C., Klein L., Montakhabi M., Say K., Singh A., Watson N.E. Social and Economic Value in Emerging Decentralized Energy Business Models: A Critical Review. *Energies*, 14, Article ID 7864 (2021). Doi: 10.3390/en14237864

8. Montakhabi M., Van Zeeland I., Ballon P. Barriers for Prosumers' Open Business Models: A Resource-Based View on Assets and Data-Sharing in Electricity Markets. *Sustainability*, 14, Article ID 5705 (2022). Doi: 10.3390/su14095705

9. Suganthi L. Investigating the relationship between corporate social responsibility and market, cost and environmental performance for sustainable business // *South African Journal of Business Management*, 51(1), Article ID a1630 (2020). Doi: 10.4102/sajbm.v51i1.1630

10. Ceglia F., Marrasso E., Pallotta G., Roselli C., Sasso M. The State of the Art of Smart Energy Communities: A Systematic Review of Strengths and Limits. *Energies*. 15(2022).

11. AlDhaen E. Micro-Level CSR as a New Organizational Value for Social Sustainability Formation: A Study of Healthcare Sector in GCC Region. *Sustainability*, 14.

12. Stawicka E. Sustainable Business Strategies as an Element Influencing Diffusion on Innovative Solutions in the Field of Renewable Energy Sources. *Energies*, 14.

13. Caputo F., Pizzi S., Ligorio L., Leopizzi R. Enhancing environmental information transparency through corporate social responsibility reporting regulation. *Business Strategy and the Environment*, 30(8), 3470–3484 (2021).

14. Kaiyrgaliyeva M.G., Appakova G.N., Nesipbekov E.N., Baikadamov N.T., Karimbergenova M.K. Trends in the development of the economic system in the Republic of Kazakhstan. *Business Strategy and Development*, 1–6 (2022). Doi: 10.1002/bsd2.225

15. Zhakupov Y.K., Berzhanova A.M., Mukhanova G.K., Baimbetova A.B., Mamutova K.K. The impact of entrepreneurship on the socio-economic development of regions. *Business Strategy and Development*, 1–7 (2022). Doi: 10.1002/bsd2.219.

16. Baktymbet A.S., Baktymbet S.S., Yelshibayev R.K., Ukubassova G.S., Baktymbet A.S. The Fourth Energy Transition and Development of Energy Sector in Kazakhstan. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 11(3), 735–746 (2020). Doi: 10.14505/jarle.v11.3(49).05

17. Mazhorina M.V. Pravo ustoychivogo razvitiya: sushchnost, predmet i metodologiya [Sustainable Development Law: Essence, Subject and Methodology]. *Lex russica*, 75(5), 117-126 (2022).

18. Zhanbayev R, Irfan M. Industrial-Innovative Paradigm of Social Sustainability: Modeling the Assessment of Demoeconomic, Demographic, Democratic, and Demoeconomic Factors. *Sustainability*, 14(12), 7280 (2022). Doi: 10.3390/su14127280

19. WMO Statement on the State of the Global Climate in 2022 / World Meteorological Organization. Geneva, 2023.

20. Ballester J., Quijal-Zamorano M., Méndez Turrubiates R.F. et al. Heat-related mortality in Europe during the summer of 2022. *Nat Med*, 29, 1857–1866 (2023). Doi: 10.1038/s41591-023-02419-z

21. Amanbekova A.U., Omarkulov B.K., Jakupbekova G.M. (2022, June 9). Sostoianie professionalnoi zabolevaemosti v Kazakhstane [State of professional morbidity in Kazakhstan. Materials of the scientific-practical conference with international participation]. *Labor Medicine of the XXI Century: Issues of Health Protection for the Working Population*. – Available at: <https://www.qmu.edu.kz/ru/news/view/4425> (Accessed: 30.06.2023) [in Russian]

22. Doskireeva D.B., Musina A.A., Kerimbaeva Z.A. (2022, June 9) Napravleniia mezhvedomstvennogo vzaimodeistviia sluzhb po profilaktike i rannei vyivliaemosti professionalnykh zabolevaniy [Directions of interdepartmental cooperation of services for the prevention and early detection of occupational diseases]. *Materials of the scientific-practical conference with international participation. Labor Medicine of the XXI Century: Issues of Health Protection for the Working Population*. – Available at: <https://www.qmu.edu.kz/ru/news/view/4425> (Accessed: 30.06.2023) [in Russian]

23. Desa U. *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. United Nations: New York, NY, USA, 2016.
24. Colglazier W. *Sustainable Development Agenda: 2030*. *Science*, 349, 1048–1050 (2015).
25. Dikici Z.Y., Çakrak M., Demirci E. *Green Consumption Values, Social Appreciation, and Purchasing Behavior*. *Sustain. Clim. Chang*, 15, 189–199 (2022).
26. Chamorro A., Rubio S., Miranda, F.J *Characteristics of Research on Green Marketing*. *Bus. Strat. Environ*, 18, 223–239 (2009).
27. Dolan P. *The Sustainability of “Sustainable Consumption”*. 22. 170–181(2002).
28. Kilbourne W.E., Beckmann S.C *Review and Critical Assessment of Research on Marketing and the Environment*, 14, 513–532 (1998).
29. Joshi Y., Rahman Z. *Investigating the Determinants of Consumers’ Sustainable Purchase Behaviour*. *Sustain*. 10, 110–120 (2017).
30. Bamberg S., Möser G. *Twenty Years after Hines, Hungerford, and Tomera: A New Meta-Analysis of Psycho-Social Determinants of pro-Environmental Behaviour*, *Psychol*, 27, 14–25 (2007).
31. Haws K.L., Winterich K.P., Naylor, R.W. *Seeing the World through GREEN-Tinted Glasses: Green Consumption Values and Responses to Environmentally Friendly Products*, *Psychol*, 24, 336–354 (2014).
32. Patterson P.G., Spreng R.A. *Modelling the Relationship between Perceived Value, Satisfaction and Repurchase Intentions in a Business-to-business, Services Context: An Empirical Examination*, *Int. J. Serv. Ind. Manag.*, 8, 414–434 (1997).
33. Kim K., Moon S.-G. *Determinants of the Pro-Environmental Behavior of Korean Immigrants in the US*, *Int. Rev. Public Adm.*, 17, 99 (2012).
34. Varshneya G., Pandey S.K., Das G. *Impact of Social Influence and Green Consumption Values on Purchase Intention of Organic Clothing: A Study on Collectivist Developing Economy*, *Glob. Bus. Rev.*, 18, 478–492 (2017).
35. Hauser M. *The Impact of Food-related Values on Food Purchase Behavior and the Mediating Role of Attitudes: A Swiss Study*, *Psychol. Mark.*, 30, 765–778 (2013).
36. Stöckigt G., Strube R., Lubjuhn S., Brand M. *Assessment of Consumer Attitudes toward Sustainability in Food Logistics and the Role of Shopping Behavior and Personal Characteristics*. In *Innovative Logistics Services and Sustainable Lifestyles*; Springer: Berlin/Heidelberg, Germany, 87–104 (2019).
37. Jaiswal D., Kant R. *Green Purchasing Behaviour: A Conceptual Framework and Empirical Investigation of Indian Consumers*, *Consum. Serv.*, 41, 60–69 (2018).
38. Fengqing Z. *Patients’ Responsibilities in Medical Ethics*, *Philos. Study*, 6, 528–533 (2016).
39. Plöckinger U., Auga U. *The “Four Principles” of Western Medical Bioethics and the Bioethics of Shī‘ī Islam in Iran – Is the Claim of Universality by Both Justified?* *Religions*, 13, 1118 (2022).
40. Shutaleva A.V., Golysheva M.V., Tsiplakova Y.V., Dudchik A.Y *Media education and the formation of the legal culture of society*, *Perspekt. Nauk. Obraz.*, 45, 10–22 (2020). Doi: 10.32744/pse.2020.3.1
41. Podara A., Matsiola M., Nicolaou C., Maniou T.A., Kalliris, G. *Transformation of television-viewing practices in Greece: Generation Z and audiovisual content*. *Media Policy*, 13, 157–179 (2022). Doi: 10.1386/jdmp_00034_1
42. Wang C.C. *Fake News and Related Concepts: Definitions and Recent Research Development*, *Contemp. Manag. Res.*, 16, 145–174 (2020). Doi: 10.7903/cmr.20677
43. Nicholson R.J. *Ethics and politics*, 291, 557 (1985).
44. Loginov A.V. *Second-Order Arguments, or Do We Still Need Tolerance in the Public Sphere?* *Chang. Soc. Personal*, 3, 319–332 (2019).
45. Xu C., Chen X., Dai W. *Effects of Digital Transformation on Environmental Governance of Mining Enterprises: Evidence from China*. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 19(24), 16474 (2022). Doi: 10.3390/ijerph192416474
46. Li Y., Huang N., Zhao Y. *The Impact of Green Innovation on Enterprise Green Economic Efficiency*, *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 19, 16464 (2022). Doi: 10.3390/ijerph192416464
47. Zhanbayev R.A., Irfan M., Shutaleva A.V., Maksimov D.G., Abdykadyrkyzy, R., Filiz, Ş. *Demoethical Model of Sustainable Development of Society: A Roadmap towards Digital Transformation*, *Sustainability*, 15(16), 12478 (2023). Doi: 10.3390/su14127280
48. Charina A., Kurnia G., Mulyana A., Mizuno, K. *Sustainable Education and Open Innovation for Small Industry Sustainability Post COVID-19 Pandemic in Indonesia*, *Technol. Mark. Complex*, 8, 215 (2022). Doi: 10.3390/joitmc8040215
49. Ahmat Zainuri N., Abd-Rahman N., Halim L., Chan M.Y., Mohd Bazari N.N. *Measuring Pro-Environmental Behavior Triggered by Environmental Values // Int. J. Environ. Res. Public Health*, 19(23), 16013 (2022). Doi: 10.3390/ijerph192316013

Р.А. Жанбаев, А.Е. Маденова, С.С. Сагинтаева

¹Қазақстан Республикасының Ұлттық Инженерлік Академиясы, Алматы, Қазақстан

²Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі, Астана, Қазақстан

³Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды, Қазақстан

Жасыл экономика: экологиялық комплаенс пен корпоративтік әлеуметтік жауапкершілікті тұрақты дамыту үшін “Демоэтика” қағидаттарын енгізу

Аңдатпа. Мақсаты: Тұрақты дамуды қамтамасыз ету мақсатында “Демоэтика” тұжырымдамасы негізінде құрылған экологиялық комплаенс пен корпоративтік әлеуметтік жауапкершілікті енгізу есебінен “Жасыл” экономика құралдарын тұжырымдамалық талдау.

Әдістер: Жұмыста зерттеудің жалпы әдіснамалық тәсілі, яғни логикалық, статистикалық талдау және синтез, мақсат қою және мақсаттарды ыдырату әдістері қарастырылған жүйелік тәсіл қолданылады.

Нәтижелер: Корпоративтік жауапкершілік пен экологиялық комплаенстің тиімді тәжірибелерін енгізу есебінен “жасыл” экономиканы дамыту қоғамның тұрақты дамуына экономикалық, әлеуметтік және экологиялық тепе-теңдікті қамтамасыз етуге қабілетті этикалық рациональдылықты сақтау арқылы ғана қол жеткізуге болады деген идеяға негізделген “Демоэтика” тұжырымдамасы негізінде құрылуы тиіс адамзаттың қажеттіліктері. Тұрақты даму парадигмасы адамдардың негізгі қажеттіліктерін қамтамасыз етуді, әлеуметтік-экономикалық теңсіздікті азайтуды, мәдени құндылықтарды құрметтеуді және экологиялық жауапкершілікті қамтитын этикалық рациональдылыққа негізделген.

Қорытындылар: Білім мен тәрбиенің интеграциясы, жақсы дамыған ақыл, білім алу, ғылыми принциптер мен адал еңбек тұрақты дамуға белгілі бір үлес қосады. Демек, демоэтикалық қағидаттар қоғамда этикалық рациональдылықты қалыптастырады және оны корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік пен экологиялық сәйкестікте тиімді іске асыру халықтың өмір сүру сапасы мен қоғамның бәсекеге қабілеттілігін жақсартуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: демоэтика, тұрақты даму мақсаттары (ТДМ), тұрақты даму, Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік (КӘЖ), экологиялық комплаенс, “Жасыл” экономика.

Р.А. Жанбаев¹, А.Е. Маденова², С.С. Сагинтаева³

¹Национальная Инженерная Академия Республики Казахстан, Алматы, Казахстан

²Министерство экологии и природных ресурсов Республики Казахстан, Астана, Казахстан

³Қарагандинский университет имени Е.А. Букетова,
Қараганда, Казахстан

Зеленая экономика: внедрение принципов “Демоэтики” для устойчивого развития экологического комплаенса и корпоративной социальной ответственности

Аннотация. Цель: Концептуальный анализ инструментов “зеленой” экономики за счет внедрения экологического комплаенса и корпоративной социальной ответственности, построенных на основе концепции «Демоэтики» в целях обеспечения устойчивого развития.

Методы: В работе использован общеметодологический подход исследования, то есть системный подход, в рамках которого предусмотрены методы логического, статистического анализа и синтеза, целеполагания и декомпозиции целей.

Результаты: Развитие «зеленой» экономики за счет внедрения эффективных практик корпоративной социальной ответственности и экологического комплаенса должно быть построено на основе концепции “Демоэтики”, основывающейся на идее, что устойчивое развитие общества может быть достигнуто только при соблюдении этических рациональностей, способных обеспечить баланс между экономическими, социальными и экологическими потребностями человечества. Парадигма устойчивого развития основана на этической рациональности, включающей в себя обеспечение базовых потребностей людей, сокращение социально-экономического неравенства, уважение к культурным ценностям и экологическую ответственность.

Выводы: Интеграция образования и воспитания, хорошо развитый ум, приобретение знаний, научные принципы и честный труд вносят определенный вклад в устойчивое развитие. Честный труд играет ключевую роль в выявлении и воплощении ценностей, соответствующих добродетельному человеку, правителю, городу и устойчивому развитию. Следовательно, «демоэтические принципы» формируют в обществе этическую рациональность и ее эффективная реализация в корпоративной социальной ответственности и экологическом комплаенсе способствует улучшению качества жизни населения и конкурентоспособности общества.

Ключевые слова: демоэтика, цели устойчивого развития (ЦУР), устойчивое развитие, корпоративная социальная ответственность (КСО), экологический комплаенс, “зеленая” экономика.

Список литературы

1. Указ Президента РК от 02.02.2023г. №121 Об утверждении Стратегии достижения углеродной нейтральности РК до 2060 года. [Электр. ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2300000121> (дата обращения: 29.08.2023).
2. Что такое концепция устойчивого развития и почему крупному бизнесу стоит обратить на неё внимание? [Электрон. ресурс] URL: <https://globalccm.com/sustainabledevelopment> (дата обращения: 28.08.2023).
3. Ionescu L. Transitioning to a Low-Carbon Economy: Green Financial Behavior, Climate Change Mitigation, and Environmental Energy Sustainability // *Geopolitics, History, and International Relations*. – 2021. – No 13(1). P. 86–96. Doi: 10.22381/GHIR13120218
4. Wu Y. A Model-Driven Analysis of the Relationship between Innovation and Growth in a Green Low-Carbon Economy Based on Open Public Data /Y.A. Wu // *Wireless Communications and Mobile Computing*. – 2022. – Article ID 1553726. Doi: 10.1155/2022/1553726
5. Fang W., Ma C., Lei Z. Research on Sustainable Development of Transport Infrastructure Based on Corporate Culture and Low-Carbon Perspective // *Journal of Environmental and Public Health*. – 2022. – Article ID 4629422. Doi: 10.1155/2022/4629422
6. Jonsdottir G.E., Sigurjonsson T.O., Alavi A.R., Mitchell J. Applying Responsible Ownership to Advance SDGs and the ESG Framework, Resulting in the Issuance of Green Bonds // *Sustainability*. – 2021. – Vol. 13. – 7331. Doi: 10.3390/su13137331
7. Adams S., Brown D., Cárdenas Álvarez J.P., Chitchyan R., Fell M.J., Hahnel U.J., Hojckova K., Johnson C., Klein L., Montakhabi M., Say K., Singh A., Watson N.E. Social and Economic Value in Emerging Decentralized Energy Business Models: A Critical Review // *Energies*. – 2021. – Vol. 14. – Article ID 7864. Doi: 10.3390/en14237864
8. Montakhabi M., Van Zeeland I., Ballon P. Barriers for Prosumers’ Open Business Models: A Resource-Based View on Assets and Data-Sharing in Electricity Markets // *Sustainability*. – 2022. – Vol. 14. – Article ID 5705. Doi: 10.3390/su14095705
9. Suganthi L. Investigating the relationship between corporate social responsibility and market, cost and environmental performance for sustainable business // *South African Journal of Business Management*. – 2020. – Vol. 51(1). – Article ID a1630. Doi: 10.4102/sajbm.v51i1.1630
10. Ceglia F., Marrasso E., Pallotta G., Roselli C., Sasso M. The State of the Art of Smart Energy Communities: A Systematic Review of Strengths and Limits // *Energies*. – 2022. – Vol. 15. – Article ID 3462. Doi: 10.3390/en15093462
11. AlDhaen E. Micro-Level CSR as a New Organizational Value for Social Sustainability Formation: A Study of Healthcare Sector in GCC Region // *Sustainability*. – 2022. – Vol. 14. – Article ID 12256 (2022). Doi: 10.3390/su141912256
12. Stawicka E. Sustainable Business Strategies as an Element Influencing Diffusion on Innovative Solutions in the Field of Renewable Energy Sources // *Energies*. – 2021. – Vol. 14. – Article ID 5453. Doi: 10.3390/en14175453
13. Caputo F., Pizzi S., Ligorio L., Leopizzi R. Enhancing environmental information transparency through corporate social responsibility reporting regulation // *Business Strategy and the Environment*. – 2021. – Vol. 30(8). – P. 3470–3484. Doi: 10.1002/bse.2814
14. Kaiyrgaliyeva M.G., Appakova G.N., Nesipbekov E.N., Baikadamov N.T., Karimbergenova M.K. Trends in the development of the economic system in the Republic of Kazakhstan // *Business Strategy and Development*. – 2022. – P. 1– 6. Doi: 10.1002/bsd2.225

15. Zhakupov Y.K., Berzhanova A.M., Mukhanova G.K., Baimbetova A.B., Mamutova K.K. The impact of entrepreneurship on the socio-economic development of regions // *Business Strategy and Development*. – 2022. – P. 1–7. Doi: 10.1002/bsd2.219.
16. Baktymbet A.S., Baktymbet S.S., Yelshibayev R.K., Ukubassova G.S., Baktymbet A.S. The Fourth Energy Transition and Development of Energy Sector in Kazakhstan // *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. – 2020. – Vol. 11(3). – P. 735–746. Doi: 10.14505/jarle.v11.3(49).05
17. Мажорина М.В. Право устойчивого развития: сущность, предмет и методология // *lex russica*. – 2022. – Т. 75. – С. 117–126. Doi: 10.17803/1729-5920.2022.186.5.117-126
18. Zhanbayev R, Irfan M. Industrial-Innovative Paradigm of Social Sustainability: Modeling the Assessment of Demoethical, Demographic, Democratic, and Demoeconomic Factors // *Sustainability*. – 2022. – 14(12). – 7280. Doi: 10.3390/su14127280
19. WMO Statement on the State of the Global Climate in 2022 / World Meteorological Organization. Geneva, 2023.
20. Ballester J., Quijal-Zamorano M., Méndez Turrubiates R.F. et al. Heat-related mortality in Europe during the summer of 2022. // *Nat Med* – 2023 – No 29. – P. 1857–1866. Doi: 10.1038/s41591-023-02419-z
21. Аманбекова А.У., Омаркулов Б.К., Джакупбекова Г.М. Состояние профессиональной заболеваемости в Казахстане // *Медицина труда XXI века: вопросы охраны здоровья работающего населения: материалы научно-практической конференции с международным участием 09 июня 2022 г. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.qmu.edu.kz/ru/news/view/4425> (дата обращения: 30.06.2023).*
22. Доскиреева Д.Б, Мусина А.А., Керимбаева З.А. Направления межведомственного взаимодействия служб по профилактике и ранней выявляемости профессиональных заболеваний // *Медицина труда XXI века: вопросы охраны здоровья работающего населения: материалы научно-практической конференции с международным участием 09 июня 2022 г. [Электр. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.qmu.edu.kz/ru/news/view/4425> (дата обращения: 30.06.2023).*
23. *Desa U. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. – United Nations: New York, NY, USA, 2016.*
24. Colglazier W. Sustainable Development Agenda: 2030 // *Science*. – 2015. – No 349. – P. 1048–1050.
25. Dikici Z.Y., Çakrak M., Demirci E. Green Consumption Values, Social Appreciation, and Purchasing Behavior // *Sustain. Clim. Chang*. – 2022. – No 15. – P. 189–199.
26. Chamorro A., Rubio S., Miranda, F.J Characteristics of Research on Green Marketing // *Bus. Strat. Environ*. – 2009. – No 18. – P. 223–239.
27. Dolan, P. The Sustainability of “Sustainable Consumption” // *J. Macromark*. – 2002. – No 22. – P. 170–181.
28. Kilbourne W.E., Beckmann S.C Review and Critical Assessment of Research on Marketing and the Environment // *J. Mark. Manag*. – 1998. – No 14. – P. 513–532.
29. Joshi Y., Rahman Z. Investigating the Determinants of Consumers’ Sustainable Purchase Behaviour // *Sustain. Prod. Consum*. – 2017. – No 10. – P. 110–120.
30. Bamberg S., Möser G. Twenty Years after Hines, Hungerford, and Tomera: A New Meta-Analysis of Psycho-Social Determinants of pro-Environmental Behaviour // *J. Environ. Psychol*. – 2007. – No 27. – P. 14–25.
31. Haws K.L., Winterich K.P., Naylor, R.W. Seeing the World through GREEN-Tinted Glasses: Green Consumption Values and Responses to Environmentally Friendly Products // *J. Consum. Psychol*. – 2014. – No 24. – P. 336–354.
32. Patterson P.G., Spreng R.A. Modelling the Relationship between Perceived Value, Satisfaction and Repurchase Intentions in a Business-to-business, Services Context: An Empirical Examination // *Int. J. Serv. Ind. Manag*. – 1997. – 8. – P. 414–434.
33. Kim K., Moon S.-G. Determinants of the Pro-Environmental Behavior of Korean Immigrants in the US // *Int. Rev. Public Adm*. – 2012. No 17. – 99.
34. Varshneya G., Pandey S.K., Das G. Impact of Social Influence and Green Consumption Values on Purchase Intention of Organic Clothing: A Study on Collectivist Developing Economy // *Glob. Bus. Rev*. – 2017. – 18. – P. 478–492.
35. Hauser M. The Impact of Food-related Values on Food Purchase Behavior and the Mediating Role of Attitudes: A Swiss Study / M. Hauser, F.W. Nussbeck, K. Jonas // *Psychol. Mark*. – 2013. – No 30. – 765–778.
36. Stöckigt G., Strube R., Lubjuhn S., Brand M. Assessment of Consumer Attitudes toward Sustainability in Food Logistics and the Role of Shopping Behavior and Personal Characteristics // *In Innovative Logistics Services and Sustainable Lifestyles; Springer: Berlin/Heidelberg, Germany, 2019. – P. 87–104.*

37. Jaiswal D., Kant R. Green Purchasing Behaviour: A Conceptual Framework and Empirical Investigation of Indian Consumers // J. Retail. Consum. Serv. – 2018. – No 41. P. 60–69.
38. Fengqing Z. Patients' Responsibilities in Medical Ethics // Philos. Study. – 2016. –No 6. – P. 528–533.
39. Plöckinger U., Auga U. The “Four Principles” of Western Medical Bioethics and the Bioethics of Shi‘ī Islam in Iran—Is the Claim of Universality by Both Justified? // Religions. – 2022. –No 13. – 1118.
40. Shutaleva A.V., Golysheva M.V., Tsiplakova Y.V., Dudchik A.Y Media education and the formation of the legal culture of society // Perspekt. Nauk. Obraz. – 2020. – No 45. – P. 10–22. Doi: 10.32744/pse.2020.3.1
41. Podara A., Matsiola M., Nicolaou C., Maniou T.A., Kalliris, G. Transformation of television-viewing practices in Greece: Generation Z and audiovisual content. // J. Digit. Media Policy. – 2022. – No 13. P. 157–179. Doi: 10.1386/jdmp_00034_1
42. Wang C.C. Fake News and Related Concepts: Definitions and Recent Research Development // Contemp. Manag. Res. – 2020. – No 16. P. 145–174. Doi: 10.7903/cmr.20677
43. Nicholson, R.J. Ethics and politics // Br. Med. J. (Clin. Res. Ed.). – 1985. – 291. – 557.
44. Loginov A.V. Second-Order Arguments, or Do We Still Need Tolerance in the Public Sphere? // Chang. Soc. Personal. – 2019. – No 3. – P. 319–332.
45. Xu C., Chen X., Dai W. Effects of Digital Transformation on Environmental Governance of Mining Enterprises: Evidence from China // Int. J. Environ. Res. Public Health. –2022. –No 19(24). – 16474. Doi: 10.3390/ijerph192416474
46. Li Y., Huang N., Zhao Y. The Impact of Green Innovation on Enterprise Green Economic Efficiency //Int. J. Environ. Res. Public Health. – 2022. – No 19. – 16464. Doi: 10.3390/ijerph192416464
47. Zhanbayev R.A., Irfan M., Shutaleva A.V., Maksimov D.G., Abdykadyrkyzy, R., Filiz, Ş. Demoethical Model of Sustainable Development of Society: A Roadmap towards Digital Transformation // Sustainability. – 2023. – 15 (16). – 12478. Doi: 10.3390/su14127280
48. Charina A., Kurnia G., Mulyana A., Mizuno, K. Sustainable Education and Open Innovation for Small Industry Sustainability Post COVID-19 Pandemic in Indonesia // J. Open Innov. Technol. Mark. Complex. – 2022. – No 8. – 215. Doi: 10.3390/joitmc8040215
49. Ahmat Zainuri N., Abd-Rahman N., Halim L., Chan M.Y., Mohd Bazari N.N. Measuring Pro-Environmental Behavior Triggered by Environmental Values // Int. J. Environ. Res. Public Health –2022, – No 19(23), – 16013. Doi: 10.3390/ijerph192316013

Information about authors:

Zhanbayev R.A. – PhD, Chief Researcher, Republican Public Association “National Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Madenova A.E. – Chief Expert, Committee for Environmental Regulation and Control, Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Sagintayeva S.S. – Doctor of Economic Sciences, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Professor of Mathematics, Karaganda University named after academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-5034-4192>.

Жанбаев Р.А. – экономика ғылымдарының кандидаты, «ҚР Ұлттық Инженерлік академиясы» республикалық қоғамдық бірлестігінің бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Маденова А.Е. – Қазақстан Республикасының Экология және табиғи ресурстар министрлігінің Экологиялық реттеу және бақылау комитетінің бас сарапшы, Астана, Қазақстан

Сагинтаева С.С. – экономика ғылымдарының докторы, физика-математика ғылымдарының кандидаты, математика профессоры, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

А.М. Бакирбекова¹, Э.М. Адиева¹, Е.М.Абенов²

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

² Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: aigul_bakirbek@mail.ru, Adiet_Elm79@mail.ru; aem11186@mail.ru)

Корпоративтік мәдениеттің компанияның тиімді қызмет етуіне ықпалы: бағалау және жетілдіру

Аңдатпа. Мақалада корпоративтік мәдениеттің компанияның тиімді қызмет етуінде болатын ықпалы қарастырылады. Компания қызметінде корпоративтік мәдениеттің даму тенденциялары ТМД және әлем мемлекеттерінде өзекті болып табылады және бұл бағыт жыл сайын артып келеді, өйткені, корпоративтік мәдениет әртүрлі объективті себептерге байланысты компания топ басшыларында және менеджментті, қызметті тиімді жүргізуде үлкен мәнге ие. Дамыған елдерде корпоративтік мәдениеттің компания қызметіндегі мәніне байланысты қарқынды дамуда, Мақалада компанияның корпоративтік қызметінің мәні мен мазмұны, компания қызметінің тиімділігі оның корпоративті мәдениетімен тікелей байланыста екендігі анықталып, «Bereke Bank» акционерлік қоғамы («Bereke Bank» АҚ) корпоративтік мәдениетінің даму деңгейі өте жоғары екендігі Денисонның әдіснамасының сауалнама негізінде айқындалды.

Зерттеудің мақсаты: корпоративті мәдениетті және оның компания қызметінің тиімділігіне әсерін ғылыми тұрғыдан зерттеп, оның талдауын жүргізіп, жетілдіру жөніндегі ұсыныстарды ұсыну қарастырылған. **Зерттеу мақсатына сәйкес негізгі міндет белгіленген:** корпоративті мәдениеттің компанияның тиімді қызмет етуінің құралы ретінде қарастыру; корпоративті мәдениеттің компанияның тиімді қызмет етуіне ықпалын бағалау; компанияның қызметін арттыру үшін корпоративті мәдениетті жетілдіру жөніндегі ұсыныстарды ұсыну. **Зерттеу нысаны ретінде «Bereke Bank» АҚ-ның корпоративтік мәдениетін, оның тиімді қызмет етуіне ықпалы зерттелді.**

Түйін сөздер: компания, мәдениет, корпоративтік мәдениет, Денисонның әдіснамасы, тиімді қызмет.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-226-235>

Кіріспе

Қазіргі уақытта Қазақстанда ұйымның мәдениетіне ғалымдар мен зерттеушілер ғана емес, сонымен қатар бизнес өкілдері мен компания басшыларының да қызығушылықтарының едәуір өскені байқалды. Корпоративті мәдениеттің ұйымның табысы мен тиімділігіне тигізетін әсері туралы хабардар болуына байланысты экономика мен тұтас қоғамның дамуындағы маңызды факторларға жатқызылуы керек.

Бүгінгі табысты компаниялар ұйым рухын дамытуға бағытталған ойластырылған күш-жігердің нәтижесінде қалыптасқан мәдениеттің жоғары деңгейімен ерекшеленеді. Біздің елімізде корпоративті мәдениетті зерттеудің өзектілігі ұйым мен тұлға арасындағы қатынастардың сипатына әсер ететін саяси және әлеуметтік-экономикалық салалардағы күрт өзгерістермен анықталады. Бүгінде корпоративтік мәдениет қызметтің барлық түрлерін және ұйымдағы барлық қатынастарды біріктіріп, топты біртұтас және нәтижелі етеді деп қорытынды жасауға болады. Ол ұйымның сыртқы имиджін қалыптастырады,

клиенттермен және серіктестермен қарым-қатынас сипатын анықтайды. Мәдениет күш-жігерді компанияның басты міндеті - миссиясына сәйкес анықталған негізгі стратегиялық бағыттарға шоғырландыруға көмектеседі. Күшті корпоративті мәдениеттің болуы көптеген компаниялардың дәстүріне айналды, өйткені жақсы мәдениет қана жоғары өнімділікті, компанияның табысы мен қызметкерлердің адалдығын қамтамасыз ететін «әлеуметтік-экономикалық өрісті» жасай алады.

Корпоративті мәдениетті компанияның басқа аспектілеріне қарағанда байыпты қарау керек. Бұл жерде корпоративті мәдениетті дұрыс диагностикалау, оның қозғалыс бағытын анықтау, оған ең көп әсер ететін факторларды талдау және мәдениеттің кейбір элементтері мен параметрлерін түзету өте маңызды. Зерттеумен мақала тақырыбының өзектілігі ұтымды корпоративті мәдениеттің қалыптастыру, жетілдіру және компанияның тиімді қызмет етуіне ықпалын бағалау арқылы ұйым позициясының тиімділігін арттырумен айқындалады.

Әдеби шолу

Қазіргі уақытта компанияларда корпоративті мәдениетті қалыптастыру, қолдау және қайта құру саласында үлкен теориялық және практикалық тәжірибе жинақталған. М.Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури сияқты менеджмент классиктері корпоративті мәдениетті қалыптастыруға елеулі үлес қосты. «Корпоративті мәдениет» ұғымын ХХ ғасырдың 20-жылдары А.Гастев енгізген деген пікір бар [1]. Бірнеше жылдан кейін Э. Мэйо «зауыттық мәдениет» (сол жылдары дәл осындай атау болған) тиімділікке сөзсіз әсер етеді деген қорытындыға келді. Әрі қарай Т. Парсонс, Д. Хэмптон, Х. Хофстед, М. Шериф, Д. МакГрегор өз жұмыстарын корпоративтік мәдениеттің әртүрлі аспектілерін дамытуға арнады. Ұйым мәдениетін алғашқы эмпирикалық тұрғыда зерттеуді ХХ ғасырдың 50-жылдары американдық ғалым М. Далтон жүргізген. 80-жылдардың басында Т. Питерс пен Р. Вотерман Дж. жүргізген бірқатар зерттеулер мықты идеологиясы бар компаниялардың артықшылықтарын көрсетті [2]. 1982 жылы американдық зерттеушілер Т. Дил және А. Кеннеди корпоративті мәдениеттің ұйымдық мінез-құлық пен корпоративті дамуға әсер ететін маңызды фактор ретіндегі рөлін дәлелдеді. К. Кэмерон, Р. Куинн, Дж.Х. Донелли, Э. Шейн, Р.Х. Холл, Дж. Марч, Р.В. Гриффин, П.Р. Харрис, Р.Т. Моран, П. Тернер, К. Гертц, Т. Парсонс, Дж.Л. Гибсон, Р.Н. Льюис және басқалар компаниялардың әртүрлі типологияларын, модельдерін және құрылымын ұсынды. А.Л.Слободской, В.А. Спивак [3], О. А. Родиң, Т. Ю.Базаров, С.В. Иванова, П.Н.Шихирев, Е.Черных сияқты орыс авторларының ұйым мәдениетін қалыптастыру туралы көптеген теориялық зерттеулері бар. Олар ұйым мәдениеті теориясының дамуына айтарлықтай үлес қосты, атап айтқанда, корпоративті мәдениеттің элементтерін, ұйымның дамуындағы корпоративті мәдениеттің рөлін, корпоративтік мәдениеттің өзара байланысы мен ұйымдық қайта құруды зерттеді.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің негізі болып менеджмент саласындағы соның ішіндегі корпоративтік мәдениеттің теориясымен ерекшеліктерін ашатын жақын және алыс шетел ғалымдарының еңбектері табылады. Зерттеу барысында ғылыми-практикалық конференциялардың материалдары, Қазақстан Республикасының заңнамалық және нормативтік актілері, интернет-ресурстар, сонымен қатар статистикалық жинақтар, материалдары мен жылнамалары, нормативтік-анықтамалық материалдар және ғылыми-зерттеу мекемелерінің әзірлемелері пайдаланылды.

Зерттеу диалектикалық әдіс, топтау, салыстыру, жалпылау әдістеріне, жүйелік талдау және ұқсастық әдістеріне негізделіп, корпоративтік мәдениетті зерттеу әдістемесін таңдау үшін Денисон әдіснамасының сауалнама әдісі таңдалды.

Зерттеудің ақпараттық базасының құрамына Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі және «Bereke Bank» АҚ -ның жергілікті ережелері кіреді.

Нәтижелер мен талқылау

Авторлардың көбі ұйымның мәдениеті деп топтардың немесе компанияның мүшелерінің дәлелдеусіз қабылдайтын және бөлісетін негізгі ұсыныстардың күрделі композициясы деген анықтамаға тоқталады. Корпоративтік мәдениет ұйымның көп бөлігі қабылдаған басқару философиясы мен идеологиясы, ұсыныстар, бағалы бейімділіктер, сену, күту, орналасуы мен нормасы болып айтылады. Корпоративтік мәдениет ұйымдағы адамдар арасындағы қарым-қатынас кезеңінде көрінеді.

Компаниялардағы менеджерлер әр ұлттың мәдениеті болатыны сияқты ұйымның да өз мәдениеті болады деп санайды. Ұйымдық мәдениетті құру процесі компания үшін тиімді болып табылады. Біріншіден, ұйым үшін маңызды құндылықтар жолында персоналдардың өздерін ұстау ережелерін реттеу мүмкіндігін тудырады.

Қазіргі шыққан әдебиеттерде «корпоративтік мәдениетке» көптеген түсініктемелер берілген. Басқа да ұжымдық-құқықтық терминдер сияқты бұл да бірегей талдауға ие болмай отыр. Қазіргі заманғы оқу, ғылыми әдебиеттерінде «корпоративтік мәдениетке» 50 анықтама беріледі және оның негізгі бір «дұрыс» түсініктемесі жоқ, өйткені олар әртүрлі, жан – жақты қарастырылған [4].

Корпоративтік мәдениет – бұл жай ғана тұжырым емес, біз күнделікті қызметімізде ұстанатын бизнесті жүргізудің тәртібі. Әлеуметтік мәдениет принциптерін сақтау компанияның жоғары басшылығы үшін ғана емес, барлық қызметкерлер үшін де ерекше құзыреттілік болып табылады. Жұмыстың мұндай стилі жұмысқа қанағаттанушылыққа әкеледі және барлық тараптарға - үкімет, қызметкерлер мен олардың отбасы, тұтынушылар, жергілікті қауымдастықтар мен акционерлер үшін пайдалы. Қазіргі уақытта елімізде көптеген адамдар тек шикізат ресурстарын өндіруге негізделген даму үлгісі ел үшін қолайсыз екендігін анық түсіне бастады, соған байланысты қоғам алдына қазіргі заман талабына сай әлемнің бәсекеге қабілетті және табысты ұлттарының қауымдастығына кіру мақсаты тұр [5].

Корпоративтік мәдениетті тасымалдаушылар – адамдар. Бірақ корпоративтік мәдениеті қалыптасқан ұйымдарда ол адамдардан бөлініп ұйымның атрибутына, ұйым мүшесіне өте күшті әсер ететін бөлшегіне айналады.

Мәдениет ұйым өмірінде өте маңызды орын алғандықтан жетекшілік жағынан қатты көңіл бөлетін үдеріске айналуы керек. Ол үшін менеджерлер корпоративтік мәдениетті талдай білу керек және оның құрылуы мен өздері қалаған бағытқа өзгеруіне ықпал ете алуы керек.

Зерттеу нысаны ретінде «Bereke Bank» АҚ-ның (2022 жылдың қыркүйегіне дейін «Сбербанк» АҚ ЕБ) корпоративтік мәдениетін, оның тиімді қызмет етуіне ықпалы зерттеледі. Жалпы, банк мекемелеріндегі корпоративтік мәдениет - бұл құндылықтардың, сенімдердің, мінез-құлық нормаларының және компания принциптерінің көрінісі. Корпоративтік мәдениеттің тасымалдаушылары ретінде қоғам мүшелері, яғни адамдар қарастырылады.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, банктің корпоративтік мәдениеті дегеніміз - ұйымның қызметкерлері мен жетекшілері өзара байланысқан белгілі бір нақты жүйе деп айтуға болады. Бұл жүйе өзінің екі жалпы түрін қамтиды:

- банк қызметкерлері арасында үстемдік ететін құндылықтар иерархиясы;
- оларды жүзеге асырудың белгілі бір кезеңінде банктік ұйымда басым болатын әдістердің жиынтығы.

«Bereke Bank» АҚ-ның мәдениеті - бұл клиенттер мен қоғамның өмірін жақсарту үшін қызметкерлерге ең жақсы нұсқа болуға көмектесетін ерекше орта.

Корпоративтік мәдениетті жақсарту және дамыту саласындағы банктің жұмысы өз нәтижесін беруде, корпоративтік мәдениетке және ыңғайлы жұмыс жағдайына байланысты «Bereke Bank» АҚ-да жұмыс істеуді ұнататын қызметкерлер саны 14 пайыздық тармаққа өсті.

«Bereke Bank» АҚ-ның компания ретінде дамуы және мамандарды ұстап тұруы үшін корпоративтік мәдениеттің негіздері қаланды (Кесте 1).

Кесте 1 – 2022 жылға бағытталған мәдениетті дамыту жолдары, сала бойынша

<p>Bereke Profi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 18 кәсіби қоғамдастық; - біліктіліктің 4 деңгейі бойынша оқыту; - кәсіби құзыреттілік бағаланды; - талант комитеттері; 	<p>IT үшін HR бренді:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Магнит инженерлері - IT түлектері <p>Арнайы бейімделу:</p> <ul style="list-style-type: none"> - BootCamp
<p>Үздік аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз ету:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Bereke UserSoft (өзіне-өзі қызмет ететін бағдарламалық жасақтама орнату); - IT-ға қолдау көрсету үшін SLA мерзімдерін қысқарту; - алдын ала орнатылған бағдарламалық жасақтама; - жабдыққа арналған жаңа стандарт; - ескірген жабдықты жаппай ауыстыру; - жабдықты сатып алуды және компьютерді пайдалануды бірлесіп қаржыландыру мүмкіндігі; 	<p>Ұстап қалу:</p> <ul style="list-style-type: none"> - негізгі қызметкерлерді жеке ұстау жолы; - әлеуметтік пакетке арнайы шарттар; <p>Іріктеу және жаддау:</p> <ul style="list-style-type: none"> - жолдама алу үшін төлемдердің ұлғаюы; - жұмысқа қабылдау процесінде жаңа траекториялар (BerekeStart, Bereke Day, BerekeSeasons, 21 мектеп, т.б.);
<p>Инфрақұрылым:</p> <ul style="list-style-type: none"> - банктің жеке «бұлты»; - сынау орындықтарына қуат бөлу; 	<p>Өндіріс барысы:</p> <ul style="list-style-type: none"> - өндірістік процестің негізгі талаптары мен көрсеткіштерін қалыптастырды; - сенімді DevOps 24/7 құралдары іске қосылды; - BerekeSpace командасының ынтымақтастық порталы іске қосылды және т.б.;
<p>Байланыс арналары:</p> <p>BerekeChat, BerekeMobile, Open Bereke;</p>	<p>Үздік кеңсе:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Agile Home стандарттарының таралымы; - әзірлеушілер орналасқан жерлерде жоғары сапалы WiFi.
<p>Ескертпе: [6] негізінде авторлармен құрастырылған</p>	

«Bereke Bank» АҚ үшін өз қызметкерлерімен диалог жүргізу, ішкі коммуникация жүйесінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету, қызметкерлерге кері байланыс беру мүмкіндігін беру маңызды. Банктің корпоративтік коммуникацияның түрлі арналарына ие, ол арқылы барлық қызметкерлер жаңалықтар, корпоративтік өзгерістер және басқалар туралы жедел түрде хабарланады [7]. Дәстүрлі пошта мен ішкі порталмен қатар, Bereke Bank TV және корпоративтік мессенджер танымал.

Күшті корпоративтік мәдениеті бар компанияға басқару жүйесі мен бюрократиялық жүйенің дамуы қажет емес, ал қызметкерлер белгіленген нормалар мен іс-қимыл ережелерін басшылыққа ала отырып, дұрыс шешім қабылдайды деп болжанады. Алайда, ұйымдастырушылық мәдениет әрдайым ұйымның бәсекеге қабілеттілігін арттыратын фактор ретінде қарастырыла бермейді. Ұйымдастыру үшін мәдениеттің маңыздылық дәрежесін түсінуге және ұйымның тиімділігіне ұйымдық мәдениеттің әсері туралы гипотезаның туындауына байланысты ұйымдық мәдениетті талдау және бағалау қажеттілігі туындайды.

Корпоративтік мәдениетті сандық зерттеудің қолданыстағы әдістерінен Денисон, Хофстеде, Камерон-Куинн, Ван де Пост-Коног-Смит және Левкин әдістері ұйымның ішкі және сыртқы ортасының ерекшеліктерін ескере отырып, корпоративтік мәдениетті зерттеуге мүмкіндік береді [8].

«Bereke Bank» АҚ корпоративтік мәдениетін зерттеу әдістемесін таңдау үшін Денисон әдіснамасы, нақты оның сауалнамасы таңдалды [9]. Сауалнаманың мақсаты қызметкерлердің банк туралы пікірі және жалпы түсінік алу болып табылатындықтан анонимді түрде жүргізілді.

Зерттеу Денисонның мәдениеттілік моделін мәдени нәтижелерді өлшеу әдісі ретінде қолданады, өлшеу қадамдары келесідей:

- 1) тестілеу;
- 2) корпоративтік мәдениеттің барлық аспектілерін сипаттамалық талдау;
- 3) ұйымдастырушылық мәдениет индексі есептеу;
- 4) корпоративтік мәдениетін талдау.

Осы сипаттамалардың әрқайсысы әрі қарай үш сапаға (индикаторларға) бөлінеді, сондықтан осы модель аясында барлығы 12 параметр бағаланады. Корпоративтік мәдениетті талдау рәсімі банк қызметкерлерін сауалнамадан өткізуден басталады. Респонденттер 60 сұраққа 5 баллдық шкала бойынша жауап береді (әр 12 параметр 5 сұрақтан). Содан кейін әр сұрақ үшін орташа арифметикалық мән есептеледі.

Респонденттердің жауаптарын 5 баллдық рейтинг шкаласынан корпоративті мәдениеттің сипаттамаларын бағалаудың орташа мәніне аудару үшін респонденттердің жауаптарын аудару үшін кесте пайдаланылды (Кесте 2).

Кесте 2 – Респонденттердің жауаптарын аудару, балл

Шкала	1	2	3	4	5
Көрсеткіш	0	0,25	0,5	0,75	1
Ескертпе: автормен құрастырылған					

Әрі қарай, әр индекс үшін бес сұрақтан тұратын орташа арифметикалық көрсеткіш есептеледі. Барлық 12 индекстің рейтингін ортаға салғаннан кейін тұтастай ұйымның орташа көрсеткіштері есептеледі, соның негізінде корпоративті мәдениеттің сипаттамаларын орташа бағалау алынған. Респонденттердің сауалнамаларын өңдегеннен кейін ұйымның корпоративті мәдениетінің даму деңгейі белгіленеді.

Корпоративтік мәдениеттің интегралды көрсеткішінің мәні тұтастай алынғанда, оның даму деңгейі анықталады (Кесте 3).

Кесте 3 – Компания мәдениетінің даму деңгейі

Интегралды көрсеткіш, балл		Мәдениеттің даму деңгейі
Бастап	Дейін	
0	0,25	Өте төмен
0,25	0,5	Төмен
0,5	0,75	Орташа
0,75	1	Жоғары
Ескертпе: [9] негізінде автормен құрастырылған		

«Bereke Bank» АҚ корпоративті мәдениетінің даму деңгейі ұйымдық мәдениеттің орташа индексі бойынша 79-ы құрайды. Бұл қызметкерлердің ұйымда берік корпоративтік мәдениеттің бар екендігін атап көрсетеді. Сонымен қатар, бұл банктегі ұйымдастырушылық мәдениеттің әлеуметтеніп, жақсы іске асырылғандығын көрсетеді.

Корпоративтік мәдениет пен банк тиімділігінің арасындағы қарым-қатынасын түсіну үшін Кесте 4 көмектесе алады.

Кесте 4 – «Bereke Bank» АҚ (2022 жылдың қыркүйегіне дейін «Сбербанк» АҚ ЕБ) қызметінің қаржылық көрсеткіштері

№	Көрсеткіш	2020	2021	2022
1	Таза пайда, млрд тг	7,69	14,7	41,2
2	Активтер, млрд тг	1 650	1 737	1 870
3	Несие портфелі, млрд тг	892	1 028	1 120
4	Рентабельділік, %	4,8%	9,7%	29,4%

Ескертпе: Жылдық есептерді шолу негізінде автормен құрастырылған

Денисон әдіснамасын қолданатын 1000-нан астам компаниялардың корпоративті мәдениет профильдерін зерттеу нәтижелері мынаны көрсетеді: компаниядағы корпоративтік мәдениеттің даму деңгейі неғұрлым жоғары болса, олардың көрсеткіштері де соғұрлым жақсы болады. Денисон әдіснамасын қолдана отырып, корпоративті мәдениетті бағалаған 127 қоғамдық компаниялардың сауалнамасына сәйкес, мықты мәдениеті бар компаниялардың алғашқы 25% активтерінің рентабельділігі 3,5%-ды және таза пайдасының жалпы өсу қарқыны 24,8%-ды құрайды. Мәдениеті нашар компаниялардың өнімділік көрсеткіштері 1,2% және 7,5% құрайды.

Bereke Bank көрсеткіштері (Кесте 4) банктің таза пайдасының өсуі 180%-ды, 2022 жылғы рентабельділік 29,4%-ды құрайды. Осы индикаторларды ескере отырып, Bereke Bank - тің нәтижелері өте жақсы деген қорытынды жасауға болады.

Дегенмен, айтылғандарға сүйене отырып, банктің корпоративті мәдениеттің оның тиімді қызмет етуіне ықпалын келесі мәселелерді зерттеп шешуге болады. Қазіргі банк мекемелерінде корпоративті мәдениеттің қалыптасуы мен дамуындағы негізгі проблемалар ретінде келесі мәселелерді бөлуге болады:

- банк менеджменті тарапынан корпоративті мәдениетті қалыптастыру мен дамытуға көңіл бөлінбеуі;
- қызметкерлерді дамыту бағдарламаларының болмауы;
- команда құруға бағытталған жаттығулардың болмауы;
- сыртқы интеграция және бейімделу мәселелері;
- банк мекемесінің ішкі байланысын бұзу;
- банктің миссиясы мен мақсаттарын дұрыс көрсетпеу;
- корпоративті мәдениеттің дамуына бағытталған бақылаудың болмауы.

Қызметкер келесі жағдайларда ғана компанияда тиімді болады [10]:

- ол өзінің жеке әлеуетін іске асыра және дамыта алатын кезде;
- ол өмір жолын көрсететін шындыққа субъективті (яғни рефлексивті және іс жүзінде өзгермелі) қатынасты жүзеге асыра алатын кезде.

Денисонның ұйымдастырушылық мәдениеті басқару тәсілін бағалау үшін пайдаланылуы мүмкін және бизнестің бәсекеге қабілеттілігінің өлшемі ретінде қызмет ете алады.

Bereke Bank ішкі факторларды үйлестірудің жақсы қабілетіне ие, бұл қызметкерлердің өкілеттіктерін кеңейту, олардың әлеуетін дамыту, ұйымдық мәдениеттің құндылықтарын нығайту, топтық жұмыс пен олардың арасындағы өзара түсінушілік қабілетімен көрінеді. Менеджмент оқытудың, үйлестірудің және интеграцияның жоғары ұйымдастырушылық мүмкіндіктерін ескеруі керек.

Зерттеу Денисонның ұйымдастырушылық мәдениеті моделін банк секторындағы ұйымдастырушылық мәдениетті өлшеу құралы ретінде пайдалануға болатындығын дәлелдейді. Эмпирикалық түрде бұл зерттеу банкте ұйымдастырушылық мәдениеттің теориялық моделін табады. Бұл бизнестің тиімділігі ішкі және сыртқы факторлармен ұйымдастырушылық мәдениеттің нәтижесі болуы мүмкін дегенді білдіреді.

Ұйымдастырушылық мәдениеттің моделі қатысуды, миссияны, жүйелілікті және бейімділікті қамтиды.

Банк нарықта жеткілікті дәрежеде сәттілікке жету үшін этика, икемділік (ікемділік, бейімділік), аллергия (өзгеруге дайын болу), белсенділік және қарсылық (сыртқы күйзелістерге тұрақтылық) сияқты жеке қасиеттерге ие болуы керек. Компанияның «жетілуі» оның бәсекеге қабілеттіліктің негізгі факторы ретінде үздіксіз дамуға ұмтылатындығында, яғни оның қазіргі жағдайы мен мүмкін динамикасы. Компанияның сыртқы және ішкі ұйымы неғұрлым жоғары болса және оның ішіндегі бірлескен іс-әрекетке көбірек көңіл бөлінсе, бұл бірінші кезектегі корпоративті мәдениеттің компанияның тиімді қызмет етуіне әсерін айқын көрсетеді.

Қорытынды

Қазақстанның жаһандану және интеграция процестеріне, бірлескен кәсіпорындар құруға, бәсекеге қабілетті нарықтарға қол жеткізуге, байланыстарды күшейтуге, байланыс қарқынын жеделдетуге белсенді қатысумен байланысты корпоративтік мәдениет мәселелеріне барған сайын көбірек назар аударыла бастады.

Күшті корпоративтік мәдениеті бар компанияларға дамыған бюрократиялық иерархия мен басқару жүйесі қажет емес екені белгілі болды. Адамдарда ортақ құндылықтар мен мінез-құлық нормалары болған кезде, оларға әр нақты жағдайда не істеу керектігін айтудың қажеті жоқ; компания өзінің ерекше мәдени нормалары мен құндылықтарын басшылыққа ала отырып, оның мүшелері дұрыс шешім қабылдайтынына сенімді бола алады.

Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде, мақала мақсатына сәйкес теориялық және практикалық сипаттағы келесі тұжырымдар жасауға болады:

1. Корпоративтік мәдениет пен корпоративтік рухты қалыптастыру қағидалары этикалық кодексті қоса алғанда, ұйымдастыру ережелерінде тұжырымдалған «Bereke Bank» АҚ мысалында қарастырылды.

2. Компания қызметінің тиімділігі оның корпоративті мәдениетімен тікелей байланыста екендігі дәлелденді.

3. «Bereke Bank» АҚ корпоративтік мәдениеттің даму деңгейі өте жоғары екендігі анықталды. Оны әрі қарай жүргізу үшін ұйымдық даму технологиясының үлгісі жасалды, оның ішінде қалаған болашақтың имиджін қалыптастыру, банктің даму перспективаларын, банктік технологияны практикалық зерттеу; стратегиялық жоспарлауға қатысу, мақсаттар мен міндеттерді түсіну команда құру, ұсынылған модельге сәйкес корпоративтік мәдениетті қалыптастыруға әкеледі.

Қорытындылай келе, мақалада қарастырылған корпоративті мәдениеттің компанияның тиімді қызметіне ықпалын әрі қарай зерттеу оның тиімділігін арттыру үшін компания басшылары мен мамандардың жұмысының тиімділігін ынталандырудың қуатты құралы.

Әдебиеттер тізімі

1 Meskon M.H., Albert M., Hedouri F. Osnovy menedzhmenta: Per. s angl. [Fundamentals of Management: Translated from English] (M.: Vilyams Izdatelskij dom – 2021) [in Russian].

2 Posobie po korporativnomu upravleniyu /Mezhdunarodnaya finansovaya korporaciya i Ministerstvo trgovli SshA [Corporate Governance Handbook /International Finance Corporation and the U.S. Department of Commerce] (M.: «Alpina Biznes Buks», 2019, P.96) [in Russian].

3 Spivak, V. A. Organizacionnoe povedenie: uchebnoe posobie dlya vuzov / V. A. Spivak. [Organizational behavior: a textbook for universities] (Moskva: Izdatelstvo Yurajt – 2023, 207 p) [in Russian].

4 Mukanov A.K. Teoriya MakKlelenda i modeli motivacii bankovskogo personala [McClelland's theory and models of motivation of banking personnel]. Banki Kazahstana 9, 34-36 (2018) [in Russian].

5 Kondratev V. Korporativnoe upravlenie: osobennosti i tendencii razvitiya [Corporate governance: features and development trends] Problemy teorii i praktiki upravleniya. 1, 5-13(2015) [in Russian].

6 Godovoj otchet Bereke Bank 2022 [Bereke Bank's Annual Report 2022]– 2022 Available at: <https://www.sberbank.com/common/img/uploaded/files/pdf/yrep/sberbank-ar22-rus.pdf/> [in Russian] (accessed 13.10.2023).

7 Karenov R.S., T. B. Kazbekov, D. M. Temirbaeva. Zhana engizilimder menedzhmenti [Management of Innovations] (Karagandy, 2016) [in Kazakh].

8 Zhubanova N.S. Enbekke yntalandyru men yjymdastyrudyn sheteldik tazhiribesi [Foreign experience of Labor motivation and organization] //Halykaralyk gylymi-tazhiribelik video-konferenciya materialdary. – Almaty, 2016. – P.12[in Kazakh].

9 Deniel, Denison Izmenenie korporativnoj kultury v organizacijah [Changing corporate culture in organizations]. (M.: Piter, 2013, 633 p)

10 Dzh. Hit, Uejn Norman Teoriya interesov, korporativnoe upravlenie i gosudarstvennyj menedzhment [Theory of interests, corporate governance and public management] 2018. Available at: www.creum.umontreal.ca/IMG/pdf/Heath-Norman-final-preproof.pdf/ [in Russian] (accessed 30.09.2023).

A.M. Bakirbekova,¹ E.M. Adietova¹, E.M. Abenov²

¹ Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

² L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The impact of corporate culture on the effective functioning of the company: evaluation and improvement

Abstract. The article discusses the influence of corporate culture on the effective functioning of the company. Trends in the development of corporate culture in the company's activities are relevant in the CIS and world countries, and this direction is growing every year, because corporate culture, for various objective reasons, is of great importance in the company's team leaders and in the effective conduct of management, activities. In developed countries, corporate culture is developing rapidly due to the value of the company's activities, the article reveals the essence and content of the company's corporate activities, the effectiveness of the company's activities is directly related to its corporate culture, and the fact that the level of development of the corporate culture of Bereke Bank Joint-Stock Company is very high is revealed on the basis of a survey of Denison's methodology.

The purpose of the study is to scientifically study the corporate culture and its impact on the effectiveness of the company's activities, conduct its analysis and propose proposals for improvement. In accordance with the purpose of the study, the main objective is to consider corporate culture as a tool for the effective functioning of the company; assess the influence of corporate culture on the effective functioning of the company; and propose proposals for improving corporate culture to increase the company's activities. The object of the study is the study of the corporate culture of Bereke Bank JSC and its influence on its effective functioning.

Keywords: company, culture, corporate culture, Denison's methodology, effective activities.

А. М. Бакирбекова¹, Э. М. Адиетова¹, Е. М. Абенов²

¹ Атырауский университет им. Досмухамедова, Атырау, Казахстан

² Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Влияние корпоративной культуры на эффективную деятельность компании: оценка и совершенствование

Аннотация. В статье рассматривается влияние корпоративной культуры на эффективное функционирование компании. Тенденции развития корпоративной культуры в деятельности компании являются актуальными в государствах СНГ и мира, и это направление с каждым годом растет, так как корпоративная культура в силу различных объективных причин имеет большое значение для руководителей групп компании и эффективного ведения менеджмента, деятельности.

В развитых странах динамично развивается корпоративная культура в зависимости от ее значения в деятельности компании, в статье на основе анкетирования методологии Денисона установлено, что сущность и содержание корпоративной культуры компании, эффективность деятельности компании находятся в прямой связи с ее корпоративной культурой, и уровень развития корпоративной культуры акционерного общества «Bereke Bank» (АО «Bereke Bank») очень высок.

Цель исследования: изучить корпоративную культуру и ее влияние на эффективность деятельности компании, провести ее анализ и разработать предложения по совершенствованию. В соответствии с целью исследования установлена основная задача: рассмотреть корпоративную культуру как средство эффективного функционирования компании; оценить влияние корпоративной культуры на эффективное функционирование компании; разработать предложения по совершенствованию корпоративной культуры для повышения эффективности деятельности компании. В качестве объекта исследования взята корпоративная культура АО «Bereke Bank», ее влияние на эффективное функционирование.

Ключевые слова: компания, культура, корпоративная культура, методология Денисона, эффективная деятельность.

References

- 1 Meskon M.H., Albert M., Hedouri F. Osnovy menedzhmenta: Per. s angl. [Fundamentals of Management: Translated from English] (M.: Vilyams Izdatelskij dom – 2021) [in Russian].
- 2 Posobie po korporativnomu upravleniyu /Mezhdunarodnaya finansovaya korporaciya i Ministerstvo trgovli SshA [Corporate Governance Handbook /International Finance Corporation and the U.S. Department of Commerce] (M.: «Alpina Biznes Buks», 2019, P.96) [in Russian].
- 3 Spivak, V. A. Organizacionnoe povedenie: uchebnoe posobie dlya vuzov / V. A. Spivak. [Organizational behavior: a textbook for universities] (Moskva: Izdatelstvo Yurajt – 2023, 207 p) [in Russian].
- 4 Mukanov A.K. Teoriya MakKlelenda i modeli motivacii bankovskogo personala [McClelland's theory and models of motivation of banking personnel]. Banki Kazahstana 9, 34-36 (2018) [in Russian].
- 5 Kondratev V. Korporativnoe upravlenie: osobennosti i tendencii razvitiya [Corporate governance: features and development trends] Problemy teorii i praktiki upravleniya. 1, 5-13(2015) [in Russian].
- 6 Godovoj otchet Bereke Bank 2022 [Bereke Bank's Annual Report 2022]– 2022 Available at: <https://www.sberbank.com/common/img/uploaded/files/pdf/yrep/sberbank-ar22-rus.pdf/> [in Russian] (accessed 13.10.2023).
- 7 Karenov R.S., T. B. Kazbekov, D. M. Temirbaeva. Zhana engizilimder menedzhmenti [Management of Innovations] (Karagandy, 2016) [in Kazakh].
- 8 Zhubanova N.S. Enbekke yntalandyru men yjymdastyrudyn sheteldik tazhiribesi [Foreign experience of Labor motivation and organization] //Halykaralyk gylymi-tazhiribelik video-konferenciya materialdary. – Almaty, 2016. – P.12[in Kazakh].
- 9 Deniel, Denison Izmenenie korporativnoj kultury v organizacijah [Changing corporate culture in organizations]. (M.: Piter, 2013, 633 p)
- 10 Dzh. Hit, Uejn Norman Teoriya interesov, korporativnoe upravlenie i gosudarstvennyj menedzhment [Theory of interests, corporate governance and public management] 2018. Available at: [www.creum.umontreal.ca/IMG/pdf/Heath -Norman-final-preproof.pdf./](http://www.creum.umontreal.ca/IMG/pdf/Heath -Norman-final-preproof.pdf/) [in Russian] (accessed 30.09.2023).

Авторлар туралы мәлімет:

Бакирбекова Айгуль Макулбекқызы – негізгі автор, экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор; «Экономика» кафедрасының профессор м.а., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

Адиетова Эльмира Мизамғалиевна – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., «Қаржы және есеп» кафедрасының профессор м.а., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

Әбенев Ерғали Мұхтарұлы – доктор философии (PhD), Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Bakirbekova Aigul Makulbekkyzy – corresponding author, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Economics, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan.

Adiyetova Elmira Mizamgalikyzy – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Finance and Accounting, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan.

Abenov Yergali Mukhtaruly – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

G. Kalkabayeva¹, A. Kurmanalina¹, Yu. Sayfullina²

¹ E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan

²Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan
(e-mail: ¹aisanatazhbaeva@mail.ru, ²anar68@mail.ru)

Availability of bank loans for economic entities in Kazakhstan: assessment of the interrelation of influencing factors

Abstract. Currently, the credit opportunities of the financial and credit sector are strategically important in ensuring the full development of economic entities, modernization and diversification of production, financing of investment projects. In Kazakhstan, in order to implement state programs, strategies for the development of the financial and credit sector are being developed, modern mechanisms for regulating and stimulating the lending activities of second-tier banks are being used. At the same time, it is noted that the target indicator for expanding the participation of banks in financing the economy has not been reached due to the negative impact of macroeconomic and geopolitical factors, including a decrease in business activity, the dependence of large enterprises of Kazakhstan on external borrowings and others. The article substantiates that the limited access to credit resources is a serious obstacle for economic entities, including small and medium-sized enterprises. A comprehensive solution to the problems in this area is needed to improve the process of interaction between credit institutions and economic entities. Increasing the availability of loans for the real sector of the economy can be achieved through the use of digital technologies, including big data analytics and artificial intelligence in decision-making and the formation of credit conditions.

Keywords: lending to the economy, economic and mathematical model, credit conditions, demand for credit resources, interest rates on loans.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-236-248>

Introduction. Achieving economic growth of the country is possible with a full combination of various sources of financing of the real sector of the economy. In these conditions, ensuring the availability of bank loans for economic entities becomes one of the most important tasks of modern macroeconomic policy of Kazakhstan. As the experience of many developed countries shows, the expansion of economic entities' access to bank loans has a positive effect on the development of economic activity and, ultimately, has a positive synergistic effect on many socio-economic processes.

The usual approaches in the lending activities of banks are being replaced by modern digital practices, the transformation of a traditional bank into a multifunctional IT company is taking place. Digital innovations in the banking business are connected with the fact that financial transactions can be integrated with cloud technologies, blockchain technologies, the Internet of Things, the use of electronic signatures, which has led to the large-scale development

of contactless payments, P2P financing, the cryptocurrency market, digital banking, platform solutions, etc. The rapid transformation of the banking sector in the IT direction implies the growth of both opportunities and threats in the field of information security, which requires improving approaches in the formation of credit policy and in the management of the banking business model as a whole.

The study of theoretical ideas about the content of the concepts of “credit relations”, “lending”, “lending process” allowed us to generalize the content of the concept of “lending to an economic entity” as a process of interaction between a lender and a borrower - an economic entity regarding the provision of credit resources for temporary use on a refundable basis.

In the Kazakhstani economy, it is bank lending that is more developed and widespread, which is due to the possibility of using temporarily available funds by borrowers with an optimal combination of key lending conditions. Kazakhstani banks traditionally interact with economic entities, providing their needs for credit resources and redistributing funds from one entity to another.

Problem statement. The increase in global risks and macroeconomic uncertainty necessitates the development of a qualitative methodological and applied basis for the formation of a credit policy, which acts as a fundamental tool of the bank’s lending activities, has a significant impact on the sustainable growth of the country’s economy and creates conditions for the transition to innovative economic development.

Along with this, the problem of increasing the availability of loans for enterprises in the real sector of the economy is very urgent. Unfortunately, the measures taken by the state to stimulate corporate lending and lending to small and medium-sized businesses have not yet shown significant results in this area. It is possible that the introduction of new digital credit products by banks will meet the needs of business structures and will contribute to the expansion of lending to this sector.

The availability of financing, as noted in the World Bank study, is a serious problem in many OECD countries, including Central Asia [1]. The data obtained as a result of the survey show that in Kazakhstan the share of enterprises in need of a bank loan exceeds the global average by 14.2%. In addition, the share of enterprises whose loan application was rejected is 12.2% higher than the global average, which indicates a large number of inconsistencies between potential borrowers and their documentation to the credit policy of banks. Accordingly, the number of enterprises that have received a loan or a credit line from Kazakhstani banks is less than the average for all the countries studied. It should also be noted that most of the loans (79.3%) issued to Kazakhstani enterprises assume the availability of collateral. This indicator in Kazakhstan exceeds the global average by 4.4%. Among the biggest obstacles limiting business development, 12.3% of the surveyed enterprises in Kazakhstan indicate difficult access to financing [1]. Thus, the study of the availability of financing based on a survey of enterprises conducted by the World Bank illustrates the deterioration of indicators in Kazakhstan compared to the global average.

The purpose of the study. The purpose of the study is to deepen the theoretical and practical aspects of the credit policy of second-tier banks with the development of the main directions for its improvement in the conditions of digital transformation of the economy of Kazakhstan, as well as to identify the degree of influence of various factors on the volume of bank lending to economic entities.

The practical significance of the study lies in the fact that recommendations for improving credit policy can be used by second-tier banks in the implementation of a credit strategy and the formation of a bank’s digital credit infrastructure. The results of the research in the field of increasing the availability of loans for the subjects of the real sector of the economy can also be used by government agencies in the development of measures to stimulate lending to the corporate sector and support entrepreneurship.

Literature review. The study of the issues of crediting economic entities is currently very relevant. The study of the development of lending to economic sectors is presented in the works of foreign and domestic scientists. As noted by Kazakhstani researchers Rakhimzhanova K.K. and Makysh S.B., the development of lending plays a key role in the main functions of the domestic banking sector, taking into account financial stability and economic growth, that is, by investing in the real sector of the economy [2, pp. 158-166]. According to these researchers, credit institutions accumulate and mobilize monetary capital, turning it into the most important source of resources for economic entities.

At the same time, N.K. Kuchukova and others noted that the economy of Kazakhstan has a number of internal problems associated with the country's increasing technological lag behind world standards. The main reasons include insufficient own funds of enterprises, as well as unacceptable conditions for investment and lending [3, p. 7-16].

According to researchers Kantorova G.K., Zholamanov M.T. and Shamova A.E., the study of credit relations makes it possible to assess the state of the country's financial and credit system. The decrease in lending volumes is reflected in the level of financial security of the real sector of the economy [4, p. 143]. Along with using the financial capabilities of national holdings and development institutions, in the anti-crisis package of measures, commercial banks act as the main channel for the movement of financial and credit resources to stabilize the situation in key sectors of the economy.

The assessment of the relationship between the indicators of economic growth, credit investments of second-tier banks, key parameters of the development of the banking and real sectors is presented in the works [5, 6, 7]. The authors, noting the trends in lending and the peculiarities of the formation of credit policy at the present stage, point to the need for modernization and introduction of innovations in the lending process.

The key role of bank lending in the development of the real sector of the economy is presented in sufficient detail in many studies. At the same time, in the current conditions of deterioration of the macroeconomic situation in the country, priorities in approaches and principles for considering the role of lending in ensuring sustainable economic growth are significantly shifting. In this regard, the analysis of the dynamics of the development of lending to economic entities, the factors influencing it, the instruments of regulation and stimulation of credit activities of financial and credit organizations is of considerable interest. This is especially important in the conditions of maintaining a high proportion of overdue loans, artificial prolongation of bank loans, mismatch in the urgency of loans sent to long-term investment projects, devaluation of deposits, acceleration of inflationary processes.

Research methods. The theoretical and methodological basis of the study was the works of Kazakhstani and foreign scientists in the field of credit relations, lending and interaction of credit institutions with economic entities, as well as regulatory documents of the Republic of Kazakhstan in the field of financial sector development and financial support of the economy. In the course of the study, general scientific methods of comparative and dynamic analysis, a comprehensive assessment of credit investments in the economy of Kazakhstan, etc. were used. Based on the regression analysis method, the main factors affecting the availability of bank credit for economic entities were identified. The information base of the study was the official statistical data of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, the National Bank of the Republic of Kazakhstan, reporting and analytical information of second-tier banks, research results and analytics of rating agencies, databases of international organizations.

Results. As a result of the analytical study, the main trends in the development of bank lending to the economy of Kazakhstan were identified. Table 1 presents the main macroeconomic indicators for lending to economic entities for the period 2018-2022, according to which there is a tendency for the growth of bank lending to economic entities in Kazakhstan from 13.1 to 22.8

trillion tenge. At the same time, the growth rate of loans in the two years of the analyzed period significantly accelerated: from 6% in 2019 to 23.3% by the end of 2022.

The share of bank loans to GDP remains approximately at the same level in 2018-2022: no more than 23%. It should be noted that developed countries are characterized by a fairly high level of this indicator: in the EU – 194%, in the UK – 239%, in Japan – 92% [8, pp. 35-41]. In Kazakhstan, the ratio of loans to GDP is much lower. This fact indicates that the participation of the banking sector in financing the needs of the economy is still insignificant.

The volume of loans to legal entities in absolute terms for the period 2018-2022 increased from 7.8 to 8.6 trillion tenge, but at the same time its share in the total volume of bank loans significantly decreased from 59.5% in 2018 to 37.9% by the end of 2022. A decrease in the share of loans issued to enterprises and firms means a proportional increase in the share of loans issued to individuals. Consequently, lending to the retail sector during this period has become a priority area of lending activity of Kazakhstani banks.

Over the past 5 years, the annual increase in loans issued to non-bank legal entities has been approximately 10%. However, the total loan portfolio of the corporate sector has practically not grown, which is largely due to significant write-offs of debts of large enterprises, the sale of problem loans to JSC “Problem Loans Fund”, measures to reduce the volume of non-performing loans based on the results of asset quality control [9].

Table 1 - Volume of loans from second-tier banks to the economy and credit security of economic entities of the Republic of Kazakhstan

Indicators	2018	2019	2020	2021	2022
Kazakhstan's GDP, billion tenge	61,819.5	69,532.6	70,134.1	81,269.0	101,522.9
Loans from second-tier banks to the economy, billion tenge	13,091.7	13,864.9	14,623.1	18,497.7	22,811.9
The ratio of loans to GDP, %	21.2	19.9	20.8	22.7	22.5
Loans to non-bank legal entities, billion tenge	7789.1	7203.5	7097.0	7758.8	8653.5
The share of loans to legal entities in the total volume of bank loans, %	59.5	51.9	48.5	41.9	37.9
Number of active legal entities, thousand units	279.7	308.0	330.3	352.8	399.4
Provision of economic entities with bank loans, billion tenge	2.8	2.3	2.1	2.2	2.2
Note – Compiled and calculated on the basis of data from the National Bank of the Republic of Kazakhstan [10] and the Bureau of National Statistics of the ASPR of the Republic of Kazakhstan [11]					

Thus, against the background of the predominance of second-tier banks in the credit market of Kazakhstan, the greatest potential for expanding lending volumes is concentrated in the banking sector. However, in reality, there is an insignificant role of banks in financing economic entities, which is confirmed by the low ratio of bank loans to GDP at the level of 22.5%. In the current economic conditions, the interests of financial and credit organizations in obtaining income and profit through short-term investments dominate the need to increase the volume of lending to economic entities and increase the availability of credit resources. The structure of credit investments of second-tier banks demonstrates a bias towards lending to individuals, non-productive entities and trade. For investment purposes, enterprises prefer to direct their accumulated own funds, and to purchase working capital at the expense of short-term loans. The current economic situation may lead to an increase in the share of problem debt in the corporate

loan portfolio of the banking sector. Another negative factor is that the public sector continues to occupy a predominant position in the economy of Kazakhstan, leading to distortions in the structure of its financing.

A comparative analysis of the dynamics of GDP and the ratio of loans to the private sector and GDP in the countries of Central Asia and the Russian Federation, according to the World Bank, revealed the presence of different trends. Table 2 shows the indicators of GDP and bank loans to the private sector in the countries of Central Asia and the Russian Federation for the period 2017-2020.

Table 2 – Indicators of GDP and loans in Central Asia and the Russian Federation

A country	2017		2018		2019		2020	
	GDP growth, in %	Bank loans to the private sector, in % of GDP	GDP growth, in %	Bank loans to the private sector, in % of GDP	GDP growth, in %	Bank loans to the private sector, in % of GDP	GDP growth, in %	Bank loans to the private sector, in % of GDP
Kazakhstan	4.1	25.83	4.1	22.61	4.5	21.20	-2.5	22.02
Russian Federation	1.83	52.07	2.81	51.24	2.2	52.56	-2.66	59.73
Kyrgyzstan	4.74	21.28	3.76	23.25	4.60	24.42	-8.40	28.14
Azerbaijan	0.20	21.15	1.50	19.92	2.50	22.15	-4.30	25.02
Uzbekistan	4.40	15.79	5.35	22.78	5.71	29.05	1.89	35.69
Tajikistan	7.10	11.86	7.60	11.06	7.40	10.71	4.40	11.88

Note – Compiled on the basis of World Bank data [12]

According to Table 2, it should be noted that in all countries of Central Asia and the Russian Federation in 2020 there was a drop in GDP compared to the level of previous years. The largest decrease in GDP in 2020 is observed in the Kyrgyz Republic (-8.4%), as well as Azerbaijan (-4.3%). Positive GDP growth in 2020 was recorded in Uzbekistan and Tajikistan.

At the same time, among all the analyzed countries, only in Kazakhstan there is a decrease in the share of loans to the private sector to GDP. This indicator in our republic decreased from 25.83% in 2017 to 22.02% in 2020. In the rest of the Central Asian countries and the Russian Federation, there was an increase in the indicator “the ratio of bank loans to the private sector to GDP”. Consequently, in Kazakhstan, the participation of the banking sector in lending to the economy continues to remain at an insignificant level even compared to the banking sector of neighboring countries, including the Russian Federation, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Azerbaijan.

Analyzing the sources of financing of fixed and working capital of enterprises in Kazakhstan, it can be noted that most of them use their own funds for these purposes. Less than 10% of economic entities use bank loans to finance fixed capital, and less than 1/5 of economic entities use them to finance working capital, as noted in the market survey of enterprises in the real sector of the economy conducted by the National Bank of the Republic of Kazakhstan [13].

The low level of demand for bank loans is primarily due to tight credit conditions. Thus, according to the results of the sectoral market survey of the National Bank of the Republic of Kazakhstan, 22.1% of agricultural enterprises, 14.9% of manufacturing enterprises, 13% of transport and logistics enterprises, 12.1% of construction and trading companies, 10.2% of mining enterprises consider the conditions of bank lending unacceptable for themselves [14].

In these conditions, ensuring the availability of credit resources becomes one of the most important tasks of modern macroeconomic policy of Kazakhstan. As the experience of many developed countries shows, the expansion of economic entities' access to bank loans has a positive effect on the development of economic activity and, ultimately, has a positive synergistic effect on many socio-economic processes.

As one of the indicators of credit availability, the assessment of the demand for credit resources of financial and credit institutions based on the analysis of sustainable demand for them from economic entities is recognized. However, according to the results of the market survey of the National Bank of the Republic of Kazakhstan in the 4th quarter of 2022, the share of enterprises that applied for a bank loan was only 571 enterprises or 17% of the respondents. On average, during the fourth quarters of 2018-2022, the share of enterprises that applied to banks for a loan did not exceed 21% of all respondents. Consequently, most enterprises used other sources of financing for their activities, mainly their own funds.

The share of enterprises applying for a bank loan decreased by 3.3%: from 20.3% in the 1st quarter to 17% in the 4th quarter of 2022. At the same time, the main demand for loans is formed by manufacturing and trade enterprises: 22.9% and 17.3% in the 4th quarter of 2022, respectively. Low demand for bank loans is observed in the transport and warehousing sector (no more than 8.2% of the respondents). The share of mining, construction and agriculture enterprises that applied for a loan varies between 10.6-12.8% of the respondents. Consequently, the deterioration of the Kazakhstani economy against the background of the influence of external and internal factors leads to a tightening of credit conditions, which in turn leads to a decrease in demand for loans from the subjects of the real sector of the economy. Under these conditions, less than a third of manufacturing enterprises and less than 1/8 of agricultural enterprises apply for loans.

As noted in the review of the National Bank of the Republic of Kazakhstan, negative assessments of price and non-price lending conditions prevail among domestic enterprises. At the same time, non-price conditions include the maximum size and term of the loan, requirements for the financial condition of the borrower, security requirements, etc. Price conditions cover the level of interest rates on loans and the number of possible commissions for the organization of the loan, etc. [14].

The dynamics of interest rates on loans from second-tier banks of the Republic of Kazakhstan depends mainly on decisions on the base rate of the National Bank of the Republic of Kazakhstan. A significant increase in the base rate since the beginning of 2022 has led to an increase in interest rates on bank loans and negatively affected the availability of credit resources. The highest interest rate is observed for long-term and short-term loans in the national currency, which amounted to 19.2% in 2022.

A study of the processes of digitalization of banking business has shown that Kazakhstani banks have developed and are successfully implementing Internet banking and a mobile application for representatives of the corporate sector and SMEs. Digital services and digital credit products of second-tier banks of the Republic of Kazakhstan have significant differences due to different priority areas of credit activity and business models. Credit risk management is based on its own systems and algorithms based on the use of artificial intelligence, internal customer information, integration with external databases, etc. In general, Kazakhstani banks strive to develop beyond classical banking functions through the development of ecosystems and super-applications. Banks are expanding the possibilities of interaction with business structures and conducting credit transactions in an online format, diversifying the range of services for business clients available through personal accounts on online banking platforms. Consequently, further technological development, user-friendliness of the interface, speed, availability and

uninterrupted operation of digital services, along with the stability of the bank, come to the fore.

In order to confirm the existence of causal relationships between the volume of bank lending to legal entities and macroeconomic conditions, an economic and mathematical model was developed within the framework of this scientific study. The peculiarity of the proposed economic and mathematical model is an integrated approach based on the determination of causality at two levels: 1) between the indicators: the volume of bank lending to non-bank legal entities and the GDP of Kazakhstan; 2) the influence of factors (the level of interest rates on loans for legal entities, the number of second-tier banks of the Republic of Kazakhstan, the amount of overdue debt on bank loans) on the growth of bank lending to economic entities, and, consequently, on the availability of loans for business structures.

Let's test the hypothesis that there is a connection between the indicators of GDP (billion tenge) and the volume of loans to STB non-bank legal entities (billion tenge). The statistical data used for the analysis for the period from 2002 to 2022 are taken from the Statistical Bulletin of the National Bank of the Republic of Kazakhstan and official data of the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan. Correlation and regression analysis was used to assess the relationship, in particular, the linear regression model, which allows to determine the correlation coefficient between the studied indicators, as well as to assess the degree of influence of one indicator on another.

To identify the relationship between the first group of indicators (GDP and the volume of loans to non-bank legal entities), the Pearson correlation coefficient was used, which is used to measure the linear relationship between two variables. To construct the linear regression equation, the indicators y – GDP and x – the volume of bank lending to non-bank legal entities were taken. Results of calculations of the correlation coefficient:

sum x = 143,267.2
 sum y = 77,888.4
 sum x^2 = 12,890,592,592.05
 sum y^2 = 327,171,028.25
 sum xy = 694,244,818.57
 n = 21

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} \sqrt{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}} = 0.973$$

The results of econometric modeling allows us to draw the following conclusions:

- 1) the closeness of the relationship between GDP and the volume of loans to non-bank legal entities is high (the correlation coefficient value of 0.973 is close to 1) and positive;
- 2) the regression equation as a whole and its individual parameters with a probability of 99% are statistically significant and reliable;
- 3) the coefficient of elasticity of GDP in relation to the volume of loans to non-bank legal entities amounted to 1.357. Therefore, it can be expected that with an increase in the volume of loans from second-tier banks of the Republic of Kazakhstan to non-bank legal entities by 1%, GDP will increase by an average of 1357%.

To assess the second group of indicators and determine the degree of influence of certain factors on the dynamics of bank lending volumes to economic entities (y), the following indicators were taken:

x_1 – the level of the interest rate on loans for legal entities (%);
 x_2 – number of second-tier banks of the Republic of Kazakhstan;
 x_3 – the amount of overdue debt on bank loans to legal entities.

Statistical data of the National Bank of the Republic of Kazakhstan for the period from 2002 to 2022 were used to estimate the parameters of the regression equation. To identify the closeness of the relationship between several variables, a multiple regression method was used, which

allows us to determine how a dependent variable is related to several independent variables and how strong this relationship is. The results of the approximation of the studied indicators are presented in Table 3.

Table 3 - Results of evaluation of the multiple regression equation

Indicators	Values
R	0.817
R^2	0.669
Normalized R^2	0.610
Fischer 's Test	11.442 ($p - value = 0,004$)
Free coefficient	11853.442
x_1 – the level of the interest rate on loans for legal entities	301.33
x_2 – number of second-tier banks of the Republic of Kazakhstan	-375.56
x_3 – the amount of overdue debt on bank loans to legal entities	3.70
Note – Calculated on the basis of MS Excel PPP	

The coefficient R is equal to 0.817, which indicates a fairly close relationship between the resulting feature and factor features. The coefficient of determination R^2 is 0.669, i.e., 66.9% of the variation of the dependent variable is explained by the regression obtained. The observed value of the Fisher criterion is greater than the critical $F = 11.442$ and greater than the critical $F_{critical} = 4.667$, which indicates the statistical significance and reliability of the regression equation as a whole with a probability of 95%. Comparing the absolute values of the observed

values of t -statistics = 2.691 with the critical value $t_{critical} = 2,160$ it can be concluded that with a 95% probability the regression coefficients are statistically significant and reliable. The normal probability graph allows you to visually assess the degree of linear dependence between the dependent and independent variables (Figure 1).

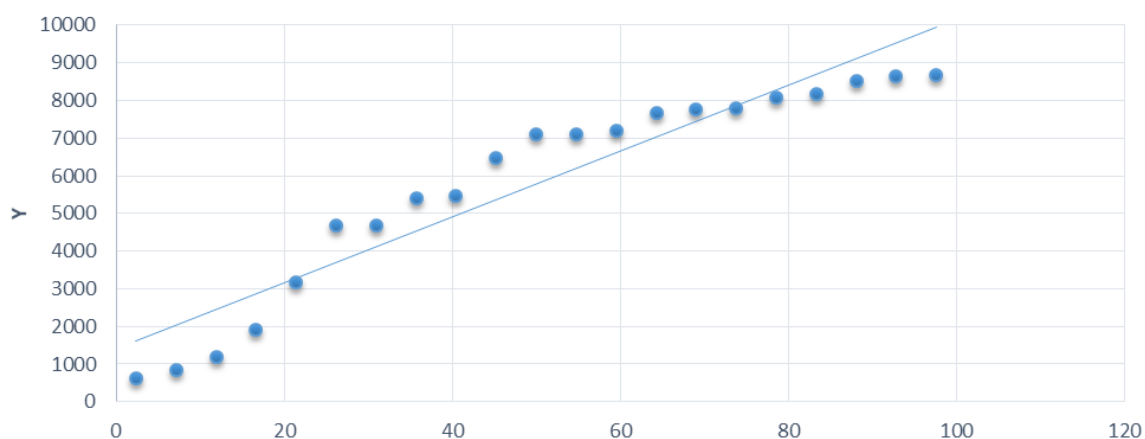

Figure 1 - Graph of the normal probability of regression analysis
Note – Calculated on the basis of MS Excel PPP

The free coefficient is equal to 11,853.44 and shows what the volume of bank loans to legal entities will be if all the factors studied are equal to 0. Therefore, the value of the dependent variable is influenced by other factors not described in the model. Perhaps this is due to measures of state support for business and the development of lending programs for development institutions.

The coefficients of variables x_1 , x_2 , x_3 equal to 301.33, -375.56 and 3.70 respectively show the weight of these variables on y . That is, the level of the interest rate on loans for legal entities within this regression model affects the volume of lending to legal entities with a weight of 301.33 (a large degree of influence), the number of second-tier banks of the Republic of Kazakhstan - with a weight of -375.56 (a large degree of influence with an inverse relationship), the amount of overdue debt on bank loans to legal entities – with a weight of 3.70 (average degree of influence). The negative impact of the second variable shows that a decrease in the number of banks does not entail a decrease in lending volumes, since in the conditions of digital transformation, even a small number of banks are able to expand remote credit services based on Internet banking and mobile banking.

The correlation analysis showed the presence of a different causal relationship between the studied variables, the results of which are presented in Table 4.

Table 4 - Correlation matrix

Indicators	Volume of loans to non-bank legal entities	Interest rate on loans to legal entities	Number of second-tier banks of the Republic of Kazakhstan	Overdue debt on loans of legal entities
Volume of loans to non-bank legal entities	1.000	-0.161	-0.511	0.548
Interest rate on loans to legal entities	-0.161	1.000	-0.062	-0.545
Number of second-tier banks of the Republic of Kazakhstan	-0.511	-0.062	1.000	0.123
Overdue debt on loans of legal entities	0.548	-0.545	0.123	1.000

Note – Calculated on the basis of MS Excel PPP

Thus, the following regression equation is obtained:

$$y = 11853.44 + 301.33x_1 - 375.56x_2 + 3.70x_3$$

The closeness of the relationship between the volume of loans and the totality of the studied factors is quite high and can be used to predict the volume of bank loans to legal entities. Thus, with an increase in independent variables (the level of the interest rate on loans for legal entities, the number of second-tier banks of the Republic of Kazakhstan, the amount of overdue debt on bank loans) by 1% within the regression equation will lead to an increase in the volume of bank lending to legal entities to 9709.3 billion tenge. On the other hand, with a decrease in independent variables (the level of interest rates on loans for legal entities, the number of second-tier banks of the Republic of Kazakhstan, the amount of overdue debt on bank loans) by 1% within the regression equation will lead to an increase in bank lending to legal entities to 10339.3 billion tenge. Such a significant difference in the results obtained is due to the negative influence of the factor - the number of second-tier banks of the Republic of Kazakhstan, as well as the influence on the dependent variable (the volume of bank lending to legal entities) of other factors not included in the economic and mathematical model.

Conclusions. As the results showed, a slight decrease in interest rates on bank loans does not have a significant impact on the growth rate of lending to legal entities during the specified

period, which confirms the thesis that the level of interest rates on loans in Kazakhstan is still high compared to acceptable rates for enterprises.

In addition, there is a negative statistical relationship of average closeness between the number of second-tier banks and the volume of loans they issue to enterprises. The obtained result confirms the thesis that the quantitative reduction of second-tier banks did not have a significant impact on the availability of loans for subjects of the real sector of the economy in the Republic of Kazakhstan. However, according to the results of the correlation analysis, there is a positive correlation of an average degree between the volumes of overdue loans and the volumes of lending to legal entities, which confirms the thesis about the interdependence of these indicators and the impact on the credit activity of banks and the increased availability of loans for economic entities.

Thus, an economic and mathematical model was used to assess the impact of various factors on the volume of lending and the availability of bank loans for economic entities. The model included indicators of the volume of bank lending to legal entities and the GDP of Kazakhstan, and also determined the degree of influence of such factors as the level of interest rates on loans for legal entities, the number of second-tier banks of the Republic of Kazakhstan, the amount of overdue debt on bank loans to legal entities for the period 2002-2022.

The success factors of credit policy in the digital transformation of banking business models can now be:

- clear strategy and ambitious goals. The following elements should be included in the bank's credit strategy: the process of creating and developing digital credit products and business models, calculating the costs of implementing the strategy, measures to identify risks arising from the digitalization of credit activities;
- development of partnerships with startups and fintech companies, telecommunications and IT services, which will allow you to gain additional competencies and competitive advantages in the credit market;
- development of digital competencies, including the collection and processing of a large volume of unstructured data, including using artificial intelligence.

References

- Surveys of enterprises. The World Bank. [Electronic resource]. - URL: <https://www.enterprisesurveys.org/en/data/exploreconomies/2019/kazakhstan#2> (Accessed: 02.06.2023).
2. Rakhimzhanova K.K., Makyshev S. Analysis of the current state of problem loans in second-tier banks. //Economic series of the Bulletin of the L.N. Gumilev ENU. - 2020. - No. 4. - P. 158-166.
 3. Kuchukova N.K., Talimova L.A. Financial aspects of the innovative model of economic growth of Kazakhstan in the new global reality. //Bulletin of Tver State University. Series: Economics and Management. - 2020 - №2(50). - P. 7-16.
 4. Kantorova G.K., Zholamanova M.T. and Zhamieva A.E. Lending to the real sector of the economy by banks of Kazakhstan. // Economic series of the Bulletin of the L.N. Gumilev ENU. – 2019. - No. 4. - P. 141-150.
 5. Kalkabayeva, G., Rakhmetova, A., Nakipova, G., Bespayeva, R., Borbasova, Z., Saifullina, Y. Financial sector assets, real innovation and economic growth: assessment of interconnection and influence of regulatory instruments. //Entrepreneurship and Sustainability. – 2020. – Is. 8(2). – P.559-577. [http://doi.org/10.9770/jesi.2020.8.2\(34\)](http://doi.org/10.9770/jesi.2020.8.2(34))
 6. Fombang M.S., Adiasi C.K. Access to finance and firm innovation. //Journal of financial economic policy. – 2016. - T. 10. - P. 73-94. <http://doi.org/10.1108/JFEP-10-2016-0070>
 7. Baigarin T. Approaches to changing the business model through the use of digital technologies. // Central Asian Economic Review. – 2021. - №2 (137). – P.161-169.
 8. Vlasenko M.N. On the main indicators of the debt burden on the economy. //Banking Bulletin. – 2016. - No. 10. - P. 35-41 [Electronic resource]. - URL: <https://www.nbrb.by/bv/articles/10187.pdf> (Accessed: 02.06.2023).
 9. Lending problems: the banks of the Republic of Kazakhstan are waiting for large-scale stress

testing. [Electronic resource]. - URL: https://forbes.kz/finances/finance/problemyi_kreditovaniya_banki_rk_na_poroge_masshtabnogo_stress-testirovaniya/? (Accessed: 01.06.2023).

10. Statistical Bulletin of the National Bank of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. - URL: <https://nationalbank.kz/ru/news/statisticheskii-byulleten/rubrics/1675> (Accessed: 04.06.2023).

11. Dynamics of the main socio-economic indicators. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. - URL: <https://stat.gov.kz/official/dynamic> (Accessed: 04.06.2023).

12. World Bank data [Electronic resource]. - URL: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (Accessed: 04.06.2023).

13. The National Bank of the Republic of Kazakhstan. Market review. Results of surveys of enterprises on the economy [Electronic resource]. - URL: <https://nationalbank.kz/ru/page/konyunkturnyy-obzor> (Accessed: 02.06.2023).

14. The National Bank of the Republic of Kazakhstan. Industry market review. Results of surveys of enterprises by industry. [Electronic resource]. - URL: <https://www.nationalbank.kz/ru/page/otraslevoy-obzor> (Accessed: 02.06.2023).

Г. Қалкабаева¹, А. Құрманалина², Ю. Сайфуллина¹

¹Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

²Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Қазақстандағы шаруашылық жүргізуші субъектілер үшін банктік несиелеудің қолжетімділігі: әсер етуші факторлардың өзара байланысын бағалау

Аңдатпа. Қазіргі уақытта қаржы-несие секторының несиелік мүмкіндіктері экономика субъектілерінің толықанды дамуын қамтамасыз етуде, өндірісті жаңғырту мен әртараптандыруда, инвестициялық жобаларды қаржыландыруда стратегиялық маңызды болып табылады. Қазақстанда мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру мақсатында қаржы-несие секторын дамыту стратегиялары әзірленеді, Екінші деңгейдегі банктердің несиелік қызметін реттеу мен ынталандырудың қазіргі заманғы тетіктері пайдаланылады. Сонымен қатар, макроэкономикалық және геосаяси факторлардың теріс әсеріне, оның ішінде іскерлік белсенділіктің төмендеуіне, Қазақстанның ірі кәсіпорындарының сыртқы қарыз алуларға және басқаларына тәуелділігіне байланысты банктердің экономиканы қаржыландыруға қатысуын кеңейту бойынша нысаналы көрсеткішке қол жеткізбеу байқалады. Мақалада несиелік ресурстарға қол жетімділіктің шектеулі болуы экономикалық субъектілерге, соның ішінде шағын және орта бизнеске үлкен кедергі болып табылады. Несиелік ұйымдар мен экономикалық субъектілердің өзара әрекеттесу процесін жақсарту үшін осы саладағы мәселелерді кешенді шешу қажет. Экономиканың нақты секторы үшін несиелердің қолжетімділігін арттыру цифрлық технологияларды, соның ішінде шешімдер қабылдау және несиелеу шарттарын қалыптастыру кезінде үлкен деректер мен жасанды интеллект талдауларын қолдану арқылы қамтамасыз етілуі мүмкін.

Түйін сөздер: экономиканы несиелендіру, экономикалық-математикалық модель, несиелеу шарттары, несиелік ресурстарға сұраныс, несиелер бойынша сыйақы мөлшерлемелері.

Г.М. Калкабаева¹, А.К. Курманалина², Ю.М. Сайфуллина¹

¹Қарағандинский университет Казпотребсоюза, Қарағанда, Қазақстан

²Қарағандинский университет им. Е.А. Букетова, Қарағанда, Қазақстан

Доступность банковских кредитов для экономических субъектов в Казахстане: оценка взаимосвязи влияющих факторов

Аннотация. В настоящее время кредитные возможности финансово-кредитного сектора являются стратегически важными в обеспечении полноценного развития субъектов экономики, модернизации и диверсификации производства, финансировании инвестиционных проектов. В Казахстане с целью реализации государственных программ разрабатываются стратегии развития финансово-кредитного сектора, используются современные механизмы регулирования

и стимулирования кредитной деятельности банков второго уровня. Вместе с тем, отмечается недостижение целевого показателя по расширению участия банков в финансировании экономики в связи с негативным влиянием макроэкономических и геополитических факторов, в том числе снижением деловой активности, зависимости крупных предприятий Казахстана от внешних заимствований и других. В статье обосновывается, что ограниченность доступа к кредитным ресурсам является серьезным препятствием для экономических субъектов, включая малые и средние предприятия. Для улучшения процесса взаимодействия кредитных организаций и экономических субъектов необходимо комплексное решение имеющихся в этой сфере проблем. Повышение доступности кредитов для реального сектора экономики может быть обеспечено за счет применения цифровых технологий, в том числе аналитики больших данных и искусственного интеллекта при принятии решений и формировании условий кредитования.

Ключевые слова: кредитование экономики, экономико-математическая модель, условия кредитования, востребованность кредитных ресурсов, ставки вознаграждения по кредитам.

References

Enterprise surveys. The World Bank. Available at: <https://www.enterprisesurveys.org/en/data/exploreeconomies/2019/kazakhstan#2> (accessed 02.06.2023).

2. Rakhimzhanova KK, Makysh S. Analiz sovremennogo sostoyaniya problemnyh kreditov v bankah vtorogo urovnya [Analysis of the current state of problem loans in second-tier banks]. Economic series of the Bulletin of ENU named after L.N. Gumilyov. 2020. №4. P. 158-166. [in Russian]

3. Kuchukova N.K., Talimova L.A. Finansovye aspekty innovacionnoj modeli ekonomicheskogo rosta Kazakhstana v usloviyah novoj global'noj real'nosti [Financial aspects of the innovative model of economic growth of Kazakhstan in the new global reality]. Bulletin of the Tver State University. Series: Economics and Management. 2020. №2(50). P. 7-16. [in Russian]

4. Kantoroeva G.K., Zholamanova M.T. and Zhamieva A.E. Kreditovanie real'nogo sektora ekonomiki bankami Kazakhstana [Lending to the real sector of the economy by banks of Kazakhstan]. Economic series of the Bulletin of ENU named after L.N. Gumilyov. 2019. №4. P. 141-150. [in Russian]

5. Kalkabayeva, G., Rakhmetova, A., Nakipova, G., Bespayeva, R., Borbasova, Z., Saifullina, Y. Financial sector assets, real innovation and economic growth: assessment of interconnection and influence of regulatory instruments. Entrepreneurship and Sustainability. 2020. Is. 8(2). P. 559-577. [http://doi.org/10.9770/jesi.2020.8.2\(34\)](http://doi.org/10.9770/jesi.2020.8.2(34))

6. Fombang M.S., Adiasi C.K. Access to finance and firm innovation. //Journal of financial economic policy. 2016. T. 10. P. 73-94. <http://doi.org/10.1108/JFEP-10-2016-0070>

7. Baigarin T. Podhody k izmeneniyu biznes-modeli putem primeneniya cifrovyyh tekhnologij [Approaches to changing the business model through the use of digital technologies]. Central Asian Economic Review. 2021. №2 (137). P.161-169. [in Russian]

8. Vlasenko M.N. Ob osnovnyh pokazatelyah dolgovoj nagruzki na ekonomiku [On the main indicators of the debt burden on the economy]. Bank Bulletin. 2016. №10. P. 35-41. Available at: <https://www.nbrb.by/bv/articles/10187.pdf> [in Russian] (accessed 01.06.2023).

9. Problemy kreditovaniya: banki RK zhdet masshtabnoe stress-testirovanie. [Lending problems: banks of the Republic of Kazakhstan are waiting for large-scale stress testing]. Available at: https://forbes.kz//finances/finance/problemyi_kreditovaniya_banki_rk_na_poroge_masshtabnogo_stress-testirovaniya/ [in Russian] (accessed 01.06.2023).

10. Statistical Bulletin of the National Bank of the Republic of Kazakhstan. Available at: <https://nationalbank.kz/ru/news/statisticheskii-byulleten/rubrics/1675> (accessed 04.06.2023).

11. Dynamics of the main socio-economic indicators. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Available at: <https://stat.gov.kz/official/dynamic> (accessed 04.06.2023).

12. World Bank data. Available at: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (accessed 04.06.2023).

13. National Bank of the Republic of Kazakhstan. Kon'yunktornyj obzor. Rezul'taty oprosov predpriyatij po ekonomike [Market review. Results of surveys of enterprises on the economy]. Available at: <https://nationalbank.kz/ru/page/konyunktorny-obsor> [in Russian] (accessed 05.06.2023).

14. National Bank of the Republic of Kazakhstan. Otrasevoj kon'yunktornyj obzor. Rezul'taty oprosov predpriyatij v razreze otraslej. [Industry conjuncture review. The results of surveys of enterprises in the context of industries.]. Available at: <https://www.nationalbank.kz/ru/page/otraslevoj-obsor> [in Russian] (accessed 05.06.2023).

Сведения об авторах:

Қалқабаяева Гаухар Мұратқызы – э.ғ.к., доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің ЭҚЗ ҒЗИ аға ғылыми қызметкері, Қарағанды, Қазақстан

Құрманалина Анар Қайратқызы – экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің «Қаржы» кафедрасының профессоры, Қарағанды, Қазақстан

Сайфуллина Юлия Магдатқызы – э.ғ.к., Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің «Қаржы» кафедрасының доценті, Қарағанды, Қазақстан

Kalkabayeva Gaukhar Muratovna – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Senior Research Fellow, Research Institute of ELR, Karaganda University of Kazpotrebooyuz, Karaganda, Kazakhstan

Kurmanalina Anar Kairatovna – Candidate of Economic Sciences, Professor, Department of Finance, E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan.

Saifullina Yuliya Magdatovna – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Finance, Karaganda University of Kazpotrebooyuz, Karaganda, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

L.A. Kuanova^{1*}, N. Shirazi², R.D. Doszhan¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Hamad Bin Khalifa University, Doha, Qatar

(E-mails: ¹laura_kuanova@mail.ru, ²nshirazi@hbku.edu.qa, ¹rdd2011@mail.ru)

Islamic social finance efficiency and eco-system: Islamic finance in action

Abstract. *The potential and prospects of Islamic finance are the issue that is currently generating the most discourse among professionals, governmental bodies, and financial experts. The objective of the article is to assess the efficiency of Islamic social finance and suggest potential improvements in the current financial framework. The focus is on assessing the economic and social outcomes of integrating Islamic finance principles into micro businesses, as a means to promote economic development and involve communities in solving social issues. Moreover, the authors explore how social initiatives aimed at supporting micro-businesses can lead to cost savings for public resources. The paper seeks to develop an optimal eco-system design for countries with dual financial system based on conventional and Islamic by utilizing an analysis approach based on Kazakhstani implementation case. The establishment of a social financial ecosystem offers Islamic finance an advantageous role in promoting societal benefits. This is achieved through regulations that encompass not only civil law and human frameworks but also the principles of Islamic Law. Such arrangements enable the development of a sustainable and prosperous financial system and equally nurture a society that prioritizes social welfare and philanthropy. Furthermore, based on the findings from this study, enhancing the societal functions of Islamic finance can address various social challenges present within communities with vulnerable populations, and may serve as a viable solution for reducing government expenditure on targeted social assistance programs. Additionally, this study provides recommendations for institutional support of the Islamic social finance eco-system integrated into the financial system of the country.*

Keywords. *Islamic finance, social finance, ecosystem, efficiency, institutional support.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-249-264>

Introduction

Islam provides a holistic approach toward life, offering guidance for human beings to achieve prosperity and success in both personal and communal aspects. In terms of economic principles, Islamic teachings promote equitable distribution of wealth with justice, freedom, moderation, and compassion as core values. Consequently, this sets in motion the growth and advancement of an ethical financial system that benefits everyone without exploitation or discrimination.

Therefore, Islamic economics is not just a set of rules but rather a comprehensive ideology encompassing various methodologies aimed at addressing contemporary socioeconomic challenges based on the Quranic message and Prophetic traditions. Adopting this perspective means expanding academically by exploring diverse fields such as history, sociology, politics economy while deepening one's knowledge around Shariah laws related to finance & trade; improving analytical skills regarding global markets trends - enhancing understanding from macroeconomic indicators- developing research methods applied towards alternative investment strategies within institutional framework compliant with risk management features enforced highlighting impact investing examples for greater social responsibility driven returns [1].

The main goal of Islamic economics is to ensure that the fundamental needs of individuals are met by utilizing resources efficiently and maintaining social harmony in order to foster cooperation between labor and capital, whilst completely eliminating monopolization. Eminently, it also emphasizes attaining social justice through fair wages for employees as well as reducing unemployment rates. Furthermore, this economic system seeks to strike a balance between individual requirements and societal development factors [2].

Presently, there are 274 million individuals worldwide who require humanitarian intervention. Notably, the required budget for such aid has grown annually and reached 41 billion US dollars in 2022 [3]. The rise of conflicts and wars around the globe along with the current pandemic have further complicated matters, increasing migration numbers and exacerbating issues faced by those who seek assistance from outside their homeland or place of origin. Consequently, it is vital that these individuals receive help from the international community; several measures have already been implemented to address this need while simultaneously searching for alternative solutions - one being Islamic social finance when integrated alongside microfinance approaches which hold great potential as a means of overcoming both economic and social challenges presented by global threats today.

Islamic finance offers a distinct approach to microenterprises. Microfinance is an effective tool for alleviating poverty, as it provides financial services, credit facilities, venture capital support, savings accounts, insurance protections, and money transfers at the grassroots level of society [4].

Consequently, households' earnings would increase while creating demand for other essential goods and services such as education, health care, and nutrition. In times of political and social unrest or when supporting migrants or vulnerable groups becomes necessary charity combined with technological solutions could leverage Islamic microfinance towards achieving its goals in this regard.

The symbiosis of Islamic finance and technology needs an environment for development, which can be provided by the ecosystem. The ecosystem for Islamic social finance, which is deeply anchored in ethical and societal values, assumes a pivotal function in the realm of social finance [5]. The ecosystem is developed through the integration of services and systems offered by conventional financial institutions with those provided by Islamic financial institutions. The four principal participants within this ecosystem are the coordinators representing various stakeholders involved in the system, and providers of social finance.

One of the key elements for the Islamic finance and social objectives' successful advancement is to confront institutional hindrances such as legislative, organizational, and economic challenges. To counteract these obstacles, it is necessary to establish effective measures that constitute an explicit plan for the promotion of Islamic finance. Recent research has put forth pragmatic remedies ranging from revisions in current regulations to assimilation of financial technologies; all aimed at maximizing the social effects generated by Islamic finance.

To establish and develop an ecosystem, it is crucial to create a plan of action initially. Afterward, one needs to recognize the providers that offer social finance services for this process. These may comprise government authorities, global institutes, zakat or waqf foundations, and Islamic financial institutions along with representatives from socially responsible and sustainable commerce based on the magnitude and intention of determining the predicament in the initial phase.

Literature review

The essential tenets of economic relationships in Islam have a strong social foundation, as elucidated in the Holy Scripture. Islam advocates for peace and prosperity on Earth by promoting good deeds towards family members, orphans, the poor, neighbors - both kin and strangers -, companions nearby or during travel, and slaves one possesses without haughtiness or arrogance. Any unfavorable thoughts, actions or disputes run contrary to Islamic teachings which mandate cooperation in virtue while avoiding misconduct [1].

The social and ethical features of financial system based on Islam are summarized as following [2,3]:

- Islamic finance is driven by principles that foster a stable and socially conscientious economic system. The system prohibits the charging of interest, instead opting for productive economic activities based on tangible assets.

- Uncertainty, speculation, and gambling are also forbidden as they do not lead to sustainable economic activity rooted in real financing arrangements where partners must fulfill their commitments according to Islamic teachings.

- Any business or commercial transactions involving haram items are strictly prohibited while profit without liability for service risk is not accepted in such financial systems.

- Further, money serves only as a technical instrument used solely for facilitating sales transactions rather than possessing any inherent value within itself- all this is done with the ultimate aim of ensuring community welfare aligned with Maqasid principles upheld by Islam which stresses balance across areas including social development, economic prosperity, and preservation of natural resources.

- The essential foundation of the unadulterated Islamic financial instruments, specifically Musharaka and Mudaraba, originate from the principles of profit and loss sharing. The fundamental value system that supports these principles is defined by a cooperative method of business endeavors in which capital acts as a representative for forming partnerships. In stark opposition to traditional banking systems, Islamic financial institutions deem it imperative not only to distribute profits but also losses and risks fairly with their clients who are regarded as collaborators. Furthermore, they refrain from hedging risks or transferring them onto their clients; instead opting to undertake collective responsibility to maximize mutual benefits. This principle derives its credibility through “liability justifies return” which underscores the importance of combining liability with returns while ensuring no disparity exists between benefits derived from ventures and associated risks faced thereby promoting balanced rights and obligations for all parties involved in such agreements.

- Islamic financial instruments offer an alternative approach to financing that prioritizes asset-based and asset-backed transactions, thereby promoting real economic activity.

- The societal implications of Islamic finance encourage funding that prioritizes the community, aiming to tackle social problems like poverty and inequality through mechanisms such as zakat and qard-hasan.

These distinctive features set Islam financial system apart from traditional instruments while providing it with a competitive advantage during times of economic crises. To demonstrate the ethical benefits for individuals and economies, we have presented them in tabular form together with their underlying sources.

Table 1 - Islamic finance’s social elements

№	Element	Advantage	The source
1	Equal rights	The mean level of material well-being, attaining individual and familial necessities	4:5 (Quran)
2	Fair distribution	Reducing poverty and prevent excessive accumulation of wealth in the hands of a few individuals.	17:83 (Quran)
3	Social equity	Horizontal justice of individuals	8:29 (Quran)
4	Advancement and economic expansion	Investing in a sector of the economy that meets the interests of society and avoiding additional savings	62:10 (Quran)
5	Creating wealth	Wealth supports life, and it must be used effectively	2:188 (Quran)
6	Financing based on real assets	A strong and stable economy that is resilient to financial shocks and crises	30:39, 2:278, 3:130, 2:276, 4:161, 2:275 (Quran)

7	Interest (riba) prohibition	A crucial aspect of economic growth is the sustainable development of the real economy, which aims to prevent a disconnect between debt creation and wealth creation	30:39, 2:276, 4:161, 2:275, 3:130, 2:278 (Quran)
8	Elimination on returns on nominal transactions	Islamic finance is exclusively based on genuine transactions, with the real transaction mechanism facilitating the direct transfer of money supply to commodity markets	4:161, 30:39 (Quran)
9	Elimination of financial gain without liability	It is imperative to maintain a balance between liability and benefits, ensuring that profit is not detached from risks. It is essential for both parties involved to have equal rights and obligations in order to achieve symmetry	11:85 (Quran)
10	Speculation and (garar) uncertainty prohibition	The creation of profitable economic endeavors, which are founded on sound reasoning and tangible assets, is emphasized in Islamic finance. Participants have a responsibility to honor their contractual commitments and uphold the integrity of their promises	17:34, 5:1 (Quran)
11	Sharing of loss and profit	The business activity is based on joint nature and partnership	4:135, 4:29 (Quran)
12	Partnership and Risk sharing	Dealings and transactions are based on justice	9:24, 2:279 (Quran)
13	The concept of money as a technical tool	In terms of its function, money serves solely as a medium for facilitating transactions. Each unit of money holds the same value as any other unit, with no distinction or hierarchy among them. The worth of money is determined by its ability to measure and represent the varying values of different goods and services.	6:165, 20:6, 24:33 (Quran)
14	Restriction on funding prohibited (haram) enterprises	Haram businesses financing is prohibited. For the morally and physically healthy society creation	2:168, 90:91 (Quran)
15	Financing that focuses on the needs and welfare of society	The poverty reduction instruments such as zakat and qard-hasan.	9:13, 22:41 (Quran)
16	Special charity accounts	Islamic financial institutions' clients regulation and the special accounts for charity	Shariah Resolutions, fiqh and hadiths
Note: The authors' own [4] [5] [1]			

Figure 1 depicts the Islamic finance system's benefits and advantages for economics and society. Efficiency plays a vital role in this context and is based on the fundamental idea of profit and loss sharing. This principle encourages true transactions between financial resources and tangible assets while ensuring that there is no excessive accumulation of monetary funds in interest-bearing entities. Stability in this system derives from its prohibition against trading debt-to-debt or speculative instruments; instead, it emphasizes connections between financing activities with real commodities. Even though there are some debt-based arrangements available within Islam finance, selling of debts remains firmly forbidden. Islamic financial institutions employ various contracts to foster equal access to information for all stakeholders - thus ensuring an overall sense of transparency throughout their operations.

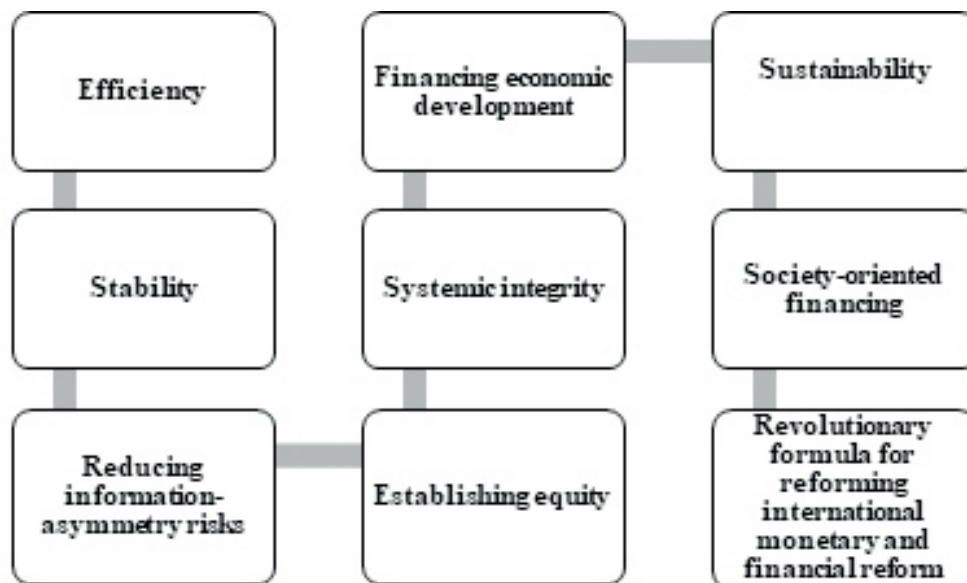

Figure 1 –The Islamic finance advantages set

Note – The authors’ own [6] [7] [8]

Enabling the mobilization of financial resources towards ethical investments and disallowing business activities classified as haram, such as drug, alcohol, tobacco production, adult entertainment services provision, casino gambling operations or weapon distribution allows for financing of economic development without exacerbating community needs. The institutional structure featuring interest and debt trading within the Islamic financial system showcases its sustainability when faced with economic and financial crises while possessing effective tools to manage their aftermaths.

Profits are generated through profit-sharing investments and partnerships in Islamic financial relations. The system includes a range of financial contracts that are compliant with Islamic principles and can be used in place of conventional debt contracts. Despite not being widely utilized globally, Islamic finance has experienced a surge in popularity over the past few years and has been increasingly embraced by numerous countries and financial institutions. The benefits of the system include increased access to finance for those who may be unable to access conventional finance due to religious or ethical reasons, as well as a focus on ethics and social responsibility in financial activities.

It is notable that, Islamic finance is on the way to the achievement of widespread adoption internationally, despite the potential benefits of its principles, such as sharing of the profit and loss and ethical financial practices. There is a growing trend towards Islamic social finance and ethical investments that align with its values. Its social features as equal abilities, social justice, and sustainable growth, demonstrate the advantages of the system. By promoting efficiency, stability, equity, and sustainability, Islamic finance offers a unique approach to finance that emphasizes social responsibilities and can promote society and economic development.

Islamic finance supplies social instruments for socio-economic enhancement, including Zakat (mandatory almsgiving), Waqf (endowments), Sadaqah (voluntary giving), and Qard Hasan (interest-free loans). These tools are not limited to Islamic countries and have been adjusted and adopted globally. Zakat is a mandatory payment, whereas waqf is a charitable endowment trust, and sadaqah is voluntary giving to those in need. These tools are frequently utilized to facilitate education and healthcare, enhance infrastructure development, and sustain social welfare programs for disadvantaged individuals, mainly through informal systems [9].

Social financing through zakat and waqf takes an essential role in Islamic financial relations. Zakat is a form of wealth redistribution, and waqf involves dedicating assets for specific charitable purposes. Expanding social financing channels can help address social and economic challenges within Islamic communities.

According to the Islamic Development Bank the potential for Zakat 12, or mandatory almsgiving, globally is estimated at 3% of the GDP globally, while the real collection is only around 0.15% of OIC member countries' GDP. However, estimates of actual global Zakat collection vary widely, with some studies suggesting a range between 200 billion and 1 trillion US dollars. Notably, that mostly Zakat is paid by individuals and is not represented officially in the data, which contributes to the variation in estimates. Despite the potential for Zakat, the real collection falls far below the estimated potential [10].

The significance of Islamic financial systems extends to micro-enterprises, making the subject of Islamic microfinance a topic that has garnered attention from scholars over an extended period. The effectiveness of microfinance as a means of reducing poverty has been acknowledged by reputable academics like Mohammed Obaidullah (2008). Islamic microfinance's main goal is to offer a range of financial services including venture capital, credit, insurance, savings, and fund transfer to individuals and small businesses with low income. The provision of these services aims to not only boost their earnings but also stimulate demand for essential goods and services such as nutrition, education, and healthcare. By extending access to financial resources in this manner, microfinance has the potential to greatly benefit disadvantaged populations by empowering them economically and promoting inclusivity within the financial system. Islamic microfinance sets itself apart from conventional microfinance by adhering strictly to Shariah principles which prohibit interest-based transactions while emphasizing ethical investments that align with social responsibility practices.

According to Khan (2008), the utmost importance should be given to ensuring access to microfinance, rather than solely focusing on the expenses associated with establishing and executing microfinance initiatives for poverty alleviation [11]. To achieve this objective, several key principles of microfinance need to be adhered to. For example, individuals and households with low incomes must have access not only to loans but also to a diverse array of financial services such as insurance, savings programs, and money transfers. Utilizing these financial services has the potential to enhance household earnings and cultivate wealth. Furthermore, integrating microfinance into a nation's financial system enables effective access to underprivileged communities. The prospect of microfinance lies in its ability to foster the creation of local financial institutions that can accumulate deposits and subsequently employ them for lending activities, while also offering various other financial services. By emphasizing these principles, microfinancing can be influential in advancing both financial inclusion and poverty alleviation.

During the course of implementing Islamic microfinance, several obstacles have been encountered. Nonetheless, the primary objective continues to be tackling societal and economic issues for both microfinance institutions and the wider community [12].

The focused issue of the research in Islamic finance social tools has been changed from 1979 to 2020. The research primarily focused on delineating the fundamental principles of Islamic social finance and conducting a comparative analysis between the Islamic economy and traditional economic systems until 2006. Subsequently, efforts were made to evaluate the potential of Islamic social finance in terms of poverty reduction through various financial instruments [4].

The research methodology and focus of research in Islamic social finance have evolved over time. Early studies were focused on historical reviews and critical analysis of theoretical materials while modern studies have shifted toward empirical research and model construction. Additionally, the research topics have been modernized, with a focus on using Islamic social finance to overcome economic problems and promote development [13]. There has been increasing attention on the role of Islamic social finance in poverty alleviation and enhancing the institutional framework for the operation of Islamic finance [14] [15]. This indicates the continuous

advancement in research concerning Islamic finance and emphasizes further investigation into how Islamic social finance contributes to economic growth and reducing poverty. This highlights the ongoing evolution of Islamic finance research and the need for continued exploration of the potential of Islamic social finance for economic development and poverty reduction [16–19].

Based on official statistics, it is proof of the Muslim faith constitutes the largest religious affiliation among the population of Kazakhstan, accounting for approximately 70.2% of its inhabitants. Furthermore, within Kazakhstan's religious landscape, there exists a singular organization known as the Spiritual Administration of Muslims in Kazakhstan. This non-profit voluntary association serves as a central governing body overseeing Islamic affairs and promoting communal cohesion amongst adherents to Islam across the country.

To facilitate the collection of zakat and sadaqah, various channels are utilized. These include a designated bank account mentioned on the organization's website, online platforms such as websites and mobile applications that enable direct contributions. Additionally, traditional banks like Halyk and Kaspi in Kazakhstan have integrated payment systems into their own websites and apps to collect funds. Furthermore, cash donations are also accepted at mosques for those who prefer an offline mode of giving.

Some scholars have proposed the integration of different measures aimed at reducing poverty and redistributing wealth in order to generate positive interactions. One suggestion pertains to enhancing the efficacy of zakat institutions by establishing collaborations with microfinance organizations and financial institutions. This proposal implies that zakat and waqf establishments, which are charitable trusts, should be integrated into the strategy for alleviating poverty among member countries of the Islamic Development Bank, including Kazakhstan as one such member [20] [10] [21].

According to Kuanova (2022), the potential of the Islamic financial resources in the country 21.55 billion US dollars, considering average per capita income, and the propensity to save. Islamic financial assets in the total financial assets in Kazakhstan - is 0.2% [22]. Kazakhstan's per capita income stands at 3,680 US dollars annually, which is nearly 2.5 times greater than the average amount of bank deposits in the country. However, it is important to note that these figures should be interpreted with caution as they do not take into account the contributions made by Islamic legal entities. Furthermore, Kazakhstan has a relatively low propensity for saving with only 0.43 individuals actively engaging in savings practices. It is worth mentioning though that these statistics are based on predictive data and should be considered within this context.

Islamic Social finance possesses the capability to effectively tackle the social and economic difficulties prevailing in Kazakhstan. This model emerges as a potential solution that aids in extending financial aid to individuals who are impoverished and vulnerable, while concurrently fostering development initiatives such as educational enhancements, healthcare provisions, and sustainable progress.

Islamic Social finance is a growing and dynamic sector. It has the potential to make a significant contribution to the social and economic development of the countries. The statement highlights the importance of integrating various aspects of the Islamic economy to maintain a robust Islamic economic ecosystem. It emphasizes the need to consider multiple elements, such as social financing through zakat and waqf, tokenization of Sukuk, digitization and development of Islamic Fintech, regulation of Islamic finance, and impact investing. These factors are seen as potential enablers for Islamic finance development.

Regulation of Islamic finance is crucial to ensure compliance with Islamic principles and maintain the integrity and stability of the industry. Effective regulatory frameworks help build trust and confidence among investors and participants in the Islamic finance ecosystem. Impact investing, which focuses on generating positive social and environmental impacts alongside financial returns, aligns with Islamic principles of ethical and responsible investing. Encouraging impact investing within the Islamic finance industry can promote sustainable development and address societal challenges.

Methodology

The present research employs data analysis techniques combined with content analysis, which are a set of clear and uncomplicated procedures utilized to demonstrate how study data is generated and structured. The collected information was assessed based on its trustworthiness before it could be examined for informative purposes. In this particular investigation, the researchers employed content analysis as an analytical tool that allowed them to methodically investigate the contents of a specific dataset through comparisons so as to elucidate fully their possible importance, prospects, impact, and role in empowering individuals by Islamic social finance projects. This technique assists in comprehending the complete description and interpretation of analyzed materials within the context being evaluated.

The study aimed to evaluate the efficiency of the Islamic social project from a socio-economic perspective and suggest recommendations for integrating it into the Islamic finance ecosystem. One of the challenges in assessing the social efficiency of utilizing financial resources is the lack of consistency and clarity in the methodologies employed by researchers [27–29]. This is primarily because the social sphere involves complex relationships between individuals, the government, and private institutions, all working towards improving the standard and quality of living for the population. As a result, the outcomes of these efforts, known as social effects, are not always easily quantifiable in economic terms and are interpreted differently across various sources.

There are challenges in assessing the long-term sustainable social outcomes that have benefits for the whole society from the realization of social programs. This includes the difficulty of measuring these outcomes in terms of value, and the use of cost assessment techniques like cost-benefit analysis (CBA), cost-effectiveness analysis (CEA), and cost-utility analysis (CUA) to analyze the effectiveness of social investments and projects. The cost-benefit analysis is specifically mentioned as a systematic comparative method of the project costs and benefits, using a single standard metric, often in monetary terms. This highlights the need for careful consideration of research methodologies and comprehensive analysis when attempting to measure the effectiveness of social projects and investments, especially when assessing their long-term impact [23] [6].

Benefit Cost Ratio:

$$BCR = \frac{[\sum B_i / (1+d)^i]}{[\sum C_i / (1+d)^i]} \quad (1)$$

where,

B_i - the benefit of project in year i ;

C_i - the costs of project in year i ;

n – years number;

d - the rate of discount

The interpretation of BCR (Benefit-Cost Ratio) is as follows: if BCR is less than 0, it means that the costs outweigh the benefits from an economic standpoint. In such cases, it is recommended not to proceed with the project. If BCR is equal to 1, it indicates that the costs are equal to the benefits, implying limited validity for the project. However, if BCR is greater than 0, it signifies that the benefits exceed the costs, and therefore, the project should be authorized to proceed. It was selected as a social project based on the zakat and donation collection for the assessment and the demonstration of a structured mechanism of Islamic social finance efficiency evaluation.

The “UME Social Market” (shop) in Kazakhstan endeavors to offer a convenient and uncomplicated means for various sectors of society to revive products, economize on clothing and non-essential items, as well as engage in philanthropic activities. This social charity shop strives to facilitate the process of giving new life to goods while simultaneously ensuring that individuals have access to cost-effective options.

Moreover, it serves as an avenue through which people can actively take part in charitable occasions. By catering to diverse segments of the population with its user-friendly approach, the shop aims to foster sustainable consumption practices while promoting social responsibility. Part of the total income generated by the “UME Social Market” goes to operational expenses, and the rest spends on charity. The project is based on the mechanism of acceptance of applications,

delivery to collection points, delivering to the warehouse, selling, and getting profit. This highlights the importance of social entrepreneurship and social investment in promoting sustainable social outcomes and enhancing the standard of living for members of society who are in need.

Results and Discussion

The financial analysis and indicators are given for estimation and illustration of the social efficiency of the project.

Table 2 - Projection of comprehensive revenue statement for a period of five years (USD)

	Year 1	Year 2	Year 3	Year 4	Year 5
Sales Revenue	75,796.00	76,175.00	105,502.00	110,777.90	116,316.79
Sales Costs	8 260.34	8 829.21	12,228.46	12,839.88	13,481.88
Gross profit	67,535.66	67,345.79	93,273.54	97,938.02	102,834.91
Adm.expenses	15,632.53	16,752.58	23,202.33	31,778.17	44,012.76
Oper. expenses	3 977.78	3 437.78	4 761.32	6 594.43	9 133.29
Cap. expenses	46,428.60	0	0	0	0
before tax, profit	1 496.75	47,155.43	65,309.89	59,565.42	49,688.86
Income tax	44.90	1 414.66	1 959.30	1 786.96	1490.67
Profit	1 451.85	45,740.77	63,350.69	57,778.46	48,198.19
Note – Authors' own estimation					

In the first year, the initial capital expenditure of the founders will be returned. However, in line with the principles of the "UME social market" and their original project idea, a significant portion of this amount will be allocated towards charitable causes. This implies that by implementing the project, not only did the founders contribute around 47 thousand US dollars to charity at once but they also established a mechanism whereby profits generated would continue to be divided equally between returns and contributions towards charitable initiatives every subsequent year.

Table 3 - The probability indicators (USD)

Indicator	Amount
Contributing to equity	50,606.34
including:	
Capital expenditures	46,628.59
Operating expenses	3977.78
Net Profit for 5 years	211,104.85
PV of the net profit for 5 years	199,301.68
NPV	152,873.08
Project payback period	1 year 1 month
PI Profitability Index	4.29
IRR	102%
Notes: The authors' own estimation	

Based on the financial indicators and projected financial statements and cash flow, the social shop is a profitable venture with strong financial performance. If all the invested funds are directed towards charity after the project is realized, and the social market operates intending

to generate profit for charity, it becomes an effective project for conducting long-term charitable activities.

The social shop holds significant social importance as it seeks to promote the concept of social protection and aid for the socially vulnerable population, as well as encourage a transfer from “excessive” consumerism to “rational” consumption. The project addresses various social issues, including:

- Assisting low-income families by providing affordable goods;
- Reducing inventory and waste;
- Facilitating the sharing of material and human resources;
- Addressing the issue of excessive consumption;
- Encouraging community involvement and reciprocal support.

Table 4 presents the socio-economic efficiency of project realization and highlights its successful operation.

Table 4 - The socio-economic efficiency

Indicator	
Persons (families), got social support from the social shop services	1000 persons / month 12,000 persons / year
Average cost	23,111 / month 277,332 /year
Present value of the cost of the of the unit of clothes/shoes (1000 per month)	250,607
Total present value of a unit of clothing or shoes (1000 / month) 5 years	1,092,871
Present value of saved clothing expenses	740,841
expenditures of social shop	46,629
Social shop profit's present value	199,302
Social shop activity socio-economic efficiency	158.90
Socio-economic efficiency of the investing in social shop	4.27

The estimated socio-economic efficiency of investing in the social shop is 4.27. This implies that for every unit of currency invested the social shop, there is a return of 4.27 units of currency for charitable purposes, as the shop operates by utilizing its profits for charity. Additionally, the socio-economic efficiency of the shop is 158.90. That is, for every unit of currency invested and utilized in the shop, there is an additional savings of 158.90 units of currency for socially vulnerable customers and individuals with limited incomes.

Over the initial five years of operation, there will be a 427% increase in charitable assistance provided, and the number of needy individuals benefiting from the social market will quadruple.

Therefore, engaging in social entrepreneurship can yield financial gains and contribute to the overall welfare of a nation's population. The positive outcomes observed in this scenario serve as an incentive for the growth and expansion of social enterprises within Kazakhstan and other nations, effectively demonstrating their viability at smaller scales like microenterprises.

Islamic social finance eco-system

Within the Islamic social finance ecosystem, there exist proponents and supporters of social welfare. These individuals and organizations play an integral role in promoting and fostering positive societal change through various initiatives:

1. The primary advocates for the welfare of society are typically government institutions and international organizations responsible for initiating social support programs;

2. Non-profit public social organizations;
3. Companies and businesses that prioritize social responsibility - profit-oriented or non-profit;
4. Institutions involved in Islamic social finance encompass various organizations that focus on zakat, waqf, and offering micro-Islamic financial services. These entities hold significant importance as they actively contribute to the advancement of social well-being within the framework of Islamic finance;
5. Islamic financial institutions, such as Islamic banks and Ijara companies, are key players in Islamic finance;
6. Islamic Capital market – Entities that offer Sukuk, Special Purpose Vehicle firms, initiators;
7. Crowdfunding and technological platforms.

In order to ensure the efficient functioning of the Islamic social finance ecosystem, it is imperative to establish a harmonious partnership between conventional Islamic institutions and capital markets while adhering strictly to shariah principles. This collaboration between the two systems is not prohibited in Islamic finance and plays a significant role in maintaining sustainability within this framework. By jointly operating, these entities can leverage their respective strengths and expertise to promote financial inclusivity while upholding ethical standards set forth by shariah law.

In order to ensure the proper functioning of the ecosystem, it is essential to have effective coordination from various entities whose main objective is promoting social welfare and achieving efficient social impact. In Kazakhstan, these coordinators include governmental bodies such as the Ministry of Finance, Ministry of Digital development, Innovations and aerospace Industry, along with institutions like AIFC and Agency of Strategic Development. Additionally, zakat institutions and waqf institutions play a crucial role in coordinating the ecosystem's activities. Specifically for our country, Zeket and charity foundations, and SAMK's (Spiritual Administration of Muslims in Kazakhstan) waqf department serve as key players in this regard.

Moreover, socially responsible businesses also contribute significantly towards coordinating the operation of the ecosystem by actively participating within its framework. Furthermore, R&D institutions hold immense significance in creating an enabling environment for innovation within the system. They act as valuable sources providing insights, perspectives, and ideas that help fuel advancements.

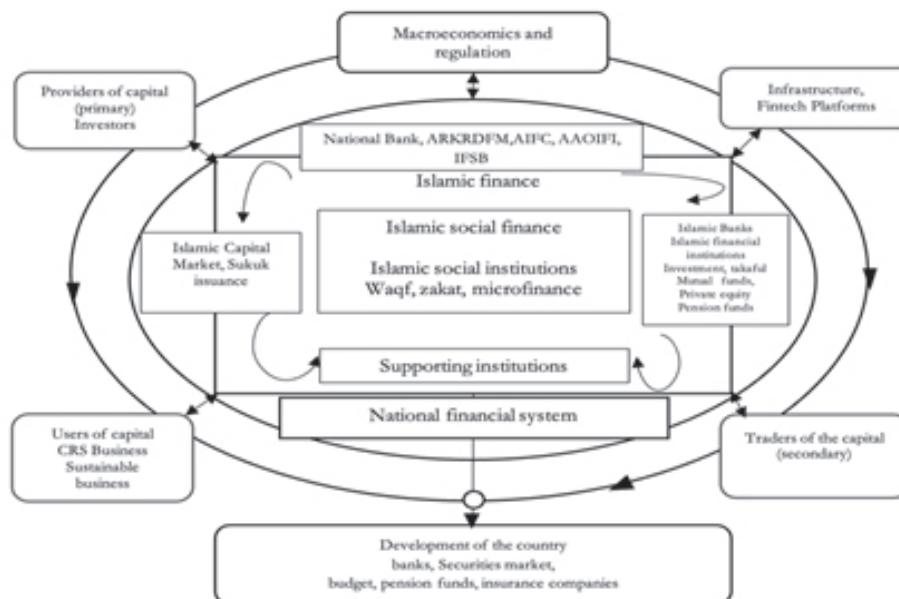

Figure 2 – Islamic Social Financial Eco-system

This study presents a model for the Islamic social finance ecosystem which is derived from conventional ecosystem models but has been adapted to serve social purposes and cater specifically to the Islamic financial industry. The model provides an overview of the key stakeholders involved in this ecosystem.

The construction of the Islamic social ecosystem involves a series of phases. Initially, it entails recognizing the existing social problems and issues at hand. In terms of national context, this stage aligns with the UN Sustainable Development Goals as our country is part of the United Nations. As such, we are committed to addressing these societal challenges that were investigated in the article - namely, poverty alleviation and minimizing government expenditure on social welfare for vulnerable individuals.

The ecosystem preparation process consists of two main stages: first, the identification of coordinators and responsible entities, and second, the establishment of an advanced mechanism to account for the results achieved in previous stages. To effectively implement this ecosystem, it is crucial to utilize appropriate technological solutions. Within the realm of the Islamic social finance ecosystem specifically, these technological solutions may include a crowdfunding platform that brings together Islamic social institutions, fund providers, and those in need.

Throughout the investigation, scholars have identified several obstacles that hinder the progress of Islamic Social Finance. These challenges include:

1) Inadequate institutional oversight and control over Islamic Social Finance organizations: The absence of proper regulation and supervision may give rise to non-professional investment practices as well as ineffective risk management, potentially resulting in financial setbacks.

2) Insufficient capacity within Islamic Social Finance institutions to effectively handle substantial quantities of funds: Numerous Islamic Social Finance institutions encounter limitations in terms of resources and expertise required for managing significant volumes of finances.

3) Inefficiency caused by the absence of collaboration among institutions in Islamic Social Finance: The absence of effective coordination and collaboration between different entities involved in Islamic Social Finance can result in redundant efforts and inefficient allocation of resources.

4) Insufficient public knowledge about Islamic Social Finance: There exists a lack of awareness and understanding among individuals regarding the principles and functions of Islamic Social Finance. This limited familiarity often leads to insufficient demand for products and services associated with this field.

Efforts are currently being made to foster the growth of Islamic Social Finance through various means:

1) One such initiative involves the creation of a national council dedicated to overseeing and shaping policies and regulations in this field. This governing body assumes responsibility for formulating guidelines that will enhance the efficacy and integrity of Islamic Social Finance.

2) Additionally, there is an active focus on establishing standards and regulations specific to Islamic Social Finance to promote more transparent and reliable financial products and services within this realm. The development of these frameworks aims at bolstering confidence among those engaged in Islamic finance transactions.

3) Recognizing the importance of nurturing expertise, training programs have been put into place aimed specifically at providing education opportunities for practitioners involved in Islamic social finance endeavors. By enhancing their skill sets, we can ensure that fund managers possess the necessary knowledge required to proficiently manage funds.

4) Enhancing public understanding of Islamic Social Finance: Raising awareness about the concepts and benefits of Islamic Social Finance has the potential to foster greater demand for these products and services, leading to enhanced social and economic progress within our nation.

To accelerate the enrichment of the poor community, an integrated approach can be implemented through management and distribution integration. This approach involves both

funding management and efficient distribution methods. There is an outline of the proposed strategy:

Management Integration:

a. Empowerment through Zakat Funds: Utilize zakat funds to provide projects and initiatives to the recipients. This empowerment process should focus on enabling individuals to improve their economic situation and become self-sufficient.

b. Development of Funding through Investment Instruments: Explore investment opportunities that align with Islamic principles to generate additional funds for poverty alleviation. This can involve ethical investment vehicles such as Islamic banking, socially responsible investments, or microfinance initiatives.

Distribution Integration:

To ensure efficient and non-overlapping distribution, the process can be divided into four phases known as the "4 ER" approach:

a. Economic Rescue: Provide immediate assistance to meet the basic needs of the poor community, such as food, shelter, and healthcare. This phase aims to address the most urgent and critical challenges faced by individuals in poverty.

b. Economic Recovery: Focus on supporting individuals in rebuilding their lives and livelihoods. This can involve providing vocational training, education, and job placement services to enhance their employability and income-generating capacity.

c. Economic Reinforcement: Offer ongoing support to individuals who have made progress in their economic recovery. This phase can include mentorship programs, business development assistance, and access to financial services to strengthen their economic stability and sustainability.

d. Economic Resilience: Promote long-term economic resilience by empowering individuals to become active contributors to their communities.

Conclusion

The authors presented economic assessments of the efficiency of charity-driven social enterprises. They introduced a theoretical framework for institutional support to ensure that Islamic finance in Kazakhstan is socially impactful. In order for Islamic finance to grow and effectively serve its intended purpose, it is imperative to address institutional obstacles through the implementation of legislative, organizational, and economic initiatives as outlined by the development strategy for Islamic finance. There exists a deficiency in the knowledge and awareness among society regarding Islamic finance. The general public lacks understanding of the operations carried out by Islamic financial institutions and their focus on societal well-being, while only a few experts possess this expertise. To address these issues, an integrated approach is proposed to evaluate the efficiency and outcomes of incorporating social aspects into Islamic finance processes with regard to uplifting impoverished communities. It is essential to establish mechanisms for frequent monitoring, evaluation, soliciting feedback, and making necessary modifications accordingly in order to ensure ongoing progress.

References

1. Ali M.S. The Holy-Quran, Arabic text and English Translation. Islam International publications Limited.- 2015.- 836 p.
2. Asutay M. Conceptualising and Locating the Social Failure of Islamic Finance: Aspirations of Islamic Moral Economy vs the Realities of Islamic Finance // Asian and African area studies. -2012.- Vol. 11. № 2. -P. 93–113.
3. Siddiqi M.N. Lecture two: Recent History of Islamic Banking and Finance [Electronic resource] // www.siddiqi.com. 2001. № November. URL: <http://www.iefpedia.com/english/wp-content/uploads/2009/11/Recent-History-of-Islamic-Banking-and-Finance.doc>.

4. Kuanova L.A., Sagiyeva R., Shirazi N.S. Islamic social finance: a literature review and future research directions // Journal of Islamic Accounting and Business Research. -2021. -Vol. 12. № 5.- P. 707–728.
5. Kuanova L. SOCIAL RESPONSIBILITY AND EFFICIENCY OF ISLAMIC FINANCIAL INSTITUTIONS // 2021 International Young Scholars'Conference.- 2021.- P. 504–523.
6. Kuanova L. ISLAMIC SOCIAL FINANCE: THEORY AND PRACTICE. Almaty: Qazaq University, 2022.
7. Al-jarhi M. Remedy for Banking Crises: What Chicago and Islam Have In Common: A Comment // Islamic Economic Studies. -2004. -Vol. 11.№ 2.- P. 23–42.
8. Al-Jarhi M.A. An economic theory of Islamic finance // ISRA International Journal of Islamic Finance.- 2017.- Vol. 9. № 2.- P. 117–132.
9. Tahiri Jouti A. An integrated approach for building sustainable Islamic social finance ecosystems // ISRA International Journal of Islamic Finance. -2019. -Vol. 11. № 2. -P. 246–266.
10. Obaidullah M., Shirazi N.S. Islamic Social Finance report.-2015.- 1–164 p.
11. Khan A.A. Islamic Microfinance Theory, Policy and Practice. Birmingham: Islamic Relief Worldwide, 2008. № February.
12. Kuanova L., Kohakhmed Zh. RISK ANALYSIS OF MURABAHA FINANCING AND LEASING // Kazakhstan in a Multipolar World: Economic Scenarios. Almaty: Qazaq Universitei.- 2019.- № April. -P. 333–337.
13. Kahf M., Khan T. Principles of Islamic Economics // Middle East Stud.- 1983. -Vol. 19. № 1. -P. 93–103.
14. Shirazi N.S. Providing for the Resource Shortfall for Poverty Elimination Through the Institution of Zakat in Low-Income Muslim Countries // IIUM Journal of Economics and Management. -2006. -Vol. 14. № 1.- P. 1–28.
15. Karim W. The Economic Crisis, Capitalism and Islam: The Making of a New Economic Order? // Globalizations. -2010.- Vol. 7. № 1–2. -P. 105–125.
16. Kamla R., Rammal H.G. Social reporting by Islamic banks: Does social justice matter? // Accounting, Auditing and Accountability Journal. -2013.- Vol. 26. № 6. -P. 911–945.
17. Rethel L. Whose legitimacy? Islamic finance and the global financial order // Rev Int Polit Econ.- 2011.- Vol. 18. № 1.- P. 75–98.
18. Zulkhibri M. Financial inclusion, financial inclusion policy and Islamic finance // Macroeconomics and Finance in Emerging Market Economies. -2016. -Vol. 9. № 3.- P. 303–320.
19. Aliuy S. et al. Islamic Banking Sustainability: A Review of Literature and Directions for Future Research // Emerging Markets Finance and Trade. -2017. -Vol. 53. № 2.
20. Ahmed Shaikh S. Zakat Collectible in OIC Countries for Poverty Alleviation: A Primer on Empirical Estimation // International Journal of Zakat. -2016.- Vol. 1. № 1.- P. 17–35.
21. Nazri F.A.A., Rahman R.A., Omar N. Zakat and Poverty Alleviation : Roles of Zakat Institutions in Malaysia // International Journal of Arts and Commerce. -2012.- Vol. 1. № 7. -P. 61–72.
22. Shirazi N. et al. The experience and the prospects of Islamic finance in Kazakhstan // Qualitative Research in Financial Markets. 2021.
23. Petkov N., Wu H., Powell R. Cost-benefit analysis of condition monitoring on DEMO remote maintenance system // Fusion Engineering and Design. -2020. -Vol. 160. № 33053.

Л.А. Куанова^{1*}, Н. Ширази², Р.Д. Досжан¹

¹Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Хамад Бин Халифа университеті, Доха, Қатар

Исламдық әлеуметтік қаржының тиімділігі және экожүйе: исламдық қаржы іс жүзінде

Аңдатпа. Исламдық қаржының әлеуеті мен болашағы мәселесі қазіргі уақытта мамандар, мемлекеттік органдар және қаржы сарапшылары арасында белсенді пікірталас туғызуда. Мақаланың мақсаты исламдық әлеуметтік қаржының тиімділігін бағалау және қаржы жүйесін жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Мақалада экономикалық дамуға жәрдемдесу және халықты әлеуметтік мәселелерді шешуге тарту құралы ретінде исламдық қаржы қағидағтарын

шағын кәсіпорындарға интеграциялаудың экономикалық және әлеуметтік нәтижелерін бағалауға басты назар аударылады. Сонымен қатар, авторлар шағын кәсіпорындарды қолдауға бағытталған әлеуметтік бастамалардың мемлекеттік әлеуметтік шығындарды азайтуға әсерін зерттейді. Зерттеу барысында Қазақстан мысалында аналитикалық тәсілді пайдалана отырып, қаржыландырудың дәстүрлі және исламдық қағидаттарына негізделген қос қаржы жүйесі бар елдер үшін экожүйенің оңтайлы дизайны әзірленді. Әлеуметтік қаржылық экожүйені құру Исламдық қаржыны қолдана отырып, әлеуметтік саланы жақсартуға мүмкіндік береді. Бұл азаматтық құқық пен адами негіздерді ғана емес, сонымен бірге ислам құқығының принциптерін қамтитын ережелер арқылы жүзеге асырылады. Қарастырылып отырған механизмдер тұрақты және дамыған қаржы жүйесін құруға мүмкіндік береді және әлеуметтік қамсыздандыру мен қайырымдылыққа басымдық беретін қоғамның қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен қатар, зерттеудің қорытындысы исламдық қаржының әлеуметтік функцияларын нығайту халықтың осал топтары бар қоғамда кездесетін әртүрлі әлеуметтік мәселелерді шешуге ықпал ететінін және мақсатты әлеуметтік көмек бағдарламаларына мемлекеттік шығындарды азайту жолдарының бірі бола алатынын көрсетеді. Зерттеуде елдің қаржы жүйесіне интеграцияланған исламдық әлеуметтік қаржыны институционалдық қолдауды дамытуды жетілдіру бойынша ұсыныстар қамтылған.

Түйін сөздер. Исламдық қаржы, әлеуметтік қаржы, экожүйе, тиімділік, институционалдық қолдау.

Л.А. Куанова^{1*}, Н. Ширази², Р.Д. Досжан¹

¹ *Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

² *Университет Хамад Бин Халифа, Доха, Катар*

Эффективность исламских социальных финансов и экосистема: исламские финансы в действии

Аннотация. Вопрос потенциала и перспектив исламских финансов, в настоящее время вызывает активную дискуссию среди специалистов, правительственных органов и финансовых экспертов. Целью статьи является оценка эффективности исламских социальных финансов и разработка рекомендаций усовершенствования финансовой системы. Основное внимание уделяется оценке экономических и социальных результатов интеграции принципов исламских финансов в микропредприятия в качестве средства содействия экономическому развитию и вовлечения населения в решение социальных вопросов. Кроме того, авторы исследуют влияние социальных инициатив, направленных на поддержку микропредприятий, на снижение государственных социальных затрат. В ходе исследования был разработан оптимальный дизайн экосистемы для стран с дуальной финансовой системой, основанной на традиционных и исламских принципах финансирования, с использованием аналитического подхода на примере Казахстана. Создание социальной финансовой экосистемы позволит улучшить социальную сферу с применением исламских финансов, что возможно осуществить посредством положений, охватывающих не только гражданское право и человеческие основы, но и принципы исламского права. Данные механизмы позволяют создать устойчивую и процветающую финансовую систему и в равной степени способствуют формированию общества, которое уделяет приоритетное внимание социальному обеспечению и благотворительности. Кроме того, выводы данного исследования показывают, что укрепление социальных функций исламских финансов способствует решению различных социальных проблем, существующих в социуме с уязвимыми группами населения, и может служить решением для сокращения государственных расходов на целевые программы социальной помощи. В исследовании содержатся рекомендации по совершенствованию развития институциональной поддержки исламских социальных финансов, интегрированных в финансовую систему страны.

Ключевые слова: Исламские финансы, социальные финансы, экосистема, эффективность, институциональная поддержка.

Authors information:

Kuanova L.A. – PhD, Senior Lecturer, Finance and Accounting Department, Higher School of Economics and Business, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Shirazi N. – PhD, Professor, College of Islamic Studies, Hamad Bin Khalifa University, Doha, Qatar.

Doszhan R.D. – PhD, Associate Professor, Finance and Accounting Department, Higher School of Economics and Business, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Куанова Л.А. – PhD, аға оқытушы, Қаржы және есеп кафедрасы, Экономика және бизнес жоғары мектебі, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ширази Н. – PhD, профессор, Исламдық зерттеулер Колледжі, Хамад Бин Халифа университеті, Доха, Қатар.

Досжан Р.Д. – PhD, қауымдастырылған профессор, Қаржы және есеп кафедрасы, Экономика және бизнес жоғары мектебі, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

A.O. Zhagyparova, Ye.M. Zhussupov, A.S. Bekbolsynova

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(Email: zhagyparova_aida@mail.ru, y.zhus@yandex.ru, bekas.ast@mail.ru)*

Qualitative and quantitative analysis of the state of the financial market of Kazakhstan

Abstract. *The relevance of the financial market, stability and efficiency of operation in the context of the need to ensure socio-economic development is increasing in the context of growing geopolitical and geo-economic changes in the world. The financial market plays an important role in ensuring the high quality of socio-economic development of any state, regardless of the degree of its development.*

Of particular importance at the current stage of Kazakhstan's development are the issues of ensuring favorable conditions for increasing the level of competitiveness of Kazakhstan's economy, deeper diversification of the structure of the national economy, which should ultimately affect the improvement of the quality of life of the population.

The article considers the current state of the securities market of the Republic of Kazakhstan, financial performance of brokers, dealers and investment portfolio managers, methods of forecasting the dynamics of value dynamics of technical analysis tools: fundamental and technical analysis. Special attention is paid to forecasting prices on the financial market using the latter approach. The reasons for underdevelopment and inefficiency of the stock market and ways to realize further development of the securities market in Kazakhstan are given.

Key words: *Financial market, stock market, securities market, price forecasting methods, financial assets.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-265-277>

Introduction. Of particular importance at the current stage of Kazakhstan's development are the issues of ensuring favorable conditions for increasing the level of competitiveness of Kazakhstan's economy, deeper diversification of the structure of the national economy, which should ultimately affect the improvement of the quality of life of the population.

This means that the domestic system of state regulation requires significant modernization, when not only the benefits and interests of financial and credit institutions focused on the extraction of commercial profit will be put at the center of attention, but also the interests of the state, business and society will be simultaneously taken into account (for the state: promotion of uninterrupted capital flow at the macro, meso and micro level, revival and development of the innovation sector, increasing the competitiveness of the Kazakhstani economy and economic growth; for the state: promotion of uninterrupted capital flow at the macro, meso and micro level, revival and development of the innovation sector, increasing the competitiveness of the Kazakhstani economy and its growth; for population and business – maximum accessibility and satisfaction with the quality of financial services).

Today, within the framework of implementation of the «Zhana Kazakhstan» Concept, the beginning of improvement of the institutional environment has been laid: the Concept of development of public administration in the Republic of Kazakhstan until 2030, the Concept of new budget policy until 2030, the State Planning System and updating of the National Development Plan of the country until 2025 have been approved, transformation of state programs

into National Projects has been carried out, the Concept of development of the financial market until 2030 is planned to be approved.

Research methods. In this paper the authors used the following general scientific research methods: generalization, statistical methods, comparative analysis, as well as the method of forecasting.

In 2022, the situation in the external market was characterized by high uncertainty and the presence of increased volatility. The geopolitical conflict between Russia and Ukraine was the main reason for a large number of unprecedented sanctions against Russia, worsening supply problems, which provoked a global general increase in prices, including energy prices. This intensified the observed inflationary pressures in the global economy.

The liquidity surplus in the money market slightly increased. Excess liquidity was withdrawn through short-term notes, deposit auctions and NBRK deposits. Interest rates in the repo market were mainly formed at the lower boundary of the corridor, except for tax weeks and periods of high uncertainty, which caused an increased demand for tenge liquidity. The overnight repo market in terms of liquidity placement became more highly concentrated, as it remains in terms of attraction.

The foreign exchange market was characterized by high volatility amid growing uncertainty. In particular, the exchange rate dynamics was influenced by changes in the cost of energy resources, geopolitical situation, tightening of monetary conditions in developed countries and strengthening of the US dollar against the currencies of other countries. The increase in the norm of compulsory sale of foreign exchange earnings by quasi-governmental sector entities contributed to the growth of foreign exchange sales by them. After sharp rate hikes in the first half of 2022, in the second half of the year the foreign exchange market was characterized by a more balanced supply and demand, as well as moderate volatility.

Results. As of today, Kazakhstan has a full-fledged securities market and an infrastructure that provides market participants with the necessary tools to perform a full cycle of trading and PIC trading operations. In particular, the domestic stock market assumes realization of the concept «from Start-up to Blue chips», as a result of which the companies of different sizes, forms of ownership and levels of development have created conditions for attraction of equity and debt financing through securities market instruments.

Since October 2020, the possibility of remote conclusion of brokerage contracts through biometric identification using mobile applications of brokers, as well as the provision of a full range of brokerage services by banks has been implemented. This allowed for an active growth in the number of retail investors in the market, the number of which increased by 56% over the past year to 198 thousand.

As of 01.01.2023, the securities market of the Republic of Kazakhstan is represented by 38 brokers and (or) dealers (15 banks and 23 non-bank organizations), 10 custodian banks, 20 investment portfolio managers, 3 transfer-agents, as well as 2 infrastructural organizations: JSC «Kazakhstan Stock Exchange» and JSC «Central Securities Depository» (hereinafter - the Central Depository), which also performs the functions of a single registrar and trade repository (Table 1). In addition, a central counterparty functions on the basis of Kazakhstan Stock Exchange JSC [1].

As of 01.01.2023, the number of issued licenses to carry out activities on the securities market is 74 pcs.

Table 1 – Structure of the securities market

	01.01.21	01.01.22	01.12.22	01.01.23
Total broker-dealers, including:	38	38	38	38
Banks	18	16	15	15
of which category 1	15	13	12	12
non-banking organizations	20	22	23	23
of which category 1	20	22	23	23
Custodians	9	9	9	10
Investment portfolio managers	19	19	20	20
Transfer agents	2	3	3	3
Securities trading organizer	1	1	1	1
Clearing activities on trades in financial instruments at the SBM	1	1	1	1
Central Securities Depository	1	1	1	1
Total	71	72	73	74

In the accounting system of the Central Securities Depository 550 21710 sub-accounts of clients of depositors are opened (Figure 1), of which 519 790 (94.5%) sub-accounts belong to clients of 4 depositors: JSC «Freedom Finance», JSC «DO NBK «Halyk Finance», JSC «Kazpost», JSC «First Heartland Jusan Invest». In December 2022, the number of sub-accounts increased by 4.6% (for 2022 growth by 149.9%) mainly due to an increase in the client base of «First Heartland Jusan Invest» JSC.

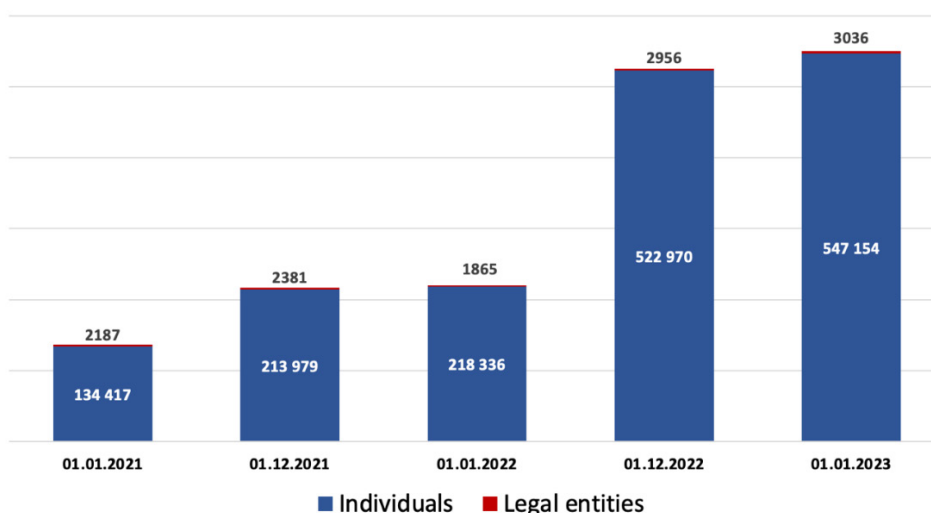

Figure 1. Number of sub-accounts in the nominal holding accounting system

Total assets of brokers and (or) dealers and investment portfolio managers for December 2022 increased by 6.8% (46.2 billion KZT) to 579.1 billion KZT (14.6% growth for 2022) (Figure 3.10). In the structure of assets of brokers and (or) dealers and investment portfolio managers as of 01.01.2023, the main share is securities portfolio - 66,6% or KZT 385,8 bln (Figure 3.11). The share of non-government securities of the RK issuers is 54.5%, government securities of the RK - 17.4%, securities of international financial organizations - 8.2%.

Securities portfolio for December 2022 increased by 7.5%, for 2022 the growth amounted to 10.9% mainly as a result of increase in the volume of government securities of the RK (by 46.5% or 21.3 billion KZT), non-government securities of the RK issuers (by 32.9% or 51.9 billion KZT) and government securities of foreign issuers (by 12.8 billion KZT or 2.7 times).

Total liabilities for December 2022 increased by 14.2% (KZT 21.5 billion) to KZT 173.4 billion (Figure 3.10) as a result of an increase in repo liabilities (KZT 27.8 billion).

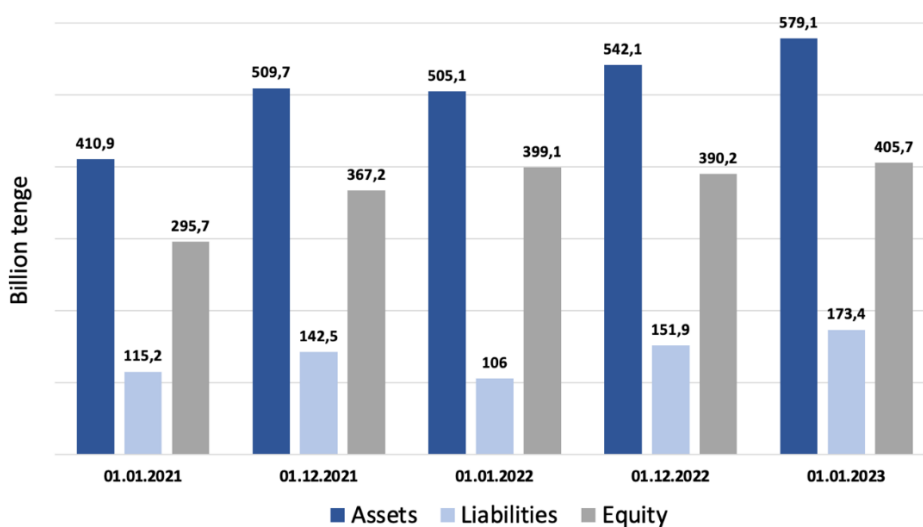

Figure 2. Financial indicators of brokers and (or) dealers and investment portfolio managers

Equity capital of brokers and (or) dealers and investment portfolio managers increased by 3.9% (KZT 15.5 billion) to KZT 405.7 billion for December 2022.

For 2022, the aggregate profit of brokers and (or) dealers and investment portfolio managers amounted to 9.4 billion tenge.

The pandemic has accelerated a number of global trends, most notably the widespread growth of the retail investor base, the accelerated shift to a green agenda and digitalization.

Systematic work is also carried out in terms of liberalization of legislation on investment funds. Thus, in 2018, the requirements for their minimum asset size and the number of unit holders were excluded. In 2020, risk investment units were admitted to circulation in the trading system of the Kazakhstan Stock Exchange (KASE) for qualified investors. Amendments were made to the Tax Code of the Republic of Kazakhstan, according to which, starting from 2025, income from the increase in the value of units will be excluded from the income of individuals subject to taxation. In 2020, the regulator launched a major effort to provide brokerage companies with the possibility of remote provision of services and remote identification of clients. The initiative was quickly picked up by professional market participants - currently 10 out of 20 Kazakh brokerage organizations provide their mobile applications for retail investors, with some implementing this service through the infrastructure of parent banks. In September 2021, Kazakhstan's government bonds were included in the Frontier Emerging Markets Government

Bond Index (FTSE). To date, the task of attracting small and medium-sized companies to lend on the stock market. KASE together with development institutions - Damu Fund and Kazakhstan Institute of Standardization and Metrology (KISM), ARDF and the Ministry of National Economy (MNE) has developed a program of SME financing with the help of stock market instruments since 2022 [40].

Since the end of the last year a sharp inflow of retail investors has been observed on the local market. Among the positive trends can be highlighted: growth in the number of daily transactions taking place on KASE in 2.4 times; the number of active accounts - in 2.9 times; the daily volume of transactions on the stock market reached 1.8 thousand with an average volume of one transaction of KZT0.5 mln. Based on the successful experience of stock exchanges in other countries, since November 2021 trades in foreign shares have been launched in the new sector of KASE Global, where more than 40 most liquid shares of foreign companies are currently traded. Shares of 6 names were especially popular among retail investors: Moderna, Tesla, Pfizer, Citi, Boeing and Salesforce.

At the same time, there was a delisting of shares of Kazminerals JSC, whose securities over the past few years were one of the main drivers of growth. This, however, has not prevented the capitalization of the stock market to grow by 58% since the beginning of 2021, supported by shares of Kazatomprom JSC and representatives of the banking sector (Bank CenterCredit JSC, Halyk Bank JSC and Kaspi.kz JSC). According to available estimates, the share of shares offered for sale in our country is 15-20% of their issue. It is lower than in other countries. Besides, out of tens thousands shares of Kazakhstan joint stock companies, shares of about 300 issuers are traded at stock exchanges, and about 90% of exchange's turnover falls on deals with shares of about 100 issuers. Deals with shares of many of them have occasional character, and volumes of deals are rather insignificant

AIFC exchange was determined as the main platform for placement of corporate and government securities. The Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan (Minfin RK) plans to issue and float government securities already on the new exchange. It remains unclear how the two exchanges will function simultaneously. Advantages of AIFC are technological equipment of the exchange (Nasdaq Matching Engine system), variety of financial instruments (ETF, «green bonds», sukuk) and increased interest of international investors. These factors may deprive KASE of its status as the main domestic platform for attracting capital. Kazakhstan Stock Exchange risks becoming an instrument only for making deals on currency and money markets. KASE shareholder structure. The National Bank owns the largest stake of shares - 50.1%. The second-tier banks have 25.45%. Another 23.68% belong to legal entities, including subsidiaries of banks. The share of individuals is only 0.77% [41].

An interesting trend was the entry of microfinance organizations into the capital market. In 2020, the ARDF allowed microfinance companies to raise debt financing on the stock market, and the KASE simplified procedures for SMEs to list on its platform. Already by the end of November 2021, 16 issues of 12 microfinance organizations, including two issues denominated in dollars, were placed on KASE. By the way, the ability to issue securities denominated in foreign currencies on KASE is also one of the innovations of 2021, and microfinance organization «Credit Time» was the first to use this opportunity.

Discussion. Among the new trends, ESG -bonds. It continued to grow in 2021. However, so far only international financial organizations and national development institutions participate in the placement of this type of bonds, but in general we see that the trend is positive. In 2021, the Asian Development Bank placed gender bonds on KASE, Damu Fund - social bonds, Eurasian Development Bank - one issue each of gender and social bonds for a record KZT40 bln. Securities from the ESG sector are mainly popular for their high credit ratings and stable financial indicators.

On the derivatives market KASE launched a new trading and clearing system SPECTRA in 2021. At the moment, it holds trades in non-deliverable futures on four underlying assets: U.S. dollar to tenge rate, common shares of Halyk Bank and Kazatomprom and KASE index. It is also planned to launch three-month futures on some shares on dollar. Volumes of trades in this sector

are still modest, for its development it needs big liquidity and high level of professionalism of participants. KASE is now working on the program of market-making in this segment.

The reasons for the underdeveloped and inefficient stock market, which cannot still ensure fair pricing, free access of investors to the securities market and protection of their interests, are:

- low financial literacy of the population (in terms of operations with securities, types of securities, their advantages and disadvantages) and their lack of involvement in operations with securities;

- deductive approach to the formation and development of stock exchanges in the country (in other words, non-development of stock exchange operations in the regions where substantial financial resources of industrial enterprises and population are concentrated in thesaurus as potential sources of investment in securities);

- lack of a transparent country-level mechanism of capital spillover at the meso and macro levels that would facilitate the effective transformation of savings into investments;

- unattractiveness and lack of demand for the proposed financial instruments for potential investors;

- the practice of minimizing the authorized capital in order to prevent control over the company, which facilitates the issuance of no more than 30% of the issued shares from their total volume (more often no more than 10%), will not solve any financing problems due to the modest percentage of the authorized capital both for the enterprises of the real sector and for the population;

- the current legislation does not take into account all aspects of investors' and exchange participants' work (cases of infringement of the rights of small shareholders (minority shareholders) and non-resident shareholders as a result of actions of large holders of shares (majority shareholders), significant costs in buying and selling shares, re-registration of the rights of owners, primarily of illiquid instruments;

- underdevelopment of insurance instruments in financial risk management; 8) low shareholder (dividend) culture (joint stock companies often have a short history, do not have a clear dividend policy (frequent non-payment, not high dividend amount, acquired not as a result of dividend increase, but as a result of exchange rate difference growth, which indicates their speculative rather than investment nature);

- non-competitiveness of debt financial instruments (corporate bonds) compared to bank loans;

- lack of public confidence in the financial market as a whole (real estate and foreign currency deposits are more preferable investment objects for the population, while the world practice shows that the stability of the stock market largely depends on the presence of private investors and the volume of their investments in equity and investment funds);

- underdevelopment of the derivatives market (in world practice, the set of derivatives offered is more extensive, and interest rate derivatives have long been the leader, while in our country the overwhelming share of transactions falls on stock and currency derivatives) and others;

- many participants of the stock exchange do not fully understand the possibilities of concluding transactions in different ways, have a poor understanding of the types of transactions on the stock market, as well as participants of transactions have a low investment culture;

- impossibility to manage financial risks - European stock exchanges have a kind of insurance companies on the stock market and all risks of transactions are not significant. Often a special mechanism of transactions becomes a guarantor of absence of risk, as the culture of the population and investors allows to make this system more fine-tuned;

- lack of a clear government long-term policy with regard to the securities market, which would facilitate the transformation of savings into investments. The stock market is not efficient enough due to the fact that it cannot ensure fair pricing, free access of investors to the market and protection of investors' interests. This is manifested in the infringement of the rights of small shareholders and non-resident shareholders as a result of the actions of large holders of shares,

in the high costs of buying and selling shares and re-registration of owners' rights, especially when it comes to small volumes of transactions of not very liquid shares;

- extremely small number of derivative instruments. In the world practice, the set of derivative financial instruments offered is more extensive and interest rate derivatives have long been the leader, while in our country the overwhelming share of transactions falls on stock and currency derivatives. The degree of public confidence in the financial market is important for the development of the stock market. The experience of developed countries shows that the stability of the stock market largely depends on the presence of private investors. And the real way of participation of small and medium investors is their investments in joint-stock and investment funds;

- mistrust of counterparties in the OTC market;
- lack of exchange-traded derivatives market tools for efficient management of their portfolios in order to minimize risks through hedging transactions;
- lack of opportunities for stock market participants to create different trading strategies on the exchange market (speculative and arbitrage transactions);
- insufficient legal regulation of operations on the derivatives market (including taxation issues);
- absence of a legally enshrined procedure for liquidation close-out netting in case of counterparty bankruptcy (primarily relevant for banks);
- impossibility of NPF participation due to the ban on pledging pension assets, etc.

Further development of the securities market in Kazakhstan requires fundamental transformations within the current model of the stock market infrastructure in order to ensure the stability of its functioning and integration into the global economic system while achieving a high level of competitiveness. In order to fulfill this task, it is necessary to have a model of self-regulated securities market infrastructure, within the framework of which realization it is proposed:

- implementation of programs to reduce the level of risks accompanying the professional activities of stock market participants;
- ensuring active participation of professional participants in improving the legislative and regulatory framework;
- development and implementation of unified standards of professional activity for all participants of the Russian securities market, as well as principles of corporate behavior;
- expansion of the range of services provided by professional participants with simultaneous reduction of their cost price (while maintaining high quality of services provided through unification and optimization of operations conducted in the financial market);
- organization of work on standardization of document flow (unification of documents - EDM system) of stock market participants, and, first of all, in terms of circulation of documents, the exchange of which is stipulated by regulations;
- reducing the costs of state regulatory authorities for direct supervision of all professional participants of the stock market, licensing and collection of reports;
- ensuring effective state regulation by focusing on the most important problems of securities market regulation;
- modification of software in order to improve the efficiency of professional activities on the securities market;
- *improving the quality of consulting services on all issues related to professional activities on the securities market (reporting, attestation, licensing, etc.);*
- introduction of the practice of regular professional development of employees of organizations that are active participants of the securities market;
- improving the quality of information support for stock market participants; improving the system of internal monitoring and control in order to increase the level of efficiency of state regulation of the securities market, etc.

In the world practice there is a large number of methods used to forecast prices on financial markets.

The level of forecasting with the help of technical analysis is quite high. Determination of indicator sensitivity to changes in prices of financial instruments can be tested using correlation and regression analysis.

Let us consider the dependence of the following indicators.

Change in the value of the instrument and change in the indicator:

$$\Delta_{\text{(indicator prices)}} = b-a, \quad (1)$$

Change in the value of the instrument and change in the indicator by module:

$$|\Delta_{\text{(indicator prices)}}| = |b-a|, \quad (2)$$

Relative change in the value of the instrument and the indicator:

$$I_{\text{(indicator prices)}} = (b-a)/a \text{ или } I_{\text{(indicator prices)}} = \ln(b/a), \quad (3)$$

Relative change in the value of the instrument and the indicator by module:

$$|I_{\text{(indicator prices)}}| = |(b-a)/a| \text{ или } |I_{\text{(indicator prices)}}| = |\ln(b/a)|, \quad (4)$$

where a is the value in period 0,
 b is the value in period 1.

The listed indicators serve as a basis for correlation analysis. For each indicator of technical analysis correlation was calculated on the basis of data for a trading week (5 days), month and 3 months. Based on the obtained results, the most indicative were the calculations based on the price change and the corresponding indicator change, as well as their modulus change. Thus, the correlation of two technical analysis tools MACD and commodity channel index have a close relationship with the changes of all technical analysis tools. The correlation in this case turned out to be greater than 0.6. The obtained high values of correlation between the data indicate a strong sensitivity of the indicator changes in relation to price changes. Other analyzed indicators did not show a close relationship. It should be noted that the correlation coefficient between the data can vary greatly over time, which is caused by the constant rise and fall in the value of financial market instruments.

A group of minimizing indicators (drawdown, drawdown/gain ratio, etc.):

$$Z_{ij}^* = \frac{Z_{ij} - Z_{i \min}}{Z_{i \max} - Z_{i \min}}, K_{ij}^* = \frac{K_{ij} - K_{i \min}}{K_{i \max} - K_{i \min}} \quad 0 \leq Z_{ij}^* \leq 1. \quad 0 \leq K_{ij}^* \leq 1. \quad (5)$$

Group, maximizing indicators (increment, level of truth, coefficient of determination, etc.):

$$Z_{ij}^* = \frac{Z_{i \max} - Z_{ij}}{Z_{i \max} - Z_{i \min}}, \quad 0 \leq Z_{ij}^* \leq 1. \quad (6)$$

where Z_{ij} - estimated value i -th economic efficiency indicator using j -th technical indicator,

Z_{ij}^* - standardized indicator i -th economic efficiency indicator using j -th technical indicator,

$K_{i \max} K_{i \max} Z_{i \max}$ - highest estimated value i -th indicator,

$K_{i \min} Z_{i \min} K_{i \min}$ - lowest estimated value i -th indicator.

To obtain a quantitative comprehensive assessment of the effectiveness of technical indicators, the methodology is supplemented with the calculation of an integral standardized indicator ($Z_{complex j}^*$). This indicator is calculated as the sum of standardized indicators included in the system of criteria for assessing the effectiveness of the application of technical indicators, including two groups of indicators.

$$Z_{complex j}^* = \sum Z_{ij}^* K_{инт. j}^{*СПЭК} = \sum K_{ij}^* \tag{7}$$

where $K_{инт. j}^{*СПЭК} Z_{complex j}^*$ - a comprehensive indicator of the efficiency of financial assets management with the help of j -th technical indicator.

The lower the value of the integral standardized indicator of the quality of financial assets management with the help of technical indicator ($Z_{complex j}^*$), the more effective its application in exchange trading is. This allows ranking technical indicators by their value $Z_{complex j}^*$.

The use of a technical indicator for a private investor is primarily indicated by the possibility of increasing the total capital. In other words, the results of growth have a greater impact on his interests compared to other indicators. That is why the capital increase has the greatest weight in the calculation of the integral standardized indicator to find the optimal indicator and to build a trading strategy for a private investor with it. Since the drawdown indicator, the ratio of drawdown to growth and the coefficient of determination are of equal interest to the investor, these coefficients are evaluated by the same amount of weight in the final calculation of the indicator's integrated performance indicator.

After all calculations, based on the methodology of rating based on a standardized indicator, the results for each indicator are presented in Table 1.

Table 2 - Standardized indicator of financial assets management quality for analyzed indicators of technical analysis

Technical indicator	Standardized values of indicators characterizing forecast properties of a technical indicator		Standardized values of indicators characterizing the economic efficiency of the technical indicator		Consolidated standardized performance indicator of a technical indicator taking into account the significance of its parameters for a private investor
	Coefficient of determination	Percentage of truth	Capital gains	Capital drawdown	
Bollinger Bands	5,99	7,50	8,03	2,02	6,32
Schaff Trend Cycle Indicator	7,93	10,47	7,38	1,00	6,83
Parabolic SAR	8,00	8,29	8,00	2,13	6,89

MACD	10,08	8,06	8,84	1,10	7,38
Commodity channel index (CCI)	9,95	11,66	11,63	3,24	9,62
Alligator	8,24	9,75	8,14	3,37	7,53
Chaikin Volatility Indicator	5,60	7,83	15,16	3,97	9,54
ATR	6,41	9,09	8,65	1,70	6,90

Source: compiled by the author

Financial indicators play a crucial role in investment decisions by providing insight into a company's financial health, operating performance and future growth prospects. Investors use these indicators to compare different investment options and select those that meet their investment objectives.

Thus, a comprehensive understanding and effective application of financial indicators is a key aspect of financial analysis, guiding informed decision-making by investors, lenders, and management alike.

Conclusion

Formula for calculating a consolidated standardized performance indicator of a technical indicator, taking into account the significance of its parameters for a private investor:

$$\text{Summary indicator} = 0,2 * \text{Coefficient of determination} + 0,2 * \text{Percentage of truth} + 0,4 * \text{Capital gains} + 0,3 * \text{Capital drawdown} \quad (8)$$

According to the used methodology, the lowest value of the standardized indicator indicates high efficiency of the technical analysis indicator. Based on this, effective indicators for application in the financial market are Bollinger Bands, Schaff trend cycle indicator and Parabolic SAR.

Based on the evaluation of the indicators' efficiency, a private investor can form an asset management strategy by using an optimal combination of technical analysis tools.

It is commonly believed that technical analysis is used for quick trades and fundamental analysis is used for long-term trades. Therefore, investors with a long planning horizon may ignore technical analysis. If we compare both types of analysis, fundamental analysis is future-oriented, while technical analysis is based solely on the past.

Experienced management companies skillfully combine the two types of analysis. Experienced investors do the same. Beginning participants of the stock market can master both types of forecasts, but on small portfolios. As a rule, it is recommended to allocate the amount that you can afford to lose to practice a new strategy or acquired knowledge.

«This research is being funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (API 19677311 «Exploring the application of deep artificial intelligence in forecasting the green securities market in Kazakhstan «).

Список литературы

1. Обзор финансового рынка за 2022 год. Отчет Национального банка Республики Казахстан [Электрон. ресурс] -2022. -URL: <https://nationalbank.kz/ru/page/obzor-finansovogo-rynka> (дата обращения 6.08.2023).
2. Данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК [Электрон. ресурс] -2022. -URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/14/statistic/8> (дата обращения 6.08.2023).
3. Какие законодательные изменения произошли на финансовом рынке. Центр деловой информации Капитал [Электрон. ресурс] -2023. -URL: <https://kapital.kz/finance/101588/kakiye-zakonodatel-nyue-izmeneniya-proizoshli-na-finansovom-rynke.html> (дата обращения 7.08.2023).
4. Обзор рынка ценных бумаг РК за 2022 год. Аналитический центр Ассоциации финансистов Казахстана [Электрон. ресурс] -2023. -URL: <https://kapital.kz/info/rynok-tsennykh-bumag> (дата обращения 5.08.2023).
5. Рынок ценных бумаг и управление пенсионными активами. Агентство Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка [Электрон. ресурс] -2023. -URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/activities/788?lang=ru> (дата обращения 5.08.2023).
6. О состоянии рынка ценных бумаг Казахстана на 1 июля 2023 года. Агентство Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка [Электрон. ресурс] -2023. -URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/press/news/details/596240?lang=ru> (дата обращения 7.08.2023).
7. Итоги 2022 года в Казахстане: демонополизация, борьба с теневым оборотом и ростом цен. Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан [Электрон. ресурс] -2022. -URL: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-2022-goda-v-kazahstane-demonopolizaciya-borba-s-tenevym-оборотом-i-rostom-cen-2911486> (дата обращения 7.08.2023).
8. Мэрфи Дж. Межрыночный анализ: Принципы взаимодействия финансовых рынков / Дж. Мэрфи; Пер. с англ. – Москва: Альпина Паблишер, 2016. – 299 с.
9. Wang P., Shao L. & Li, H. New method of financial technical analysis based on the perspective of mathematical modeling // Journal of Software Engineering. -2015. –Vol. 9. –Is. 3.–P. 504-519.

А.О. Жагыпарова, Е.М. Жусупов, А.С. Бекболсынова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстанның қаржы нарығының жай-күйін сапалық және сандық талдау

Аңдатпа. Әлемде өсіп келе жатқан геосаяси және геοэкономикалық өзгерістер жағдайында әлеуметтік-экономикалық дамуды қамтамасыз ету қажеттілігі тұрғысынан қаржы нарығының өзектілігі, тұрақтылығы мен жұмыс істеу тиімділігі артып келеді. Қаржы нарығы оның даму дәрежесіне қарамастан кез келген мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының жоғары сапасын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Нарықтық экономика жолына түскен көптеген елдер сияқты, Қазақстан да бағалы қағаздар нарығын дамытуда елеулі қиындықтарға тап болады. Бұрын мұндай қызмет түрінің болмауы, тиісті мемлекеттік заңнамалық актілерден басқа, оның дамуын мақсатты түрде ынталандыруды, бағалы қағаздар нарығына қатысушылар мен реттеуші органдар арасында кері байланысты қолдауды, халықтың қалың жігі арасында бағалы қағаздармен жұмыс істеу мәдениетін дамытуды, инвестициялауға қызығушылықты оятуды талап етеді.

Қазақстан дамуының қазіргі кезеңінде Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыру, Ұлттық экономика құрылымын неғұрлым терең әртараптандыру үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету мәселелері ерекше маңызға ие, бұл, сайып келгенде, халықтың өмір сүру сапасын арттыруға әсер етуі тиіс.

Мақалада Қазақстан Республикасының Бағалы қағаздар нарығының ағымдағы жағдайы, брокерлердің, дилерлердің және инвестициялық портфельді басқарушылардың қаржылық көрсеткіштері, күн динамикасын болжау әдістері, техникалық талдау құралдары: іргелі және техникалық-экономикалық талдау қарастырылады. Соңғы тәсілді қолдана отырып, қаржы нарығындағы бағаны болжауға ерекше назар аударылады. Қор нарығының дамымауы мен тиімсіздігінің себептері және Қазақстанда бағалы қағаздар нарығын одан әрі дамытуды іске асыру жолдары келтірілген.

Түйін сөздер: Қаржы нарығы, қор нарығы, бағалы қағаздар нарығы, бағаны болжау әдістері, қаржы активтері.

А.О. Жагыпарова, Е.М. Жусупов, А.С. Бекболсынова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Качественный и количественный анализ состояния финансового рынка Казахстана

Аннотация. Актуальность финансового рынка, стабильность и эффективность функционирования в контексте необходимости обеспечения социально-экономического развития возрастает в условиях растущих геополитических и геоэкономических изменений в мире. Финансовый рынок играет важную роль в обеспечении высокого качества социально-экономического развития любого государства, независимо от степени его развитости.

Как и многие страны, вставшие на путь рыночной экономики, Казахстан сталкивается со значительными трудностями в развитии рынка ценных бумаг. Отсутствие данного вида деятельности в прошлом, в дополнение к соответствующим государственным законодательным актам, требует целенаправленного стимулирования его развития, поддержания обратной связи между участниками рынка ценных бумаг и регулируемыми органами, развития культуры обращения с ценными бумагами среди широких слоев населения, привития интереса к инвестированию.

Особое значение на современном этапе развития Казахстана имеют вопросы обеспечения благоприятных условий для повышения уровня конкурентоспособности казахстанской экономики, более глубокой диверсификации структуры национальной экономики, что в конечном итоге должно сказаться на повышении качества жизни населения.

В статье рассматривается текущее состояние рынка ценных бумаг Республики Казахстан, финансовые показатели брокеров, дилеров и управляющих инвестиционными портфелями, методы прогнозирования динамики стоимости, инструменты технического анализа: фундаментальный и технико-экономический анализ. Особое внимание уделяется прогнозированию цен на финансовом рынке с использованием последнего подхода. Приведены причины неразвитости и неэффективности фондового рынка и пути реализации дальнейшего развития рынка ценных бумаг в Казахстане.

Ключевые слова: Финансовый рынок, фондовый рынок, рынок ценных бумаг, методы прогнозирования цен, финансовые активы.

References

1. Obzor finansovogo rynka za 2022 god. Otchet Nacional'nogo banka Respubliki Kazahstan. [Financial Market Overview for 2022. Report of the National Bank of the Republic of Kazakhstan]. 2022. Available at: <https://nationalbank.kz/ru/page/obzor-finansovogo-rynka> [in Russian] (accessed 6.08.2023).
2. Dannye Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskemu planirovaniyu i reformam RK. [Data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] 2022. Available at: <https://stat.gov.kz/official/industry/14/statistic/8> [in Russian] (accessed 6.08.2023).
3. Kakie zakonodatel'nye izmeneniya proizoshli na finansovom rynke. Centr delovoj informacii Kapital. [What legislative changes have taken place in the financial market. Capital Business Information Center] 2023. Available at: <https://kapital.kz/finance/101588/kakiye-zakonodatel'nye-izmeneniya-proizoshli-na-finansovom-rynke.html> [in Russian] (accessed 7.08.2023).
4. Obzor rynka cennyh bumag RK za 2022 god. Analiticheskij centr Associacii finansistov Kazahstana. [Review of the securities market of the Republic of Kazakhstan for 2022. Analytical Center of the Association of Financiers of Kazakhstan]. 2023. Available at: <https://kapital.kz/info/rynok-tsennykh-bumag> [in Russian] (accessed 5.08.2023).
5. Rynok cennyh bumag i upravlenie pensionnymi aktivami. Agentstvo Respubliki Kazahstan po regulirovaniyu i razvitiyu finansovogo rynka. [Securities market and pension asset management. Agency of the Republic of Kazakhstan for Regulation and Development of the Financial Market]. 2023. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/activities/788?lang=ru> [in Russian] (accessed 5.08.2023).
6. O sostoyanii rynka cennyh bumag Kazahstana na 1 iyulya 2023 goda. Agentstvo Respubliki Kazahstan po regulirovaniyu i razvitiyu finansovogo rynka [On the state of the securities market of Kazakhstan as of July 1, 2023. Agency of the Republic of Kazakhstan for Regulation and Development

of the Financial Market] 2023. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/press/news/details/596240?lang=ru> [in Russian] (accessed 7.08.2023).

7. Itogi 2022 goda v Kazahstane: demonopolizaciya, bor'ba s tenevym oborotom i rostom cen. Oficial'nyj informacionnyj resurs Prem'er-Ministra Respubliki Kazahstan

[The results of 2022 in Kazakhstan: demonopolization, the fight against shadow turnover and rising prices. Official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan]. 2022. Available at: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-2022-goda-v-kazahstane-demonopolizaciya-borba-s-tenevym-oborotom-i-rostom-cen-2911486> [in Russian] (accessed 7.08.2023).

8. Merfi Dzh. Mezhrynochnyj analiz: Principy vzaimodejstviya finansovyh rynkov [Inter-market analysis: Principles of interaction of financial markets] (Alpina Publisher, Moscow, 2016, 299 p.) [in Russian]

9. Wang P., Shao L. & Li, H. New method of financial technical analysis based on the perspective of mathematical modeling. Journal of Software Engineering. 9 (3).504-519(2015).

Information about the authors:

Zhagyparova A.O. – Ph.D. in Economics, Associate Professor, Dean of the Faculty of Economics of L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Zhussupov Ye.M. – PhD student of the Department of Computer Science and Software, L.N. Gumilyov Eurasian National University, developer of interfaces of Yandex.Kazakhstan LLP, Astana, Kazakhstan

Bekbolsynova A.S. – Senior Lecturer of the Department «State Audit» of L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan.

Жағыпарова А.О. – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ экономика факультетінің деканы, Астана, Қазақстан

Жусупов Е. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Есептеу техникасы және бағдарламалық қамтамасыз ету» кафедрасының докторанты, «Яндекс.Қазақстан» ЖШС интерфейс әзірлеушісі, Астана, Қазақстан

Бекболсынова А.С. – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Мемлекеттік аудит» кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

K.A. Abdykulova¹, D.B. Muratova², J.S. Tenizbaeva³

^{1,2,3}M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

(E-mail: ¹abdykulovaka_787@mail.ru, ²din_muratova@mail.ru, ³jazira_1980@mail.ru)

Budget quality and the need for risk management

Abstract. *The preparation of transparent budget documents requires politicians to explain complex concepts to a wide range of audiences. This gives tangible benefits. Clear and transparent budget documents can enhance the impact of policy, budget planning, legislative oversight and citizen participation. Such reports allow policy makers to send signals about emerging economic and fiscal trends, helping shape public debate and anticipating future responses.*

An open budget that takes into account economic and fiscal realities in an understandable form promotes accountability and effective budget planning. This allows civil society organizations to interact with the budget. This, in turn, strengthens the social contract between citizens and the state. Certainly, clear writing not only aids relevant authorities in honing their budget strategy and policy thinking but also contributes to improved and more coherent policy decisions.

The primary objectives of this research encompass an examination of how attributes like transparency, assessment, and goal accuracy in budget reporting influence budget efficiency. Additionally, the study explores the influence of risk management as a constraining factor on the correlation between budget characteristics and the resulting budget reports. In practical terms, the findings of this investigation aim to enhance the effectiveness of entities involved in the planning and execution phases, thereby contributing to overall operational improvement.

Keywords: *budget reporting, budgeting, budget quality, budget deficit, risk management, quality, transparency.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-278-288>

Introduction

Many countries produce voluminous budget documents with reports that take up hundreds of pages, and thousands of pages of raw data. The main documents are a verbose, overloaded with terms, a disparate set of strategies, spending programs and insignificant or insignificant details, with little analysis of macroeconomic or fiscal trends. In some countries, the situation is different. Budget documents are written concisely and clearly. They focus on up-to-date information, with a frank analysis of spending and income trends, and clearly explain how public finances are managed.

According to the IMF estimates, of all the components assessed in the Fiscal Transparency Code (PBC) according to 46 principles, Kazakhstan complies with good and best practices according to 16 principles but does not meet the requirements for 22 principles and meets only the basic requirements for the remaining 10 principles of the PBC. According to the assessment presented in this report, the practice of ensuring transparency of the budget system is relatively more effective in the field of budget reporting, budget forecasting and budgeting, while relatively lower indicators in the field of analysis and management of budget risks, as well as management of revenues from extractive industries reflect ongoing reforms in these areas.

Methodology

In this research, targeted sampling was employed, utilizing official data sourced from financial authorities. In order to sort out the proposed hypotheses, statistical methods were used, namely, linear regression and, accordingly, interaction analysis (MRA) to clarify. According to the results of the study, it was revealed that the insecurity of the budget, that is, the deficit has a bad impact on concreteness, assessment and steadfastness of goals. Risk management has an indirect effect on the correlation between a competent budget and a deficit, as shown by the results of the interaction analysis. You can say more, risk management negatively triggers the insecurity of the budget.

Discussion

Kenis emphasizes the pivotal role of budget quality, determined by characteristics such as participation, evaluation, feedback, goal clarity, and the complexity of budget goals, in shaping budget development and behaviour [1]. Notably, active participation in mainly planning is linked to the creation of a lower-quality budget, and budgetary involvement reduces the inclination toward budget deficit escalation [2].

Enhancing budget quality necessitates considering planning criteria like continuity, flexibility, and accuracy. Achieving these criteria requires establishing a synergistic link between long-term strategic planning and more operational short-term planning [3]. Furthermore, incorporating risk elements, in line with the International Federation of Accountants' definition of risk as uncertainty affecting goal achievement, is crucial in the planning process. A systematic approach to risk management, involving identification, understanding, measures, and communication, becomes imperative [4].

Researchers such as Collier, Bury, Baerdemaeker and Bruggemann were busy searching for an answer to the question of where the uncovered budgets came from, that is, the deficit. In this connection, we investigated the issue of risks in the process of budget formation. For this purpose, an empirical study was conducted. The question was posed as follows. If the risks are managed will it affect the literacy of the budget and the relevant documents [4, 2]. Conceptually, the study anticipates providing a fresh perspective on risk assessment in budgeting, considering budget quality characteristics. From a practical standpoint, the results aim to inform the implementation of risk management in budgeting processes to curb the trend of budget deficit growth.

To address the research task, primary data from a survey of employees in local self-government bodies will be analysed using regression analysis and simulated regression analysis (MRA). The budgeting process, as a formal method for future planning, inherently involves considerations of risk and uncertainty [4]. Risk assessment involves conceptual challenges related to internal or external events, information visibility, managerial perception, and organizational systems for risk coping [5].

Collier and Berry classify budget risks based on the budget process and content, including political and operational risks [6, 7, 8, 9, 10]. Negotiations during budgeting may lead to inefficient resource allocation, representing a political risk. Operational risk arises from the "top-down" budgeting process and can be minimized through systematic risk management steps [5, 11]. A structured, managerial approach to risk management is essential for optimal resource allocation in the budgeting process [12].

The concept of risk management, originating from the private sector, emphasizes a process involving all elements of the organization to ensure goal achievement. In the realm of budgeting, its significance becomes paramount, particularly when confronted with political manipulation of budget policy. This is evident when parties aim to prioritize their interests, often at the cost of efficient resource allocation [9]. Using conditional variables allows for the consideration of moderators and intervening variables, influencing the relationship between two variables and serving as intermediaries, respectively [13].

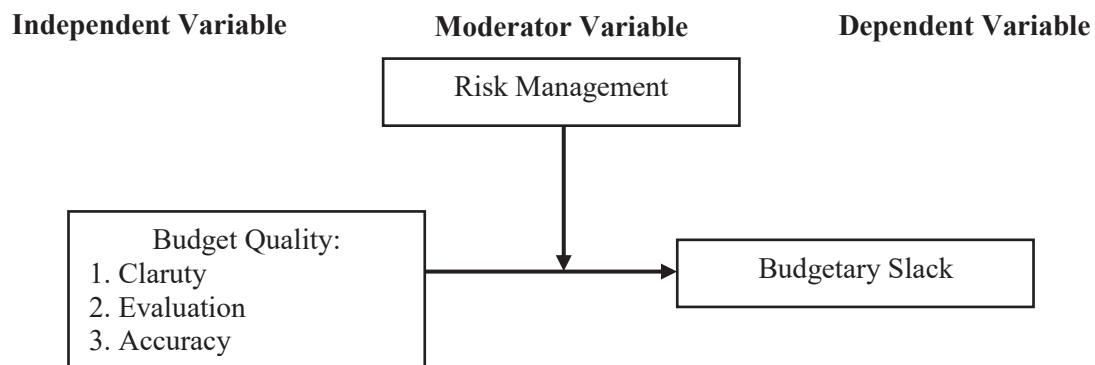

Fig. 1 – Impact of budget quality on reporting

According to many principles of the PBC, Kazakhstan follows the good international practice of public finance management (PFM) and analysis in this area, but the relevant information is available only for internal use. This lack of public disclosure of information explains Kazakhstan’s non-compliance with the criteria for certain principles. Multilevel budget reporting is in effect, which does not always ensure comparability and consistency of data. A rapid increase in transparency can be achieved by publishing reports already available for internal use, improving data quality and adopting user-friendly reporting formats, implementing planned PFM reforms and launching integrated data portals, including on mineral reserves (Kaznedra) and public investments (Smart Data Ukimet). The transparency and analytical usefulness of reports can be further improved by clearly linking information in various documents, achieving consistency in reporting throughout the budget cycle, and explaining differences and changes between reporting releases.

Budget reporting is consistent with good and best practices on four principles. The Ministry of Finance (MOF) ensures timely posting of periodic and annual budget reports based on national and international standards. The rules of budgeting, accounting and reporting have been harmonized, and ongoing accounting reforms have led to the issuance of consolidated financial statements on the accrual basis in 2019-2021. However, further improvements are needed in the institutional coverage and division of the public sector into sectors, in particular with regard to the inclusion of budget-funded quasi-public entities (CGS) in the relevant subsectors of the public sector. In addition, further improvement of economic classifications is required in accordance with international recommendations and ensuring consistency of reporting throughout the budget cycle for the entire public administration sector and the public sector. These reforms, together with improved access to and quality of basic data, will significantly increase the availability of better information, facilitate the harmonization of data from various sources and create a stronger basis for budget analysis and decision-making.

Certainly, the foundation for crafting budget reports lies in the data obtained through budget accounting. According to the existing legislation of our country, budget reporting is obligated to adhere to specific qualitative characteristics [14]: reliability, signifying the authenticity of transactions and the absence of errors in their accounting representation; completeness, indicating the inclusion of all necessary information outlined by the budget legislation of our country; compliance, which means compliance with the provisions of this Code and other regulatory legal acts on reporting.

Budget reporting includes the following types of reports of state institutions, administrators of budget programs, the authorized bodies for budget execution and the offices of akims of cities of district significance, villages, settlements, rural districts, the Government of our country, local executive body.

Based on the Conclusion to the report of the Government of our country on the execution of the republican budget for 2022, revenues to the republican budget (including loan receipts) amounted to 20,176.8 billion tenge or 100% of the plan. Over-fulfilment was in the amount more than 2,5 billion tenge. Compared to two years ago, revenues increased by around 4 trillion tenge and loan receipts by more than 470 billion tenge [15].

Table 1

Information on the revenues of the republican budget for 2022, billion tenge

	Report for 2022	Approved budget for 2022	2022				Fact of 2022 to fact of 2021	
			Budget clarification	Execution	(+,-)	%	(+,-)	%
RECEIPTS	16 243,9	17 496,7	20 174,2	20 176,8	2,6	100	3 932,9	124,2
Income, including:	12 504,6	12 848,9	15 665	15 963,4	298,4	101,9	3 458,8	127,7
Tax receipts	7 057,9	8 919,1	9 816,8	10 026,8	210	102,1	2 968,9	142,1
Non-tax receipts	295,4	286,1	343,2	438,2	95	127,7	142,8	148,3
Proceeds from the sale of fixed assets	6,6	2,3	2,3	7	4,7	309	0,4	105,7
Transfer receipts, including:	5 144,7	3 641,5	5 502,7	5 491,4	-11,3	99,8	346,8	106,7
National Foundation	4 500	2 950	4 580	4 580	0	100	80	101,8
Repayment of budget loans	176,3	157,4	151,8	178,2	26,4	117,4	1,9	101,1
Loan receipts	3 563	4 490,3	4 357,4	4 035,2	-322,2	92,6	472,2	113,3

The revenues of the republican budget amounted to 15,963.4 billion tenge, which is higher than the plan by 298.4 billion tenge (by 1.9%), with an increase of 3,458.8 billion tenge or 27.7% compared to 2021.

Moreover, the dynamics for three years (2020-2022) shows a trend towards an increase in the revenues of the republican budget in total terms, with the exception of non-tax revenues.

Thus, tax revenues in the amount of 10,026.8 billion tenge with an increase to the level of 2021 occupy a significant share in the structure of republican budget revenues. At the same time, almost half of the increase in tax revenues (1,385,9 billion tenge) was provided due to economic growth.

The growth in 2022 by 2021 of the GVA of the non-oil and gas sector (taking into account the secondary and tertiary sectors) amounted to 18.5%, and the ratio of tax revenues to non-oil and gas GVA increased by 2 percentage points (12% in 2022).

The other reasons for the increase in revenues are an increase in tax rates, one-time receipts, amendments to legislation, a reduction in VAT refunds and improved administration.

In 2022, the proportion of tax revenues in the overall revenue composition of the republican budget rose to 62.8%, marking an increase from the 2021 figure of 56.4%. It's worth noting that during 2018-2019, the share of tax revenues remained relatively stable, at 64.8% and 64.5%, respectively.

Approximately 34.4% of the total revenue for the republican budget is derived from transfers, amounting to around 5.5 trillion tenge in 2022. This includes approximately 4.6 trillion tenge from the fund of future, reflecting a 6.7% growth compared to the 2021 figure of 5.2 trillion tenge.

The expenses of the republican budget for last year were approved by the Law of RK "On the Republican Budget for 2022-2024" in the amount of 17.5 trillion tenge.

In order to implement the Law, the Government adopted Resolution "On the implementation of the Law of RK "On the Republican Budget for 2022-2024", which was amended 9 times (in 2020 – 5 times, in 2021 – 9 times).

According to the results of the refinement³² and 8 budget adjustments, expenditures amounted to 20.4 trillion tenge, an increase of 17% or around 3 trillion tenge in absolute terms.

Table 2

Information on republican budget expenditures for 2022, billion tenge

Name	Approved budget	Updated budget	Adjusted budget	Execution	%	Deviation	
						graph 4 - graph 2	graph 5 - graph 4
1	2	3	4	5	6	7	8
EXPENSES, total	17 496,7	20 387,9	20 387,9	20 106,8	98,6	2 891,2	-281,1
EXPENSES (excluding repayment of loans)	15 912,2	18 795,1	18 795,1	18 532,5	98,6	2 882,8	-262,6
Expenses	15 645,4	18 062,7	18 049,9	17 791,8	98,6	2 404,5	-258,1
Budget loans	263,8	646,3	660,1	655,6	99,3	396,3	-4,5
Acquisition of financial assets	3	86,1	85,1	85,1	100	82,1	0,0
Repayment of loans	1 584,4	1 592,8	1 592,8	1 574,4	98,8	8,4	-18,5

When comparing the data of the updated budgets with the indicator two years ago, we see an increase of about 4 trillion tenge (by 25% of the quarter). Five-year-old dynamo shows the following growth:

- expenses from 9 to 18 trillion tenge;
- budget loans by 2.6 times (from 250 to 660 billion tenge, by 2021: by 0.3 trillion tenge (from 0.4 to 0.7 trillion tenge));
- repayment of loans by 3.3 times (from 0.5 to 1.6 trillion tenge, by 2021: by 0.5 trillion tenge (from 1.1 to 1.6 trillion tenge)).

At the same time, non-linear financing is observed for the acquisition of financial assets (an increase of 4 times, then a decrease of 6 times and a slight increase last year to the level of 85 billion tenge).

In last year, the amount of inefficiently used budget funds amounted to more than 420 billion tenge.

Inefficiently used budget funds include:

- undevelopment – around 82 billion tenge;
- return of purposed transfers – around 85 billion tenge;
- return of budget loans – around 6 billion tenge;
- the balance of funds of semi-state sector – around 11.5 billion tenge;
- violations identified by the state audit bodies – around 238 billion tenge (including the Supreme Audit Chamber – 38.3 billion tenge, audit commissions – 165.9 billion tenge, the Internal State Audit Committee and Internal Audit Services – 33.5 billion tenge).

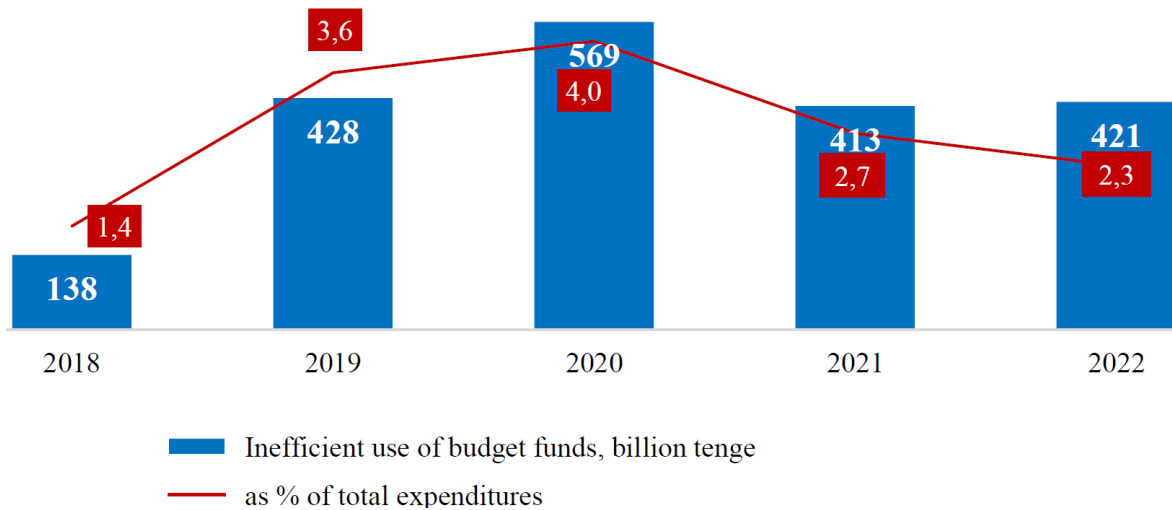

Fig. 2 – Dynamics of inefficient use of budget funds, billion tenge

The research employs a survey on risk management and the understanding of authorized state bodies of a formed competent budget with an eye to the goal in order to make appropriate calculations and variables. Doing everything according to the document COSO Miller and Robert need to conduct a survey. This document consists of 10 questions as to whether the authorized body, when developing the budget, knew the latest innovations, changes and structure of research documents, regulatory legal acts, decisions of all levels of government. The responses were evaluated on a Likert scale in the range from 1 to 5.

For hypothesis testing, two statistical models were applied in the study:

1. Multiple regression analysis was used, formulating the regression equation as follows:

$$Z = c + d_1Y_1 + d_2Y_2 + d_3Y_3 + e$$

where

c – constant, Z - budget slack, Y1 - budget clarity, Y2 - budget accuracy, Y3 - budget estimation, d1, d2, d3 - regression coefficient

2. An interaction test, also known as moderated regression analysis (MRA), was employed.

The regression equation is formulated as follows:

$$Z = c + d_1Y_1 + d_2Y_2 + d_3Y_3 + d_4Y_4 + d_5Y_1Y_4 + d_6Y_2Y_4 + d_7Y_3Y_4 + e$$

where

Y4 - risk management, Y1Y4, Y2Y4, Y3Y4 - interaction of first and second,

d4, d5, d6, d7 - regression coefficient too.

Results

Of course, the use of statistical data makes it possible to determine the variables of the study from different angles. We have considered the variables listed in the table below. Below are the corridors for variation, averaged indicators, and so on (Table 3).

Table 3

Numerical ranges of theoretical and actual variation

<u>Variabel</u>		<u>Theoretical range</u>	<u>Actual range</u>	<u>Average</u>	<u>Deviation-Standard</u>
Budget Clarity (X1)	89	8 - 40	11 - 40	31,48	5,52
Budget Accuracy (X2)	89	5 - 25	12 - 25	17,57	2,87
Budget Estimation (X3)	89	8 - 40	8 - 40	35,46	4,65
Risk Management (X4)	89	10 - 50	25 - 50	38,87	4,66
Budget slack (Y)	89	8 - 40	19 - 40	37,25	3,94

The descriptive statistics offer valuable insights into the respondents' perspectives on key variables in the study. According to the provided information.

Average Value of the first variable is 31,48. The people who answered the questions consider the budget clearly.

Average Value of the second variable is 17,57. The people who answered the questions consider this document to be quite accurate.

Average Value of the third variable is 35,46. The people who answered the questions consider this document acceptable for assessment.

Average Value of the fourth variable is 38,87. The people who answered the questions consider risk management acceptable.

Average Value of the fifth variable is 37,25. The people who answered the questions find the effectiveness of the monitoring carried out over the budget to be quite effective.

The verification of data normality through the Kolmogorov-Smirnov test with a significance level of 5% is a crucial step. If the significance is greater than 0.05, it implies that the data follows a normal distribution. Unfortunately, specific results of the test are not provided, so a detailed interpretation is not possible without the information from Table 4.

Table 4

Results of the normality test

<u>UNSTANDARDIZED RESIDUAL</u>		
N		89
Normal Parameters	Mean	.0000000
	Std. Deviation	3.09387064
Kolmogorov-Smirnov Z		1.081
<u>Asymp. Sig. (2-tailed)</u>		.189

It's great to know that the normality test results indicate that the data residuals are normally distributed, providing a solid foundation for further analysis.

Now, regarding the direct impact of budget quality the budget on the usefulness of the final conclusions on the budget. It is assumed that the quality of the budget has a bad effect on its control. What does the regression analysis show us about this (Table 5).

Table 5

Regression analysis results

<u>Variabel</u>	<u>Beta Coefficient</u>	<u>Coeffisient value</u>	<u>Standar error</u>	<u>t-value</u>	<u>Probability</u>
Constanta	(a)	13,717	3,512	3,906	0,000
Clarity	(b1)	(0,054)	0,091	0,606	0,546
Accuracy	(b2)	(0,474)	0,166	2,862	0,005
Evaluation	(b3)	(0,198)	0,085	2,333	0,022

Table 5 provides valuable information about the coefficients of each independent variable. The results of the test demonstrate that the regression model is statistically significant for predicting variables. Thus, the hypothesis of negative influence made above is correct. This conclusion does not solve the first problem.

In the future, in-depth studies on the impact of risk management are required. That is, is there a correlation with cooperation between competent planning and the reduction of treasury money.

Conclusion

The audit results revealing a significant impact of budget quality, particularly clarity and accuracy of assessment, on budget reporting support the acceptance of the study's hypothesis. This implies that the quality of the budget plays a substantial role in reducing the creation of budget slack by members of the budget committee.

So, there is no statistical significance between risk management and the correlation of budget literacy and its reporting. Total direct regression between these indicators indicate a pretty decent opposite effect. The conducted interaction test, in order to convince the assumptions made, confirms that a competent budget can directly affect its reporting. Thus, the study concludes the following. Risk management itself does not serve as a deterrent in the studied dependencies.

In terms of contributions, this study adds valuable insights to the realm of management accounting. Firstly, it expands the existing literature on budget quality by recognizing its crucial influence. Secondly, the study emphasizes the importance of considering the budgeting process as a multifaceted task, contributing to the growing body of research acknowledging the complexity of budget-related studies. Overall, these findings have implications for both academic understanding and practical applications in the field of management accounting.

References

1. Kenis I. Effects of Budgetary Goal Characteristics on Managerial Attitudes and Performance // *The Accounting Review*. – 1979. – LIV (4). – P. 707-721.
2. Baerdemaeker J. & Bruggeman W. The impact of participation in strategic planning on managers' creation of budgetary slack: The mediating role of autonomous motivation and affective organizational commitment // *Manage, Account Research*. – 2015. <http://dx.doi.org/10.1016/j.mar.2015.06.002>.
3. Blumentritt T. Integrating strategic management and budgeting // *Journal of Business Strategy*. – 2006. – 27(6). – P. 73-79.
4. Collier P. M & Berry A. J. Risk in the Process of Budgeting // *Management Accounting Research*. – 2002. – 13. –P. 273-297.
5. Belkaoui A.R. Behavioral management accounting QUORUM BOOKS Westport, Connecticut, London. – 2002.

6. Collins F. The Interaction of Budget Characteristics and Personality Variabels with Budgetary Response Attitudes // *The Accounting Review*. – 1978. – LIII(2). – P. 324-335.
7. Utomo D.C. Indonesian Local Governments' Budgeting Practices: A Theory Of Managing The Harmonising Of Interests. – 2015.
8. Anthony R.N. & Govindarajan V. *Management Control Systems*, Eleventh Edition, McGraw-Hill Companies, Inc, U.S.A. – 2004.
9. Magner N. R. & Johnson G. G. Municipal Officials Reactions to Justice in Budgetary Resource Allocation // *Public Administrative Quarterly*. – 1995. – 18(4). – P. 439-456.
10. Garamfalvi L. Corruption in the public expenditures management process. Paper presented at 8th International Anti-Corruption Conference, Lima, Peru, 7-11 September. – 1997.
11. Schiff M. & Lewin A.Y. The Impact of People on Budgets // *Accounting Review*. – 1970. – April. – P. 259-268.
12. Tummala V.M. Rao & Leung Y.H. A risk management model to assess safety and reliability risks // *International Journal of Quality & Reliability Management*. – 1996. – 13(8). – P. 53 – 62.
13. Yilmaza Emine et al. Do organizational politics and organizational commitment affect budgetary slack creation in public organizations? // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. – 2014. – 150. – P. 241 – 250.
14. Budget Code of the Republic of Kazakhstan No. 95-IV dated December 4, 2008. [Budget Code of the Republic of Kazakhstan No. 95-IV dated December 4, 2008]. - Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K080000095_ (Accessed: 10.09.2023).
15. Zaklyuchenie k otchetu Pravitel'stva Respubliki Kazahstana ob ispolnenii respublikanskogo byudzheta za 2022 god. [Conclusion to the report of the Government of the Republic of Kazakhstan on the execution of the republican budget for 2022]. - Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/documents/details/470570?lang=ru>. (Accessed: 10.08.2023).

К.А. Абдыкулова, М.Б. Муратова, Д.С. Тенизбаева

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Бюджеттің сапасы және тәуекелдерді басқару қажеттілігі

Аңдатпа. Ашық бюджеттік құжаттарды дайындау саясаткерлерден кең аудиторияға күрделі тұжырымдамаларды түсіндіруді талап етеді. Бұл айтарлықтай артықшылықтар береді. Нақты және ашық бюджеттік құжаттар саясаттың әсерін, бюджеттік жоспарлауды, заңнамалық қадағалауды және азаматтардың қатысуын күшейте алады. Мұндай баяндамалар директивалық органдарға дамып келе жатқан экономикалық және фискалдық тенденциялар туралы сигналдар жіберуге мүмкіндік береді, бұл қоғамдық пікірталастарды қалыптастыруға және болашақ жауаптарды болжауға көмектеседі.

Экономикалық және фискалдық шындықты түсінуге болатын түрде қарастыратын Ашық бюджет есеп беруге және тиімді бюджеттік жоспарлауға ықпал етеді. Бұл азаматтық қоғам ұйымдарына бюджетпен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде азаматтар мен мемлекет арасындағы қоғамдық келісімді нығайтады. Ең бастысы, нақты жазу актісінің өзі тиісті органдарға бюджеттік стратегия мен саясатқа қатысты өз ойларын жетілдіруге көмектеседі, бұл саясатты жақсырақ және дәйекті таңдауға әкеледі.

Бұл зерттеудің екі мақсаты бар: біріншіден, мақсаттардың айқындылығы, бағалануы және дәлдігі сияқты бюджеттік есептілік қасиеттерінің бюджет тиімділігіне әсерін зерттеу. Екіншіден, бұл зерттеу тәуекел менеджментінің бюджеттік қасиеттер мен бюджет есептері арасындағы байланысқа кедергі келтіретін айнымалы ретінде әсерін тексерді. Іс жүзінде бұл зерттеудің нәтижелері оны дайындау кезінде жоспарлау мен орындауға байланысты органдар қызметінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Түйін сөздер: бюджеттік есептілік, бюджеттеу, бюджет сапасы, бюджет тапшылығы, тәуекелдерді басқару, сапа, ашықтық.

К.А. Абдыкулова, М.Б. Муратова, Д.С. Тенизбаева
Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан

Качество бюджета и необходимость управления рисками

Аннотация. Подготовка прозрачных бюджетных документов требует от политиков разъяснения сложных концепций широкому кругу аудиторий. Это дает ощутимые преимущества. Четкие и прозрачные бюджетные документы могут усилить воздействие политики, бюджетное планирование, законодательный надзор и участие граждан. Такие доклады позволяют директивным органам посылать сигналы о развивающихся экономических и фискальных тенденциях, помогая формировать общественные дебаты и предвосхищая будущие ответные меры.

Открытый бюджет, учитывающий экономические и фискальные реалии в доступной для понимания форме, способствует подотчетности и эффективному бюджетному планированию. Это позволяет организациям гражданского общества взаимодействовать с бюджетом. Это, в свою очередь, укрепляет общественный договор между гражданами и государством. И, что особенно важно, сам акт ясного письма помогает соответствующим органам усовершенствовать свое собственное мышление в отношении бюджетной стратегии и политики, что приводит к лучшему и более последовательному выбору политики.

Данное исследование преследует две цели: во-первых, изучить влияние таких качеств бюджетной отчетности, как ясность, оценка и точность целей, на эффективность бюджета. Во-вторых, в данном исследовании было проверено влияние риск-менеджмента как сдерживающей переменной на взаимосвязь между бюджетными качествами и отчетами бюджета. На практике результаты этого исследования будут способствовать повышению эффективности деятельности органов, связанным с планированием и исполнением при его подготовке.

Ключевые слова: бюджетная отчетность, бюджетирование, качество бюджета, дефицит бюджета, управление рисками, качество, прозрачность.

Список литературы

1. Kenis I. Effects of Budgetary Goal Characteristics on Managerial Attitudes and Performance // *The Accounting Review*. – LIV (4), 707-721 (1979).
2. Baerdemaeker J. & Bruggeman W. The impact of participation in strategic planning on managers' creation of budgetary slack: The mediating role of autonomous motivation and affective organizational commitment // *Manage, Account Research* (2015). <http://dx.doi.org/10.1016/j.mar.2015.06.002>.
3. Blumentritt T. Integrating strategic management and budgeting // *Journal of Business Strategy*. – 27(6), 73-79 (2006).
4. Collier P. M & Berry A. J. Risk in the Process of Budgeting // *Management Accounting Research*. – 13, 273-297 (2002).
5. Belkaoui A.R. Behavioral management accounting QUORUM BOOKS Westport, Connecticut, London (2002).
6. Collins F. The Interaction of Budget Characteristics and Personality Variabels with Budgetary Response Attitudes // *The Accounting Review*. – LIII(2), 324-335 (1978).
7. Utomo D.C. Indonesian Local Governments' Budgeting Practices: A Theory Of Managing The Harmonising Of Interests (2015).
8. Anthony R.N. & Govindarajan V. Management Control Systems, Eleventh Edition, McGraw-Hill Companies, Inc, U.S.A (2004).
9. Magner N. R. & Johnson G. G. Municipal Officials Reactions to Justice in Budgetary Resource Allocation // *Public Administrative Quarterly*. – 18(4), 439-456 (1995).
10. Garamfalvi L. Corruption in the public expenditures management process. Paper presented at 8th International Anti-Corruption Conference, Lima, Peru, 7-11 September (1997).
11. Schiff M. & Lewin A.Y. The Impact of People on Budgets // *Accounting Review*, April, 259-268 (1970).
12. Tummala V.M. Rao & Leung Y.H. A risk management model to assess safety and reliability risks // *International Journal of Quality & Reliability Management*. – 13(8), 53 – 62 (1996).

13. Yilmaza Emine et al. Do organizational politics and organizational commitment affect budgetary slack creation in public organizations? // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. – 150, 241 – 250 (2014).

14. Бюджетный кодекс Республики Казахстан от 4 декабря 2008 года № 95-IV. [Электронный ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K080000095_ (дата обращения: 10.09.2023).

15. Заключение к отчету Правительства Республики Казахстана об исполнении республиканского бюджета за 2022 год. [Электронный ресурс] - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/documents/details/470570?lang=ru>. (дата обращения: 10.08.2023).

Information about authors:

Abdykulova K.A. – Professional Doctor (doctor on specialization), Faculty of Economics and Law, M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6616-8039>.

Muratova D.B. – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Finance and Accounting, Faculty of Economics and Law, M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1884-1145>.

Tenizbaeva J.S. – Professional Doctor (doctor on specialization), Senior Lecturer, Department of Economics, Faculty of Economics and Law, M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5306-3342>.

Абдыкулова К.А. – «Қаржы және есеп» кафедрасының бейіні бойынша доктор, «Экономика және құқық» факультеті М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6616-8039>.

Муратова Д.Б. – ә.ғ.к., доцент м.а., «Қаржы және есеп» кафедрасы, «Экономика және құқық» факультеті, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1884-1145>.

Тенизбаева Д.С. – «Экономика және бизнес» мамандығының бейіні бойынша докторы, «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы, «Экономика және құқық» факультеті, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5306-3342>.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

G. Sagindykova¹, G. Tussibayeva¹, G. Amanova²

¹Esil University, Astana, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(e-mail: ¹gsmaktobe1@mail.ru¹, ²agd65@mail.ru)

Transformation of accounting in the digital economy and prospects for its development

Abstract. *The article examines the features of digital economy, analyzes its implementation in the Republic of Kazakhstan with the study of domestic and world statistics. The authors present the technologies and methods of digitalization of accounting. The paper presents the blockchain technology, a flowchart of the technology is given, its features, advantages and problems of implementation are analyzed. Blockchain technology makes it possible to apply in accounting procedures such as triple entry, digital audit, smart contracts, cloud data storage, use of transactions, exclusion of unconfirmed expenses and others. Along with the undoubted advantages of using blockchain technologies, it is necessary to name a number of problems related to their implementation, primarily in the field of regulatory support, ensuring the availability of competent specialists, as well as their training, investment and management systems. The authors propose directions for the introduction and development of digital technologies in accounting, including changing the accounting system, using a digital asset, expanding the qualitative and quantitative characteristics of «leased assets», the use of new digital currencies, and improving the skills of accounting personnel. Currently, it is necessary to actively develop the use of digital technologies in the field of accounting, since this is becoming one of the necessary conditions for maintaining the competitiveness of organizations. The purpose of this article is to study the main indicators of the development of the digital economy in the Republic of Kazakhstan, to analyze the problems in the field of digitalization in accounting, as well as to identify the main ways and factors of the development of digital accounting.*

Keywords: *accounting, digitalization, blockchain, cryptocurrency, digital assets, token, mining.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-289-300>

Introduction

The State Program «Digital Kazakhstan» implemented by the Government of the Republic of Kazakhstan through the development of innovative digital technologies is aimed at creating an economic environment that ensures the most effective interaction of citizens, society, business and the state [1]. The main innovative tools of digitalization are artificial intelligence, cloud technologies, big data, and process robotization. During the transition to digital technologies and the formation of the digital economy, the main trend of socio-economic society is information, as the main most valuable resource. In the accounting system, the information component is also

one of the most important and priority. In the works of modern Russian scientists devoted to this problem, it is noted that the development of the theory and practice of accounting is impossible without high-speed information technology complexes, digitization and transmission of information online. Relevant information, along with the means, objects of labor and labor itself, turns into a full-fledged factor of expanded reproduction.

Accounting, being the main subsystem of management of an economic entity and the recognized language of business, is constantly changing under the influence of external factors, which are reflected in the legislative acts of Kazakhstan. Over 80% of the information characterizing various processes and facts of financial and economic activity of economic entities is concentrated in the accounting system. Accounting, which includes the collection, registration and provision of economic information about the financial and economic activities of an organization in the context of digitalization and changes in information content, is losing its relevance [2]. This is confirmed by the use of tools for collecting, analyzing and storing information that have not changed for a long time, and by the stagnation of theoretical and methodological approaches to building an accounting system and forming financial statements. The ongoing processes of globalization and digitalization, the use of cloud technologies, artificial intelligence capabilities, big data and tools that allow processing a large amount of information in a short period of time by economic entities in their practical activities, affect the conceptual foundations of theoretical and methodological approaches to the organization of the accounting system, fill the concept of «accounting» with a new meaning. The reform of the accounting system is inevitably associated with a change in the legislative framework, the influence of the surrounding reality, the economic conditions in which an economic entity operates, and the rapid development of digitalization.

Research methods

The digital economy, as a new socio-economic phenomenon, is evolving at such a rapid pace that the theoretical and methodological aspects of building an accounting system are significantly lagging behind in the development of this phenomenon. The research theory is based on the works of leading domestic and foreign modern scientists and practitioners devoted to the development of accounting during the digitalization of the processes of collecting, consolidating and analyzing information about the activities of economic entities [3].

Currently, the issues of global transformation of the accounting system through the influence of the information potential of the existing economic space are particularly acute. The research, based on the transformation of the content of accounting methods under the influence of innovative digital technologies introduced into the accounting process, is based on a systematic approach. Dialectical and empirical methods are used as the main methodological principles of the study.

Discussion and results

The State Program «Digital Kazakhstan» [1], approved by the Government of the Republic of Kazakhstan No. 827 dated December 12, 2017, defines the conceptual and categorical apparatus in the field of digital economy, the goals and objectives of its implementation and development, and also designates the following structure, consisting of five main directions of the program implementation (Table 1).

Table 1 - Structure of the «Digital Kazakhstan» Program

№	Name of the program	Program content
1	«Digitalization of economic sectors»	the direction of transformation of traditional sectors of the economy of the Republic of Kazakhstan using breakthrough technologies and opportunities that will increase labor productivity and lead to an increase in capitalization.
2	«Transition to a digital state»	the direction of transformation of the functions of the state as an infrastructure for providing services to the population and business, anticipating its needs.
3	«Implementation of the Digital Silk Road»	the direction of development of high-speed and secure data transmission, storage and processing infrastructure.
	«Development of human capital»	the direction of transformation, covering the creation of a so-called creative society to ensure the transition to new realities - the knowledge economy.
5	«Creating an innovative ecosystem»	the direction of creating conditions for the development of technological entrepreneurship and innovation with stable horizontal links between business, the scientific sphere and the state. The state will act as a catalyst for the ecosystem, capable of generating, adapting and introducing innovations into production.

Note: compiled on the basis of the source [1]

One of the key goals of the state program is to accelerate the pace of development of the republic's economy and improve the quality of life of the population through the use of digital technologies in the medium term, as well as creating conditions for the transition of the economy of Kazakhstan to a fundamentally new development trajectory that ensures the creation of the digital economy of the future in the long term [4].

The reporting data of the central state bodies of the Republic of Kazakhstan indicate that there are positive trends in the field of digitalization. In the ranking of countries by the level of development of electronic government (E-government) by the end of 2022, Kazakhstan ranked 29th among 193 countries (over the past 3 years, an increase of 10 positions up). Kazakhstan also ranks below other economically leading countries in the total GDP (Figure 1).

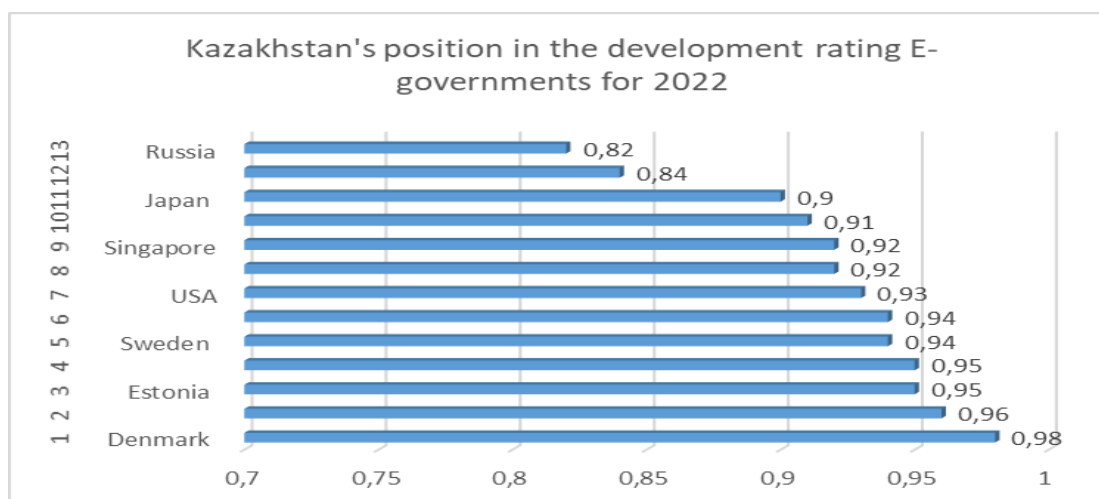

Figure 1 - Kazakhstan's position in the development rating E-governments for 2022

Note: compiled on the basis of source [5]

According to this indicator, Kazakhstan is significantly inferior to such countries as Israel (30th place), Russia (36th place), China (45th place), Uzbekistan (87th place), India (100th place), etc. To assess the effectiveness of investment volumes in the field of digitalization, which affects, among other things, socio-economic development, on basis of official data since 2015, the ratio of such effective qualitative indicators as exports and imports of goods related to information and communication technologies (ICT) has been considered and it can be stated that in comparison with other countries with a sufficiently developed economy, the share of exports of ICT goods in Kazakhstan in total exports remains extremely low (Figure 2).

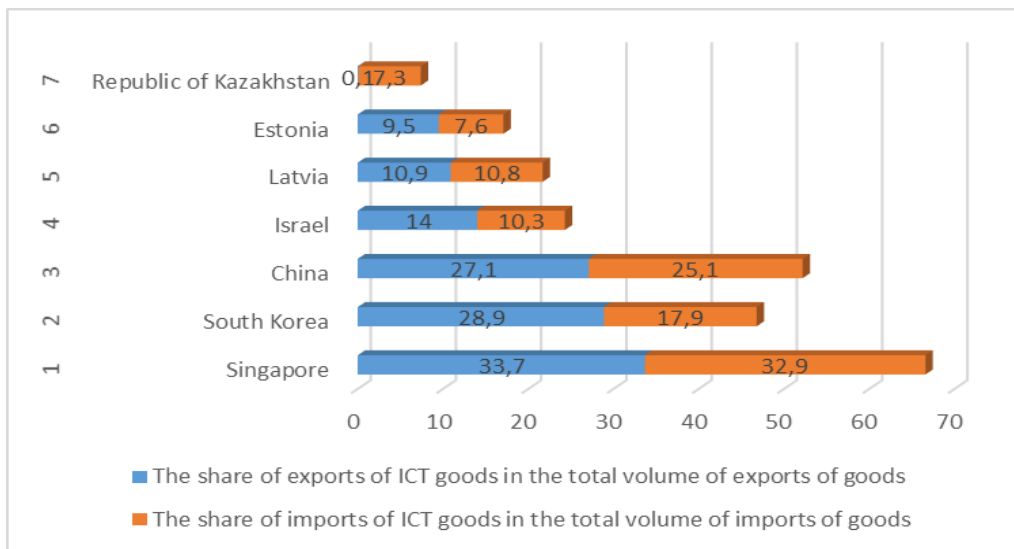

Figure 2 - Comparative analysis of countries with a developed digital economy in terms of the share of exports and imports of information and communication technologies in the total volume of exports and imports of goods, respectively, with similar indicators of the Note: compiled on the basis of the source [5]

The volume of total ICT costs for the period 2015-2022 amounted to 2,484,856.4 million tenge, including the costs of public administration - 310 668.2 million tenge or 13% of the total (private sector – 87%).

The volume of total expenditures on information and communication technologies (ICT) in Kazakhstan for the period 2015-2022 amounted to KZT 2,484,856.4 million, including expenditures of public administration bodies - KZT 310,668.2 million or 13% of the total (private sector - 87%) (Figure 3).

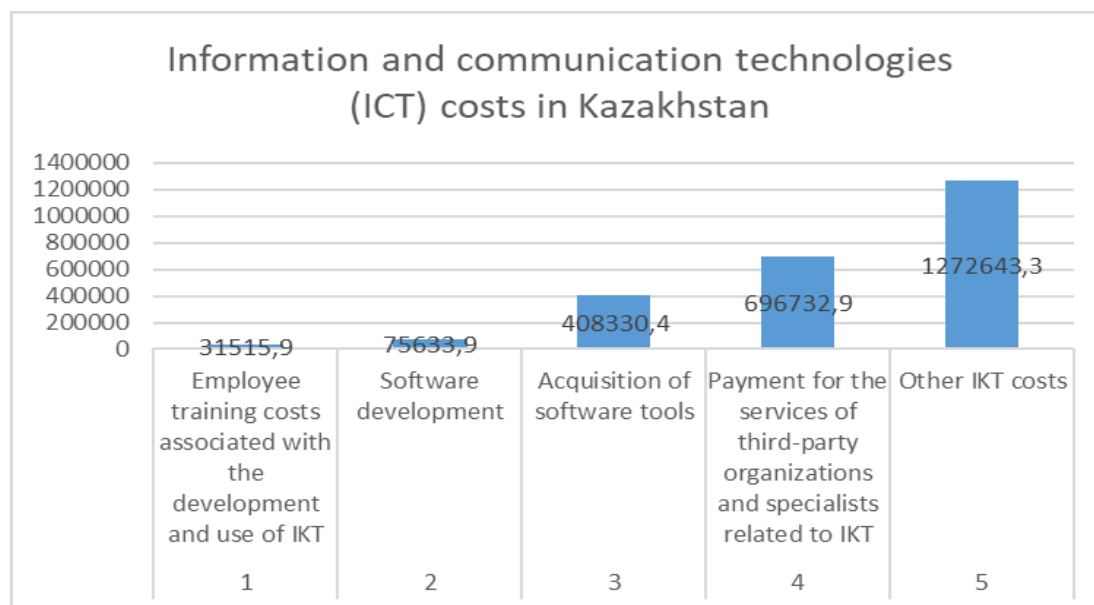

Figure 3 - Information and communication technologies (ICT) costs in Kazakhstan for the period 2015-2022 and their structure, million tenge

Note: compiled on the basis of the source [5]

Against the background of the growth of the total volume of ICT costs, which in 2022 increased by 168,080.8 million tenge (or 76%) compared to 2015, the lion's share falls on the payment of services of third-party organizations and specialists (outsourcing) related to information technology - 696,732.9 million tenge or 42.5%.

In addition, relatively significant costs associated with the acquisition of software used on the basis of a license agreement, their share at the end of analyzed period was 16.6% with positive growth dynamics (2015 – 9.7% and 2022 - 16.6%).

It should also be noted that there is an increase in the need for IT specialists, which in 2022 increased by 63% compared to 2015 (2015 - 4,449 people, 2021 – 7,038 people).

On the contrary, independent software development within the organization and employee training related to the development and use of ICT by the end of 2022 accounted for a relatively low share in the structure of total costs (4.4% and 0.3%, respectively), in the latter case with negative dynamics of the indicator (2015 – 1.5% and 2022 – 0.3%).

As a result of a number of studies in the field of digitalization of accounting, using software, databases, as well as the principles of their configuration and construction, two directions of such digitalization have been identified:

- technology for obtaining, storing and transmitting the necessary information to addressees in accounting;

- methodology of systematization of information [6].

The technology of obtaining, storing and transmitting information includes the use of modern information systems related to the creation, operation and maintenance of databases in accounting. The development of such information systems is directly influenced by two main factors:

- innovations in the technical base and equipment, entailing the creation of new information needs;

- innovations in automated information systems.

The essence of the accounting method is to understand and know its elements, which are documentation, inventory, accounts, double entry, valuation, calculation, balance sheet and reporting.

Therefore, with regard to accounting methodology, it is advisable to talk about the use of accounting technologies such as:

- methods of primary observation, for example, documentation, inventory and others;
- methods of systematization and ordering, for example, accounting accounts, double entry;
- methods of cost measurement, for example, calculation, evaluation and others;
- ways of combining information, for example, the balance sheet or accounting statements [7].

Digitalization of accounting contributes to the fact that any aspect of economic activity is entered into the register (database) in the form of a set of details, among which account details, debit and credit appear. Since they are written in binary code, it is possible to use more than two accounts. As the number of details increases, for example, analytical accounts, accounting accounts, management and other information, it is more convenient to generalize, systematize and present the entire information array for use in a format different from that achieved with manual data entry [8].

Blockchain technology, which has been developing at an accelerated pace in recent years, can become one of the most effective and working tools for digitalization of accounting [9].

Analysts of the well-known Indian consulting company Fortune Business Insights in their report on the blockchain market research identified the leading regions, industry and market trends, technologies being rapidly introduced at the global level, growth-stimulating factors and constraints, as well as the competitive environment and presented an overview of the blockchain market (Figure 4).

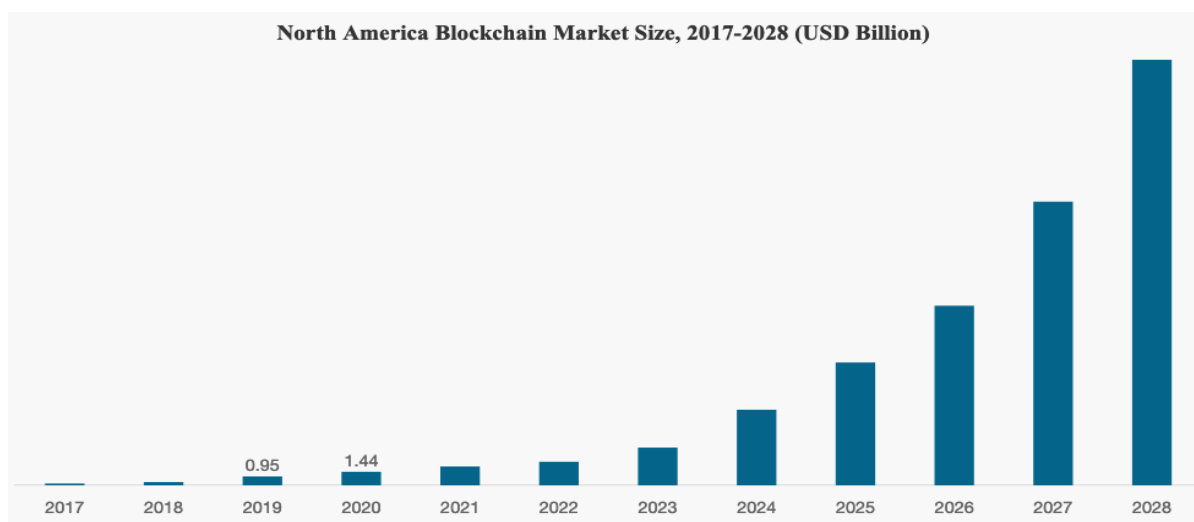

Figure 4 - Dynamics of the global blockchain market, billion US dollars

Note: compiled on the basis of the source [10]

The volume of the global blockchain market in 2020 amounted to 3.06 billion US dollars. In 2020, the global market showed significant growth – by 52.4% compared to the average annual growth in 2017-2019. It is predicted that in 2021-2028, the market will grow from 4.68 billion US dollars (current figure) to 104.19 billion US dollars, and the average annual growth rate will be 55.8%.

Blockchain technology makes it possible to store data on financial transactions, legal obligations, property rights, providing full transparency and universal accessibility for review, but at the same time reliably protecting against any forgery, hacking, and so on. Increasingly, at present, certain elements of this technology are used both at the state level and in individual corporations.

The essence of blockchain technology is to build a continuous sequence of blocks according

to certain rules. Each block of the system has a direct connection with the previous block, secured with a digital signature [11].

The use of blockchain on a regulatory basis in accounting will be a promising and effective direction. The essence of the tool is presented in the form of a diagram (Figure 5).

Blockchain technology has a number of advantages that are most widely used in the field of finance, such as: traceability of financial transactions and transactions on the site; data security using a permanent digital record; access of each participant to an up-to-date copy of the database; speed and reliability of operations performed; protection of operations and users due to data decentralization between servers [13].

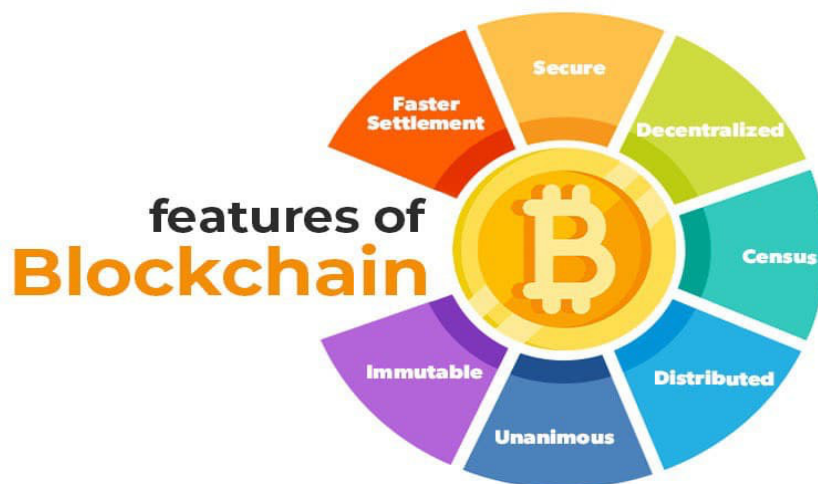

Figure 5 - Block diagram of the use of blockchain technology in financial transactions
Note: compiled on the basis of the source [12]

Accounting, along with financial analysis and financial audit are among the most successful areas of implementation of blockchain technology. The following features of the application of this tool can be named (Table 2).

Table 2 - Features of blockchain application in accounting

№	Name	Content
1	Triple entry, namely, the registration of data for each debit and credit transaction of organizations with a third entry in the state or international register.	Permanent access to the financial statements of each registered organization for regulatory authorities. This will demonstrate the financial transparency of the activities of legal entities, constant monitoring, avoiding mistakes, reducing financial risks, reducing the cost of obtaining and verifying documentation, etc.
2	Digital audit	Creating the necessary conditions for conducting an audit at each stage of product creation.
3	«Smart» contracts	The use of an electronic signature will reduce the time and labor costs for fulfilling the terms of contracts. Decentralization of the contract, reliability of data sources, powers of attorney of the parties, automation of payments and more are also involved.
4	Cloud data storage	Secure storage of all organization data. Saving money on the operation of central servers.

5	Simplification of the reflection of the movement of assets within the organization.	The movement of assets is carried out in the form of a transaction, which, in turn, provides access to financial and management information in real time.
6	Using transactions to make settlements with the organization's counterparties.	The block system used in the blockchain will allow you to generate and write off accounts receivable and accounts payable at the same time, without having to confirm the fact of the transaction every time.
7	Simplification of the resource management process.	Thanks to the secure registration of transactions, the entire process of managing the organization's resources is simplified.
8	Exclusion of corruption, embezzlement and unconfirmed expenses.	The exclusion of these negative factors will be possible thanks to the full transparency of information online.
Note: compiled on basis of the source [14]		

The advantages of introducing digital accounting in organizations prevail over the problems that accompany them, however, one should be aware that a number of significant measures will be needed to facilitate the transition to full digitalization, including both the training of qualified personnel and the introduction of information and communication technologies themselves, including the preparation of the necessary equipment, resources, and information base.

Let's outline the main problems associated with the introduction of blockchain technologies in accounting, and requiring changes and adjustments to the system of regulatory and legal regulation, information support, personnel changes (Table 3).

Table 3 - The main problems of implementing blockchain technologies in the accounting of organizations

№	Name of the problem	The content of the problem
1	Legal problems.	The absence of a number of regulations in the field of regulation of accounting law, general rules and regulations for the control of accounting processes, financial accounting management at the state level.
2	Learning challenges.	Inconsistency of certain areas of training in the field of financial and accounting with the requirements of the modern information society.
3	Personnel problems.	The absence or low percentage of specialists-financiers and accountants, competent in the field of digital technologies, proficient in programming languages and APIs.
4	Problems of investment support	The presence of risks for investors when placing funds in the development and management of management and accounting systems.
5	Perception problems	The position of individual specialists associated with the opposition of digital accounting in business and the accountant profession.
Note: compiled on the basis of the source [15]		

Along with the noted advantages and problems of introducing digital technologies into accounting, a number of areas of such development should be noted:

1. Changing the accounting system in organizations.

We are talking about the development of accounting policies in organizations of various types. To date, there are three types of enterprises in science and practice;

– traditional organizations operating normally, but at the same time using modern technologies to solve certain business tasks;

– organizations that operate and interact with customers only through the Internet and various kinds of virtual channels;

– Internet organizations that are not tied to a physical asset. Their number is constantly growing, including various innovative projects.

2. Using a digital asset as an innovative accounting object.

Digital assets are one of the types of intangible assets, which is associated with taking into account information about objects that do not have a tangible form [16]. Assets such as franchise, trademark, customer loyalty and others are a kind of intangible assets, and, among other things, they can be considered as digital assets, but they are often not accounting objects, and in addition, there is a problem of estimating their value. A number of issues are also related to intellectual capital, namely, its accounting and evaluation of its value.

3. Expansion of qualitative and quantitative characteristics of «leased assets».

According to a number of scientists, «the new business model of an enterprise in the digital economy allows replacing the sale of a physical object with the sale of its working resource» [17]. Since leased property is included in the assets of the organization in accordance with international requirements from 2019, it is necessary to envisage changes in the methodology of accounting and identification of such «rental assets».

4. The emergence of new digital currencies.

At the level of domestic legislation, attempts are being made to consolidate such digital financial assets as tokens, cryptocurrencies and a number of others as means of payment, and virtual organizations engaged in mining and other activities will acquire the status of full-fledged participants in the financial market of digital assets [17].

5. The growth of the competence of accounting personnel.

The accountant profession in the digital economy will need new competencies, for example, he will have to perform certain tasks of the organization's business, solve risk assessment issues, possess knowledge in the field of economics, which will require constant professional development and self-improvement. The accountant profession cannot disappear for objective reasons, however, it will have to meet the new realities of business in the digital economy.

Conclusions

Thus, it should be noted that the development of the digital economy and accounting in Kazakhstan, despite lagging behind other developed countries in a number of points, is actively developing. The introduction of digital technologies at all levels of the economy, including the development of the regulatory framework and the creation of conditions for application, affects most areas of activity. The field of accounting, being one of the most conservative, requires a special approach and developments on this issue. It is necessary to train accountants, actively introduce digital technologies at enterprises, develop a legislative framework, and solve problems arising in the process of implementation. The competitive advantage of organizations owning information and communication technologies is obvious, and now it is necessary to move more actively on this path.

References

1. Государственная программа «Цифровой Казахстан» [Электронный ресурс] - URL: <https://online.zakon.kz> (дата обращения: 15.08.2023).
2. Мельник М.В., Егорова С.Е., Кулакова Н.Г., Юданова Л.А. Бухгалтерский учет в коммерческих организациях: учебное пособие // ФОРУМ: ИНФРА-М. - 2018. – 480 с.
3. Голик А. В. Цифровая экономика в современном мире // Молодой ученый. -2021. - № 4 (283). - С. 280-287.
4. Акмаров П.Б. Перспективы и проблемы использования информационных технологий в автоматизации бухгалтерского учета // Научный журнал КубГАУ. - 2021. - № 1. – С.28-35.
5. Аудиторское заключение об итогах промежуточной оценки реализации Государственной программы «Цифровой Казахстан» и эффективности использования активов государства в сфере

информатизации [Электронный ресурс] - URL: <https://www.gov.kz/memleket> (дата обращения: 22.08.2023).

6. Цифровая революция: в ожидании часа «X» // Рыночные трансформации: новые бизнес-модели, инновационные технологии, практика решений. – 2021. - №4. - С. 107–115.

7. Одинцова Т.М. Модернизация бухгалтерского учета как фактор формирования информационной среды экономики знаний // Экономика и управление: теория и практика: сб. научных трудов. - 2019. - № 2. - С.455-461.

8. Цивенко М.Ю. Трансформации профессии бухгалтера в условиях развития «цифровой экономики» // Молодой ученый. - 2021. – №4. – С. 100-109.

9. Негодонова Т.А., Гайдук Н.В. Технология blockchain и бухгалтерский учет // Материалы VIII Международного форума «Информационное общество: современное состояние и перспективы развития». – 2020. - С. 33–41.

10. Nguyen T.H. Blockchain benefits to trade finance // Инновационное развитие. - 2021. - №4 (21). - С. 75–82.

11. Tapscott D., Tapscott A. How blockchain will change organizations // MIT Sloan Management Review. - 2019. - № 58(2). - P. 10–18.

12. Будзко В.И., Мельников Д.А. Информационная безопасность и блокчейн // Системы высокой доступности. - 2019. - №3 - С. 5–19.

13. Коржова О.В. Цифровая экономика в бухгалтерском учете // Научное обозрение. Педагогические науки. - 2019. - № 4. - С. 53–61.

14. Роголенко Т.М., Агеева О.А., Горлов В.В. и др. Цифровая экономика – драйвер развития бухгалтерского учета, аудита, контроля: монография. – М.: ООО «Кнорус». - 2020. – 230 с.

15. Рузакова О.А., Гринь Е.С. Применение технологии blockchain к систематизации результатов интеллектуальной деятельности // Вестник Пермского университета. Юридические науки. - 2020. - №3. - С. 508–520.

16. Nurmagametov S. Risk management in the activity of financial institutions, in conditions of unstable economic development // World Applied Sciences Journal. – 2017. – №2. - P.78-89.

17. Bobrishev A.N. Accounting and analytical procurement of business performance in an inflationary environment // International Journal of Applied Business and Economic Research. - 2016. - № 5. - P. 627–637.

Г.М.Сагиндыкова¹, Г.С.Тусибаева¹, Г.Д.Аманова²

¹«Esil University» Мекемесі, Астана, Қазақстан

²Д. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Цифрлық экономикадағы бухгалтерлік есепті трансформациялау және оны дамыту перспективалары

Андатпа. Мақалада цифрлық экономиканың ерекшеліктері қарастырылып, оның ішкі және әлемдік статистиканы зерделей отырып, Қазақстан Республикасында енгізілуіне талдау жүргізілді. Авторлар бухгалтерлік есепті цифрландырудың технологиялары мен әдістерін ұсынады. Жұмыста блокчейн технологиясы ұсынылған, технологияның блок-схемасы берілген, оның ерекшеліктері, артықшылықтары мен енгізу мәселелері талданған. Blockchain технологиясы бухгалтерлік есепте үштік жазба, цифрлық аудит, «ақылды» келісімшарттар, бұлтты сақтау, транзакцияларды пайдалану, расталмаған шығындарды алып тастау және т.б. сияқты процедураларды қолдануға мүмкіндік береді. Блокчейн технологияларын қолданудың сөзсіз артықшылықтарымен қатар, оларды енгізуге байланысты бірқатар проблемаларды, ең алдымен, нормативтік-құқықтық қолдау, Құзыретті мамандардың болуын қамтамасыз ету, сондай-ақ оларды оқыту, инвестициялық және басқару жүйелері саласында туындайтын мәселелерді атаған жөн. Авторлар бухгалтерлік есепте цифрлық технологияларды енгізу және дамыту бағыттарын, оның ішінде бухгалтерлік есеп жүйесін өзгертуді, цифрлық активті пайдаланды, «жалға алынған активтердің» сапалық және сандық сипаттамаларын кеңейтуді, жаңа цифрлық валюталарды қолдануды, есепке алу кадрларының біліктілігін арттыруды ұсынды. Қазіргі уақытта бухгалтерлік есеп саласында цифрлық технологияларды қолдануды белсенді дамыту қажет, өйткені бұл ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін қолдаудың қажетті шарттарының біріне айналады.

Осы мақаланың мақсаты Қазақстан Республикасында цифрлық экономиканы дамытудың негізгі көрсеткіштерін зерттеу, бухгалтерлік есепте цифрландыру саласындағы проблемаларды

талдау, сондай-ақ цифрлық есепті дамытудың негізгі жолдары мен факторларын айқындау болып табылады.

Түйін сөздер: бухгалтерлік есеп, цифрландыру, блокчейн, криптовалюта, сандық активтер, токен, тау-кен.

Г.М.Сагиндыкова¹, Г.С.Тусибаева¹, Г.Д. Аманова²

¹Учреждение «Esil University», Астана, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Трансформация бухгалтерского учета в цифровой экономике и перспективы его развития

Аннотация. В статье рассмотрены особенности цифровой экономики, проведен анализ ее внедрения в Республике Казахстан с изучением внутренней и мировой статистики. Авторами приведены технологии и методы цифровизации бухгалтерского учета. В работе представлена технология блокчейн, дана блок-схема технологии, проанализированы ее особенности, преимущества и проблемы внедрения. Технология блокчейн позволяет применять в бухгалтерском учете такие процедуры как тройная запись, цифровой аудит, «умные» контракты, облачное хранение данных, использование транзакций, исключение неподтвержденных расходов и другие. Наряду с несомненными преимуществами от использования блокчейн технологий, необходимо назвать и ряд проблем, связанных с их внедрением, прежде всего, лежащих в области нормативно-правовой поддержки, обеспечения наличия компетентных специалистов, а также их обучения, инвестиционных и управленческих систем. Авторами предложены направления внедрения и развития цифровых технологий в бухгалтерском учете, в том числе изменение системы бухгалтерского учета, использование цифрового актива, расширение качественных и количественных характеристик «арендованных активов», применение новых цифровых валют, повышение квалификации учетных кадров. В настоящее время требуется активно развивать применение цифровых технологий в сфере бухгалтерского учета, поскольку это становится одним из необходимых условий поддержания конкурентоспособности организаций.

Целью данной статьи является исследование основных показателей развития цифровой экономики в Республике Казахстан, анализ проблем в области цифровизации в бухгалтерском учете, а также определение основных путей и факторов развития цифрового учета.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, цифровизация, блокчейн, криптовалюта, цифровые активы, токен, майнинг.

References

1. Gosudarstvennaya programma «Cifrovoy Kazahstan» [State Program «Digital Kazakhstan»] [Electronic resource]. Available at: URL:<https://online.zakon.kz> (accessed: 15.08.2023).
2. Mel'nik M.V., Egorova S.E., Kulakova N.G., Yudanova L.A. Buhgalterskiy uchet v kommercheskih organizatsiyah: uchebnoe posobie [Accounting in commercial organizations: textbook] (FORUM: INFRA-M, 2018, 480 p.). [in Russian]
3. Golik A. V. Cifrovaya ekonomika v sovremennom mire [Digital economy in the modern world], Molodoj uchenyj [Young scientist], 4 (283), 280-287 (2021). [in Russian]
4. Akmarov P.B. Perspektivy i problemy ispol'zovaniya informacionnyh tekhnologij v avtomatizacii buhgalterskogo ucheta [Prospects and problems of using information technologies in accounting automation], Nauchnyj zhurnal KubGAU [KubGAU Scientific Journal], 1, 28-35 (2021). [in Russian]
5. Auditorskoe zaklyuchenie ob itogah promezhutochnoj ocenki realizacii Gosudarstvennoj programmy «Cifrovoy Kazahstan» i effektivnosti ispol'zovaniya aktivov gosudarstva v sfere informatizacii [Auditor's report on the results of the interim assessment of the implementation of the State Program «Digital Kazakhstan» and the effectiveness of the use of state assets in the field of informatization] [Electronic resource]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket> (accessed: 22.08.2023).
6. Cifrovaya revolyuciya: v ozhidanii chasa «X» [Digital Revolution: Waiting for the «X» hour]. Rynochnye transformacii: novye biznes-modeli, innovacionnye tekhnologii, praktika reshenij [Market transformations: new business models, innovative technologies, practical solutions], 4, 107-115 (2021). [in Russian]

7. Odincova T.M. Modernizatsiya buhgalterskogo ucheta kak faktor formirovaniya informacionnoj sredy ekonomiki znaniy [Modernization of accounting as a factor in the formation of the information environment of the knowledge economy], *Ekonomika i upravlenie: teoriya i praktika: sb. nauch. tr.* [Economics and Management: theory and practice: collection of scientific papers], 2, 455-461 (2019). [in Russian]
8. Civenko M.YU. Transformatsii professii buhgaltera v usloviyah razvitiya «cifrovoj ekonomiki» [Transformation of the accountant profession in the context of the development of the «digital economy»], *Molodoy uchenyj* [Young scientist], 4, 100-109 (2021). [in Russian]
9. Negodonova T.A., Gajduk N.V. Tekhnologiya blockchain i buhgalterskiy uchët [Blockchain Technology and Accounting], *Materialy VIII Mezhdunarodnogo foruma «Informacionnoe obshchestvo: sovremennoe sostoyanie i perspektivy razvitiya»* [Materials of the VIII International Forum “Information Society: Current State and Development Prospects”], 33–41 (2020). [in Russian]
10. Nguyen T.H. Blockchain benefits to trade finance [Blockchain benefits to trade finance] *Innovatsionnoe razvitiye* [Innovative development], 4 (21), 75–82 (2021).
11. Tapscott D., Tapscott A. How blockchain will change organizations [How blockchain will change organizations] *MIT Sloan Management Review*, 58(2), 10–18 (2019).
12. Budzko V.I., Mel'nikov D.A. Informatsionnaya bezopasnost' i blokchejn [Information security and blockchain] *Sistemy vysokoy dostupnosti* [High Availability Systems], 3, 5–19 (2019). [in Russian]
13. Korzhova O.V. Cifrovaya ekonomika v buhgalterskom uchete [Digital economy in accounting] *Nauchnoye obozrenie. Pedagogicheskie nauki* [Scientific review. Pedagogical Sciences], 4, 53–61 (2019). [in Russian]
14. Rogulenko T.M., Ageeva, O.A., Gorlov, V.V. i dr. Cifrovaya ekonomika – drayver razvitiya buhgalterskogo ucheta, audita, kontrolya: monografiya [Digital economy is a driver of accounting, audit, and control development] (Knorus, 2020, 230 p.). [in Russian]
15. Ruzakova O.A., Grin E.S. Primeneniye tekhnologii blockchain k sistematizatsii rezul'tatov intellektual'noj deyatel'nosti [Application of blockchain technology to systematization of intellectual activity results] *Vestnik Permskogo universiteta. Yuridicheskie nauki* [Bulletin of Perm University. Legal sciences.], 38, 508–520 (2020). [in Russian]
16. Nurmagametov S. Risk management in the activity of financial institutions, in conditions of unstable economic development [Risk management in the activity of financial institutions, in conditions of unstable economic development] *World Applied Sciences Journal*, 2, 78-89 (2017).
17. Bobrishev A.N. Accounting and analytical procurement of business performance in an inflationary environment [Accounting and analytical procurement of business performance in an inflationary environment] *International Journal of Applied Business and Economic Research*, 5, 627–637 (2016).

Сведения об авторах:

Сaгiндькoвa Г.М. – oснoвнoй aвтoр, кaндидaт экoнoмичeских нaук, кaфeдрa «Учeт и aудит», Учрeждeниe «Esil University», ул. Жубaнoвa 7, Aстaнa, Кaзaхстaн.

Тусибaевa Г.С. – PhD, aссoцирoвaнный прoфeссoр, кaфeдрa «Учeт и aудит», Учрeждeниe «Esil University», ул. Жубaнoвa 7, Aстaнa, Кaзaхстaн.

Амaнoвa Г.Д. – кaндидaт экoнoмичeских нaук, aссoцирoвaнный прoфeссoр, кaфeдрa «Учeт и aнaлиз», Еврaзийский нaциoнaльный унивeрситeт им. Л.Н.Гумилевa, ул. Сaтпaевa 2, Aстaнa, Кaзaхстaн.

Sagindykova G.M. – corresponding author, Candidate of Economic Sciences, Department of Accounting and Audit, Esil University, 7 Zhubanov str., Astana, Kazakhstan.

Tusibayeva G.S. – PhD, Associate Professor, Department of Accounting and Audit, Esil University, 7 Zhubanov str., Astana, Kazakhstan.

Amanova G.D. – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Accounting and Analysis, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

М.Р. Смыкова¹, К.С. Дауренбекова², А.Н.Артыкбаева³

Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Казахстан
(E-mail: ¹mraisovna@mail.ru, ²k.daurenbekova@almu.edu.kz, ³artykbay14@gmail.com)

Нейромаркетинговые исследования коммуникативной эффективности туристской рекламы

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы применения нейромаркетинговых технологий для оценки рекламного ролика туризма в Казахстане. Нейромаркетинговые исследования – это одно из инновационных направлений, представляющий собой симбиоз психологии и маркетинга. Актуальность исследования заключается в том, что с помощью нейромаркетинга определяется нейробиологическая реакция на маркетинговые стимулы, позволяющие выстроить эффективные коммуникации с потребителями. Цель данной статьи – на основе проведенного нейромаркетингового исследования рекламного ролика с помощью Face Reading выявить, какие визуальные и звуковые элементы рекламы повышают ее коммуникативную эффективность. Рассмотрены варианты использования нейромаркетингового оборудования для оценки эмоционального восприятия туристского ролика.

Задача исследования – провести краткий анализ исследований нейромаркетинга в трудах отечественных и зарубежных ученых, нейромаркетинговые исследования рекламного ролика и на основании эксперимента оценить коммуникативную эффективность рекламы. Особое внимание уделено тому, какие эмоции способствуют повышению запоминаемости, вызывают интерес к рекламному ролику. В исследованиях использован спектральный анализ рекламного ролика, который позволяет проанализировать эмоциональное отношение респондентов к разным визуальным и слуховым раздражителям в рекламе туризма Казахстана. Результаты исследования позволили сделать вывод по потенциалу применения нейромаркетинговых технологий для повышения коммуникативной эффективности рекламного ролика. В результате проведенных исследований разработаны рекомендации по моделированию туристского ролика с учетом полученных выводов. Данный метод не только определяет понимание того, какие кадры вызывают более высокий эмоциональный всплеск, но и возможность повышения эмоционального восприятия при просмотре рекламы для формирования ассоциативного ряда с туризмом в Казахстане.

Ключевые слова: туризм, реклама, нейромаркетинг, нейромаркетинговые исследования, коммуникативная эффективность, реклама.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-301-311>

Введение. Развитие рекламного рынка и перенасыщенность рекламы приводит к снижению ее восприятия у потребителей. Цель статьи – выявить эмоциональный посыл, влияющий на восприятие элементов рекламы с помощью нейромаркетингового исследования.

Задачи исследования:

- проанализировать направления нейромаркетинговых исследований по эмоциональному посылу туристского рекламного ролика;
- описать возможности применения нейромаркетинговых исследований при оценке рекламных роликов в сфере туризма;
- провести спектральный анализ ролика с использованием нейромаркетингового оборудования Face Reading.

Актуальность исследования заключается в том, что вопросы оценки коммуникативной эффективности рекламы с помощью нейромаркетингового оборудования практически не рассматривались, и данное направление является малоизученным. Требуется проведение экспериментов с использованием нейромаркетингового оборудования для выявления способов повышения коммуникативной эффективности туристской рекламы. Поэтому значимой задачей при формировании рекламы становится разработка таких видеороликов, которые бы в наибольшей степени не только привлекали потребителей, но и способствовали повышению их коммуникативной и коммерческой эффективности. Одним из привлекательных инструментов оценки эмоционального посыла рекламного ролика являются нейромаркетинговые технологии. Спектральный анализ эмоционального посыла на протяжении всего ролика показывает изменения эмоций при смене различных визуальных и слуховых раздражителей. С помощью нейромаркетинговых технологий оценки рекламных роликов можно управлять процессом повышения эффективности рекламы. Для оценки был использован имиджевый рекламный ролик туризма в Республике Казахстан. Результаты анализа позволили понять степень и уровень воздействия отдельных элементов и раздражителей в рекламе.

Нейромаркетинговые технологии оценки рекламы являются мало изученной темой как зарубежными, так и отечественными учеными. Однако данный инструмент имеет преимущества, которые заключаются в том, что обеспечивается более высокая достоверность результатов исследования и возможность получения неосознанной реакции со стороны потребителей.

Методы и организация исследования. Для анализа теоретических вопросов нейромаркетинговых исследований использованы кабинетные исследования и следующие информационные источники: монографии, учебные пособия, научные статьи. В качестве методов анализа теоретических материалов применяли методы сравнения и группировки.

В целом используемые методы исследования и этапы их применения представлены в таблице 1.

Таблица 1

Методы и этапы проведения исследования

Э т а п ы исследования	Методы исследования	Ценность или решаемые задачи
1 этап	Кабинетные исследования теоретических источников	Выявить теоретические способы и методы коммуникативной эффективности рекламы и применения инструментов нейромаркетинга
2 этап	Нейромаркетинговые исследования с использованием FaceReading	Определение основных маркетинговых стимулов, влияющих на восприятие потребителями полученной информации при просмотре туристского рекламного ролика, выявление эмоционального посыла на каждом этапе исследования, определение приоритетов неосознанного восприятия информации

Для оценки рекламного ролика, который показывает туристские возможности Казахстана, был использован спектральный анализ эмоций потребителей. Данный метод позволяет определить не только смену эмоций, но и одновременную реакцию нескольких эмоций. Используемый прибор для оценки рекламного ролика Face Reading фиксирует на протяжении всего рекламного ролика эмоциональное восприятие. Для проведения нейромаркетинговых исследований были обработаны результаты просмотра рекламного ролика 10 респондентов и получен обобщенный результат.

Обсуждение. Для проведения исследования туристской рекламы Казахстана было использовано оборудование под названием Face Reading. Face Reading позволяет диагностировать эмоции при просмотре определённого контента.

Применение нейромаркетинговых технологий позволяет понять, насколько высокий уровень коммуникативной эффективности рекламы, какие корректировки можно внести с учетом полученных результатов исследования эмоционального посыла потребителей. В этой связи особое внимание необходимо уделить выявлению потребительских предпочтений и ожиданий, исследованию особенностей восприятия отдельных элементов рекламного ролика.

Нейромаркетинг относится к новым направлениям исследования. Особый интерес к нейромаркетингу проявили зарубежные ученые Сандра Жардим и Карлос Мора [1]. В своих работах они смогли использовать результаты нейромаркетинговых исследований для кластеризации потребителей и разработки позиционирования туристических услуг и продуктов. Такие авторы, как Дж. И. Пелаес, Ф. Э. Кабрера, Л. Г. Варгас и В. Себастьян [2, 3] рассмотрели возможности и актуальность применения нейромаркетинга в различных областях, таких, как анализ моделей покупок потребителей. Зарубежные ученые У. Лю и Р. Джи [4] исследовали модели поведения потребителей на основе отзывов клиентов в социальных сетях, веб-сайтах. А. Барайбар-Фернандес, М. Баньос-Гонсалес, О. Баркеро-Перес, Р. Гойя-Эстебан и А. Де-ла-Морена-Гомес рассмотрели важность получения знаний о стимулах, которые оказывают наибольшее влияние на потребителей при принятии решения о покупках товаров и услуг [5]. Дж. И. Пелаес, Э. А. Мартинес и Л. Г. Варгас выявили факторы, которые мотивируют людей выбирать продукт или услугу [6], А. Барон, Г. Залтман и Дж. Олсон рассматривали методики прогнозирования поведения потребителей [7].

Научным исследованиям в области нейромаркетинга определенное внимание уделили такие отечественные ученые, так А.А. Ақынова и А.Ильяс, которые сделали акцент на попытке его развития и применения в Казахстане [8,9], а также Казыбаева А.М. изучала и анализировала методы нейромаркетинговых исследований и их применение в практической деятельности [10]. Из ученых, занимающихся исследованиями проблем развития туризма и поведения потребителей на рынке туристских услуг, необходимо выделить: Ф. Котлера [11], Р.С. Левиса [12], Дж. Р. Уокера [13], Р.А. Браймера [14], Е.А. Джанджугазову [15] и др.

В настоящее время используют разнообразные подходы к оценке коммуникативной эффективности. Вопросам оценки коммуникативной эффективности рекламы уделялось достаточно внимания такими учеными, как Ф. Котлер, Д. Огилви, Ж. Ламбен, Д. Старч, К. Хопкинс. В целом теоретики утверждают, что методы оценки коммуникативной эффективности неоднозначны, однако в основном они нацелены на поиск путей повышения узнаваемости, запоминаемости или положительного отношения к рекламе. В зависимости от поставленной цели используют разные методы оценки коммуникативной эффективности рекламы. Метрики оценки коммуникативной эффективности туристской рекламы – это оценка запоминаемости, оценка влияния рекламы на увеличение осведомленности, оценка узнаваемости. Основной проблемой при проведении нейромаркетинговой оценки рекламы является правильная интерпретация данных исследования. В этом случае, в зависимости от целей рекламирования, можно ее видоизменять, используя разнообразные маркетинговые раздражители, такие,

как звук, цвет, смена картин, использование разнообразных фактов. Именно данным вопросам практически не уделялось внимание в теории при оценке коммуникативной эффективности рекламы. Поэтому была поставлена задача – определить степень влияния отдельных элементов рекламы на ее коммуникативную эффективность.

Для оценки туристского ролика рассмотрим основные метрики, с помощью которых можно понять, какие характеристики лучше изучать и какие результаты получим после просмотра видеоролика.

Применение нейромаркетинговых технологий для оценки рекламных роликов в сфере туризма имеют определенные особенности и преимущества:

- позволяют получить более достоверную и объективную информацию;
- сократить выборку респондентов;
- узнать неосознанные стимулы потребителей;
- определить эмоциональный посыл на различные маркетинговые стимулы.

Полученные результаты. Фокус исследования зависит от используемого оборудования. Для проведения исследования туристской рекламы Казахстана было использовано оборудование под названием Face Reading. Face Reading позволяет диагностировать эмоции при просмотре определённого контента. Рассмотрим возможности при проведении исследования с помощью Face Reading для оценки туристской рекламы.

Таблица 2

Направления исследования туристской рекламы с помощью FaceReading

Направления исследования	Характеристика	Полученный результат исследований
1. Концентрация внимания	Заинтересованность в определенных раздражителях в рассматриваемой рекламе, таких, как картинки, звук или другие способы визуализации	Оценка привлекательных элементов, обеспечивающих запоминаемость рекламы
2. Интерес	Реакция, которая связана с избирательной информацией и визуализацией в исследуемом рекламном ролике	Выбор наиболее интересных и привлекательных элементов туристской рекламы
3. Неосознанный интерес	Скорость распознавания возникающих элементов рекламы	Исследование реакции мозга на отдельные составляющие элементы рекламы
4. Спектральный анализ эмоций	Хронометраж эмоций на протяжении видеоролика, фиксация изменения эмоционального посыла при смене кадров, музыкального сопровождения	Выявление эмоционального посыла и применение их для повышения коммуникативной эффективности рекламы

В таблице 2 представлены основные составляющие коммуникативной эффективности рекламы и способы ее измерения с помощью нейромаркетинга. Критерии оценки коммуникативной эффективности включают визуальные и звуковые стимулы, которые вызывают интерес и внимание у потребителей. Эксперимент позволяет определить эмоциональную вовлеченность респондента, изменение эмоций в процессе просмотра рекламного ролика.

Выборка 10 респондентов разного возраста и разного пола является для нейромаркетинговых исследований репрезентативной, т.к. инструменты нейромаркетинга дают возможность получать более объективную и достоверную информацию, чем классические инструменты исследования.

Объективность информации обоснована тем, что с помощью мимики лицевых изменений определяется, какая эмоция у респондента отражалась на каждом элементе просмотра рекламного ролика. Используемое оборудование Face Reading оценивает реакцию потребителей по следующим эмоциям: злость, грусть, радость, удивление, страх, презрение, вовлеченность, внимание.

Нейромаркетинговые исследования для оценки рекламного ролика туризма в Казахстане были проведены с использованием метода спектрального анализа. На протяжении просмотра ролика респондентами были зафиксированы изменения визуализации и звукового сопровождения и реакция потребителей на данные изменения.

Тестируемый рекламный ролик является имиджевым, и основная цель его - повысить коммуникативную эффективность, а также вызвать интерес у потребителей туризма. Результаты исследования представлены в таблице 3 и 4.

Таблица 3

Спектральный анализ 1 части туристской рекламы Казахстана

Время	3 секунды	11 секунд	21 секунда	27 секунд	35 секунд
Эмоции	Удивление Вовлеченность Радость	Радость Вовлеченность Позитивные эмоции	Грусть, переходящая в удивление и страх	Грусть и вовлеченность	Грусть, вовлеченность и радость
Кадры	Начало информации о Казахстане	Появление природы	Маленькие люди на вершине горы	Пустыня и горы	Скалы

Как показал анализ первой части рекламного ролика, наблюдается изменение эмоционального посыла в зависимости от кадров и предоставляемой информации. В начале рекламы активизируются механизмы вовлеченности и позитивные эмоции. По мере показа природных ресурсов появляются эмоции грусти, страха и радости. Все эти эмоции способствуют привлечению и удерживанию внимания респондентов.

Таблица 4

Спектральный анализ 2 части туристской рекламы Казахстана

Время	43 секунды	55 секунд	1 мин 4 сек секунды	1 мин 4 секунды	1 мин 15 секунд	Конец ролика
Эмоции	Вовлеченность	Вовлеченность Внимание	Удивление и страх	Вовлеченность	Удивление	Удивление, вовлеченность и позитивные эмоции
Кадры	Город и атрибутика города	Появление природы	Появление озера	Девушка на фоне воды	Появление мальчика-афроамериканца	Конец ролика

Во второй части ролика спектр эмоций более спокойный и только в конце ролика наблюдается позитивная эмоциональная реакция. При этом во второй части ролика практически все представленные кадры не вызывают противоречивых эмоций.

В результате проведенных исследований были выявлены следующие особенности при просмотре кадров туристской рекламы:

- в начале ролика у респондентов задействованы три эмоции одновременно: радость, вовлеченность и удивление;
- смена эмоционального восприятия происходит при смене кадров или музыкального сопровождения;
- окрас эмоционального посыла зависит от предлагаемой в рекламе визуализации и часто одновременно вызывает несколько эмоций;
- чаще всего смена кадров позволяет усилить вовлеченность респондентов.

Оценка структуры эмоционального посыла по результатам итоговых показателей показала соотношение проявленных эмоций в процентном соотношении.

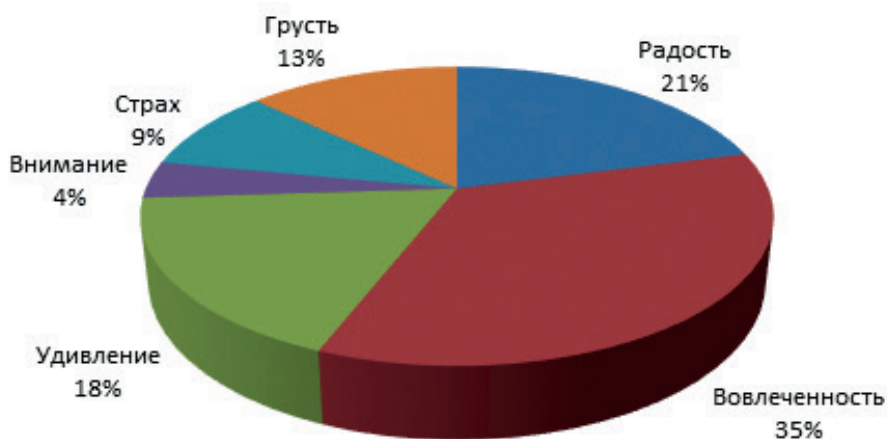

Рисунок 1 – Итоговая структура эмоций при просмотре имиджевого ролика туризма в Казахстане

На рисунке 1 представлены статистические различия средних параметров эмоциональных проявлений, которые позволяют сгруппировать эмоции на три вида. Первый вид – это положительные эмоции, которые включают вовлеченность, радость, внимание и всего составили 60%. Второй отрицательный вид эмоций, к ним относятся страх и грусть и составляет 22%. Третья группа- нейтральная эмоция, к ней относится удивление и составляет 18%. В целом, можно отметить преобладание позитивных эмоции.

Результаты итоговой оценки эмоций показывают, что у респондентов преобладают эмоции вовлеченности, на втором месте эмоции радости и на третьем месте удивление.

В настоящее время реклама становится важнейшим способом социального воздействия на целевые сегменты с целью продвижения услуг на рынок.

Разнообразие рекламы приводит к снижению ее эффективности и перед маркетологами стоит задача найти способы выделения рекламы и воздействия на потребителя с целями повышения ее запоминаемости и вызвать интерес [16].

С точки зрения изучения поведенческих особенностей потребителей важно понимать, какие эмоции влияют на процесс восприятия информации и каким образом можно их использовать при разработке концепции рекламного ролика.

Коммуникативная эффективность позволяет оценить следующие показатели:

- степень запоминаемости рекламы;
- уровень влияния рекламы на процесс ее восприятия;
- степень и уровень связи между рекламой и брендом;
- наиболее привлекательные и запоминающиеся элементы рекламы [17].

Результаты проведенных нейромаркетинговых исследований позволили сделать определенный анализ для того, чтобы повысить коммуникативную эффективность рекламы (таблица 4).

Таблица 4
Результаты анализа эмоционального восприятия рекламного ролика Казахстана

Кадры рекламного ролика	Эмоции	Маркетинговые стимулы	Особенности использования в рекламе
Начало информации о Казахстане	Удивление Вовлеченность Радость	Возникает когнитивный диссонанс из-за противоречия эмоций	Повышает запоминаемость рекламы
Появление кадров с природой	Радость Вовлеченность Позитивные эмоции	Увеличение позитивных эмоций влияет на процесс не только восприятия, но и интереса	Способствует повышению продаж
Маленькие люди на вершине горы	Грусть, переходящая в удивление и страх	Эмоциональные мотивы, связанные с новым и неизведанным	Повышается уровень познания, что положительно влияет на запоминаемость
Пустыня и горы	Грусть и вовлеченность	Высокий уровень интереса и внимания покупателя	Повышает уровень запоминаемости и стимулирования покупки
Скалы	Грусть, вовлеченность и радость	Когнитивный диссонанс – несоответствие чувств, эмоций	Повышает запоминаемость рекламы
Появление озера	Удивление и страх	Эмоциональные мотивы, связанные с новым и неизведанным, познавательная функция	Воздействие на эмоции более эффективно, чем на рациональные мотивы
Появление мальчика-афроамериканца	Удивление	Способствует познавательным функциям	Вызывает интерес у потребителей
Примечание – составлено авторами на основании источников [18, 19, 20]			

Как показал анализ воздействия эмоций на восприятия рекламного ролика респондентами можно с помощью моделирования кадров выбрать такой спектр эмоциональных реакций, который в большей степени обеспечил узнаваемость, запоминаемость, интерес к рекламе. Визуализация эмоций с помощью Face Reading и использование психологии потребительской реакции позволяют более точно понять уровень коммуникативной эффективности рекламы. В целом при просмотре рекламы задействованы такие каналы воздействия на потребителя через человеческий мозг, как слуховые раздражители и визуально-зрительные образы. В данном исследовании сложно определить степень влияния каждого канала и поэтому представлена общая оценка.

В целом проведенный анализ показывает, какой эмоциональный посыл и как можно использовать для повышения эффективности рекламы. В случае, если основная задача – повышение запоминаемости, то желательно вызывать такие эмоции, как вовлеченность, удивление, для повышения продаж необходимо увеличить позитивные эмоции – радость. Если задача рекламного ролика повысить интерес к услуге, то необходимо вызвать эмоции удивления. В то же время вызов противоречивых эмоций также способствует запоминаемости видеоролика, но могут отрицательно повлиять на процесс продажи.

В целом просмотренный ролик вызывал разнообразные эмоции у потребителей, что способствует более эффективному продвижению туристских услуг Казахстана, т.к. эмоциональные факторы воздействуют в большей степени, чем рациональные.

Спектральный анализ эмоций при просмотре рекламного ролика можно использовать для его моделирования с учетом поставленных целей рекламирования туристских услуг.

Заключение. Нейромаркетинговые технологии оценки рекламного ролика являются действенным инструментом для познания эмоциональной активности потребителей и окраски восприятия отдельных элементов рекламы. Результаты анализа позволяют понять, какие элементы способствуют повышению запоминаемости рекламы и вызывают интерес при его просмотре. Данный инструмент позволяет эффективно реализовать поставленные цели рекламирования. Если основная цель рекламы повысить осведомленность об услуге, то данной задачи можно достигнуть, если вызвать у потребителей с помощью рекламного ролика эмоции вовлеченности, удивления.

В то же время если цель рекламирования – это повышение продаж, то они в большей степени достигаются при включении в рекламный ролик элементов, вызывающих позитивные эмоции радости и счастья.

В том случае, если нужно вызвать интерес к рекламе, то важным эмоциональным посылом является удивление и страх.

С помощью нейромаркетинга изучены эмоциональные ответные реакции мозга на влияние маркетинговых стимулов, исследование процессов восприятия потребителями туристской рекламы. В результате проведенного исследования была достигнута поставленная цель, а именно проведен анализ эмоционального посыла и восприятия рекламного ролика и разработаны рекомендации по улучшению его контента. Слабой стороной с точки зрения коммуникативной эффективности рассматриваемой рекламы является то, что в рекламном ролике целесообразно расширить показ таких маркетинговых раздражителей, которые вызывают положительные эмоции – это картины с разнообразными природными ландшафтами.

Разработанная модель поведения потребителей представит теоретическое обоснование алгоритма принятия решения о покупке и влияния психологических и эмоциональных факторов на рынке туристских услуг.

В целом с помощью спектрального анализа эмоционального посыла потребителей можно более эффективно сформировать концепт рекламы и подбирать необходимые элементы для создания рекламного ролика.

Список литературы

1. Jardim S. & Mora C. Customer reviews sentiment-based analysis and clustering for market-oriented tourism services and products development or positioning. CENTERIS - International Conference on ENTERprise Information Systems / ProjMAN - International Conference on Project MANagement / HCist - International Conference on Health and Social Care Information Systems and Technologies 2021. *Procedia Computer Science* 196.- 2022.-P. 199–206.
2. Peláez J. I., F. E. Cabrera, and L. G. Vargas. "Estimating the importance of consumer purchasing criteria in digital ecosystems, Knowledge-Based Systems.-2018.- V.162.- P. 252–64.
3. Sebastian V. "New directions in understanding the decision-making process: neuroeconomics and neuromarketing", *Procedia Social and Behavioral Sciences* 127.-2019.- pp. 758–62.
4. Liu W., and R. Ji. "Examining the role of online reviews in chinese online group buying context: the moderating effect of promotional marketing, *Social Sciences*.-2018.- vol. 7:141.
5. Baraybar-Fernández, M. Baños-González, Ó. Barquero-Pérez, R. Goya-Esteban, and A. De-la-Morena-Gómez. "Evaluation of emotional responses to television advertising through neuromarketing, *Comunicar*, 2017.- vol. 25.- pp. 19–28.
6. Peláez J. I., E. A. Martínez, and L. G. Vargas. "Decision making in social media with consistent data. knowledge-based systems".-2019.- vol. 172.- pp. 33–41.
7. Baron G. Zaltman, and J. Olson. "Barriers to advancing the science and practice of marketing", *Journal of Marketing Management*.-2017.- vol. 33.- pp. 893–908.

8. Ақынова А.А. Нейромаркетинг и его развитие в Казахстане [// VIII INTERNATIONAL SCIENTIFIC SURVEY OF PROBLEMS OF ECONOMICS, FINANCE AND MANAGEMENT <https://scientific-conference.com/grafik/2018-vtoroe-polugodie.html>(Boston, USA - 25 December, 2018). - с. 143-146.
9. Ильяс А., Муздубекова Г.Т. Нейромаркетинговые исследования в рекламной деятельности предприятий Казахстана //Наука, экономика и социальная модернизация общества: реальность и перспективы / Под ред. академика НАН РК Сатыбалдина А.А. – Алматы: Институт экономики КН МОН РК. - 2019. с.540-546.
10. Казыбаева А.М. Нейромаркетинг. – Алматы: Балауса, 2022.-136с.
11. Филип Котлер, Джон Боуэн, Джеймс Мейкенз. Маркетинг. Гостеприимство. Туризм. Общ. ред. Е. М. Пеньковой. – М.: Прогресс, 2019. – 1063 с.
12. Lewis R. C. Marketing Leadership in Hospitality: foundations and practices / Robert C. Lewis, Richard E. Chambers. – New York: Van Nostrend Reinhold, 2015
13. Уокер Дж.Р. Введение в гостеприимство: учебник / пер. с англ. – М.: ЮНИТИ, 2016.– 463 с.
14. Браймер Р.А. Основы управления в индустрии гостеприимства / Пер. с англ. М.: Аспект-Пресс, 2017.– 382 с.
15. Джанджугазова Е.А. Маркетинг в индустрии гостеприимства: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2015.–224 с.
16. Аванесян А.К. Социология потребительского поведения: институциональный анализ социальных эффектов рекламного воздействия. Ростов-на-Дону, Издательство Южного Федерального Университета, 2011. -245с.
17. Назайкин А. «Как оценить эффективность рекламы»// Издательство «Солон-Пресс», 2014. С. 73.
18. Теория когнитивного диссонанса и его использование [Электрон. ресурс] -2021. -URL: <https://allaboutourladies.ru/vse-o-zhenshhinax/psychology/teoriya-kognitivnogo-dissonansa/> (дата обращения 09.09.2022).
19. Подробное руководство по эмоциональному маркетингу [Электрон. ресурс] – 2017. –URL: <https://vc.ru/marketing/25579-kolenda-emotional-marketing#4> (дата обращения 21.09.2022).
20. Сегментирование клиентов по эмоциям [Электрон. ресурс] – 2018. –URL: <https://www.b17.ru/article/emotionsegments/> (дата обращения 21.09.2022)

М.Р. Смыкова, К.С. Дауренбекова, А.Н. Артыкбаева
Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Қазақстан

Туристік жарнама коммуникациялық тиімділігін нейромаркетингтік зерттеу

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандағы туристік жарнаманы бағалау үшін нейромаркетингтік технологияларды қолдану мәселелері қарастырылады. Нейромаркетингтік зерттеулер психология мен маркетингтің симбиозы болып табылатын инновациялық бағыттардың бірі болып табылады. Мақаланың мақсаты – Face Reading көмегімен жарнамалық бейненің нейромаркетингтік зерттеуіне негізделген жарнаманың қандай көрнекі және дыбыстық элементтері оның коммуникативті тиімділігін арттыратынын анықтау. Туристік бейнені эмоционалды қабылдауды бағалау үшін нейромаркетингтік жабдықты пайдалану нұсқалары қарастырылады. Отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріндегі нейромаркетингтік зерттеулерге қысқаша талдау жасалды. Қандай эмоцияларестесактаудыарттыруға ықпал ететініне, жарнамаға қызығушылықты оятатынына ерекше назар аударылады. Зерттеулерде Қазақстандағы туризмді жарнамалау кезінде респонденттердің әртүрлі көрнекі және есту ынталандыруларына эмоционалдық қатынасын талдауға мүмкіндік беретін жарнаманың спектрлік талдауы қолданылды. Зерттеу нәтижелері жарнамалық бейненің коммуникативті тиімділігін арттыру үшін нейромаркетингтік технологияларды пайдалану әлеуеті туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтерді ескере отырып, туристік бейнероликті модельдеу бойынша ұсыныстар әзірленді. Бұл әдіс қай кадрлар жоғары эмоционалдық жарылысты тудыратынын түсінуді ғана емес, сонымен қатар Қазақстандағы туризммен ассоциативті қатар қалыптастыру үшін жарнаманы қарау кезінде эмоционалды қабылдауды арттыру мүмкіндігін анықтайды.

Түйін сөздер: Туризм, жарнама, нейромаркетинг, нейромаркетингтік зерттеулер, коммуникативті тиімділік, жарнама.

M.R. Smykova, K.S. Daurenbekova, A.N. Artykbayeva
Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan

Neuromarketing research of communication efficiency of tourist advertising

Abstract. The article deals with the application of neuromarketing technologies for the evaluation of a tourism commercial in Kazakhstan. Neuromarketing research is one of the innovative areas, which is a symbiosis of psychology and marketing. The purpose of this article is to identify which visual and audio elements of advertising increase its communicative effectiveness based on the neuromarketing study of the commercial using Face Reading. The options for using neuromarketing equipment to assess the emotional perception of a tourist video are considered. A brief analysis of neuromarketing studies in the works of domestic and foreign scientists was carried out. Particular attention is paid to what emotions contribute to increasing memorability, arouse interest in the commercial. The studies used a spectral analysis of the commercial, which allows us to analyze the emotional attitude of the respondents to various visual and auditory stimuli in the advertising of tourism in Kazakhstan. The results of the study made it possible to draw a conclusion on the potential of using neuromarketing technologies to improve the communicative effectiveness of the commercial. As a result of the research, recommendations have been developed for modeling a tourist video, taking into account the findings. This method not only determines the understanding of which frames cause a higher emotional outburst, but also the possibility of increasing emotional perception when viewing advertising to form an associative array with tourism in Kazakhstan.

Keywords: Tourism, advertising, neuromarketing, neuromarketing research, communicative effectiveness, advertising.

References

1. Jardim S. & Mora, C. Customer reviews sentiment-based analysis and clustering for market-oriented tourism services and products development or positioning. CENTERIS - International Conference on ENTERprise Information Systems / ProjMAN - International Conference on Project MANagement / HCist - International Conference on Health and Social Care Information Systems and Technologies 2021. *Procedia Computer Science* 196,206(2022).
2. Peláez J. I., F. E Cabrera, and L. G. Vargas Estimating the importance of consumer purchasing criteria in digital ecosystems. *Knowledge-Based Systems*.162. 252–64(2018).
3. Sebastian V. New directions in understanding the decision-making process: neuroeconomics and neuromarketing. *Procedia Social and Behavioral Sciences*. 758–62(2019).
4. Liu W., R. Ji Examining the role of online reviews in chinese online group buying context: the moderating effect of promotional marketing. *Social Sciences*.7.141(2018).
5. Baraybar-Fernández, M. Baños-González, Ó. Barquero-Pérez, R. Goya-Esteban, and A. De-la-Morena-Gómez Evaluation of emotional responses to television advertising through neuromarketing. *Comunicar*. 25. 19–28(2017)
6. Peláez J. I., E. A. Martínez, and L. G. Vargas Decision making in social media with consistent data// *Knowledge-based systems*.172. 33–41(2019).
7. Baron G. Zaltman, and J. Olson Barriers to advancing the science and practice of marketing// *Journal of Marketing Management*. 33. 893–908(2017)
8. Akynova A.A. Neuromarketing i ego razvitiye v Kazahstane [Neuromarketing and its development in Kazakhstan]. VIII INTERNATIONAL SCIENTIFIC SURVEY OF PROBLEMS OF ECONOMICS, FINANCE AND MANAGEMENT Available at: <https://scientific-conference.com/grafik/2018-vtoroe-polugodie.html> Boston, USA, 25.12.2018, P.143-146 [in Russian]
9. Ilias A., Mýzdýbekova G.T. Neuromarketingovyе issledovaniya v reklamnoi deyatelnosti predpriatii Kazahstana [Neuromarketing research in advertising activities of enterprises in Kazakhstan], *Nayka, ekonomika i sotsialnaia modernizatsiia obestva: realnost i perspektivy* [Science, economics and social modernization of society: reality and prospects], (Almaty: Institut ekonomiki KN MON RK, 2019, 540-546) [in Russian]
10. Kazybaeva A.M. Neuromarketing [Neuromarketing], (Almaty, Balaýsy, 2022, 136) [in Russian]
11. Filip Kotler, Djon Boýen, Djeims Meikenz. Marketing Gostepriumstvo [Hospitality Marketing], (Progress, Moscow, 2019, 1063 p.) [in Russian]

12. Lewis R. C. Marketing Leadership in Hospitality: foundations and practices (New York: Van Nostrend Reinhold, 2015).
13. John R. Walker. Vvedenie v gostepriimstvo [Introduction to Hospitality] (Uniti, Moscow, 2016, 463 p.) [in Russian]
14. Braimer R. A. Osnovy upravleniia v indýstrii gosteprumstva [Fundamentals of Management in the Hospitality Industry] (Aspekt-Press, Moscow, 2017, 382 p.) [in Russian]
15. Djandýgazova E.A. Marketing v indýstrii gosteprumstva [Marketing in the Hospitality Industry] (Akademya, Moscow, 2015, 224 p.) [in Russian]
16. Avanesian A.K. Sotsiologiya potrebitelskogo povedeniia: institytsionalnyi analiz sotsialnyh effektov reklamnogo vozdeistviia [Sociology of consumer behavior: institutional analysis of the social effects of advertising influence] (Southern Federal University Publishing House, Rostov-on-Don, 2011, 245 p.) [in Russian]
17. Nazarkin A. Kak otsenit effektivnost reklamy [How to evaluate advertising effectiveness] (Solon-Press, Moscow, 2014, 73 p.)
18. Teoriia kognitivnogo dissonansa i ego ispolzovanie. [The theory of cognitive dissonance and its use] 2021. Available at: <https://allaboutourladies.ru/vse-o-zhenshhinax/psychology/teoriya-kognitivnogo-dissonansa/> [in Russian] (accessed 09.09.2022).
19. Podrobnoe rýkovodstvo po emotsionalnomy marketingý [The Ultimate Guide to Emotional Marketing] 2017. Available at: <https://vc.ru/marketing/25579-kolenda-emotional-marketing#4> [in Russian] (accessed 21.09.2022).
20. Segmentirovanie klientov po emotsiam [Segmenting customers by emotions] 2018. Available at: <https://www.b17.ru/article/emotionsegments/> [in Russian] (accessed 21.09.2022)

Сведения об авторах:

Смыкова Мадина Раисовна – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Казахстан, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0003-2373-4165>.

Дауренбекова Карлыгаш Султангалиевна – магистр экономических наук, старший преподаватель, програм-лидер ОП «Tourism and Event Management», Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Казахстан, ORCID ID:

<https://orcid.org/0000-0003-0841-5334>.

Артыкбаева Айгерим Нурланкызы – магистр международного бизнеса в области гостиничного и туристического менеджмента, преподаватель, Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Казахстан, ORCID ID:<https://orcid.org/0009-0008-7716-4560>.

Smykova Madina Raisovna – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0003-2373-4165>.

Daurenbekova Karlygash Sultangalieвна – Master of Economic Sciences, Senior Lecturer, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0841-5334>.

Artykbayeva Aigerim Nurlankyzy – Master of Arts, Lecturer, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-7716-4560>.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ш.Е.Альпеисова¹, Ж.С. Будхаирова^{1*}, А. Кизимбаева²

¹Казахский Агротехнический университет им.С.Сейфуллина,
Астана, Казахстан

² Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова,
Актау, Казахстан
(E-mail: honeyzhu@mail.ru*)

Культурный туризм Казахстана на современном этапе развития

Аннотация. В статье авторами были рассмотрены основные тенденции развития культурного туризма в Казахстане на современном этапе. Основной целью статьи является оценка уровня развития культурного туризма и выявление основных проблем, которые тормозят развитие культурного туризма в Казахстане. Стоит отметить, что данная тема является особо актуальной, так как сегодня большинство стран мира заинтересованы в повышении роли культурного туризма, поскольку именно продвижение и развитие культуры страны с точки зрения туризма должно стать одной из важнейших политических задач, особенно в контексте нивелирование национальных черт стран в условиях глобализации мира. Авторами была дана оценка развития культурного туризма Казахстана согласно индексу развития путешествий и туризма: Казахстан занимал 66-е место из 117 стран. Также проанализированы основные программы развития культурно туризма, выделены виды культурного туризма, дана оценка динамики развития туризма в стране, структуре расходов населения на платные услуги в сфере культурного туризма, доходам от реализации продукции и оказания услуг в сфере культурного туризма, дан SWOT-анализ культурного туризма и т.д.

Ключевые слова: культурный туризм, наследие, туристические ресурсы, инфраструктура, услуги, культурные мероприятия, туристическая отрасль.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-312-325>

Введение

На современном этапе развития культурный туризм является одной из самых интересных форм современного досуга туристов и играет важную роль в расширении человеческих знаний в целом и культуры в частности. Следует заметить, что культурный туризм как одна из разновидностей развивающего досуга можно поставить в один ряд с посещением таких местных достопримечательностей как: библиотек, театров, музеев, исторических памятников. Так как именно культурный туризм предполагает такие путешествия, которые включают в себя культурных достопримечательностей страны, и, как следствие, культурный аспект такого туризма является важной частью определения культуры. Стоит отметить, что данная тема настолько глубокая, что еще много вопросов культурного туризма, которые исследователи еще не изучили. В последние десятилетия проблема определения культурного туризма связана с тем, что демократизация культуры и ее взаимодействие с повседневной жизнью населения породили определенные значения и функции, связанные с культурой.

Сегодня большинство стран мира заинтересованы в повышении роли культурного туризма, поскольку именно продвижение и развитие культуры страны с точки зрения

туризма должно стать одной из важнейших политических задач, особенно в контексте нивелирование национальных черт стран в условиях глобализации мира. Одним из основных условий для продвижения культурного туризма являются историко-культурный потенциал страны: уровень и степень организации доступа к объектам культурного туризма для всех заинтересованных лиц, а также повседневный комфорт туристов, развитая инфраструктура и т.д. Элементы культурного туризма включают в себя как культурно-историческое наследие: архитектурные здания и сооружения, исторические места, археологические памятники, музеи, места народных промыслов и ремесел, фестивали, этноконцерты и т.д., так и современную культуру: образ жизни местных жителей, национальные и современные костюмы, художественные и культурные мероприятия, современное творчество и т.д.

На сегодняшний день культурный туризм играет важную роль в содействии сохранения и восстановления культурного наследия страны, продвижению художественной жизни, создании различных новых рабочих мест в отдаленных регионах и содействии развитию образования и культуры, особенно те, которые посещают туристы. Стоит отметить, что в целом туризм оказывает большое влияние на экономику принимающей страны, так как есть ряд стран, в которых активно развивается отрасль туризма и большая часть населения живут за его счет. Это в конечном итоге определяет актуальность и значимость данной статьи.

Поэтому основной целью статьи является оценка уровня развития культурного туризма в Республике Казахстане и выявление основных проблем, которые тормозят развитие культурного туризма в стране. Научная новизна статьи заключается в том, что авторами была дана оценка развития культурного туризма страны согласно данным Бюро национальной статистики Республики Казахстан и дополнена данными мирового отчета.

Методы исследования

Теоретико-методологической базой данной статьи стали труды как отечественных, так и зарубежных исследователей, которые посвящены проблемам развития культурного туризма в стране и за рубежом, материалы научных конференций и семинаров, государственные программы и мероприятия в области развития культурного туризма.

В ходе написания статьи применялась методология аналитического исследования, которая опирается на системном подход и дает оценку развития культурного туризма в Казахстане. Также применены общеизвестные концепции и понятия, исторический и сравнительный анализ развития культурного туризма в стране. Научно-методологический аппарат исследования включил в себя причинно-следственную связь, текущий анализ происходящих изменений культурного туризма в экономике страны.

При подготовке статьи были применены следующие общие и специальные методы научного анализа, такие как: индукция и дедукция, анализ и синтез; системный подход; сравнительный анализ, а именно анализ современных технологий оцифровки экономики и описание перспектив ее дальнейшего развития; метод логической и экспертной оценки - изучение современных состояния; графический метод - визуализация образа результатов. Обработка полученных данных проводилась с применением компьютера через пакет EXCEL Windows.

Эмпирическая база исследования состоит из статистических данных годового Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республике Казахстан, Государственная Программа развития туристской отрасли Республики Казахстан и законодательная база Республики Казахстан. При написании статьи было проанализировано информация исследований современных авторов касательно вопросов культурного туризма, информация международных организаций и их отчеты по данной теме исследования, публикации авторитетных научных изданий и журналов, профессиональные издания.

Литературный обзор

Теоретические подходы по теме исследования. Если говорить о зарождении современного понятия «культурный туризм», под основной целью которого имеется в виду посещения культурных объектов и мероприятий, то можно отнести его зарождение к XIX веку.

Стоит отметить, что культурный туризм как течение, которое имеет отдельные и отличные черты от других форм туризма, возникло в конце 1970-х гг. Например, в середине XIX века американец Томас Кук основал свое первое туристическое агентство, предлагающие населению Америки «туры» в процветающие страны, такие как Грецию и Италию [1].

Сегодня сущность культурного туризма, его содержание, место и роль в социально-экономической и политической жизни общества, научные и практические вопросы исследования изучаются многими международными организациями и ведущими зарубежными учеными в области изучения туризма: Всемирного совета по путешествиям и туризму, Всемирной туристской организации, Научной группы по изучению культурного туризма (ATLAS), ЮНЕСКО, Советов по туризму основных туристических центров Европы: Франция, Великобритания, Италия, Германия, работы европейских ученых в области культурного туризма и т.д.

На сегодняшний день некоторые исследователи считают, что культурный туризм следует разделить на четыре основных вида: культурный туризм на основе самого понятия, мотивационного определения, операционного и эмпирического определения понятия «культурный туризм» [2-4].

Некоторые ученые, такие как: Гоелднер Ч.Р. и Макинтош Р.В. утверждают, что культурный туризм представляет собой такой вид туризма, который охватывает все виды путешествий, где путешественники знакомятся с историей и наследием других культур или с существующим образом жизни другой страны [5]. По мнению американского исследователя Тиге А., культурный туризм является таким путешествием по историческим местам, музеям, посещение предметов искусства, арт-объектов ... как нечто особенное [6]. А в Хартии культурного туризма под культурным туризмом понимается такой вид деятельность, который имеет в виду основной «своей целью личное открытие человеком исторических мест и памятников». В свою очередь, Т. Силберберг в своих работах под культурным туризмом имеют в виду полную или частичную мотивированность посещения туристами исторических, художественных, научных мест с целью познакомиться с образом жизни местного населения, включая его наследия.

В свою очередь, Сущинская М.Д. определяет понятие «культурный туризм» через культурный уровень туриста, которые соответствуют культурным ценностям индивида. В тоже время культурный туризм подразумевает определенный уровень культуры и образования. Следует отметить также, что культурные ценности и эстетические переживания выступают базисными мотивами для культурного путешествия. В то же время это выступает не только как результат встречи туриста с культурным объектом, но и как процесс восприятия и оценки ценности и смысла другой культуры [7].

В свою очередь Кулахметова Г., Кулахметова Р., Глеуконова Р., Нурмукамбетова Ж. в своих исследованиях говорят о том, что основное употребление термина «культурный туризм» предполагает знакомство с широким спектром культурных проявлений [8].

Таким образом, большинство авторов в своих исследованиях касательно понятия «культурного туризма» обращают на культурную составляющую данного вида туризма, арт объектов и памятников и т.д. с целью культурного обогащения путешественника. Как следствиями, исходя из вышеперечисленного авторами был дан авторское определение понятия «культурный туризм», который представляет собой такой вид туризма, который включает в себя ознакомление с местными культурно-историческими объектами, роста культурного уровня туриста.

Обсуждение

На современном этапе развития одним из самых мощных движущих сил активизации путешествий является знакомство с культурной самобытностью народов разных стран мира. Также стоит отметить, что в разных частях мира развитие элементов культурного туризма подкрепляются также еще досугом и отдыхом. Так как именно развитие элементов культурного туризма в регионе — это один из способов увеличения ресурсы для привлечения туристов. Именно развитие культурного туризма в 21 веке стало одним из популярных развитий в мире. Стоит отметить, согласно разным оценкам, на культурный туризм приходится от 35% до 60% потока туристов.

Следует отметить, что на сегодняшний день культурный потенциал Республики Казахстан является одним из важнейших факторов развития как культурного туризма, так и туризма в целом, так как познание культурного наследия является основной мотивацией для туризма. Объекты культурного наследия являются наиболее важными и значимыми активами современных городов, которые приносят доход и оказывают большое влияние на экономическое развитие региона. Именно история Республики Казахстан обладает огромным историческим прошлым, и сама страна находится на пересечении разнообразных культур, традиций и народов, благодаря чему культурное наследие Республика Казахстан может сформировать хороший имидж на мировом рынке туризма.

Огромным стимулом развития культурного туризма послужила Государственная программа «Культурное наследие», разработанная по инициативе Н.Назарбаева. Следует также отметить, что в 2021 году в рейтинге Всемирного экономического форума «Индекс развития путешествий и туризма» Республика Казахстан занимала 66-е место из 117 стран. Согласно этому рейтингу, в топ-5 стран входили такие страны как: Япония, США, Испания, Франция и Германия. Перед Казахстаном расположились страны как: Грузия - 44-е место, Армения - 61-е место и Азербайджан - 63-е место, ниже в рейтинге Черногория - 67-е место, Марокко - 71-е место, Монголия - 84-е место, Кыргызстан - 90-е место.

Стоит отметить, что у Республики Казахстан высокий потенциал развития в области культурного туризма виден в следующих показателях:

- по показателю культурные ресурсы - 63-е место;
- по субиндексу рынка труда в сфере туризма страна занимает 59-е место;
- по количеству объектов всемирного наследия ЮНЕСКО - 42 место;
- по сезону прибытия зарубежных туристов - 26-е место;
- по продолжительности пребывания иностранных туристов - 52-е место;
- по интересу к культурным объектам - 37-е место.

Культурное разнообразие Казахстана насчитывает более 25 000 исторических, археологических, архитектурных памятников и монументального искусства, более 25 056 000 культурных объектов, которые находятся в экспозициях и коллекциях 89 государственных музеев, примерно 66 840 000 томов книг, включая редкие книги и статей, хранящихся в более 3 тысячах государственных библиотеках [9]. Поэтому стоит отметить, что в Казахстане можно выделить следующие направления развития культурного туризма, такие как:

- экскурсионный или познавательный туризм, основанный на культурно-духовном достоянии Казахстана, и включает в себя знакомство с историческими (музеи, исторические места), духовными (театр, культурные мероприятия), природными (заповедники, парки), социальными ценностями страны. Например, Байтерек, карта Казахстана «Атамекен», Дворец Мира и Согласия и т.д.;

- этнический туризм, который представляет собой знакомство с обычаями и традициями страны, ее социальными отношениями и т.д. Например, этно-аул «Гунны» в Алматы, этнодеревня в городе Усть-Каменогорск, этнографическая деревня Восточно-Казахстанской области;

- религиозный туризм, включающий в себя посещение культурно-религиозных и сакральных объектов страны. Например, гора Ақмешіт (Улытау), Пик Хан Тенгри,

Чарынский каньон, пещеры Коныр-Аулие в горе Жамбаки и в Абайском районе, гора Казыгурт и т.д.;

- экологический туризм, который сосредоточен на посещение относительно экологически чистых и нетронутых человеком природных территорий. Например, туры в Тургенское ущелье, к большому Алмаатинскому озеру, в Чарынский каньон и к горному Медео.

В мае 2015 года на тот момент Президент Казахстана Назарбаев Н.А. в программе «100 конкретных шагов» объяснил важность развития и создания культурно-туристских кластеров в нашей стране [10]. В соответствии с государственной программой развития индустрии туризма Казахстана на 2019-2025 годы определены следующие приоритетные направления:

- горный кластер Алматинской области - имеет потенциал 2,5 млн. посетителей в год;
- озеро Алаколь - имеет потенциал в два миллиона посетителей в год;
- развитие МІСЕ туризма в городе Астана - с потенциалом один миллион посетителей в год;
- Щучинско-Боровская курортная зона - способна принимать 2 миллиона туристов в год;
- развитие пляжного туризма в Мангистау - с потенциалом около 750 000 посетителей в год;
- развитие историко-культурного туризма в Туркестане с потенциалом полтора миллиона посетителей в год;
- курортная зона Баянаул имеет потенциал для приема 450 000 туристов в год;
- озеро Балхаш имеет возможность принимать 400 000 посетителей в год;
- курорт Имантау-Шалкар обладает потенциал для приема 400 000 посетителей в год;
- развитие туристического центра «Байконур в качестве туристического развлекательного центра « - с потенциалом от 250 000 до 500 000 посетителей в год.

Индустрия культурного туризма является одним из секторов экономики страны, который наиболее пострадал от Covid-19. По данным UNWTO - Всемирной туристской организации, 2020 год стал наихудшим годом в истории мирового туризма, включая и культурный туризм: объем международных туристических поездок уменьшился на 74% по сравнению с предыдущим годом, а восстановление мирового туризма произойдет примерно в 2024 году. В 2021 году Всемирная туристская организация зарегистрировала 415 миллионов международных поездок, и туризм в мире увеличился всего лишь на 4% по сравнению с 2020 годом, но падение по сравнению с 2019 годом все еще остается значительным - 72%. В 2021 году экономический вклад туризма в мировую экономику оценивается в 1,9 триллионов долларов США — это больше, чем в 2020 году (1,6 триллионов долларов США), но более чем в два раза меньше, чем в 2019 году (3,5 триллионов долларов США).

Важно также отметить, что, по данным Всемирной туристской организации, средняя сумма, потраченная туристами на путешествия, увеличилась с 10 300 долларов США в 2020 году до 10 500 долларов США в 2021 году. Это связано прежде всего с ростом длительности путешествий и увеличением цен на транспорт и проживание. Закрытые гостиницы, рестораны, кафе и другие неработающие заведения вынудили многих людей оставаться дома или вывозить свои семьи на выходные дни на природу, подальше от толп туристов. По данным Бюро национальной статистики, в 2021 году число туристов внутри Казахстана достигало 6,9 миллионов туристов. В 2022 году количество въездных и внутренних посетителей по Республике Казахстан достигло 9 800 133 человек, где количество «самоорганизованных» въездных и внутренних посетителей 6 147 881 человек (таблица 1). Стоит отметить, что в 2022 году в Казахстане количество посетителей по въездному туризму составило 4 728 771 человек, количество посетителей по выездному туризму – 7 669 988 человек.

Кроме того, в 2021 году число посетителей национальных парков в рамках культурного туризма достигло 1,5 миллионов человек, а количество посетителей казахстанских баз

отдыха достигло 4,3 миллион человек, включая внутренних и внешних туристов, что выше 2020 года на 59,5%.

Таблица 1 – Количество обслуженных въездных и внутренних посетителей по областям и курортным зонам Республики Казахстан в 2022 году, человек.

	Количество въездных и внутренних посетителей	В том числе			Количество «самоорганизованных» въездных и внутренних посетителей (оценка) ⁴⁾
		остановившихся в местах размещения	отдыхавших в санаторно-курортных организациях	посетивших особо охраняемые природные территории	
Республика Казахстан	9 800 133	7 335 162	379 555	2 085 416	6 147 881
Абайская	339 916	269 360	1 190	69 366	322 322
Акмолинская	1 276 649	443 184	52 554	780 911	523 291
Актюбинская	193 158	186 637	6 279	242	396 114
Алматинская	1 355 003	354 842	3 146	997 015	224 948
Атырауская	164 316	160 149	3 603	564	145 630
Западно-Казахстанская	107 633	101 276	6 357	-	203 718
Жамбылская	152 805	135 712	17 093	-	354 509
Жетісу	332 817	325 723	6 322	772	171 272
Карагандинская	359 549	305 199	23 765	30 585	247 352
Костанайская	243 015	228 496	13 880	639	215 352
Кызылординская	127 045	100 492	26 476	77	294 192
Мангистауская	311 119	310 217	555	347	346 833
Павлодарская	324 977	191 712	14 036	119 229	279 986
Северо-Казахстанская	149 895	146 163	3 732	-	86 699
Туркестанская	472 094	253 454	142 476	76 164	402 528
Ұлытау	26 442	25 658	784	-	28 559
Восточно-Казахстанская	380 725	360 319	10 901	9 505	248 992
Город Астана	1 178 462	1 178 404	58	-	694 851
Город Алматы	1 849 486	1 809 368	40 118	-	681 419
Город Шымкент	455 027	448 797	6 230	-	279 314
Примечание – составлено автором на основании данных Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Бюро национальной статистики [11]					

На данный момент времени считается самый лучший период развития внутреннего туризма. Большинство туристов стали уделять больше внимания изучению маршрутов путешествий внутри страны, посещая его отдаленные регионы. В результате чего многие рассматривают туризм как отрасль, которая стимулирует уровень развития местной экономики, улучшает благосостояние населения и влияет на уровень здоровья и образ жизни жителей страны [12].

Стоит отметить, что в Казахстане можно выделить отдельно регионы, где в значительной степени преобладают культурные памятники и достопримечательности. Например, город Алматы, где существует более 270 культурных учреждений, в число которых входят 14 театров, 11 оркестров, 7 концертных залов, 13 ансамблей, 2 филармонии, 32 музея, 39 библиотек. Одной из интересных культурных достопримечательностью Алматы является Свято-Вознесенский кафедральный собор, который был построен без единого гвоздя. Также стоит отметить арт-галерею «Улар», государственный музей искусств имени А. Кастеева, Монумент Независимости и т.д. Также стоит отметить по развитию культурного туризма такие регионы как: город Шымкент, Западный Казахстан, территория Мангистау, город Астана и Туркестан.

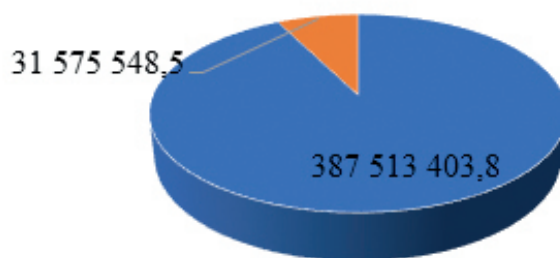
По информации Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан - Бюро национальной статистики, можно сказать, что культурный туризм, такой как религиозный, паломничество, шопинг, культурные мероприятия занимают небольшую долю во всем туризме по сравнению с отдыхом и развлечениями, посещением друзей и родственников. Например, в Республике Казахстан посещение друзей и родственников составляет в количестве 4 405 554 человека, отдых и развлечения - 2 331 851 человек, при этом только 63 824 человека осуществили религиозные и паломнические поездки и 753 448 человек отправились за покупками по магазинам. Однако следует отметить, что по данным официальной статистики, в первом квартале 2022 года количество внутренних туристов, обслуженных средствами размещения, увеличилось на 121,5% по сравнению с соответствующим периодом 2021 года и достигло 1,13 миллиона человек (1 кв 2021 года - 931,1 тыс.).

Что касается уровня посещаемости культурных мероприятий в рамках культурного туризма, то здесь наблюдается значительное снижение в 2020 году по сравнению с предыдущими годами из-за ограничений во время пандемии, когда многие учреждения культуры были закрыты. В 2021 году количество посетителей библиотек увеличилось на 45,5%, кинотеатров - на 76,8%, музеев - в 2,2 раза, театров - на 31,2%. Стоит отметить, что число мероприятий, организованных театром, выросло на 69,5%, концертными учреждениями - на 84,3%, парками развлечений и отдыха - в 2,8 раза.

Самыми посещаемыми библиотеками в 2021 году по разрезе регионов являются Восточно-Казахстанская область - 7527,1 тысяч посетителей, г.Алматы- 5724,6 тысяч посетителей и Алматинская область - 3925,5 тысяч посетителей. Наибольшее количество кинопоказов приходится на города республиканского значения: Алматы - 3083,7 тысяч посетителей, Астана - 1701,1 тысяч посетителей, Шымкент - 663,7 тысяч посетителей. Самое большое количество посетителей, которые посетили музеи – это Туркестанской области - 1977,9 тысяч посетителей и Восточно-Казахстанской области - 728,1 тысяч посетителей областях [13].

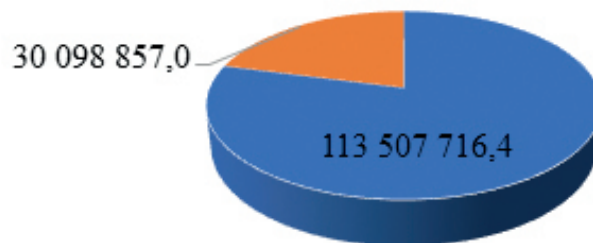
Как следствия, проводя анализ развития культурного туризма в Казахстане, можно увидеть, что его росту препятствуют такие факторы как: нестабильность, экономический спад, низкая покупательная способность, степень удовлетворения культурных потребностей населения и конфликты в ряде регионов. Поэтому рассмотрим структуру расходов населения на платные услуги в сфере туризма в Казахстане, данные которого представлены на рисунке 1.

Расходы по внутреннему туризму

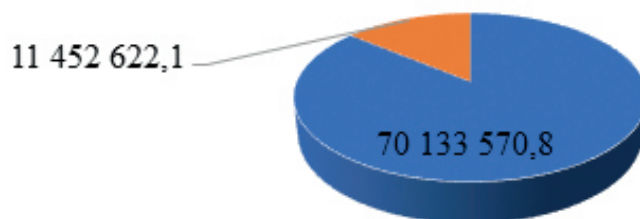
А) ■ в личных целях ■ в деловых и профессиональных целях

Расходы по выездному туризму туризму (до поездки - на территории Казахстана)

Б) ■ в личных целях ■ в деловых и профессиональных целях

Расходы по выездному туризму туризму (до поездки - за территории Казахстана)

В) ■ в личных целях ■ в деловых и профессиональных целях

Рисунок 1 - Расходы внутренних и выездных посетителей, тыс.тенге.

Примечание – составлено автором на основании данных Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Бюро национальной статистики [11]

Согласно данным рисунка 1 и данных Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Бюро национальной статистики видно, что в Казахстане в 2022 году наибольшую доля расходов внутренних и выездных посетителей приходится на расходы по внутреннему туризму и составляет 419 088. Стоит отметить, что в 2022 году значительную часть расходов по внутреннему туризму составляют расходы в деловых и профессиональных целях – 387 513 403,8 тыс.тенге, расходы по выездному туризму: до поездки, на территории Казахстана – 113 507 716,4 тыс.тенге и до поездки, за территории Казахстана – 70 133 570,8 тыс.тенге.

Стоит отметить, что согласно данным Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Бюро национальной статистики видно, что в Казахстане в 2021 году платные услуги в сфере туризма и культуры в общей структуре расходов населения занимают небольшую долю и составляют всего лишь 0,4%, которые по сравнению с предыдущими годами еще и снизились: с 0,8% в 2017 году до 0,4% в 2021 году. Стоит отметить, что в 2021 году основной статьей расходов туристов являлись транспортные расходы – 2,4% и услуги связи – 3,5%.

Рассмотрим доход от реализации продукции и оказания услуг в сфере культурного туризма Казахстана, согласно данным Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Бюро национальной статистики, в 2021 год по сравнению с 2017 годом доход по туризму в Казахстане увеличился с 471 198,4 млн.тенге до 801 544,7 млн.тенге - на 330 346,30 млн.тенге. Стоит отметить, что в Казахстане туризм развивается умеренными темпами с незначительными социально-экономическими эффектами на уровне страны. В 2019 году, согласно методике WTTC, общий вклад туризма в общем объеме ВВП достиг 5,6%. В то же время ожидается, что к 2025 году доля туризма в национальной экономике страны вырастет до 8%. Другими словами, ожидается, что доходы индустрии туризма, расходы местных и иностранных туристов будут расти в среднем на 7-8% в год. Как видно из данных статистики, рост показателей отрасли туризма будут опережать прогнозируемые при сохранении текущих тенденций развития отрасли.

Стоит отметить, что за рассматриваемый период доходы от оказанных услуг в области отдыха и развлечений, культуры и спорта выросли на 206 677,6 миллион тенге. Однако можно отметить, что деятельность парков культуры, отдыха и развлечений, наоборот, уменьшилась на (-2 484,00) миллионов тенге в период с 2017 по 2021 года. Как следствие ожидается участие государства в реализации инвестиционных проектов в виде льготного финансирования касательно документов стратегического планирования, инвестиционных преференций при заключении контрактов, реализации земельных реформ, инфраструктурных и решение других возникающих проблем, которые возникают в процессе взаимодействия с государственными органами власти.

В частности, с 2022 года снижается порог для получения преференций в сфере культурного туризма. Кроме того, возмещаются затраты за купленное оборудование и машин для горнолыжных курортных зон, транспортных средств с числом мест более восьми, строительство придорожного сервиса и т.п. средств. Также был введен туристический налог, который имеет пока ноль. Продолжается работа с инвесторами по развитию экотуристических проектов в национальных парках. Также будет больше санитарных постов вдоль дороги и в местах курортного отдыха. Уже предлагается применять принцип инвестиционного планирования с учетом инвентаризации туристических маршрутов страны и в зависимости от оценки развития инфраструктуры. Исходя из спроса, будут приняты меры по благоустройству туристических территорий.

В итоге развитие культурного туризма Казахстана приведет к новому притоку туристов, которые могут узнать историю предков Казахстана, увидеть и примерить национальные костюмы, принять участие в обрядах и церемониях, пожить в этнодеревнях. Стоит отметить, что в итоге Казахстан будет иметь следующие преимущества в плане развития культурного туризма:

- удачное географическое положение на пересечении Азии и Европы;

- возможность роста рынка культурно-туристских услуг при эффективном применении туристских ресурсов и развитие инфраструктуры страны;
- эффективное развитие города Туркестана как объекта культурного туризма в стране на уровне мировых центров паломничества;
- высокая плотность населения и стабильная экономическая ситуация в стране обуславливают потребность в социальных и культурно-туристических услугах;
- привлечение зарубежных и местных инвесторов для финансирования развития культурного туризма;
- возрастающий из года в год интерес населения к культурно-духовному наследию страны.

Результаты

Поэтому необходима дальнейшая работа по модернизации основных туристических направлений и объектов культурных достопримечательностей, включенных в туристическую карту Казахстана, и превращению их в туристическую группу с уникальным разнообразием, чтобы в будущем перевести их на мировые туристические рынки. При этом, несмотря на значительный потенциал по числу объектов культурного и мирового наследия, следующие факторы значительно снижают уровень развития культурного туризма в Казахстане: невысокий уровень развития туристских объектов- гостиниц, санаториев, культурно-развлекательных центров, уровень дорог, узнаваемость Казахстана как культурного центра на мировом рынке культурного туризма и т.д. В следствие чего рост уровня развития туристических ресурсов страны должно быть одним из приоритетов государства и предпринимательства. Соответственно, в таблице 2 представлен SWOT-анализ культурного туризма в Казахстане.

Таблица 2 - SWOT-анализ культурного туризма в Казахстане

Сильные стороны:	Слабые стороны:
<ul style="list-style-type: none"> - Основа для развития культурного туризма - наличие законодательной и нормативно-правовой базы в Казахстане. - Есть хорошая инфраструктура во многих туристских зонах страны. - Наличие высококвалифицированных кадров в области культурного туризма. - В мире наблюдается повышенный интерес к экотуризму. Например, сегодня примерно есть спрос в размере 8,9 миллион человек - 63% от общего потенциала, для развития которого в Республике Казахстан имеется достаточно культурных ресурсов. - В г. Алматы функционирует Информационный Ресурсный Центр в области экологического туризма; - В Казахстане существует своя уникальная и особенная культура и традиции народов, что позволяет развивать культурный туризм, особенно для иностранных туристов. - Формируются все новые гостевые дома с учетом запросов в области культурного туризма. - В Казахстане наблюдается политическая стабильность, что способствуют развитию культурному туризму. - Наличие космодрома на территории страны. 	<ul style="list-style-type: none"> - Основная часть инфраструктуры находится в городах и крупных зонах отдыха. - Многие культурные объекты не обладают соответствующей инфраструктуры согласно международным стандартам. - Не всегда есть необходимые условия проживания для более длительного пребывания туристов на объектах, представляющих культурный интерес. - Программы подготовки кадров высших учебных заведений зачастую не учитывают специфику культурного туризма. - Не всегда достаточно дотаций, преференций и налоговых льгот инвесторам, которые планируют вложиться в культурный туризм. - Невысокое качество и зачастую отсутствие необходимых подъездных дорог к культурным туристским объектам.

Возможности:	Ограничения:
<ul style="list-style-type: none"> - Формирование новых рабочих мест, включая и в сельских территориях. - Формирование уникального национального продукта в области культурного туризма. - Есть высокий потенциал роста узнаваемости Казахстана на мировом рынке культурного туризма, что может привести к росту количества инвестиций и увеличение доходов в страну. - Рост внешних и внутренних туристов в области культурного туризма. 	<ul style="list-style-type: none"> - Рост числа однодневных маршрутов. - Невысокий уровень инвестиционной активности внутри страны. - Уменьшение объемов туристских потоков из-за высокой себестоимости туристических пакетов.

Поэтому для дальнейшего развития и сохранения культурно-духовных и сакральных мест в стране, в целях продвижения и эффективного развития культурного туризма в Казахстане необходимо развивать следующие направления:

- принятие необходимых мер по восстановлению культурно-исторических памятников и иных культурно-туристских ресурсов страны;
- обеспечение сохранения и бережливое использования историко-культурных и природных ресурсов;
- на постоянной основе проведение мониторинга текущего состояния и развития культурного туризма страны для изучения рынка спроса и предложений туристских услуг;
- разработка и внедрение новых и популярных мероприятий по развитию специализированных видов культурного туризма, такие как: спортивно-оздоровительного, экологического, культурно- познавательного, детского и юношеского и других);
- решение вопросов сотрудничества в области развития культурного туризма с зарубежными странами (дни культуры, летние лагеря и т.д.

Выводы

Таким образом, стоит отметить, что сегодня культурный туризм оказывает все большее влияние на развитие как туризма страны, так и экономики в целом: согласно мировым оценкам, на культурный туризм приходится от 35% до 60% потока туристов. Поэтому научные и практические вопросы изучения сущности культурного туризма, определения его содержания, его места и роли в социальной, экономической и политической жизни являются предметом исследования многих международных организаций по изучению и управлению туризмом не только в нашей стране, но и в других странах. Как вид туристской деятельности, современный культурный туризм развивается и эволюционирует в соответствии с основными тенденциями развития туризма. Сегодня важно отметить, что по количеству и разнообразию памятников Казахстан ни в чем не уступает таким странам, как Индия, Китай, страны Средиземноморья и Ближнего Востока, и является своего рода музеем с открытыми дверями. Многие культурные памятники Казахстана были признаны ЮНЕСКО как памятниками на мировом уровне.

Казахстан в 2021 году в рейтинге Всемирного экономического форума «Индекс развития путешествий и туризма» занимал 66-е место из 117 стран. Также культурное наследие страны насчитывает более 25 000 исторических, археологических, архитектурных памятников и монументального искусства.

В итоге, анализируя развития культурного туризма в Казахстане можно выделить ряд его проблем, таких как:

- его росту препятствуют нестабильность, замедление экономического роста, низкая покупательная способность, степень удовлетворения культурных потребностей населения;
- естественное физическое старение и разрушение материальных объектов культурного наследия;

- естественный уход поколений людей - исконных носителей материальной и нематериальной культуры;
- неграмотная государственная политика в области культурного наследия или отсутствие такой политики вообще;
- рост массового туризма с резким повышением нагрузки на объекты культурного наследия ввиду роста их посещаемости;
- коммерциализация культурного наследия вследствие развития международного туризма и роста спроса на различные объекты и явления культуры в составе культурного туристического продукта.

Таким образом, культурный туризм играет значительную роль в экономике Казахстана: его эффективное развитие может привести дополнительное количество туристов в страну, тем самым увеличивая денежный доход местного населения и страны в целом. Стоит отметить, что Казахстан обладает всеми возможностями, чтобы активно развивать культурный туризм в стране и тем самым повышая свой имидж и узнаваемость на мировой арене.

Список литературы

1. Ivanovic M. (2009) Cultural Tourism. Cape Town: Juta & Company Ltd. P. 35.
2. Bob Mc Kercher, Hillary Du Cros. Cultural tourism: the partnership between tourism and cultural heritage management. Routledge, New York. 2015. - 262 p.
3. Michel Picard and Robert E. Wood. Tourism, Ethnicity, and the State in Asian and Pacific Societies. University of Hawai'i Press Honolulu. -1997. -271 p.
4. Smith, Valene L. Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism. 2nd ed. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. - 1989.
5. Robert Woodrow McIntosh, Charles R. Goeldner. Tourism: principles, practices, philosophies. John Wiley & Sons, New Jersey. -1986. -564 p.
6. Tighe A. Research on cultural tourism in the United States. Travel and Tourism Research Association Proceedings. 1991. - p. 387-391.
7. Sushchinskaya M.D. Cultural tourism. Study guide for academic undergraduate studies. – Moscow-Yurayt, 2017. – p. 9.
8. Kulakhmetova G., Kulakhmetova R., Tleukenova R., Nurmukambetova Zh. Cultural tourism as a key resource for Kazakhstan// Theory and methodology of physical culture. - 2020. - № 3 (61). - P. 135-140.
9. Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2020 года. Утративший силу. Постановление Правительства Республики Казахстан от 19 мая 2014 года № 508. Утратило силу постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 406. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400000508/links> (дата обращения 21.03.2023)
10. План нации – 100 шагов по реализации пяти институциональных реформ Н.Назарбаева. Международное информационное агентство Kazinform. [Электрон. ресурс]. – URL: <http://www.inform.kz/rus/article/2777943> (дата обращения 21.03.2023)
11. Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Бюро национальной статистики. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://stat.gov.kz/ru/www.inform.kz/rus/article/2777943> (дата обращения 08.12.2023)
12. Назикова Ж.А., Джоланов Е.Е., Досымова О.Ж. Анализ развития историко-культурного туризма Жамбылской области Республики Казахстан// Туризм и гостеприимство. - 2022. - № 1. - С. 8-19.13.
13. Kumar S., Kumar D., Luis Nicolau J. How does culture influence a Country's travel and tourism competitiveness? A longitudinal frontier study on 39 countries// Tourism Management, 2024. - №100. – 104822 p.

Ш.Е. Альпеисова¹, Ж. С. Булхайрова¹, А.Кизимбаева²

¹С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Астана, Қазақстан

²Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан

Дамудың қазіргі кезеңіндегі Қазақстанның мәдени туризмі

Аңдатпа. Мақалада авторлар Қазіргі кезеңдегі Қазақстандағы мәдени туризмді дамытудың негізгі тенденцияларын қарастырды. Мақаланың негізгі мақсаты мәдени туризмнің даму деңгейін бағалау және Қазақстандағы мәдени туризмнің дамуына кедергі келтіретін негізгі проблемаларды анықтау болып табылады. Айта кету керек, бұл тақырып ерекше өзекті болып табылады, сондықтан бүгінде әлемнің көптеген елдері мәдени туризмнің ролін арттыруға мүдделі, өйткені бұл туризм тұрғысынан елдің мәдениетін ілгерілету және дамыту маңызды саяси міндеттердің бірі болуы керек, әсіресе жаһандану жағдайында елдердің ұлттық ерекшеліктерін теңестіру. Авторлар саяхат және туризмді дамыту индексіне сәйкес Қазақстанның мәдени туризмінің дамуына баға берді. Қазақстан 117 елдің ішінде 66-шы орынды иеленді. Сондай-ақ, мәдени туризмді дамытудың негізгі бағдарламалары талданды, мәдени туризм түрлері бөлінді, елдегі туризмнің даму динамикасы, мәдени туризм саласындағы ақылы қызметтерге халықтың шығыстарының құрылымы, мәдени туризм саласындағы өнімдерді сатудан және қызметтер көрсетуден түсетін кірістер, мәдени туризмге SWOT-талдау және т. б.

Түйін сөздер: мәдени туризм, мұра, туристік ресурстар, инфрақұрылым, қызметтер, Мәдени іс-шаралар, туристік индустрия.

Sh.E. Alpeissova¹, Zh.S. Bulkhairova¹, A. Kizimbayeva²

¹S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana, Kazakhstan

²Caspian University of Technologies and Engineering after S.Yessenov, Aktau, Kazakhstan

Cultural tourism of Kazakhstan at the present stage of development

Abstract. In the article, the authors considered the main trends in the development of cultural tourism in Kazakhstan at the present stage. The main purpose of the article is to assess the level of development of cultural tourism and identify the main problems that hinder the development of cultural tourism in Kazakhstan. It is worth noting that this topic is particularly relevant, since today most countries of the world are interested in increasing the role of cultural tourism, since it is the promotion and development of the country's culture from the point of view of tourism that should become one of the most important political tasks, especially in the context of leveling the national traits of countries in a globalized world. The authors assessed the development of cultural tourism in Kazakhstan according to the Travel and tourism Development Index: Kazakhstan ranked 66th out of 117 countries. The main programs for the development of cultural tourism are also analyzed, types of cultural tourism are identified, the dynamics of tourism development in the country is assessed, the structure of public spending on paid services in the field of cultural tourism, income from the sale of products and services in the field of cultural tourism is assessed, a SWOT analysis of cultural tourism is given, etc.

Keywords: cultural tourism, heritage, tourism resources, infrastructure, services, cultural events, tourism industry.

References

1. Ivanovic M. (2009) Cultural Tourism. (Cape Town: Juta & Company Ltd. P. 35) [English].
2. Bob Mc Kercher, Hillary Du Cros. Cultural tourism: the partnership between tourism and cultural heritage management. (Routledge, New York, 2015, 262 p.) [English].
3. Michel Picard and Robert E. Wood. Tourism, Ethnicity, and the State in Asian and Pacific Societies. University of Hawai'i Press Honolulu.271 (1997) [English].

4. Smith, Valene L. Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism. 2nd ed. (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1989) [English].
5. Robert Woodrow McIntosh, Charles R. Goeldner. Tourism: principles, practices, philosophies. John Wiley & Sons, New Jersey. 564 (1986) [English].
6. Tighe A. Research on cultural tourism in the United States. Travel and Tourism Research Association Proceedings. 387-391 (1991) [English].
7. Sushchinskaya M.D. Cultural tourism. Study guide for academic undergraduate studies. (Moscow-Yurayt, 2017, 9). [English].
8. Kulakhmetova G., Kulakhmetova R., Tleukenova R., Nurmukambetova Zh. Cultural tourism as a key resource for Kazakhstan. Theory and methodology of physical culture, 3 (61), 135-140(2020). [English].
9. Konceptii razvitiya turistskoj otrasli Respubliki Kazahstan do 2020 goda. Utrativshij silu. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 19 maya 2014 goda № 508. Utratilo silu postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 iyunya 2017 goda [Concepts of development of tourism industry in the Republic of Kazakhstan until 2020. No longer valid. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 19, 2014 № 508. It became invalid by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 30, 2017 № 406]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400000508/links> (Accessed: 21.04.2023)
10. Plan nacji – 100 shagov po realizacii pyati institucional'nyh reform N.Nazarbaeva. Mezhdunarodnoe informacionnoe agentstvo Kazinform. [The National Plan – 100 steps to implement the five institutional reforms of N.Nazarbayev. Kazinform International News Agency]. Available at: www.inform.kz/rus/article/2777943 (Accessed 26.03.2023).
11. Agentstvo po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan Byuro nacional'noj statistiki. [Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan Bureau of National Statistics] – Available at: <https://stat.gov.kz/ru/www.inform.kz/rus/article/2777943> (Accessed 08.12.2023)
12. Nazikova Zh.A., Zholanov E.E., Dosymova O.Zh. Analiz razvitiya istoriko-kul'turnogo turizma Zhambylskoj oblasti Respubliki Kazahstan [Analysis of the development of historical and cultural tourism in the Zhambyl region of the Republic of Kazakhstan]. Turizm i gostepriimstvo [tourism and hospitality], 1, 8-19, 13 (2022) [in Russian]
13. Kumar S., Kumar D., Luis Nicolau J. How does culture influence a Country's travel and tourism competitiveness? A longitudinal frontier study on 39 countries. Tourism Management, 100. 104822 (2024). [English].

Сведения об авторах:

Альпеисова Ш.Е. – основной автор, кандидат экономических наук, старший преподаватель, НАО «Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина», ул. Победа, 62, Астана, Казахстан.

Булхаирова Ж.С. – доктор PhD, ассоциированный профессор, кафедра «Экономика», НАО «Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина», ул. Победа, 62, Астана, Казахстан.

Кизимбаева А. – и.о. ассоциированный профессор кафедры «Менеджмент», Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова, 32 микрорайон, Казахстан.

Alpeissova Sh.E. – Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer, S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, 62 Zhenis ave., Astana, Kazakhstan.

Bulkhairova Zh.S. – corresponding author, PhD, Associate Professor, Department of Economics, S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, 62 Zhenis ave., Astana, Kazakhstan.

Kizimbayeva A. – Acting Associate Professor, Management Department, Caspian University of Technologies and Engineering after S.Yessenov, 32 microdistrict, Aktau, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Б.С. Шилибекова¹, Р.В. Плохих²

¹Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: b.shilibekova@altau.edu.kz, rvplokhikh@gmail.com)

Полиаспектный анализ научных основ цифровых экосистем в туризме: мультиисточниковый подход

Аннотация. Перспективы развития индустрии туризма в мировой практике все в большей степени связывают с внедрением информационных технологий и формированием принципиально новой структуры данной отрасли экономики, фундаментальными элементами которой могут стать цифровые экосистемы. В настоящей статье концептуально рассмотрены вопросы классификации цифровых экосистем в сфере туризма и гостеприимства. Также рассмотрены классификация и преимущества цифровых платформ, которые могут выступить в качестве базы для построения цифровой экосистемы туризма и гостеприимства. На основании имеющегося международного и отечественного опыта рассмотрены векторы развития цифровых экосистем в различных секторах экономической деятельности и определены направления и предпосылки актуализации основ цифровых экосистем для национальной индустрии туризма.

Ключевые слова: цифровая экономика, индустрия туризма Казахстана, экосистема туризма, цифровизация.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-326-338>

Введение

Современные процессы цифровизации и информатизации оказывают огромное влияние на большинство видов экономической деятельности и производственных процессов в стране. Отдельные ученые утверждают, что современный мир находится в моменте, когда технологический прогресс уже невозможно остановить и повернуть вспять.

Как показывает мультиисточниковый и полиаспектный анализ, сегодня мир, находясь в точке «технической сингулярности», будет неизбежно трансформировать экономическое глобальное пространство [3]. Уже сейчас, под воздействием цифровых экосистем интеграционные процессы, показывая экспоненциальный рост, становятся настолько сложными, что изменяют характеристики глобализационных процессов. Отныне процессы цифровой глобализации не только определяют векторы развития мирового хозяйства, но и оказывают более осязаемое влияние на его экономический рост.

Возрастание роли цифровых сетевых коммуникаций в индустрии туризма и гостиничной деятельности Казахстана ведет и к изменению туристских потребностей, и предпочтений населения страны. Поэтому туристские операторы стремятся персонализировать свои продукты под клиентов. При этом их сайты должны быть адаптивными, располагать возможностями приема удаленной электронной оплаты картами, а период времени от поиска туристского продукта до его покупки максимально минимизировано.

Актуализация цифровых экосистем привела к особенностям выбора туристских услуг. Теперь потенциальные туристы используют не только сведения, размещенные на официальных сайтах туристских операторов и компаний индустрии туризма, но и активно изучают впечатления и отзывы уже побывавших в отеле и дестинации туристов.

Продажи и успешное продвижение туристских услуг и продуктов в большей степени стало зависеть от самих туристов, которые стали прямыми участниками мультиисточниковых бизнес-процессов.

Сегодня в соответствии с концепциями развития цифровых экосистем многие бизнес-процессы в области индустрии туризма уже перестроены. Данные экосистемы охватывают системы бронирования, использования мобильных приложений, систем распознавания образов, электронную коммерцию, обработки больших данных и других систем, которые самым существенным образом влияют на доходность и конкурентоспособность отелей, туристских дестинаций и иных субъектов индустрии туризма [11].

Рассматривая современную экономику с позиции мультиисточникового и полиаспектного анализа научных основ цифровых экосистем становится очевидно, что цифровые экосистемы превратились в неотъемлемую часть глобального экономического процесса, став драйверами развития и результативности компаний. Это привело к возникновению таких категорий экономических субъектов предпринимательской деятельности, как МНК (цифровая мультинациональная компания), ТНК (цифровая транснациональная корпорация) [9].

В сфере индустрии туризма все большее применение находят программные продукты, основанные на искусственном интеллекте (AI), которые предоставляют туристским компаниям возможность обрабатывать колоссальные объемы данных о пожеланиях и потребностях клиентов и на этой основе формировать информацию для персонализации и улучшения оказываемых услуг. Все это позволяет повысить удовлетворенность клиента и укрепить его лояльность [13].

Обеспечивающие поддержку данных элементы цифрового интеллекта все в большей степени становятся стержневыми факторами систематизации и актуализации научных основ цифровых экосистем в индустрии туризма с позиции мультиисточникового и полиаспектного анализа движения от природно-трудовых ресурсов к интеллектуально-информационным ресурсам [6].

Цифровые технологии, в том числе основанные на технологии дополненной реальности, геотаргетинге, искусственном интеллекте, дают возможность не только генерировать, но и предоставлять потенциальным клиентам новые туристские услуги и продукты. Поэтому можно говорить, что цифровая трансформация бизнеса формирует сегодня новый формат туристской индустрии.

Постановка проблемы. Учитывая, какое влияние на изменение формирования цепочек стоимости оказывают цифровые технологии, они стали иметь важное значение для компаний, занятых в сфере индустрии туризма и гостиничного бизнеса.

В современных условиях оказание содействия и обеспечение внедрения цифровых технологий является ключевым фактором повышения конкурентоспособности казахстанской индустрии туризма и гостеприимства. На сегодня, когда в индустрии туризма Казахстана активно проводят политику формирования собственных моделей управления бизнес-процессами в сфере индустрии гостеприимства, недостаточно исследованными остаются вопросы мультиисточникового и полиаспектного анализа научных основ цифровых экосистем для их систематизации и актуализации применения в индустрии туризма Казахстана. Вот поэтому целью проводимого анализа являются цифровые экосистемы как фундаментальные элементы индустрии туризма Казахстана с позиции мультиисточникового и полиаспектного анализа их научных основ. При этом цифровизация в сфере туризма предполагает создание на базе единого информационного пространства цифровых экосистем, которые должны обеспечить потребность всех участников туристской деятельности в своевременном получении необходимых качественных и достоверных данных.

В Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2023–2029 годы, утвержденной постановлением Правительства Республики Казахстан № 262 от 28 марта 2023 года, затрагиваются проблемы, препятствующие созданию необходимых

условий, которые способствовали бы формированию цифровых экосистем, сервисов и инфраструктуры, а также созданию туристского маркетплейса по продаже казахстанских туристских продуктов, бронированию и предоставлению информации, которая объединила бы значительное количество участников рынка туристских услуг.

Следует отметить, что деятельность в условиях цифровой экосистемы принципиально меняет всю схему экономических взаимоотношений между участниками туристского рынка, включая отношения между поставщиками, производителями и потребителями туристских услуг, регулирующим туристскую деятельность государством и другими составными элементами, входящими в сферу индустрии туризма.

В связи с этим, разработка на основе мультиисточникового и полиаспектного анализа, систематизации и актуализации для индустрии туризма Казахстана новых экономических бизнес-моделей в форме цифровых экосистем представляется особенно актуальным.

Методологической основой исследования послужили такие методы научного познания, как анализ научной литературы (мультиисточниковый), полиаспектный анализ, мониторинг и анализ трендов. На сегодняшний день как никогда востребованы методологии исследований, направленные на изучение, разработку и внедрение технологий развития цифровых бизнес-моделей, ориентированных на клиентоцентричность и конкурентоспособность отечественной индустрии туризма. И такая ситуация только обуславливает актуальность и необходимость в проведении мультиисточникового и полиаспектного анализа, систематизации и актуализации для Казахстана научных основ цифровых экосистем для использования в формировании национальной туристской индустрии, отвечающей современным вызовам.

Обсуждение и результаты

В течение последних нескольких десятков лет в трудах отдельных зарубежных исследователей, таких, как Cennamo С., Gawer А., Adner R. [1], Клейнер Г. [12], Дорошенко С., Шеломенцева А. [7] и других, описывались научные основы цифровых экосистем.

Надо отметить, что невелико число публикаций, посвященных как исследованию научных основ цифровых экосистем посредством мультиисточникового и полиаспектного анализа с целью их систематизации и актуализации, так и данным вопросам в связи с индустрией туризма Казахстана. При этом проблемы формирования и развития цифровых экосистем в туризме в основном рассматриваются фрагментарно. Например, Архипова А., преимущественно, делает акцент на системы бронирования туристских услуг [4], а David-Negre T., Almeida-Santana А., Moreno-Gil S. – на взаимные связи между источником информации и экономическими платформами совместного использования [2]. Отдельного внимания заслуживают исследования А. Арефьева, который на основании данных зарубежных мультиисточников провел полиаспектный анализ цифровых трансформаций разных секторов экономики на базе цифровых платформ [5].

Что касается вопроса формирования цифровых экосистем индустрии туризма Казахстана, то он практически полностью не изучен и отсутствуют примеры представления результатов его изучения в научных публикациях. Если говорить о системных исследованиях цифровых экосистем в области индустрии туризма Казахстана, то они полностью отсутствуют.

Между тем, современные экосистемы Казахстана нуждаются в инструментах активной адаптации к изменениям внешней среды, происходящих на фоне влияния кризисных явлений на уровень конкурентоспособности предлагаемых услуг.

Рассматривая вопросы мультиисточникового и полиаспектного анализа, систематизации и актуализации научных основ цифровых экосистем для индустрии туризма Казахстана, следует отметить, что в последние годы в данной области протекают меняющие всю парадигму туристского бизнеса кардинальные изменения.

Ключевыми тенденциями данной парадигмы являются процессы ухода потенциальных клиентов в сеть интернет, что связано как с протекающей в стране сменой поколений, так и с широким распространением интернет-технологий.

Данный тезис подтверждается наблюдаемым устойчивым ростом продаж туристических пакетов посредством сети интернет.

Согласно отдельным проведенным исследованиям основ цифровых экосистем, двадцать четыре процента респондентов активно используют туристские цифровые платформы. А большинство связанных с путешествиями запросов осуществляется посредством мобильного поиска с сотовых телефонов.

Рост потребителей туристских услуг в основном происходит за счет людей-миллениалов (поколение Y) и людей, для которых цифровые коммуникации стали нормой жизни (поколение Z).

Бросая ретроспективный взгляд в прошлое, можно сказать, что внедрение в индустрию туризма цифровых технологий началось еще в середине шестидесятых годов двадцатого века с появлением систем глобального бронирования. В последующем, благодаря широкому распространению интернета, стало создаваться множество различных приложений, которые позволили значительно улучшить информационное сопровождение туризма. Кроме того, благодаря последующему развитию процессов цифровизации, стали разрабатываться специальные программные продукты и программное обеспечение для турагентов, туроператоров, отелей, которые в значительной степени изменили управление компаниями туристской индустрии Казахстана.

Однако, если на начальном этапе информационная деятельность ограничивалась внедрением цифровых технологий лишь в отдельные бизнес-процессы компаний гостиничной и туристской индустрии, то в последующем на основе мультиисточникового и полиаспектного анализа, систематизации и актуализации научных основ стали формироваться целые цифровые экосистемы для индустрии туризма Казахстана.

Международная организация по стандартизации (ISO – International Organization for Standardization) определяет бизнес-процессы как устойчивый целенаправленный порядок взаимосвязанных видов деятельности, который по заданной технологии преобразует входы в представляющие ценность для потребителей выходы. Другими словами, выполняемые в рамках определенных бизнес-процессов последовательность взаимосвязанных действий, процедур и операций направлена на формирование новых ценностей для потребителей. А цифровая экосистема предполагает интеграцию и цифровизацию протекающих в экономических системах бизнес-процессов на различных уровнях ее функционирования. Рост ценности цифрового интеллекта и больших данных отражает их высокую рыночную капитализацию, тогда как их возрастающая роль может иметь далеко идущие последствия для всего экономического сообщества.

Цифровые экосистемы становятся не просто неотъемлемыми элементами глобального экономического процесса, но и являются драйверами развития и роста компаний. В связи с этим стали возникать такие экономические категории типы хозяйствования, как цифровые компании, цифровые мультинациональные компании, цифровые транснациональные корпорации.

В экономике совершается движение от традиционных природных, трудовых ресурсов к информационно-интеллектуальным. И цифровые экосистемы с поддержкой данных становятся центральными факторами производства.

Активное и широкое внедрение цифровых технологий в процессы формирования добавочной стоимости все в большей степени определяют тенденции глобальной экономики, а цифровым компаниям позволяют занимать более доминирующие позиции.

Современные бизнес-процессы компаний индустрии туризма всё в большей степени строятся с использованием инструментов цифровых технологий и программного обеспечения, включающие такие программы, как CRM, IP-Телефонию, 1С и др. При этом многими крупными компаниями индустрии туризма на сегодняшний день уже разработаны и внедрены собственные мобильные приложения.

Одновременно с этим наблюдаются тенденции роста популярности взаимодействия компаний с потенциальными клиентами только посредством внедренных приложений. Также широкое распространение в индустрии туризма и гостиничного бизнеса получили такие направленные на повышение производительности труда технологии, как облачные вычисления, программное обеспечение для управления доходами, аналитика данных и другие. Для удобного взаимодействия менеджеров компаний со своими клиентами туристские операторы разрабатывают приложения на базе CRM-систем. Также актуальными остаются вопросы разработки и внедрения приложений на базе навигационных технологий GPS, которые дают возможность получать информацию о месте нахождения туристского транспорта в режиме реального времени как клиентам, так и менеджерам компаний.

Разрабатываются и запускаются специализированные чат-боты, помогающие потенциальным путешественникам знакомиться с туристскими достопримечательностями страны. Кроме того, посредством чат-бота обеспечивается функциональный и последовательный разговор с потенциальными клиентами в режиме реального времени. Помимо этого, чат-боты адаптируются к вопросам потенциальных пользователей туристских услуг, позволяют поднять качество их обслуживания, отправляют в режиме реального времени полезную и необходимую информацию и снижают затраты ресурсов.

Происхождение термина «экосистема» связано с заимствованием понятия помещенных в биологическую среду обитания взаимодействующих биологических организмов. Как правило, под бизнес-экосистемой понимают совокупность дистрибьюторов, поставщиков, конкурентов и клиентов, участвующих в процессах создания, производства и поставки конкретных продуктов или услуг в рамках сотрудничества и конкуренции.

Наиболее распространенным толкованием понятия «экосистема» как экономической категории является то, что под ней понимают сеть компаний, которые в условиях сотрудничества и конкуренции создают и предлагают взаимосвязанные между собой продукты или услуги.

Обзор наиболее достаточно полных основных определений экосистем приведен в своей работе В. А. Карпинской [8].

В таблице 1 приведены концептуальные определения отдельных авторов касательно цифровых экосистем.

Таким образом, резюмируя приведенные выше концептуальные определения, можно сказать, что цифровые экосистемы являются группой взаимосвязанных и взаимозависимых экономических субъектов, совместно использующих на основе общих интересов и взаимовыгодных целей цифровые платформы.

Здесь важно отметить, что в рамках экосистемы реализуются механизмы сотрудничества, направленные на консолидацию услуг различных компаний в максимально удовлетворяющую потребности клиентов комплексную услугу и приводящую к возникновению мультиплицирующего эффекта.

В этом заключается ключевая особенность экосистем. Ведь они позволяют реализовать принципы комплементарности и дополняемости, в соответствии с которыми осуществляется совместное производство и взаимное дополнение различных экономических субъектов, и получать услуги и продукты, имеющие существенно большую потребительную ценность для потребителей, чем услуги и продукты отдельных компаний.

Таблица 1 - Концепции цифровых экосистем

№№	Понятие экосистемы	Автор
1	Экосистема является средой с понятными наборами смоделированных руководств и вспомогательных правил для пользователей, служб поддержки и ресурсов, стимулирующих сотрудничество представителей референтных групп для созидания не только общественных ценностей, но и ценностей для каждого отдельного участника так, как они ее понимают	J.Millard [14]
2	Цифровая экосистема представляет собой набор объединенных вокруг компании сервисов или открытую площадку, вокруг которой формируется по отношению к самой площадке пул внешних партнеров, из среды которых потребители имеют возможность выбора любых исполнителей, а иной раз и стать исполнителями	А. Архипова [4]
3	Цифровая экосистема является совокупностью цифровой платформы и информационной системы, которая обеспечивает системное взаимодействие и информационный обмен данных между хозяйствующими субъектами через призму единого информационного и технологического пространства	Т. Пильгун [15]

Благодаря синергетическому эффекту от взаимодействия объединенных в экосистеме компаний формируются качественно новые услуги и продукты, основанные на эффекте комплементарности. Между тем, в рамках развития экосистем особую значимость приобретают такие характеристики услуг и продуктов, как доступность, своевременность, персонализация и качество.

Цифровая экосистема базируется на цифровых платформах и ориентируется на потребности пользователей, позволяя им получать разнообразные услуги и продукты посредством единых точек доступа внутри данной экосистемы. Как правило, под цифровой платформой понимают совокупность технологий, обеспечивающих единое информационно-цифровое пространство для цифрового взаимодействия разнообразных субъектов.

Цифровая платформа является основным элементом цифровой экосистемы, которая на информационной основе и взаимовыгодных условиях объединяет значительное число независимых экономических агентов для созидания потребительских ценностей посредством реализации транзакций с разными группами пользователей.

Цифровая платформа обеспечивает:

- получение всеми участниками цифровой экосистемы взаимной выгоды за счет осуществления принципов эффективной взаимозависимости, позволяющих участникам добиваться за счет синергии большего эффекта;
- бизнес-взаимодействие участников цифровых экосистем на основе формирования единого информационного пространства;
- минимизацию транзакционных операционных расходов;
- алгоритмизацию бизнес-процессов и действий пользователей цифровых экосистем.

Между тем на сегодня единые классификаторы цифровых платформ не сформированы. Лишь некоторые вариации классификации приводятся в отдельных трудах авторов [3]. Функциональное назначение цифровых платформ можно условно разделить на:

- инфраструктурные, основанные на предоставлении IT-сервисов;
- инструментальные, основанные на представлении аппаратно-программных решений и реализующих технологические операции обработки информации;
- прикладные, ориентированные на конкретные рынки.

Основанные на цифровых платформах бизнес-модели обеспечивают объединение потребителя и производителя услуг, при этом нивелируя роль посредника. Такого

рода прикладные цифровые платформы посредством реализации концепции «многие поставщики - многие клиенты» обеспечивают деятельность компаний, занятых, к примеру, в сфере предоставления услуг такси, сдачи жилья в аренду, бронирования гостиничных услуг и другие.

Экосистема, созданная на базе цифровой платформы, принципиальным образом меняет не просто природу сотрудничества, но и методы формирования дополнительной стоимости. При этом, как правило, цифровая экосистема создается на основе крупной бизнес-структуры, которая концентрирует вокруг себя иные производящие комплементарные услуги и продукты компании.

Такой подход позволяет в рамках цифровой экосистемы создавать более ценные для конечных пользователей новые комплексные услуги и продукты.

Научной основой цифровых экосистем индустрии туризма может выступать концептуальная архитектура, включающая в себя следующие компоненты:

- технологическую и цифровую инфраструктуру экосистем, обеспечивающую функционирование цифрового сервиса;
- содержащее полные данные о предметной области семантическое ядро, включающее в себя различные классификаторы, схемы взаимодействия, стандарты и др.;
- прикладные и пользовательские цифровые сервисы;
- персонализированные устройства и приборы интернета вещей.

Между тем отраслевая цифровая экосистема, помимо базирования на связанной с концептуальной архитектурой научной основе, должна развиваться на цифровых платформах, обеспечивающих возможностями совместной работы существующих цифровых сервисов и объединяющих возможности участников рынка.

Международный и казахстанский опыт формирования цифровых экосистем. К числу крупнейших цифровых экосистем можно отнести Apple, Alibaba, Facebook, Alphabet, Amazon, Microsoft, которые занимают значительные доли глобальных мировых рынков в своей сфере.

К числу одной из наиболее развитой цифровой экосистемы в Казахстане можно отнести экосистему Kaspi банка, объединяющую различные сервисы, которые предоставляют разнообразные услуги для повседневной жизни и ведения бизнеса. Уже сегодня клиентам банка посредством мобильного приложения доступны различные сервисы из групп госуслуги, финансы, путешествия, бизнес, шопинг, досуг и другие.

Таблица 2 - Объем электронной торговли в Казахстане в сфере пассажирских перевозок в 2022 г

Наименование компании	Наименование услуги	Онлайн-заказы, тыс. шт.	Продажи, млрд. тг.
АО «Пассажирские перевозки»	продажа ж/д билетов	316	6,5
АО «Авиакомпания SCAT»	продажа авиабилетов	32	9,5
АО «Qazaq Air»	продажа авиабилетов	30	6,3
ТОО «Интернет Туризм»	продажа авиа- и ж/д билетов	54	18,8
ТОО «Тикетс Кз»	продажа различных билетов	70	19,3
АО «Авиакомпания Flyarystan»	продажа авиабилетов	42	18,8
АО «Эйр Астана»	продажа авиабилетов	25	29,1
ТОО «Aviata»	продажа авиа- и ж/д билетов	375	43,5
Kaspi Travel	продажа авиа- и ж/д билетов	925	224,9

Для финансовых компаний большинство данных сервисов не являются профильными. Но ведь именно это и является сущностью экосистем. Сосредотачиваясь на цифровой площадке, эффект комплементарности обеспечивает им формирование услуг и продуктов, обладающих новой повышенной потребительской ценностью и привлекательностью для клиентов.

Цифровая экосистема Kaspi банка постоянно пополняется новыми услугами и компаниями. Так, в экосистему компании входит сервис Travel, который предоставляет не только онлайн-покупки авиа- и железнодорожные билеты, но был добавлен и сектор услуг по туризму.

Основные направления анализа, систематизации и актуализации научных основ цифровых экосистем индустрии национального туризма. В настоящее время в индустрии национального туризма имеются все необходимые предпосылки для формирования цифровых экосистем. Ведь уже, в частности, цифровизировано множество глобальных для индустрии туризма и гостеприимства бизнес-процессов, которые включают сервисы бронирования авиа и ж/д билетов (Probilet, Aviasales, Skyscanner и другие), бронирования мест размещения (Booking, High Life Travel) и другие оказываемые путешественникам услуги.

В ближайшем будущем цифровые технологии будут оказывать все большее влияние на туризм Казахстана, в особенности те, которые связаны с искусственным интеллектом и сетями 5G на основе облачных решений. Их выбирают более 69 и 53 процентов опрошенных респондентов соответственно. Между тем влияние цифровых решений, связанных с QR-кодами и интернетом вещей, имеют тенденцию к снижению, что скорее связано с набором ими критической массы, так как не рассматриваются больше, как новаторские.

Таблица 3 - Цифровые технологии

Цифровые технологии	Сила влияния
Искусственный интеллект	69
Интернет вещей	47
5G сети	53
QR-коды	25
Автоматизация/роботизация	49
Автономные транспортные средства	25

Значительную часть современных казахстанских туристов с полным правом можно отнести к категории цифровых путешественников, которые предпочитают пользоваться цифровыми сервисами и цифровыми коммуникациями. И данная тенденция в будущем будет только нарастать. Кроме того, при анализе, систематизации и актуализации научных основ цифровых экосистем индустрии национального туризма необходимо принимать во внимание включение в туристскую цифровую экосистему деятельность по использованию государственных услуг и сервисов, в частности, услуги по оформлению иностранных виз туристам и так далее.

Проведенное авторами исследование на основе наукометрического метода мультиисточникового и полиаспектного анализа выявил основные представления систематизации и актуализации научных основ цифровых экосистем как существенного системного элемента в индустрии туризма. В свою очередь, данное исследование позволило на базе имеющихся цифровых решений в индустрии туризма Казахстана привести их к единой цифровой экосистеме с условным делением на определенные ключевые компоненты: цифровые решения для бизнеса и для туриста.

Цифровые решения для бизнеса включают модули, связанные с коммерческой платформой, онлайн-туризмом, гидами, автоматизированными информационными системами, инвестициями, субсидиями и другими цифровыми решениями. А цифровые решения туриста включают те же самые модули, что и для бизнеса, только адаптированные под нужды туристов, которые содержат необходимые для них сведения, а также интерактивные карты страны с отмеченными ключевыми достопримечательностями, возможностями планирования поездок, экскурсий и событийными мероприятиями, а также и другими цифровыми решениями.

Вместе с тем, отдельно проведенное исследование различных экосистем выявило в них дополнительные аспекты, которые способны менять формы взаимодействия и сотрудничества. Данные аспекты связаны с географическим разнообразием участников, межотраслевым фокусированием, сделками с гибкой структурой, непрерывностью и взаимностью формированием ценностей.

Аспект, связанный с географическим разнообразием своих участников, отражает удаленное сотрудничество в рамках новых цифровых парадигм разных лиц из различных стран, вопреки географическим, языковым и культурным барьерам. Как показывают результаты исследований, девяносто процентов экосистем формируются участниками более 5 стран, при этом в семидесяти семи процентах действующих экосистем формируются как развитыми, так и развивающимися участниками рынка.

Межотраслевое фокусирование связано с формированием цифровых экосистем привлекаемыми специалистами из иных секторов экономики. Как показывают результаты исследований, восемьдесят три процента экосистем формируется партнерами, привлекаемыми из более 3 секторов экономики, а в пятидесяти трех процентах — 5 секторов экономики.

Сделки с гибкой структурой связаны с использованием в экосистемах договорных партнерских отношений с цифровыми платформами, которые могут гарантировать быстрое реагирование на появление новой технологии, изменяющиеся предпочтения клиента, возникшие угрозы и прочие трансформации.

Современные сдвиги в ожиданиях и глобальных тенденциях потенциальных клиентов заставляют бизнес адаптировать свои операционные процессы для большей их удовлетворенности. Это означает постоянный поиск и внедрение цифровых новаций для повышения эффективности работы бизнеса. При этом потенциал цифрового развития бизнеса в сфере туризма в большей степени зависит от ключевых технологических возможностей конкретного субъекта, среди которых можно выделить следующие.

Рисунок 1 - Модель цифровой платформы для бизнеса в сфере туризма

Непрерывное и взаимное формирование ценности связано с тем, что сильные цифровые экосистемы устремлены на непрерывное созидание дополнительных ценностей. Здесь следует отметить, что в настоящее время в Казахстане процессы информатизации и цифровизации государственных услуг переходят на новый, более высокий уровень. Теперь вместо отдельных разрозненных информационных систем центральных, региональных, ведомственных органов власти и государственно-бюджетных сервисов формируется единая государственная цифровая экосистема, которая может стать одной из основ цифровой экосистемы индустрии туризма Казахстана.

Необходимо только национальную цифровую экосистему туризма связать с информационно-цифровым порталом «Электронное правительство». Особенно это важно с позиции дальнейшего развития индустрии туризма Казахстана и подключения к цифровым сервисам государства.

Другой научной основой цифровизации индустрии туризма Казахстана является приоритетный учет пожеланий бизнесменов и их коммерческого интереса с точки зрения мультиисточникового и полиаспектного анализа, систематизации и актуализации процессов развития цифровых экосистем Казахстана.

Исходя из вышеизложенного, можно прийти к выводу, что цифровую экосистему национальной индустрии туризма наиболее целесообразно будет строить на основе государственно-частного партнерства.

Выводы

Как показывают результаты приведенного в статье обзора, уже сегодня в Казахстане существуют объективные предпосылки для формирования и развития национальных цифровых экосистем индустрии туризма и местного гостеприимства. Среди основных предпосылок следует выделить достаточно высокий уровень цифровизации основных бизнес-процессов индустрии туризма и гостеприимства, достигнутый на сегодня в мире и в Казахстане.

Также в число основных предпосылок следует отнести смену поколений и появление в Казахстане значительного числа цифровых путешественников. Данная предпосылка влечет безусловную необходимость изменения инфокоммуникационных составляющих бизнес-процессов национальной индустрии туризма.

Формирование национальной цифровой экосистемы туризма и местного гостеприимства безусловно является на сегодня одной из важнейших форм развития индустрии внутреннего и въездного туризма. И понимание этого влечет за собой необходимость уделять развитию данного направления большее внимание со стороны бизнес-сообществ и государства. Вот почему так важно формировать цифровую экосистему индустрии туризма Казахстана на условиях государственно-частного партнёрства с учетом интересов бизнеса, государства и населения страны.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН 19175225 «Разработка концептуальной модели цифровой экосистемы индустрии туризма Казахстана для её форсированного развития» по грантовому финансированию молодых ученых по научным и (или) научно-техническим проектам на 2023-2025 годы, источником финансирования выступает Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список литературы

1. Adner R. Ecosystem as Structure: An Actionable Construct for Strategy // Journal of Management. - 2017. - Vol. 43. No. 1. - P. 39-58.
2. Almeida-Santana A., David-Negre T., Moreno-Gil S., et al. - 2020. New digital tourism ecosystem: understanding the relationship between information sources and sharing economy platforms. International Journal of Tourism Cities, 6(2), 335-345. doi: 10.1108/IJTC-09-2019-0173.
3. Аренков И.А. Управление бизнесом в цифровой экономике: вызовы и решения. - Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет. - 2019. - 360 с. - URL: <https://ibooks.ru/bookshelf/379813/reading> (дата обращения: 10.06.2023).
4. Архипова А.А. Цифровая экосистема в индустрии туризма. Modern Science. – 2020. - № 7-2. - С. 38-42.
5. Арефьев А.С. «Платформизация» как инструмент управления цифровой трансформацией в сфере туризма // Теоретическая и прикладная экономика. – 2020. - № 3. - С. 22–34.
6. Днепров М.Ю., Михайлюк О.В. Цифровая экономика как новая экономическая категория // Вопросы инновационной экономики. – 2019. – № 4. – с. 1279-1294. – doi: 10.18334/vinec.9.4.41249.
7. Дорошенко С. В., Шеломенцев А. Г. Предпринимательская экосистема в современных экономических исследованиях // Журнал экономической теории. – 2017. - № 4. - С. 212 – 221.
8. Efremov V. Vladimirova I (2019) Globalization of The World Economy: Features of The Current Stage. Economic and Social Development: Book of Proceedings, Varazdin. Varazdin Development and Entrepreneurship Agency (VADEA). (May 10/May 11, 2019). - 2019 11. How the Best Companies Create Value from, - pp. 27-36.
9. Ефремов В.С., Владимирова И.Г. Цифровые компании: понятие, масштабы и особенности транснационализации//Экономика: вчера, сегодня, завтра. – 2018. – № 11А. – С. 137-147.
10. Иванов А.А., Шустова И.С. Исследование цифровых экосистем как фундаментального элемента цифровой экономики // Креативная экономика. – 2020. – Том 14. – № 5. – С. 655–670.
11. Карпинская В.А. Системные проблемы отечественной мезоэкономики, микроэкономики, экономики предприятий: Материалы II конференции Отделения моделирования производственных объектов и комплексов ЦЭМИ РАН. – 2018. - Вып. 2. – С. 156. doi: 10.33276/978-5-8211-0769-5.
12. Клейнер Г.Б. Социально-экономические экосистемы в контексте дуального пространственно-временного анализа//Экономика и управление: проблемы и решения. – 2018. - Т. 5. № 5. - С. 5-13.
13. Морозов М.А., Морозова Н.С. Модель оценки конкурентоспособности туристских дестинаций// Международная торговля и экономическая политика. – 2012. - №11. - С.100-108.
14. Millard J. Open governance systems: Doing more with more. Government Information Quarterly, 35(2018).
15. Пильгун Т.В. Цифровая экосистема транспортно-логистической деятельности // Новости науки и технологии. - 2020. - № 3 (54). - С. 52–62.

Б.С. Шилибекова¹, Р.В. Плохих²

¹Алматы Менеджмент Университеті, Алматы, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Туризмдегі цифрлық экожүйелердің ғылыми негіздерін полиаспекті талдау: көпкөзді көзқарас

Андатпа. Туризм индустриясының даму перспективалары ақпараттық технологияларды енгізумен және цифрлық экожүйелер іргелі элементтері бола алатын экономиканың осы саласының түбегейлі жаңа құрылымын қалыптастырумен байланысты. Мақалада «цифрлық экожүйелер» ұғымының мәнін анықтаудың негізгі тәсілдері келтірілген және туризм мен қонақжайлылық саласындағы цифрлық экожүйелерді жіктеу мәселелері тұжырымдамалық түрде қарастырылған. Туризм мен қонақжайлылықтың цифрлық экожүйесін құру үшін негіз ретінде әрекет ететін цифрлық платформалардың жіктелуі мен артықшылықтары қарастырылады. Қолда бар әлемдік тәжірибе негізінде экономикалық қызметтің әртүрлі секторларындағы цифрлық экожүйелерді дамыту векторлары зерделенді және Ұлттық туризм индустриясы үшін цифрлық экожүйелер негіздерін өзектендірудің бағыттары мен алғышарттары айқындалды.

Түйін сөздер: цифрлық экономика, Қазақстанның туризм индустриясы, туризм экожүйесі, цифрландыру.

B.S. Shilibekova¹, R.V.Plokhikh²

¹Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Multi-aspect analysis of scientific foundations for tourism digital ecosystems: multi-source approach

Abstract. The prospects for the development of the tourism industry are increasingly associated with introduction of information technologies and formation of a fundamentally new structure of this sector of the economy, the fundamental elements of which may become digital ecosystems. The article presents the main approaches to defining the essence of the concept of “digital ecosystems” and conceptually considers the classification of digital ecosystems in the field of tourism and hospitality. The classification and advantages of digital platforms acting as a base for building a digital ecosystem of tourism and hospitality are considered. Based on the available world experience, the vectors of digital ecosystems development in various sectors of economic activity are studied and the directions and prerequisites for actualization of the digital ecosystems foundations for the national tourism industry are defined.

Keywords: digital economy, tourism industry of Kazakhstan, tourism ecosystem, digitalization.

References

1. Adner R. Ecosystem as Structure: An Actionable Construct for Strategy. *Journal of Management*. 1 (43). 39-58(2017).
2. Almeida-Santana A., David-Negre T., Moreno-Gil S., et al. - 2020.- New digital tourism ecosystem: understanding the relationship between information sources and sharing economy platforms. *International Journal of Tourism Cities*, 6(2), 335-345. doi: 10.1108/IJTC-09-2019-0173.
3. Arenkov I.A. *Upravlenie biznesom v cifrovoj ekonomike: vyzovy i resheniya* [Business Management in the Digital Economy: Challenges and Solutions] (St. Petersburg: St. Petersburg State University C, 2019, 360 p.) Available at: <https://ibooks.ru/bookshelf/379813/reading> (accessed: 10.06.2023).
4. Arkhipova A.A. *Cifrovaya ekosistema v industrii turizma*. *Modern Science* [Digital Ecosystem in the Tourism Industry. *Modern Science*]. 7-2. 38-42(2020).
5. Arefyev A.S. «Platformizatsiya» kak instrument upravleniya cifrovoj transformaciej v sfere turizma. *Teoreticheskaya i prikladnaya ekonomika* [“Platformization” as a tool by digital transformation management in the tourism area. *Theoretical and Applied Economics*].3. 22–34(2020)

6. Dneprov M.Yu., Mikhailyuk O.V. Cifrovaya ekonomika kak novaya ekonomicheskaya kategoriya. Voprosy innovacionnoj ekonomiki [Digital economy as a new economic category. Issues of innovative economics]. 4.1279-1294(2019). - doi: 10.18334/vinec.9.4.41249.
7. Doroshenko S.V., Shelomentsev A.G. Predprinimatel'skaya ekosistema v sovremennyh ekonomicheskikh issledovaniyah. ZHurnal ekonomicheskoy teorii [Business Ecosystem in the Modern Economic Researches. Journal of Economic Theory]. 4.212-221(2017).
8. Efremov V., Vladimirova I. Globalization of The World Economy: Features of The Current Stage. Economic and Social Development: Book of Proceedings, Varazdin. Varazdin Development and Entrepreneurship Agency (VADEA). (May 10/May 11, 2019). - 2019 11. How the Best Companies Create Value from, 27-36(2019) [Google Scholar].
9. Efremov V.S., Vladimirova I.G. Cifrovye kompanii: ponyatie, masshtaby i osobennosti transnacionalizatsii. Ekonomika: vchera, segodnya, zavtra [Digital companies: concept, scale and features of transnationalization. Economics: yesterday, today, tomorrow]. 11A.137-147(2018).
10. Ivanov A.L., Shustova I.S. Issledovanie cifrovyyh ekosistem kak fundamental'nogo elementa cifrovoj ekonomiki. Kreativnaya ekonomika [Study of digital ecosystems as a fundamental element of the digital economy. Creative Economy].14(5). 655–670(2020).
11. Karpinskaya V.A. Sistemnye problemy otechestvennoj mezo ekonomiki, mikroekonomiki, ekonomiki predpriyatij: Materialy II konferencii Otdeleniya modelirovaniya proizvodstvennykh ob'ektov i kompleksov CEMI RAN [Systemic issues of domestic meso-economics, microeconomics, enterprises economics: Materials of II conference of the Branch of industrial objects and complexes simulation of CEMI RAS]. Edition 2. 156(2018). doi: 10.33276/978-5-8211-0769-5.
12. Kleiner G.B. Social'no-ekonomicheskie ekosistemy v kontekste dual'nogo prostranstvenno-vremennogo analiza. Ekonomika i upravlenie: problemy i resheniya. [Social-economic ecosystems in the context of dual space-temporal analysis. Economics and management: issues and solutions]. 5 (5). 5-13(2018).
13. Morozov M.A., Morozova N.S. Model' ocenki konkurentosposobnosti turistskih destinacij. Mezhdunarodnaya trgovlya i ekonomicheskaya politika [The model of competitive ability assessment of touristic destinations. The international trade and economic policy]. 11. 100-108(2012).
14. Millard, J. (2018). Open governance systems: Doing more with more. Government Information Quarterly, 35.
15. Pilgun T.V. Cifrovaya ekosistema transportno-logisticheskoy deyatel'nosti. Novosti nauki i tekhnologii [Digital ecosystem of transport and logistics activities. News of science and technology].3 (54). 52–62(2020).

Сведения об авторах:

Шилибекова Балжан Сенбековна – PhD докторы, Жоғары Бизнес Мектебінің зерттеушісі, Алматы Менеджмент Университеті, Алматы, Қазақстан.

Плохих Роман Вячеславович – география ғылымдарының докторы, доцент, ғылыми-инновациялық қызмет және халықаралық байланыстар бойынша рекреациялық география және туризм кафедрасының меңгерушінің орынбасары, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Shilibekova Balzhan Senbekovna – Ph.D. of Tourism, Researcher of the Graduate School of Business, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan.

Plokhikh Roman Vyacheslavovich – Doctor of Geographical Sciences, Associate Professor, Deputy Head of the Department of Recreational Geography and Tourism for Scientific and Innovative Activities and International Relations, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

D.S.Kadyrbekova¹, A.Y.Kassenali², A.S.Yevloyeva³

¹Kazakh Academy of Sports and Tourism, Almaty, Kazakhstan

²Astana International University, Astana, Kazakhstan

³Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

(E-mail: 6537275@mail.ru, a.kassenali@gmail.com, aevloyeva@shokan.edu.kz)

A comprehensive study of Kazakhstan's cultural heritage and its impact on domestic tourism

Abstract. *Cultural heritage is not just a static imprint of the past, but also a dynamic contribution to the current and future socio-economic structure of the country. The article examines the dynamic relationship between the cultural heritage of the Republic of Kazakhstan and the growing sphere of domestic tourism. The study focuses on assessing how the rich cultural heritage of Kazakhstan can be strategically used to stimulate the sustainable growth of domestic tourism, strengthen national pride and cultural identity, and also covers several key objectives: to analyze the state of Kazakhstan's cultural heritage; to assess its potential as a development factor for domestic tourism; to assess the level of awareness about cultural heritage objects; and formulate pragmatic recommendations on the use of heritage for the development of domestic tourism. The significance of the research from a scientific point of view covers the academic discourse on cultural tourism, and the practical part offers an action plan for stakeholders in the industry. Using a systematic methodology, the study synthesizes existing literature to contextualize research within the broader academic landscape and uses quantitative methods such as surveys to collect empirical data from tourists and tourism professionals. This mixed methodological approach makes it possible to get a comprehensive understanding of the perception and behavior in relation to cultural objects of Kazakhstan. The practical significance of the research results lies in providing a strategic framework for the integration of cultural heritage preservation, offering recommendations for the development of domestic tourism in Kazakhstan. The analysis and results clarify the key role of cultural heritage in the development trajectory of the tourism sector of Kazakhstan. Thus, it was revealed that the cultural heritage including both tangible and intangible elements, serves as a powerful incentive for domestic tourism.*

Keywords: *domestic tourism, cultural heritage, development, historical heritage, state programs, UNESCO.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-339-352>

Introduction. The message of President K.K. Tokayev dated September 1, 2023, stressed the need to harness the country's potential. Similar transformative projects should be implemented in the tourism sector [1].

In recent years, there has been a shift in the discourse on heritage from a conservation-oriented approach to a values-oriented approach, which entails recognizing the value of cultural and natural heritage across various spheres of life. The London Declaration of the Conference on the Sustainable Cultural Heritage of Europe, stated that cultural heritage has a significant impact on various areas, including economic and regional development, sustainable tourism, job creation, skills development through technological innovation, environment, social identity, education and construction.

The significant potential of domestic tourism lies in stimulating the economies of countries, strengthening cultural identity, and promoting sustainable tourism development. This potential is rooted in the historical and cultural heritage, evident in ancient structures, works of art, narratives, and traditions.

Purpose of the study is to conduct a comprehensive analysis of the relationship between the cultural heritage of the Republic of Kazakhstan and domestic tourism expansion, to provide practical recommendations for utilizing the heritage to promote sustainable tourism development and enhance national pride and identity.

Research objectives:

1. To examine the cultural heritage of the Republic of Kazakhstan.
2. To explore the potential of Kazakhstan's cultural heritage and cultural experience as the primary drivers of domestic tourism.
3. To assess the level of awareness regarding the cultural heritage sites of Kazakhstan.
4. To offer practical recommendations for the domestic tourism promotion through the preservation and popularization of cultural heritage.

Research methods

Literature review. Conducting a comprehensive review of literary sources, focusing on cultural heritage. This stage serves to synthesize current knowledge, identify trends and pinpoint gaps in the existing literature.

Methodological approach. The study employs quantitative methods, including surveys, to gather numerical data and draw logical conclusions.

Data collection. Questionnaires were distributed to both tourists and individuals working in the tourism industry to collect information.

Conclusions. Through an extensive examination of the gathered information, conclusions are drawn regarding the influence and significance of cultural heritage in the tourism sector development.

Results of the study. The term «heritage» encompasses the legacy of physical artifacts, including buildings, monuments, landscapes, books, works of art and artifacts, as well as intangible attributes such as folklore, traditions, language and knowledge. This heritage is inherited from past generations, preserved in the present, and passed on for the future generations' benefit. The authors have examined this legacy within various contexts, as illustrated in Figure 1.

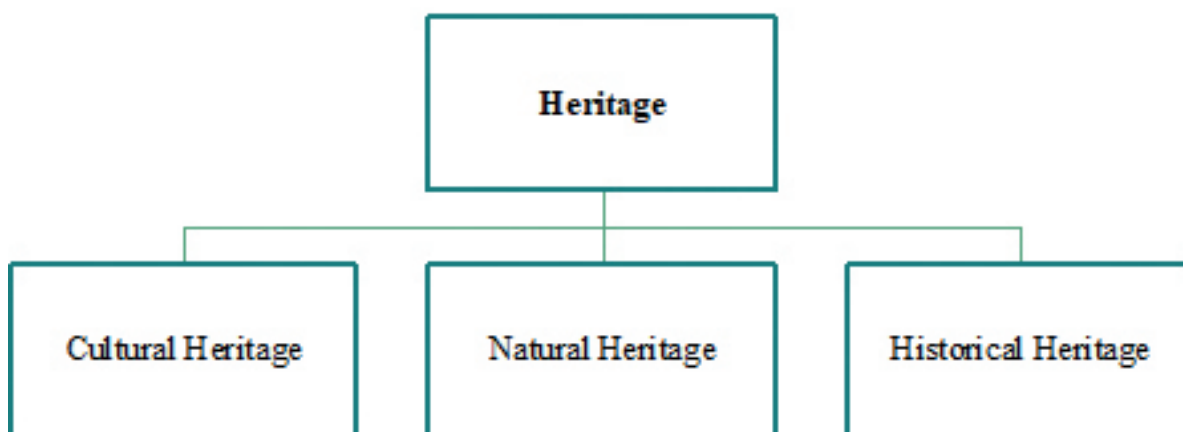

Figure 1 – Heritage types [compiled by authors]

Cultural heritage encompasses tangible elements such as buildings, monuments, landscapes and books, along with intangible aspects like folklore, traditions, language and knowledge. It also includes natural heritage, which comprises culturally significant landscapes and biodiversity).

Natural heritage comprises physical and biological formations or groups of such formations that hold ecological, aesthetic or scientific value. For instance, natural heritage sites may include national parks and nature reserves.

Historical heritage pertains to both tangible and intangible remnants of the past that possess historical significance and value. This heritage is preserved and transmitted from one generation to the next due to its importance in comprehending the historical context, evolution, and identity of a specific culture, community, or nation [3].

The concept of heritage can be expansive, covering all traces of past accomplishments and activities, whether in the realms of science and medicine or terms intended for transmission to future generations. The definition of what constitutes «heritage» is subjective and can vary based on culture and individual perspectives.

The field of heritage studies continues to expand and evolve. Scholars have delved into the comprehension of cultural heritage, including not only just material artifacts but also intangible practices, values, and meanings. Presented below are definitions and viewpoints on the cultural heritage from renowned scholars and their publications:

Rodney Harrison (2013) provides an overview of how «heritage» is understood in various disciplines in his book «Heritage: Critical Approaches». Harrison positions heritage as something continually created and remade concerning the present. Heritage is viewed as a cultural process involving negotiation, contestation, and change [4].

In his book «Perception of the Past», Cornelius Holtorf (2017) discusses the subjective nature of heritage and how different people can perceive and interpret the same heritage object or artifact in various ways. He suggests that heritage can serve as a form of communication between past and present cultures [5].

D. Fairchild Ruggles (2011) explores how Islamic art and architecture contribute to the understanding of cultural heritage in Islamic societies in her book «Islamic Art and Visual Culture». She emphasizes the importance of intercultural dialogues and multifaceted historical narratives embedded in these forms of art [6].

These perspectives underscore the multifaceted nature of cultural heritage and its deep connections with social values, politics, power dynamics and identities. They also highlight the importance of understanding cultural heritage as an ever-evolving concept intricately linked to contemporary contexts.

Historical and cultural heritage stands as a paramount facet of the country's identity, and Kazakhstan is no exception. The country has a rich cultural heritage that traces its roots back thousands of years, reflecting the diversity of ethnic groups and historical events that have influenced its development. Presently, there are 250 monuments of cultural heritage in Kazakhstan, of which: in the East Kazakhstan region – 8, Abai region – 13, Turkestan region – 31, North Kazakhstan region – 8, Pavlodar region – 3, Mangystau region – 20, Kyzylorda region – 30, Kostanay region – 5, in Karaganda region – 6, in Ulytau region -17, in Zhambyl region – 30, in Western Kazakhstan – 7, in Atyrau region – 4, in Almaty region – 4, in Zhetysu region – 8, in Aktobe region – 9, in Akmola region 4, in Shymkent – 7, in Astana – 3 and in Almaty – 33 [7].

The historical and cultural heritage sites in Kazakhstan's tourist destinations play a pivotal role in attracting visitors and promoting the country's tourism industry. Kazakhstan boasts a rich cultural heritage spanning centuries, given the coexistence of diverse ethnic groups within its borders. Moreover, these cultural heritage sites are instrumental in preserving and popularizing the history and culture of Kazakhstan. The classification of cultural heritage objects is shown in Table 1 below.

Table 1 – Cultural heritage objects classification

Types of objects	Definition
Archaeological	Ancient settlements, mounds, remains of ancient settlements, sites, fortifications, military camps, industries, irrigation facilities, paths, burial grounds, places of worship and structures, megaliths, rock carvings, sites of historical cultural layers, fields of ancient battles, remnants of the life of primitive and ancient people.
Historical	Houses, structures, complexes (ensembles), individual burials and necropolises, outstanding places associated with important historical events, and locations tied to the life and activities of famous individuals, as well as the culture and way of life of different peoples.
Monumental art	Works of fine art, both as independent (stand-alone) pieces and those connected with architectural, archaeological, or other attractions.
Architecture and urban planning	Historical centers, streets, blocks, squares, architectural ensembles, remnants of long-standing planning and development, individual architectural structures, as well as related works of monumental, decorative and fine art.
Gardening and park art	Combinations of park construction integrated with natural or man-made landscapes.
Landscape	Natural territories that hold historical significance.

Cultural heritage sites play a crucial role in the tourism industry development in Kazakhstan. Being significant attractions for visitors, cultural heritage sites should be well preserved and promoted for tourism industry growth.

The World Convention on the Protection of Cultural and Natural Heritage was adopted in 1972. The convention establishes criteria for the inclusion of objects in the UNESCO World Heritage List. An object must meet one or more of the following criteria so that it can be included in the list:

1. «Historical importance»: objects of profound significance in history, art, science, religion, or culture can be recognized for their historical value.
2. «Natural importance»: objects representing unique natural wonders or possessing significant scientific, ecological, or aesthetic value can be recognized for their inherent natural value.
3. «Cultural significance»: objects reflecting traditional ways of life, customs, faith, craft techniques, or architectural styles can be recognized for their cultural essence.
4. «Innovative significance»: objects representing creative potential, innovative concepts, or technical achievements can be listed for their contributions to the advancement of science, technology, art or design.
5. «Social significance»: objects associated with movements for freedom, social equality, human rights, or the resolution of social issues can be distinguished for their impact on society [8].

Kazakhstan boasts a rich history and cultural heritage that spans many centuries. Several of its attractions have earned a place on the UNESCO World Heritage Sites list, attesting to their exceptional global significance. These sites not only enhance the tourist appeal of Kazakhstan but also serve as guardians of its rich cultural identity (Fig. 2).

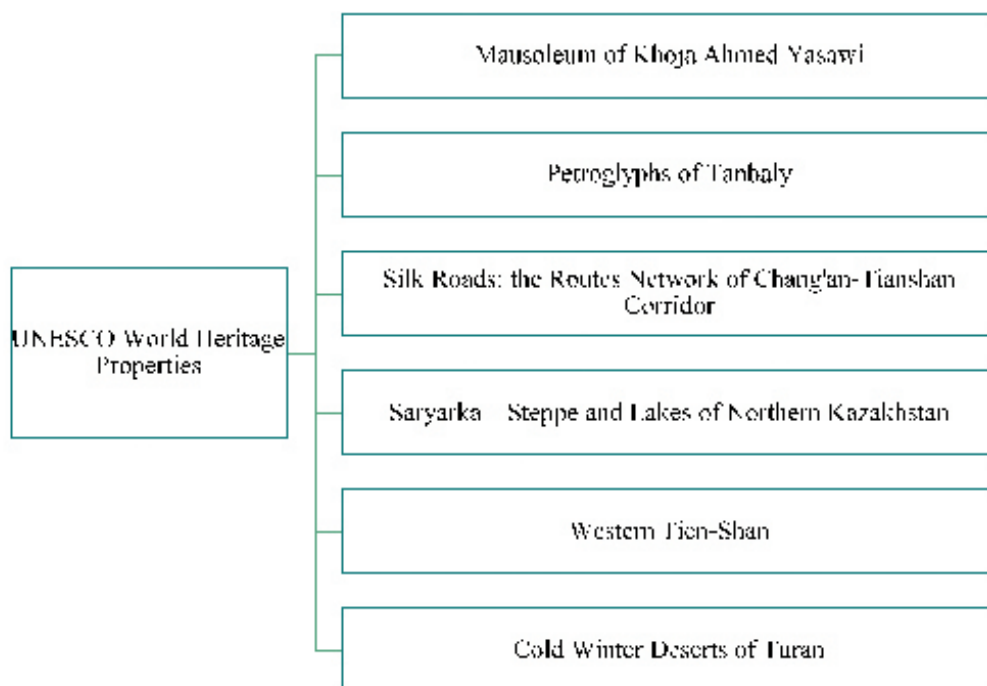

Figure 2 – UNESCO World Heritage Properties in Kazakhstan

– The mausoleum is one of the most significant structures from the Timurid period in the country. This edifice represents an early and unparalleled masterpiece of Islamic architecture in Central Asia and plays a decisive role in the propagation of Islam in the region [9].

– Tanbaly, located 170 km northwest of Almaty, features a monument comprised of a series of petroglyphs, totalling about 5,000 individual rock carvings created over several centuries. These petroglyphs depict scenes of everyday life, rituals and symbols, offering a unique glimpse into the beliefs and customs of ancient Eurasian nomadic tribes [10].

– Saryarka, a natural entity, comprises two protected areas: the Naurzum State Nature Reserve and the Korgalzhyn State Nature Reserve. Together, they occupy a vast region of Central Asian steppes and lakes, providing refuge for more than half of the world's small white-fronted geese population, along with other rare bird species. This is the most crucial site for migrating waterfowl in Central Asia [10].

– This segment of the ancient Silk Road served as the primary corridor for trade and cultural exchange between China and the Mediterranean. Several routes traversed Kazakhstan, with numerous settlements, caravanserais, fortifications and burial sites along their path [11].

– This transnational property is situated in the Tien Shan mountain system, one of the world's largest mountain ranges. The Western Tien Shan spans altitudes from 700 to 4503 meters and offers a diverse range of landscapes, hosting an exceptionally rich biological diversity [12].

– This transnational treasure consists of fourteen components located in the arid regions of the temperate zone of Central Asia between the Caspian Sea and the Turan highlands. This area experiences extreme climatic conditions, with very cold winters and hot summers, and it boasts an exceptionally diverse flora and fauna that have adapted to these harsh conditions [12].

These sites, possessing unique cultural, historical and natural significance, not only contribute to the world heritage but also serve as evidence of the intricate intertwining of history and the natural splendor of Kazakhstan.

When discussing the significance of cultural resources and their diversity, it is pertinent to highlight a strong position held by Kazakhstan in the Travel & Tourism Development Index 2021. According to the World Economic Forum Report «Rebuilding for a Sustainable and Resilient Future» Kazakhstan is 63 out of 117 represented destinations in terms of cultural resources pillar.

A country's position in the global ranking has significant implications for various aspects of its development, influence, and overall positioning within both domestic and international tourism markets [13].

Discussion. The authors conducted a case study of countries and cities whose cultural heritage has contributed to the development of domestic tourism (see Table 2).

Table 2 – Countries and cities thematic study [compiled by the authors]

Name of the country	Contribution of cultural heritage to the development of domestic tourism
Xi'an, China	Xi'an, formerly the ancient capital of China, is renowned as the birthplace of the world-famous Terracotta Army. While the Terracotta Army draws foreign tourists, domestic tourism is thriving as Chinese citizens are driven by educational programs and national pride to explore their country's ancient heritage.
Rome, Italy	Rome, often referred to as the «Eternal City», is home to numerous historical attractions from the Roman Empire, such as the Colosseum, the Roman Forum, and the Pantheon. Additionally, the city is the heart of the Catholic Church, with the Vatican drawing religious tourists.
Cairo and Luxor, Egypt	The rich history of the Egyptian Pharaohs serves as the primary attraction. The Egyptian Museum in Cairo and the Pyramids of Giza, along with the Luxor Valley of the Kings, are pivotal in attracting tourists. Educational excursions and local vacations encourage many Egyptians to explore these sites, underlining the role of cultural heritage in domestic tourism.
Cusco, Peru	Cusco, the former capital of the Inca Empire, is the gateway to Machu Picchu. The city itself, with its blend of Inca and Spanish colonial architecture, has been designated as a UNESCO World Heritage Site. While Machu Picchu gains international renown, Peruvians frequently visit Cusco to reconnect with their Inca roots, contributing to a thriving domestic tourism industry.

From the study of countries and cities whose cultural heritage has made a significant contribution to the development of domestic tourism, the following conclusions can be drawn:

- The popularization of unique stories, folklore and historical significance of sites can enhance their attractiveness.
- Accessibility is crucial. Improved transportation, clear signage, the availability of local guides, and amenities can significantly improve the tourist experience.
- Informing residents about their own cultural and historical attractions often stimulates interest. School trips, seminars and cultural programs can help boost self-esteem, leading to an increase in local visits.
- Promoting sites on the Internet through virtual tours, interactive websites, and engaging content on social networks can generate interest and provide the necessary information to encourage visits.

Through an understanding and application of these lessons, regions can optimize their cultural heritage assets, stimulating domestic tourism while simultaneously ensuring sustainability and preservation for future generations [14].

The authors also conducted a survey. The methodology involved a systematic approach to gathering insights on the attractiveness, significance, awareness, and preferences of respondents regarding cultural assets. The questionnaire consisting of 7 questions was distributed through social networks and 128 people from various age groups across all regions of the country were interviewed. The chosen sample size of 128 respondents strikes a balance between statistical

significance, resource considerations, and the depth of insights sought, making it a robust foundation for understanding public perspectives on cultural heritage objects in the country.

The findings revealed that:

1. The majority of respondents, approximately 75%, fall within the age range of 17 to 24 years. The remaining age groups, spanning from 25 to 35 years old, from 36 to 50 years, and those over 50 years old, are fairly evenly distributed, each accounting for about 8-9% of respondents (Figure 3.1).

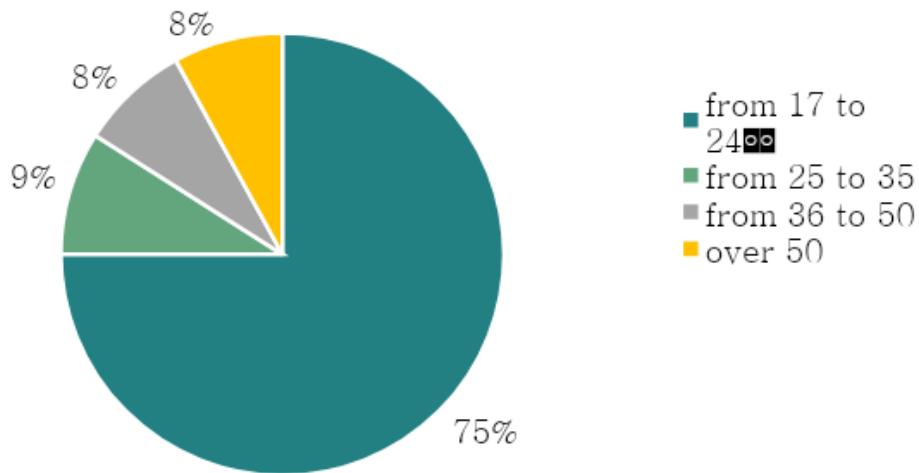

Figure 3.1 – Distribution of the responses to the question: Specify your age

2. Based on the presented data, the highest preference among the types of tourism is given to «Cultural» tourism (58%), indicating a strong inclination among respondents towards experiences that provide insights into history, culture and education. Following that, 43% of respondents favor the «City breaks» option, which indicates the popularity of short, revitalizing getaways. Less preferred types such as «Ethnographic» (18%) may cater to niche interests. It is worth noting that preferences such as «Event tourism» and «Extreme tourism» are also notable, with each attracting almost a third of the respondents. Such information can be valuable for specialists in tourism marketing and planning when developing service packages and promotions (Figure 3.2).

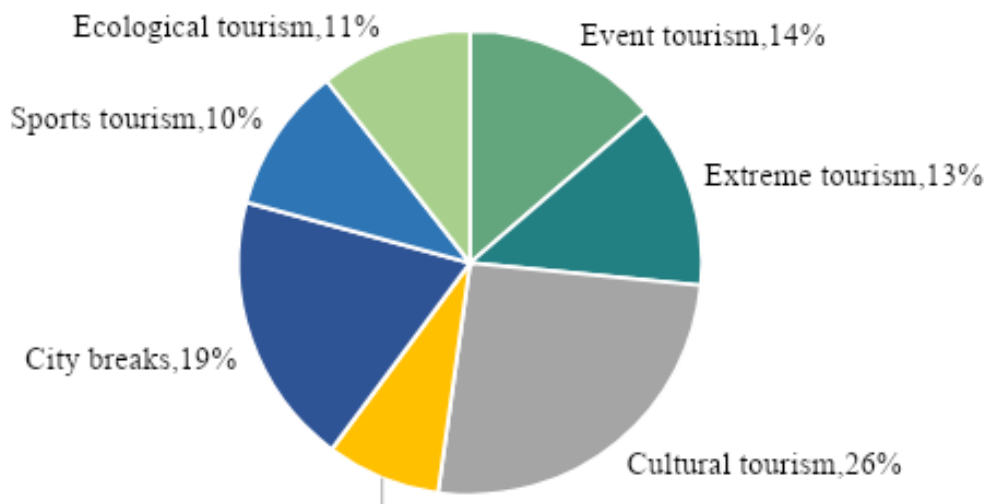

Figure 3.2 – Distribution of the responses to the question: Which types of tourism do you prefer?

3. Among the categories of cultural heritage, the most intriguing ones are «Historical monuments» (68%) and «Archaeological monuments» (46%) (Figure 3.3).

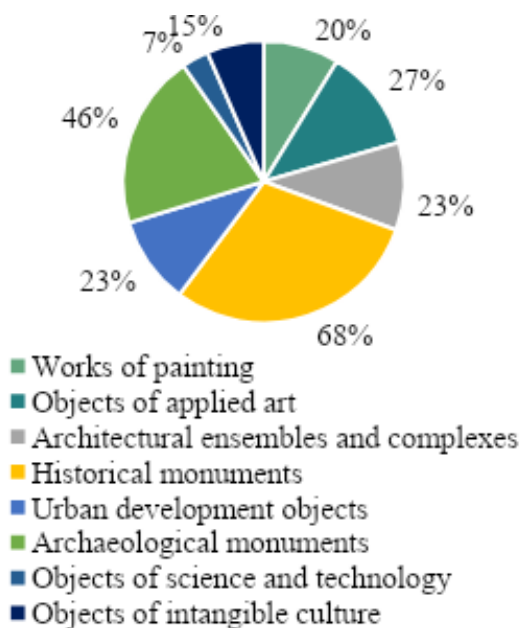

Figure 3.3 – Distribution of the responses to the question: Which cultural heritage sites are most attractive to you?

4. The most common sources from which people gather information about cultural heritage objects are the Internet (81%) and Social Networks (50%). The prevalence of online sources underscores the significance of maintaining a robust digital presence and accessibility for promoting cultural heritage in the modern internet age (Figure 3.4).

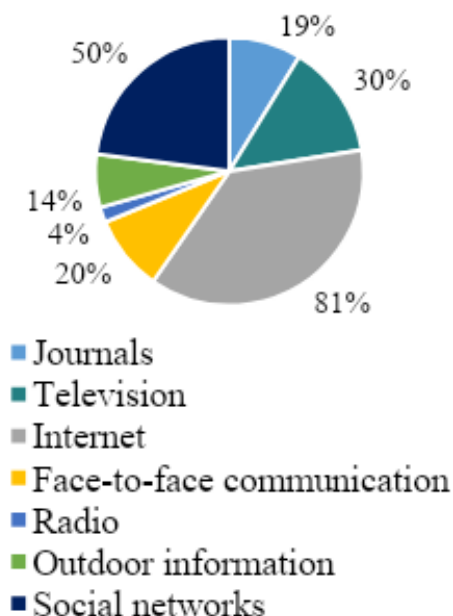

Figure 3.4 – Distribution of the responses to the question: From what sources do you obtain information about cultural heritage sites?

5. A substantial portion of respondents (54%) «respectfully» for the cultural heritage objects in their region, reflecting a deep sense of esteem and appreciation for these attractions. Furthermore, 40% of respondents «with interest» in these places, indicating curiosity or a desire to become more acquainted with their local heritage (Figure 3.5).

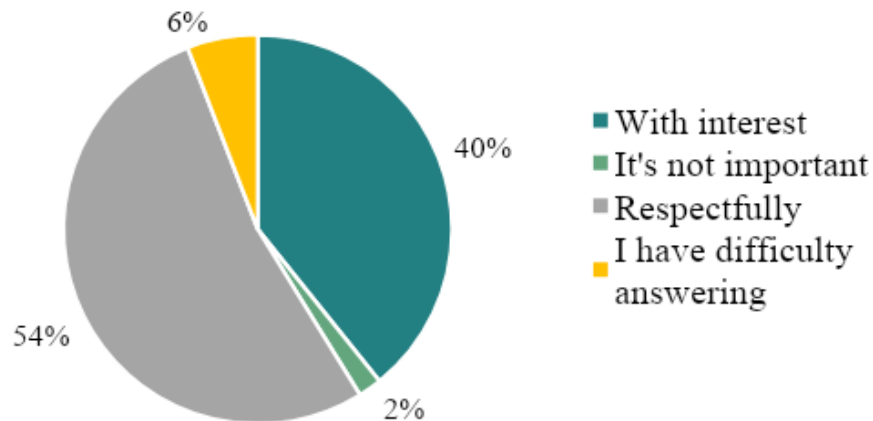

Figure 3.5 – Distribution of the responses to the question: How do you feel about the cultural heritage sites of your region?

6. The majority of respondents, specifically 59%, are aware of state programs for the preservation and utilization of cultural heritage objects in the Republic of Kazakhstan. Nevertheless, there is still a significant percentage (30%) who are unaware of these programs. Additionally, 10% find it challenging to provide an answer, which may indicate a lack of detailed knowledge or uncertainty about the topic. These data underscore the importance of intensifying public awareness campaigns to ensure that the majority of the population is informed about the efforts and initiatives related to the preservation of cultural heritage in Kazakhstan (Figure 3.6).

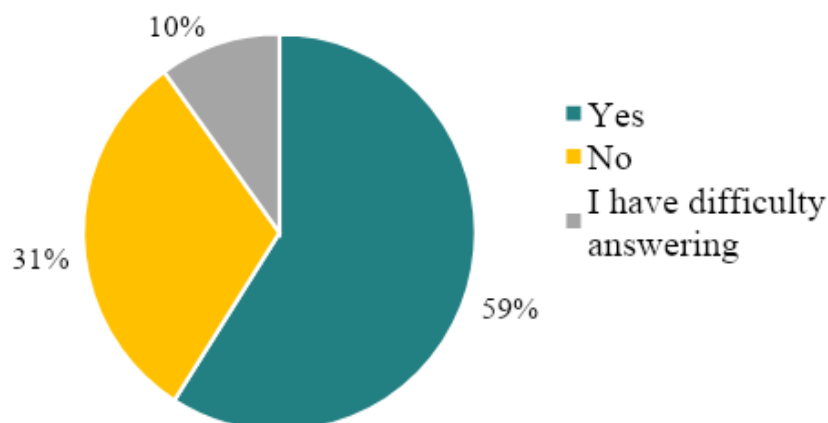

Figure 3.6 – Distribution of the responses to the question: Are you familiar with the state programs for the preservation and use of cultural heritage objects in the Republic of Kazakhstan?

7. It is evident from the presented data that the top priority for respondents in shaping state programs is the «Preservation of the historical appearance of districts». This underscores the prevailing societal desire to maintain the authentic historical appearance of specific areas. Following with less emphasis are considerations about «Infrastructure development» (20%) and

achieving «Achieving an optimal balance between development and green areas» (15%). These preferences highlight the aspiration for urban development that integrates functionality with environmental concerns. As government programs are developed or updated, decision-makers must take these public preferences into account to garner broader support and ensure effective implementation (Figure 3.7).

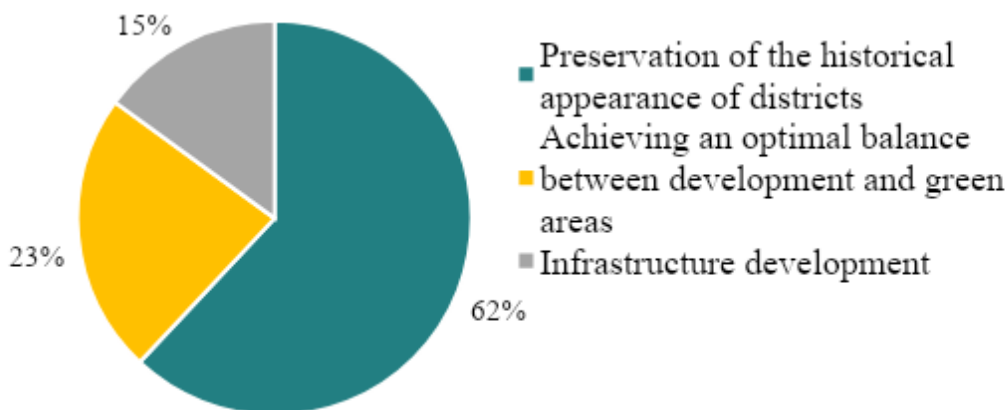

Figure 3.7 – Distribution of the responses to the question: In your opinion, what should be the primary focus when shaping the aforementioned programs?

The survey data offers insights into the public’s perspectives on various aspects of cultural heritage and urban development. A prevailing consensus centers around the significance of preserving the historical appearance of the districts, reflecting the respondents’ profound appreciation for authenticity and heritage. Furthermore, although infrastructure and balanced urban planning receive somewhat less emphasis, they underscore a holistic perspective in which history, functionality and the environment are integral components of the urban landscape.

To promote domestic tourism through historical and cultural heritage, prioritizing conservation and restoration efforts essential to maintain the authenticity and appeal of cultural heritage sites. Collaboration with local communities and businesses can enhance site management and create compelling experiences for tourists while leveraging digital platforms can effectively promote and showcase these destinations to a wider audience. Sustainable approaches should be incorporated into all tourism initiatives to ensure the preservation of cultural heritage sites for future generations [15].

Conclusion. The inherent value of historical and cultural heritage transcends mere echoes of a nation’s past; it is an essential driver of domestic tourism. Cultural heritage sites serve not only as landmarks but also as symbols of national pride. Successfully integrating these facilities into the tourism landscape requires a delicate balance between environmental conservation, public engagement and contemporary promotional strategies. Digital platforms, coupled with sustainable tourism practices, prove to be potent tools in this endeavor. Public feedback reflects a profound respect and keen interest in preserving the genuine historical essence of their regions. As countries aim to fortify their tourism sectors, the rich palette of their history, manifest in these locations, can unlock the potential for economic, cultural and educational growth.

Furthermore, it is exceedingly crucial to incorporate educational initiatives that deepen the perception and understanding of the historical and cultural significance of these objects for both residents and visitors. By upholding a symbiotic relationship between heritage preservation and tourism development, we contribute to the enrichment of our cultural heritage and nurture a sense of shared responsibility and reverence for our collective legacy. Thus, further advancement and research in this field pave the way toward sustainable socio-economic development, cultural enrichment, and global connectivity.

Source of funding. This study was conducted within the framework of the scientific project by young scientists titled IRN AP13068618 «Popularization of cultural heritage objects and the possibility of their use for the development of domestic tourism of the Republic of Kazakhstan». The project has been funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

References

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана» [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskii-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588> (дата обращения 26.08.2023).
2. Официальный сайт Всемирной Туристской организации [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://www.unwto.org/ru> (дата обращения 26.08.2023).
3. Сущинская М.Д. Культурный туризм: Учебное пособие / М.Д. Сущинская. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2019. – 157 с.
4. Harrison R. Heritage. Critical Approaches / R. Harrison. – London: Routledge, 2013. – 268 pp.
5. Holtorf C. Perceiving the Past: From Age Value to Pastness // International Journal of Cultural Property. – 2017. – 24(4). – P. 497-515.
6. Ruggles D. Fairchild Islamic art and visual culture: An Anthology of Sources. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2011. – 196 p.
7. Обутверждении Государственного списка памятников истории и культуры республиканского значения [Электрон. ресурс] – 2020. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020397#z6> (дата обращения 10.09.2023).
8. Практики и места памяти в Казахстане: монография / К.А. Медеуова, У.М. Сандыбаева, З.Ж. Наурзбаева [и др.]; Министерство образования и науки Республики Казахстан, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2017. – 318 с.
9. Ways to improve the programs of development tourism in Kazakhstan / N. T. Batyrova, G. R. Mombekova, Ya. Yilmaz, S. K. Yerzhanova // Bulletin of Karaganda University. Economy Series. – 2018. – Vol. 89, No. 1. – P. 33-39.
10. Мамирова К.Н. Петроглифы урочища Танбалы // Природное и культурное наследие: междисциплинарные исследования, сохранение. – Санкт-Петербург: Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена, 2021. – С. 362-366.
11. Shahla M. Great Silk Road: the culture of connection of the Turkic peoples and contribution to the civilizations / M. Shahla, I. Majid // Endless Light in Science. – 2022. – No. 6-6. – P. 73-80.
12. Официальный сайт ЮНЕСКО [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://whc.unesco.org/en/statesparties/kz/> (дата обращения 15.09.2023).
13. Travel & Tourism Development Index 2021. Rebuilding for a Sustainable and Resilient Future. Insight Report [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.weforum.org/publications/travel-and-tourism-development-index-2021/> (дата обращения 20.09.2023).
14. Mutaliev L.M. Analysis of the current state of international tourism in Kazakhstan / L.M. Mutaliev I.O. Myrzakhan. – 2020. – No. 10(27). – P. 78-89.
15. Popularization of objects of the cultural and historical heritage of the Republic of Kazakhstan as a factor for the development of ethnocultural tourism of the country / B. Aldybayev, A. Gubarenko, M. Abdikarimova [et al.] // Geojournal of Tourism and Geosites. – 2021. – Vol. 39. – P. 1450-1460.

Д.С. Кадырбекова¹, А.Е. Қасенәлі², А.С. Евлоева³

¹*Қазақ спорт және туризм академиясы, Алматы, Қазақстан*

²*Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан*

³*Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан*

Қазақстанның мәдени мұрасын жан-жақты зерттеу және оның ішкі туризмге әсері

Аңдатпа. Мәдени мұра – бұл өткеннің статикалық іздері ғана емес, сонымен қатар елдің қазіргі және болашақ әлеуметтік-экономикалық құрылымына динамикалық үлес болып табылады. Мақалада Қазақстан Республикасының мәдени мұрасы мен ішкі туризмнің өсіп келе жатқан саласы арасындағы серпінді өзара байланыс қарастырылады. Зерттеу Қазақстанның бай мәдени мұрасын ішкі туризмнің орнықты өсуін ынталандыру, ұлттық мақтаныш пен мәдени бірегейлікті нығайту үшін стратегиялық түрде қалай пайдалануға болатынын бағалауға бағытталған, сондай-ақ бірнеше негізгі мақсаттарды қамтиды: Қазақстанның мәдени мұрасының жай-күйін талдау; оның әлеуетін ішкі туризм үшін даму факторы ретінде бағалау; мәдени мұра объектілері туралы хабардар болу деңгейін бағалау; ішкі туризмді дамыту үшін мұраны пайдалану бойынша прагматикалық ұсыныстарды тұжырымдау. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы мәдени мұра мен туризм туралы академиялық дискурсты қамтиды, ал практикалық бөлім саланың мүдделі тараптары үшін даму жоспарын ұсынады. Жүйелі әдістемені пайдалана отырып, зерттеу кеңірек академиялық ландшафт шеңберінде зерттеуді контексттеу үшін әдебиеттерді синтездейді және туристер мен туризм мамандарынан эмпирикалық деректерді жинау үшін сауалнамалар сияқты сандық әдістерді пайдаланады. Бұл аралас әдістемелік тәсіл Қазақстанның мәдени объектілеріне қатысты қабылдау туралы жан-жақты түсінік алуға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңыздылығы Қазақстанда ішкі туризмді дамыту бойынша ұсынымдарды ұсына отырып, мәдени мұраны сақтауды интеграциялау үшін стратегиялық негізді қамтамасыз ету болып табылады. Талдау мен нәтижелер Қазақстанның туристік секторын дамыту траекториясындағы мәдени мұраның негізгі рөлін айқындайды. Осылайша, материалдық және материалдық емес элементтерді қамтитын мәдени мұра ішкі туризм үшін күшті ынталандыру ретінде қызмет ететіні анықталды.

Түйін сөздер: ішкі туризм, мәдени мұра, даму, тарихи мұра, мемлекеттік бағдарламалар, ЮНЕСКО.

Д.С.Кадырбекова¹, А.Е.Касенали², А.С.Евлоева³

¹*Казахская академия спорта и туризма, Алматы, Казахстан*

²*Международный университет Астана, Астана, Казахстан*

³*Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, Казахстан*

Всестороннее исследование культурного наследия Казахстана и его влияние на внутренний туризм

Аннотация. Культурное наследие – это не просто статичные отпечатки прошлого, но и динамичный вклад в нынешнюю и будущую социально-экономическую структуру страны. В статье рассматривается динамичная взаимосвязь между культурным наследием Республики Казахстан и растущей сферой внутреннего туризма. Исследование сосредоточено на оценке того, как богатое культурное наследие Казахстана может быть стратегически использовано для стимулирования устойчивого роста внутреннего туризма, укрепления национальной гордости и культурной самобытности, а также охватывает несколько ключевых целей: проанализировать состояние культурного наследия Казахстана; оценить его потенциал как фактора развития для внутреннего туризма; оценить уровень осведомленности об объектах культурного наследия; и сформулировать прагматичные рекомендации по использованию наследия для развития внутреннего туризма. Значимость исследования с научной точки зрения охватывает академический дискурс о культурном туризме, а практическая часть предлагает план действий для заинтересованных сторон отрасли. Используя систематическую методологию, исследование синтезирует существующую литературу

для контекстуализации исследования в рамках более широкого академического ландшафта и использует количественные методы, такие, как опросы для сбора эмпирических данных от туристов и профессионалов туризма. Этот смешанный методический подход позволяет получить всестороннее представление о восприятии и поведении в отношении культурных объектов Казахстана. Практическая значимость результатов исследования заключается в обеспечении стратегической основы для интеграции сохранения культурного наследия, предлагая рекомендации по развитию внутреннего туризма в Казахстане. Анализ и результаты проясняют ключевую роль культурного наследия в траектории развития туристского сектора Казахстана. Таким образом было выявлено, что культурное наследие, включающее в себя как материальные, так и нематериальные элементы, служит мощным стимулом для внутреннего туризма.

Ключевые слова: внутренний туризм, культурное наследие, развитие, историческое наследие, госпрограммы, ЮНЕСКО.

References

1. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana «*Ekonomicheskij kurs Spravedlivogo Kazahstana*» [President Kassym-Jomart Tokayev's State of the Nation Address "Economic course of a Just Kazakhstan"] 2023. Available at: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588> [in Russian] (accessed August 26, 2023).
2. World Tourism Organization website. 2023. Available at: <https://www.unwto.org/> (accessed August 26, 2023).
3. Sushchinskaya M.D. *Kul'turnyj turizm: Uchebnoe posobie* [Cultural Tourism: textbook] (Moscow: Urait Publisher, 2019, 157 p.) [in Russian].
4. Harrison R. *Heritage. Critical Approaches*. (London: Routledge, 2013).
5. Holtorf, C. Perceiving the Past: From Age Value to Pastness: *International Journal of Cultural Property*, 24(4), 497-515 (2017).
6. Ruggles, D. Fairchild (Ed.). *Islamic Art and Visual Culture: An Anthology of Sources*. (Oxford: Wiley-Blackwell, 2011).
7. *Ob utverzhdenii Gosudarstvennogo spiska pamyatnikov istorii i kul'tury respublikanskogo znacheniya* [On the approval of the State List of Monuments of History and Culture of Republican Significance]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1900018756>. (accessed September 10, 2023).
8. Medeuova K.A., Sandybaeva U.M., Naurzbaeva Z.ZH. et al. *Praktiki i mesta pamyati v Kazahstane: monografiya* [Practices and Places of Memory in Kazakhstan: monograph]. (Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2017, 318 p.)
9. Batyrova N.T., Mombekova G. R., Yilmaz Ya., Yerzhanova S. K. Ways to improve the programs of development tourism in Kazakhstan. *Bulletin of Karaganda University. Economy Series*, 89(1), 33-39 (2018).
10. Mamirova K.N., Dairzhanova A.B. *Petroglify urochishcha Tanbaly* [Petroglyphs of the Tanbaly Tract]. Almaty: Kazakh National Women's Teacher Training University, 362-366 (2021).
11. Shahla M., Majid I. Great Silk Road: the culture of connection of the Turkic peoples and contribution to the civilizations. *Endless Light in Science*, 6-6, 73-80(2022).
12. UNESCO Official website. 2023. Available at: <https://whc.unesco.org/en/statesparties/kz/> (accessed September 15, 2023).
13. *Travel & Tourism Development Index 2021. Rebuilding for a Sustainable and Resilient Future. Insight Report*. 2022. Available at: <https://www.weforum.org/publications/travel-and-tourism-development-index-2021/> (accessed September 20, 2023).
14. Mutaliev L.M., Myrzakhan I.O. Analysis of the current state of international tourism in Kazakhstan. *Tourism: Economics, Ecology, and Culture*, 10(27), 78-89(2020).
15. Aldybayev B., Gubarenko A., Abdikarimova M., et al. Popularization of objects of the cultural and historical heritage of the Republic of Kazakhstan as a factor for the development of ethnocultural tourism of the country. *Geojournal of Tourism and Geosites*, 39, 1450-1460 (2021).

Сведения об авторах:

Кадырбекова Д.С. – PhD докторы, қауымдастырылған профессор м.а., Қазақ спорт және туризм академиясы, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8641-253X>

Қасенәлі А.Е.- PhD докторы, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8392-9007>

Евлоева А.С. – туризм магистрі, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7524-6633>

Kadyrbekova D.S. – PhD, Acting Associate Professor, Kazakh Academy of Sport and Tourism, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8641-253X>.

Kassenali A.Y. – PhD, Astana International University, Astana, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8392-9007>.

Yevloyeva A.S. – MSc in Tourism, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7524-6633>.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Редактор: **С.Б. Макыш**

Компьютерде беттеген: **Ж.Қ. Оспан**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысының
экономика сериясы
-2023. -№4 - Астана: ЕҰУ. - 354 б.
Шартты б.т. - 23 Басуға 29.12.2023 қол қойылды

Ашық қолданыстағы электронды нұсқа: <http://bulecon.enu.kz>
Авторларға арналған нұсқаулықтар, жарияланым этикасы журнал сайтында берілген:
<http://bulecon.enu.kz/>

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды